

cena: 23.00 EUR

ISBN 978-961-257-037-8

9 789612 570378

L. CENTRIH *Marksistična formacija*

*cf.

LEV
CENTRIH

*Marksistična
formacija*

*Zgodovina ideoloških aparatov
komunističnega gibanja 20. stoletja*

*cf.

Lev Centrih
MARKSISTIČNA FORMACIJA
Zgodovina ideoloških aparatov
komunističnega gibanja 20. stoletja

© Lev Centrih, Založba /**cf.*, 2011

Ljubljana 2011

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.7:32
316.26

CENTRIH, Lev
Marksistična formacija : zgodovina ideoloških aparatov
komunističnega gibanja 20. stoletja / Lev Centrih. - Ljubljana :
Založba /**cf.*, 2011. - (Oranžna zbirka)

ISBN 978-961-257-037-8
258931968

Lev
Centrih

MARKSISTIČNA FORMACIJA

Zgodovina ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja

LJUBLJANA
2011

Dedku

UVOD

Orožje kritike seveda ne more nadomestiti kritike orožja, materialno silo je treba vreči z materialno silo, toda tudi teorija postane materialna sila, brž ko zajame množice.

KARL MARX, *H Kritiki Heglove pravne filozofije - Uvod*

Pričujoča knjiga obravnava vlogo vednosti v 20. stoletju. Njen tematski okvir je po eni strani zamejen s prostorom, ki danes bolj ali manj administrativno pripada državi Republiki Sloveniji, po drugi strani pa ga bistveno presega; ta prostor pač nikoli v zgodovini ni bil izoliran od svoje okolice. Kljub temu da je jedrni del analize omejen na relativno kratko obdobje 1941-1945, interpretacija upošteva bistveno daljši časovni lok; obdobje 1941-1945 namreč ni samo sosledje let 1941, 1942 in tako naprej do 1945, marveč tudi posebna določena enota. Če je, na primer, leto 1945 enota v dani seriji, potem je tudi 1941-1945 enota v neki drugi seriji, ki je pa ni mogoče kar mehansko določiti iz enote osnovne serije. Problem vloge vednosti 20. stoletja tedaj obravnavamo v razmerju do teh dveh tradicionalno izmuzljivih določil zgodovinskih procesov – kraja in časa. Temeljno epistemološko vodilo za obvladovanje tega protislovnega razmerja pa je razlikovanje med zgodovinsko tematiko in problematiko.

Zgodovinska tematika knjige je povezana z minulimi dogodki in procesi, pri katerih smo največji poudarek dali

vlogi socialnih idej (doktrin), filozofij, teorij, ideologij itn., s katerimi so akterji minulih obdobij mislili ali spreminjali svet in okolje, v katerih so živeli in delali ali vanju kakor koli drugače posegali. Raznovrstne prakse teh akterjev, razvidne na področjih, kot so politika, znanost, ekonomija, filozofija, umetnost, beletristika in kultura, so v tej razsežnosti minule prakse zato, ker so se pogoji za njihove možnosti skozi desetletja radikalno spreminjali. Neponovljivosti *Temeljnih točk Osvobodilne fronte* v prvi vrsti ni iskati v njihovi dobesedni vsebini, temveč v neponovljivih razmerah, v katerih je nastala koalicija političnih sil, ki je te točke tudi sestavila. Samo v tako razumljeni zgodovinski neponovljivosti je določen dokument tudi zgodovinski dokument, minuli dogodek pa zgodovinski dogodek.

Problem vloge vednosti v 20. stoletju je problematika, kolikor dejanja akterjev minule dobe niso evidentna sama na sebi. Marx je v *18. brumairu Ludvika Bonaparta* zapisal, da ljudje delujejo v okoliščinah, ki si jih niso izbrali sami, zato so se prisiljeni spopadati s problemi, ki so pravzaprav vselej obstajali že pred njimi. V družboslovju in humanistiki, t. j., v polju, v okviru katerega poteka pričujoča analiza, to konkretno pomeni, da na vednost, ki jo proizvedejo ustrezne institucije, bistveno vpliva tudi zgodovina teh institucij, t. j., njihova tradicija, ki je odvisna od njihove povezanosti z drugimi institucijami v družbi. Ni mogoče, na primer, samoumevno sprejeti tega, da se o določenih (zgodovinskih) temah veliko govori, o drugih pa nič ali zelo malo. Iz tega izhaja drugo bistveno pomembnejše vprašanje, namreč, kako se o določenih temah govori in piše. Problematika je koncept, ki je v tem delu prevzet iz tradicije francoske epistemologije; njen največji prispevek je ta, da dosledno vztraja, da mora znanstveno raziskovanje med proučevanjem svojega raziskovalnega predmeta hkrati proučevati tudi neposredne okoliščine tega raziskovanja oziroma pogoje zanj, s čimer neposredno preoblikuje tudi ta predmet.

Raziskovalne metode so učinkovite metode šele tedaj, ko je vanje neposredno vpisana refleksija – kritika in zgodovina teh metod. Iz tega izhaja, da znanstveni izsledki sami po sebi, kot gola dejstva, pravzaprav nič ne koristijo. Kratka analiza tistih del, ki so se že ukvarjala s to tematiko, je bila tako nujna. Seveda pa s tem ne mislimo samo kritike dosežkov slovenske zgodovinopisne stroke. Ker zgodovinska tematika pričujočega dela ne zajema samo zgodovinskih dogodkov na Slovenskem v obdobju 1941–1945, temveč tudi znanost, filozofije in ideologije, je bila nujna analiza tistih del, katerih predmet je predvsem epistemologija, sociološka družbena teorija, teorija diskurzov, zgodovina znanosti nasploh itn. Dela z naštetih področij, od tradicionalnega podatkovnega zgodovinopisja do epistemologije, rišejo zelo različne tematike, ki niso narisane na enem samem zemljevidu. Tak zemljevid je bilo treba šele ustvariti. Pričujoče delo riše tak zemljevid skozi analizo zgodovine marksizma in ga zato ne jemlje kot evidentno družbeno dejstvo. Marksizem ni bil nikoli samo družbena teorija; s tem imenom so pogosto hkrati označevali tako znanost, ideologijo, filozofijo, svetovni nazor kakor tudi politično gibanje. V skladu s tem so ga sodobniki v času njegovega največjega vzpona, torej v najbolj revolucionarnem obdobju v svetovni zgodovini po francoski revoluciji, razločevali od drugih pomembnih filozofskih šol, političnih strank in znanosti kot partikularnih institucij ter disciplin. Marksizem so si lastili akterji, ki so se sicer na političnem polju popolnoma izključevali, zato ni nikoli zmanjkalo komentatorjev, ki so v njem videli novo veliko religiozno gibanje. Očitno je torej, da je marksizem treba obravnavati na različnih poljih: tako na polju zgodovine družbenih gibanj (revolucij), zgodovine znanosti in vednosti nasploh, kakor tudi v okviru najbolj aktualnih teorij v družboslovju in humanistiki. Marksizem je tako po eni strani fenomen nepreklicno minulih družbenih procesov; po drugi strani pa trdovratna navzočnost teoretskih konceptov in političnih idej, ki so nastali in še vedno nastajajo v njegovem okvi-

ru, dokazuje, da je še vedno del sedanjosti. Znano je, da se Marx ni prišteval med marksiste; in četudi bi se, odgovor na vprašanje, kaj marksizem je, ne bi bil nič lažji. Marksizma ni mogoče razumeti kot identitete, temveč kot posebno obliko produkcije vednosti, s katero ima Marx sam malo – ali pa sploh nič – opraviti. Knjiga zagovarja tezo, da je marksizem treba razumeti kot specifično formacijo, ki je dostopna samo skozi raziskovalni projekt, t. j., konkretno analizo zgodovinskih razmer, ki so družbenim akterjem nekoč in danes omogočale – oziroma od njih celo terjale – soočenje z razlagami sveta, ki so jih pripisovali Marxu in njegovim naslednikom.

V knjigi si ne prizadevamo analizirati »marksizma na sploh«, marksizma povsod (marksizma v vseh deželah večrajšnjega in današnjega sveta) itn. Prav tako nam ne gre za to, da bi napisali novo enciklopedijo ali slovar marksizma. Problematiko marksizma izpeljujemo skozi analizo določene družbe – jugoslovanske družbe v času njene največje krize –, njen zgodovinski okvir pa je stara in danes pozabljena teza kominterne, po kateri je v 20-ih letih 20. stoletja Podonavje veljalo za novi najšibkejši člen v (evropski) imperialistični verigi. Čeprav se kolesja zgodovine pozneje niso odvrtila čisto po načrtih moskovskih strokovnjakov, je mogoče v tej tezi vseeno prepoznati racionalno jedro. Pozna kraljevina Jugoslavija je bila periferija evropske polperiferije, v katero so sodili fašistični oziroma polfašistični avtorski državni sistemi. Realnost jugoslovanske družbe je v tem kontekstu mogoče videti kot serijo nerešenih vprašanj, generirajočih številna družbena protislovja, ki so nazadnje pripeljala v revolucijo. Jugoslovanska situacija je bila tedaj eden večjih izzivov za marksistično revolucionarno teorijo, taktiko in strategijo.

Knjiga je razdeljena na šest velikih poglavij. *Prvo poglavje* je v celoti posvečeno problemom slovenskega zgodovinskega kot znanstvenoraziskovalne institucije, ki nima monopola nad

produkcijo vednosti o preteklosti na Slovenskem in zato razvija specifične raziskovalne strategije, ki pretendirajo tej instituciji zagotoviti status avtonomije. V *drugem poglavju* obravnavamo posledice propadov režimov (realnega) socializma na teoretskih in političnih poljih, med katere zlasti sodi fenomen postmarksizma. Kratko obdobje 1941–1945 je samostojna enota, katere skrajna roba sta oktobrska revolucija in zlom realnega socializma, t. j., procesa, ki daleč presežata zemljevid »slovenskega etničnega ozemlja«. Ime te velike serije ustreza naslovu poglavja: »Svetovna revolucija«. Tukaj je opozorilo na pasti, ki jih prinaša nekritično periodiziranje druge svetovne vojne, ki se slepo ravna po zgodovini diplomacije. Enoto 1941–1945 kot prelomno obdobje danes namreč nekritično uporablja tudi slovensko zgodovinske pisje, vendar jo vpisuje v serijo 1848–1992, to se pravi, v čas od zarodka želje malega naroda po državnosti (1848) do trenutka, ko so v letu 1992 združene nacije priznale to državnost. Leto 1848 je bilo leto napada na restavracijo in čas ponavljanja geste francoske revolucije, teza pričujočega dela pa je, da je pogled na francosko revolucijo danes možen samo skozi optiko dveh procesov: zmage in poraza oktobrske socialistične revolucije. Interpretacijo marksizma kot posebne formacije z Wallersteinovimi koncepti centra in periferije prvič vpeljemo v *tretjem poglavju*. Definicija marksizma kot formacije je na tej točki pretežno deskriptivna in ostaja na ravni hipoteze. Poskus konceptualizacije znanstvenega ideološkega aparata države na primeru praks pisanja zgodovine v času sovjetske kulturne revolucije shematizira tematizacijo produkcije vednosti. V *četrtem poglavju* podrobneje analiziramo ekonomski in politični položaj kraljevine Jugoslavije in Dravske banovine 30-ih let. Izhodišče analize je novi položaj, ki ga je prinesla okupacija in razkosanje te države leta 1941. Ključnega pomena je tukaj analiza razrednih protislovij, saj omogoča pogled v anatomijo družbenih bojov tega prostora (t. j., politične, teoretske in ideološke konfrontacije), v katerih je treba iskati materialne pogoje

za specifični razvoj marksistične misli in politike. Rdeča nit je konflikt med dvema meščanskima vizijama korporativizma, še zlasti spopad socialnih doktrin, ki so bile v njem udeležene. V *petem poglavju* primerjamo tri različne teoretske tradicije, ki so opora koncipiranju marksizma kot formacije: historično-materialistična teorija družbenih formacij, teorija svetovnega sistema in francoska epistemologija. Potem analiziramo delovanje komunističnega gibanja v slovenskem in širšem jugoslovanskem prostoru v predvojnem in vojnem obdobju, zlasti v luči njegovega prizadevanja za širjenje marksističnih idej. V *šestem poglavju* natančneje obravnavamo ideološki in politični projekt kontrarevolucije na Slovenskem, ki si je v sklepnem delu vojne obupno prizadevala ustvariti enotno bojno platformo proti komunističnemu – osvobodilnemu projektu. *Zbornik Zimske pomoči 1944* je dokument in labodji spev tega podjetja. Ker ta zbornik združuje različne tematike in žanrske prijeme, analiza poteka na terenu literarne in filmske teorije. Zato obravnavamo tudi nekatere filmske umetnine, ki na prvi pogled s tematiko in vsebino *Zbornika 1944* nimajo absolutno nobene povezave. Vzporedno branje in gledanje domačijske literature ter slovenskega, hollywoodskega akcijskega in povojnega sovjetskega filma je bilo mogoče zato, ker analiza ni bila usmerjena v iskanje skritih sporočil avtorjev *Zbornika*, ki so jih nemara utegnili avtorji v nelahkih okoliščinah svojega pisanja posredovati »javnosti«; analizo je zanimala struktura dinamike njihovega pisanja, na podlagi katere je bilo mogoče določiti razlike med avtorji, te pa povezati z njihovimi različnimi ideološkimi (političnimi) projekti.

Osnovna metoda pričujočega dela izhaja iz francoske epistemologije, zlasti šole Louisa Althusserja. Ta šola je kritiko naivnega empirizma v svojih najboljših letih prignala do skrajnih meja. Njen veliki projekt je bila teorija historičnega materializma in markacija možnosti prakticiranja materialistične filozofije – dialektičnega materializma. Historični materiali-

zem je ta šola najbolj plodovito prakticirala na področju simptomalnega – materialističnega branja teoretskih in literarnih besedil, bistveno manj pa je prispevala na področju konkretnih historičnih analiz družbenih bojev. Teorija o ideoloških in represivnih aparatih države je bila na tem področju njena absolutna meja; prestop čeznjo je ta šola bolj obljubljala kot uresničevala. Pričujoče delo od Althusserjeve šole sprejema kritiko naivne metode dedukcije-indukcije in se opira na epistemološki primat dialektične logike protislovij; prav tako pri njej najde oporo za kritiko metod tradicionalnega zgodovinopisja, ki se zadovoljuje s periodizacijami, kritikami zgodovinskih virov in drugimi tehničnimi pomožnimi vedami (paleografija, heraldika itn.). Pri prestopanju meje teoretiziranja in prehodu na konkretne analize, ki zahtevajo brskanje po umazani empiričnih dejstev, pa se delo zgleduje pri naprednejšem zgodovinopisju, ki je svoje prakse razvijalo skozi implicitne in eksplicitne kritike teorij družbenih formacij. Tukaj so bila zelo pomembna metodološka napotila, ki jih je mogoče najti v kritičnih branjih Althusserjevih del pri slovenski marksistični sociologiji, zlasti Marku Kerševanu, ki je razvil koncept raziskovalnega projekta. Delo z arhivskimi viri in drugim empiričnim (neteoretskim) materialom je nenadomestljiv del sleherne analize na področju humanistike in družboslovja. Čeprav je pričujoče delo do proizvodov slovenskega zgodovinopisja neprizanesljivo, hkrati priznava, da brez dela, ki ga je to zgodovinopisje že opravilo na področju konkretne problematike, ne bi bilo mogoče napraviti ničesar.

Delo se ne začneja z vprašanjem, *kako je bilo*, temveč *kaj/kako je*, s tem pa nujno že pove, kako je bilo. Historična naracija je proizvod sleherne analize.

I.
 POMEN KOMUNISTIČNE PARTIJE
 SLOVENIJE MED DRUGO SVETOVNO
 VOJNO V LUČI ZGODOVINOPISNIH
 PRAKS NA SLOVENSKEM¹

Na robu brezna so prasketale brzostrelke. Njihovi hudobni prebliski so mu slepili oči, ki so gledale mrliške maske sobojevnikov, prežetih z zadnjim sovraštvom in razočaranjem. Velike oči, kakršnih še nikoli ni videl ... To je bila belina ničā, kres zenic ... Roke kot kremplji poginjajočih ptic ... Gnetenje trupel - ni vedel, ali je to boj ali prijateljsko objemanje ...

TONE SVETINA, *Ukana*²

Zgodovinopisje kot produkcija

Osnovni empirični material naše analize so dela slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev, ki so bila napisana v zadnjih petdesetih letih. Brez tega gradiva ni mogoče zakoličiti ožjega

¹ Poglavje je bilo z naslovom »O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej« prvič objavljeno v: Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagič (ur.), *Oddogodenje zgodovine - primer Jugoslavije: prispevki z mednarodne konference*, tematska številka revije *Borec*, let. LX, 2008, št. 648-651, Publicistično društvo ZAK, str. 61-81.

² Tone Svetina, *Ukana*, III, Zavod Borec, Ljubljana, 1969, str. 841. Zgodovinar Božo Repe namiguje, da je v romanu Toneta Svetine prvi opis (resda v literarni obliki) poveljnih pobojev v Sloveniji. Cf.: Božo Repe, »Poveljna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev«, v: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob et al., Republika Slovenija, Državni svet, Ljubljana, 2004, str. 52. Dostopno na: http://www.ds-rs.si/dokumenti/publikacije/Zbornik_05-1.pdf (dostop 17. januar 2008).

dela zgodovinske tematike; to se pravi, ni mogoče izrisati grobe skice terena, na katerem bomo proučevali produkcijo vednosti na Slovenskem v prelomnih 30-ih in zlasti 40-ih letih 20. stoletja. Prav tako smo iz teh del pridobili podatke, na podlagi katerih smo potem zbirali in urejali arhivsko gradivo, ki smo ga nujno potrebovali za našo raziskavo. Naše raziskave torej ne moremo začeti drugače kot s kritično analizo dosedanjega dela na tem področju. Ni naš namen dati izčrpne sinteze ali pregleda obstoječih zgodovinopisnih del, ki so se tako ali drugače ukvarjale s tematiko druge svetovne vojne na Slovenskem. Omejili se bomo na en sam primer, in sicer na skupinsko delo v dveh knjigah, ki so ga opravili ugledni slovenski zgodovinarji in zgodovinarke: *Slovenska novejša zgodovina, 1848-1992*.³ Tega dela ne gre razumeti samo kot sintezo slovenske zgodovine v dolgem razdobju, temveč tudi kot sintezo zgodovinopisja kot posebnega načina ukvarjanja z zgodovino. Ta način produkcije, katerega rezultat se nam na prvi pogled kaže kot bogata zbirka zgodovinskih dejstev, bo v tem razdelku deležen naše največje pozornosti. Ker je naša tema v najširšem smislu povezana z zgodovino delavskega gibanja, smo bili še prav posebej pozorni, kako so zgodovinarji in zgodovinarke navedenega dela analizirali vlogo Komunistične partije Slovenije (KPS) med drugo svetovno vojno na Slovenskem.

Razumevanje zgodovinopisja kot produkcije nas že na začetku nujno postavi pred epistemološki problem.⁴ Nemara

³ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer et al., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848-1992*, Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005.

⁴ Zgledovali smo se pri Machereyjevem poskusu analize nastajanja umetniškega dela kot posebne oblike produkcije. Njegov prijem se je v literarni teoriji pokazal kot revolucionaren. Cf.: Pierre Macherey, »Nekaj temeljnih konceptov«, v: *Althusser, Balibar, Macherey, Pecheux. Ideologija in estetski učinek*, ur. Zoja Skušek Močnik, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980, str. 143-236, prev.

bi bilo bolj natančno, če bi namesto o konceptu produkcije govorili o konceptu prakse, kot jo je opredelil Louis Althusser, pri čemer je imel v mislih »vsak proces predelave surovega gradiva v izdelek«⁵. Po Althusserju taka predelava (praksa) nikakor ni omejena na produkcijo uporabnih predmetov ali blaga, temveč zajema tudi reprezentacije, družbena razmerja in koncepte v domenah ideologije, politike in teorije. Na prvi pogled se zdi, da bi morali zgodovinopisje umestiti v omenjene tri domene. Zaradi nazornejše osvetlitve najbolj žgočih vprašanj sodobnega slovenskega zgodovinopisja, ko gre za tematiko pomena KPS, vsaj pogojno uporabljamo marksistični koncept produkcije.⁶ To je koristno zato, da bomo lahko čim natančneje nakazali posebnost tega zgodovinopisja v primerjavi z drugimi praksami, ki se ukvarjajo z istim problemom. Ta posebnost je v delu zgodovinarjev, ki ga zaradi mukotrpnosti lahko brez zadržkov razumemo kot delo v pravem svetopisemskem pomenu. To je delo, ki v marsičem spominja na kriminalistično preiskavo. Med drugim obsega dolgoletno delo v arhivih, kritično pregledovanje in selekcioniranje dokumentov, ki jih je včasih treba celo primerjati s spominskim gradivom, ugotavljanje ponaredkov, laži, pretiravanj in tako naprej. Delo se sklene z oblikovanjem zgodovinskih dejstev, ki so navadno zbrana v člankih in knjigah, torej v blagu.

Braco Rotar; Pierre Macherey, *A Theory of Literary Production*, Routledge, New York in London, 2006, prev. Geoffrey Wall.

⁵ Louis Althusser, »On the Materialist Dialectic«, v: Louis Althusser, *For Marx*, Verso, London in New York, 2005, str. 166–167, prev. Ben Brewster. (Prev. iz angl. jezika je moj.)

⁶ Pri tem je treba upoštevati ključno Althusserjevo opombo, da so ideološka razmerja neposredno navzoča v procesu produkcije in cirkulacije, kar med drugim opozarja na to, da so raznovrstne družbene prakse tesno prepletene. Louis Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države. Opombe za raziskavo«, v: Louis Althusser, *Izbrani spisi*, Založba/*cf., Ljubljana, 2000, str. 75, op. 12, prev. Zoja Skušek.

Zgodovinarji nikakor nimajo monopola nad omenjeno tematiko. Čeprav je produkcija zgodovinskih dejstev – kot tehnika, ki smo jo opisali zgoraj – primarna dejavnost zgodovinarjev, so ti prisiljeni nenehno tekmovali z amaterskimi zgodovinarji vseh vrst. Med take amaterske zgodovinarje sodijo politiki, novinarji, umetniki, kulturniki in ne nazadnje številni posamezniki, katerih življenjske izkušnje dajejo verodostojnost njihovi večnosti o preteklosti. Suhoparna dejstva, ki jih na prvi pogled ni mogoče spodbijati, denimo, članstvo KPS (kot del KPJ) v komunistični internacionali in vodilna pobuda v osvobodilnem gibanju med drugo svetovno vojno, po njej pa prevzem oblasti, so postala predmet žgočih javnih preprirov in polemik. Te polemike se ukvarjajo skoraj izključno z interpretacijami druge svetovne vojne in predstavljajo kontekst, v katerem si nekateri avtorji in avtorice *Slovenske novejšje zgodovine* prizadevajo ohraniti nevtralni položaj in uravnoveženost. Strateško so njihova dela usmerjena na obrambo izdelkov lastnega dela (zgodovinskih dejstev) pred vsakršnimi ideološkimi muhami, ki se zgodovinarjem kažejo kot napadalke na njihovo delo in katerih namen je okoristiti se z njim ali pa ga kratko malo razvrednotiti. Ideološke muhe na tem mestu uporabljamo analogno Marxovi metafori o teoloških muhah, ki pri njem nakazuje skrivnostne lastnosti blaga (blagovni fetišizem). Marx je nekoč zapisal: »Blago se zdi na prvi pogled samoumevna, trivialna reč. Njegova analiza pokaže, da je zelo kočljiva reč, polna metafizične zvitosti in teoloških muh.«⁷ V tem smislu bi bilo mogoče razumeti prizadevanja avtorjev *Slovenske novejšje zgodovine* kot nekakšen naiven poskus defetišizacije, katere namen je nekako ohraniti samoumeven videz zgodovinskih dejstev. Tako početje je seveda obsojeno na polom. Zgodovinska dejstva pač ne obstajajo sama zase, ampak so vselej povezana z interpretacijami. In naprej: glavni

⁷ Karl Marx, *Kapital. Kritika politične ekonomije*, I, nova red., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1986, str. 71, prev. Ivan Lavrač.

razlog, zakaj se vsemu navkljub v njihovo delo pritihotapi ideologija (kot bomo videli, buržoazna nacionalistična ideologija), nikakor niso interpretacije, marveč popolna odsotnost kritične epistemologije. Odsotnost refleksije produkcijskega procesa zgodovinskih dejstev pri avtorjih *Slovenske novejše zgodovine* maskira ideološki odmik od prejšnjih zgodovinopisnih sintez o drugi svetovni vojni, ki so nastajale pod vplivom predteoretskih prizadevanj Edvarda Kardelja. Preden preidemo na analizo sodobnih polemik o drugi svetovni vojni v Sloveniji, ki so ključne za opredeljevanje pomena KPS in s tem tudi produkcijskega načina omenjenega slovenskega zgodovinopisja, bomo na kratko predstavili nekaj problemov zgodovinopisnih študij o komunističnem gibanju, ki so nastale v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, s posebnim poudarkom na oktobrski revoluciji in stalinizmu. To se nam zdi smiselno tako zaradi ponazoritve pasti pozitivizma, nedvomno koristne za našo nadaljnjo razpravo, kot tudi zaradi razširitve problemskega polja onstran lokalne polemike.

Opomba k aktualnim študijam oktobrske revolucije in stalinizma⁸

Eric Hobsbawm je v predavanju z naslovom »Ali lahko napišemo zgodovino ruske revolucije?«, ki ga je imel v Londonu

⁸ Pri analizi težav z obvladovanjem neizmernih količin gradiva pri delu zgodovinarjev smo se oprli na kritično analizo Jerneja Kosija o spontani pozitivistični paradigmi, ki kraljuje v slovenskem zgodovinopisju. Kosi je v svoji analizi poudaril opozorilo zgodovinarja Frana Zwittera izpred več kot pol stoletja, ki je ključno za našo problematiko. Zwitter je poudaril, da zgodovinopisje kot čista deskripcija ne more dobiti statusa znanosti. Manko teorij in hipotez, ki se izoblikujejo med nenehno revizijo in kombiniranjem s študijami zgodovinskih virov, nujno vodi v prevlado arhivskega gradiva nad zgodovinarjem. To še posebno drži v primeru moderne zgodovine. Cf.: Lev Centrih in Jernej Kosi, »Med slovenskim narodnim vprašanjem in slovensko nacionalno zgodovino – komentarji k slovenski novejši zgodovini«, *Zgodovina za vse*, let. XIV, 2007, št. 1, str. 155–160.

leta 1996, pod močnim vtisom takrat aktualnega odprtja sovjetskih arhivov za raziskovalce, rekel tole:

O tem, kar se je dejansko zgodilo, lahko danes izvemo veliko, saj so dostopni podatki, ki so bili tako rekoč ves čas obstoja ZSSR večinoma nedosegljivi oziroma skriti za zaklenjenimi vrati arhivov ter barikadami uradnih laži in polresnic. Zdaj bo torej treba velikansko količino literature, ki je nastala v tem obdobju, vreči v koš, ne glede na njena lucidna ugibanja, do katerih se je s skupimi viri dokopala.⁹

Iz tega izhaja, da naj bi novi zgodovinski podatki omogočili nujno zgodovinsko revizijo nastanka in razvoja komunističnega gibanja v 20. stoletju. Zdi se, da je nezahodna Evropa z dokončnim propadom socialističnih sistemov v devetdesetih letih 20. stoletja postala prava zlata jama za raziskovalce in raziskovalke z vseh področij družbenih ved in humanistike. To je bila posledica serijskega odpiranja desetletja nedostopnih arhivov, razkrivanja množičnih grobišč ter delovnih taborišč v tundri in tajgi, a tudi znamenitih obsodb, s katerimi so vplivni intelektualci in včasih celo nekdanjih državni in partijski voditelji¹⁰ razgaljali *stare režime* (da množice posameznikov in posameznic, ki so bili pripravljene pričevati, sploh ne omenjamo). Hkrati se zdi, da je dostop do raziskovalnega gradiva raziskovalcem in raziskovalkam prinesel številne težave, ki so precej podobne težavam, ki so jih imeli pred desetletji producenti istega gradiva, ki ga seveda niso uporabljali za enake raziskovalne namene kot danes. Kaj imamo v mislih? Filozof, pisatelj in jezikoslovec Aleksander Zinovjev je pred desetletji dobil dostop do sovjetskih arhivov z zbirkami ovadb, ki so jih sov-

⁹ Eric Hobsbawm, »Can We Write the History of The Russian Revolution?«, v: Eric Hobsbawm, *On History*, Abacus, London, 2005, str. 321. (Prev. iz angl. jezika je moj.)

¹⁰ Mihail S. Gorbačov je leta 1990 kot predsednik Sovjetske zveze, na primer, priznal poboj v Katinskem gozdu, ki so ga leta 1940 izvršili vojaški oddelki NKVD; Milan Kučan pa je kot predsednik Slovenije imel govor ob spravni slovesnosti v Kočevskem rogu leta 1990.

jetski državljani napisali v Stalinovem obdobju. Zinovjev trdi, da so bili represivni organi zaradi neizmerne količine takih poročil odločno preobremenjeni in zato nezmožni prebrati veliko večino gradiva.¹¹

Podobno zadrego zaznamo pri zgodovinarju J. Archu Gettyju, enem od urednikov mednarodnega projekta *Annals of Communism Series*, katerega cilj je zbiranje, objavljanje in analiziranje dokumentov iz raznovrstnih arhivov sovjetskih državnih organov. Getty v »Predgovoru« h komentirani izdaji zbirke dokumentov – večinoma so prihajali iz nekdanjega centralnega partijskega arhiva –, opremljeni z izvrstnimi analizami razmerij med kadri boljševiske partije v tridesetih letih, omeni problem velikanske količine dostopnega gradiva. Pri tem dá šibko in neprepričljivo metodološko razlago za izbor, katerega merilo naj bi »nekako« bila »reprezentativnost« raznovrstnih problemov,¹² sklene pa jo takole:

Pred nekaj leti smo menili, da bo odprtje sovjetskih arhivov nemudoma pojasnilo vse. Zdaj vemo, da se nam skrivnosti arhiva razkrivajo kot plasti čebule. Vsaka nova odkrita skupina dokumentov nemudoma vodi do naslednje plasti dokumentov. Čeprav še nismo prišli do jedra, kjer bi dobili dokončne odgovore, nas dokumenti, ki jih predstavljamo na tem mestu, temu približajo bolj kot kadar koli doslej.¹³

¹¹ Aleksandr Aleksandrovič Zinov'ev, *Polet naše mladosti. Književnosociološki esej o staljinizmu*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 73–80, prev. Ivana Sekicki. Zinovjev v eseju navaja svoje sodelovanje pri nekakšnem raziskovalnem projektu, ki sta ga vodstvo partije in KGB naročila s temi nameni: ugotoviti motive ovadb, skupno število ovadb v vsej državi, zanesljivost ovadb, posledice ovadb za osebe, ki so jih zadevale, a tudi njihov družbeni položaj, narodnost, povezave s partijskimi navodili itn. Zinovjev v eseju ne navede podatkov o času raziskave in sodelavcih, niti o ustanovi, ki je hranila gradivo.

¹² J. Arch Getty, Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, Annals of Communism, Yale University Press, New Haven, London, 1999, str. xi.

¹³ *Op. cit.*, str. xiv. (Prev. iz angl. jezika je moj.)

Ključno vprašanje, ki zadeva veliki teror v ZSSR in je hkra-
ti izhodišče za urednika Gettyja in Naumova, pa je: »Kako je
bilo to mogoče?«

Če bi Gettyjeve navedbe iz »Predgovora« naivno razumeli
dobesedno, bi to seveda pomenilo, da imamo opraviti z absur-
dom. Absurdno je seveda iskanje jedra čebule, ki je zaradi
vedno novih in novih dokumentov nedosegljivo. Četudi bi
lahko pregledali vse dokumente, skupaj s tistimi, ki imajo še
vedno status zaupnosti, bi brez težav še naprej paranoično spe-
kulirali o morebitnem skrivnostnem obstoju kagebejevskih
dokumentov, nemara zakopanih kje v temnih gozdovih Sibi-
rije. Prepričani smo, da bi se našli zgodovinarji, ki bi razmi-
šljali tudi o tem. Zatorej bi bilo nemara koristno prepustiti pre-
ganjavico nekoč priljubljenim Carterjevim *Dosjejem X* in upo-
štovati domneve, da so bili morebitno najzanimivejši doku-
menti uničeni. Morda bi bilo še bolje resno obravnavati dom-
neve, ki imajo danes tako rekoč status dejstev, da najpomemb-
nejše odločitve in načrti niso bili nikoli uradno zapisani, saj so
jih sprejeli ustno, na Stalinovih razvpitih večerjah in čajankah.

Z drugimi besedami, če se ravnamo po tej metodi, se lahko
vsekakor zelo približamo jedru čebule, vendar nikoli dovolj, da
bi dosegli »resnico samo«, vidno in otipljivo kot kosti in loba-
nje v brezni. Nujno bo nekaj vedno – vsaj potencialno – manj-
kalo. Pravzaprav se Getty in Naumov nedvomno zavedata tega
problema. V ta namen predlagam kombinacijo Gettyjevih
navedb in šale Plehanova na račun Bernsteina, namreč: »Kdaj
moški, ki se mu dela pleša, dejansko postane plešast?«¹⁴ Pra-

¹⁴ Šalo smo izključno iz estetskih razlogov prevzeli v formulaciji, kot jo je
razvil E. V. Iljenkov v: Evald Ilyenkov, *Dialectics of the Abstract and the Concrete
in Marx's Capital* (poglavje »The Concept of Man and Some Conclusions from
its Analysis«), Progress Publishers, Moskva, 1982, prev. Sergei Kuzyakov.
Dostopno na [http://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/
abstra1e.htm/](http://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstra1e.htm/) (dostop: 19. januar 2008). (Prev. iz angl. jezika je moj.) Za izviri-
nik cf.: Georgij Valentinovič Plehanov, »Osnovni problemi marksizma«, v: G.

vilen odgovor ni, da oplešivi, ko je popolnoma plešast, ne da oplešivi na kateri koli arbitrarni točki razvoja plešavosti, marveč v prepoznavanju primarnosti procesa, torej neskončnega gibanja in njegove logike, ki dopušča protisloven soobstoj obeh vidikov, torej kvalitativnega stanja stvari (plešavost) in njene kvantitativne preobrazbe (plešivenje). Getty in Naumov se ujmeta v podobno slabo neskončnost, ko predpostavita, da je zgodovinska podoba z vsakim novim odkritjem še kompleksnejša, kot se je zdelo na prejšnji plasti; to posledično pomeni, da vsako novo odkrito dejstvo pravzaprav nujno negira prejšnja ter tako ustvarja novo vednost. In tako naprej in tako naprej. Suženjsko vztrajanje pri tej metodi – obsedenost z večnim iskanjem novih zgodovinskih virov – nujno vodi v nevarno bližino naivne iluzije pozitivizma, iskanja resnice v stvareh samih, kar predpostavlja razumevanje materije kot nečesa, kar je popolnoma identično z empirično vidnimi in gibajočimi se predmeti. Na tem mestu lahko pripomnimo, da gre za iluzijo, podobno tisti, ki je v desetletjih po Plehanovu naposled sterilizirala marksistično dialektiko in jo osredotočila na nekaj preprostih zakonov, ki jih je bilo mogoče prepoznati in uporabljati pri absolutno vseh rečeh ali pojavih. Engels je v *Anti-Dühringu*, sicer ključnem delu za Plehanova in vso njegovo generacijo, opozoril, da zanašanje na preproste zakone, v tem primeru gre za prehajanje iz kvantitete v kvaliteto, zlahka pripelje do zanemarjanja specifičnosti procesa ali, z drugimi besedami, njegove kompleksnosti.¹⁵ V našem primeru to pomeni obsesivno iskanje novih zgodovinskih dejstev, ki so očitno dostopna v še neodkritih zgodovinskih virih, s katerimi naj bi zapolnili vrzel med lastno omejeno vednostjo

V. Plehanov. *Izbrani spisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1973, str. 294–295, prev. Boris Zihlerl.

¹⁵ Friedrich Engels, *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti (Anti-Dühring)*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 179–180, prev. Božidar Debenjak in Rado Riha.

o posameznih procesih in njihovo »resnico«, ki je še ne poznamo. Vsekakor bi bilo veliko produktivneje analizirati videz vrzeli same. Vseeno moramo na tem mestu nakazati, da se še večji problem skriva za izhodišnim znanstvenim vprašanjem: »Kako je bilo to mogoče?« Z nekaj razmisleka je mogoče opaziti nenavadno razmerje med tem vprašanjem in očitno nedosegljivim odgovorom nanj. S tem v zvezi lahko pripomnimo, da je to vprašanje obstajalo že dolgo pred spektakularnim odpiranjem arhivov v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. Še bolj nenavadno je, da lahko to vprašanje – v različnih formulacijah – najdemo pri tako zelo različnih mislecih, kot so bili Palmiro Togliatti, Aleksander Solženicin in Louis Althusser. Kljub nepremostljivim razlikam, ki so nedvomno obstajale med njimi, jim je bilo skupno nezadovoljstvo z uradno sovjetsko interpretacijo Stalinovega obdobja ali, natančneje, s tezami Hruščova o »kultu osebnosti«. Že v šestdesetih in sedemdesetih letih so se vsi strinjali, da so bile stvari znatno kompleksnejše!

Predvsem pa bi radi opozorili na tole: Hobsbawm v omenjenem referatu napeljuje, da bodo klasična dela Roberta Conquesta naposled povedala več o zgodovinopisju sovjetske dobe kot o njeni dejanski zgodovini,¹⁶ mi pa vztrajamo, da je Conquestov opus konstitutiven del te dejanske zgodovine. In naprej: od te zgodovine ga nikakor ni mogoče ločiti s preprosto negacijo, se pravi izločiti kot posledico novih spektakularnih odkritij v arhivih! Vse njegove napake, nedoslednosti, poenostavitve, pomanjkljiva raba zanesljivih virov, latentni antikomunizem in tako naprej govorijo o ideoloških okoliščinah, ki so igrale pomembno vlogo v kompleksni strukturi zgodovinskega procesa, v kateri je bil možen obstoj sovjetske dobe

¹⁶ Eric Hobsbawm, »Can We Write the History of The Russian Revolution?«, v: *op. cit.*, str. 321–322.

skupaj s Stalinom.¹⁷ Iz tega izhaja, da »resnica«, ki jo iščemo, da bi odgovorili na vprašanje »Kako je bilo to mogoče?«, nika- kor ni omejena na državne meje ZSSR, niti na meje vzhodne- ga bloka, ampak je značilna za globalno strukturo v celoti, torej zgodovino svetovnega sistema. S tem nikakor nočemo reči, da raziskovanje partikularnih primerov, posebnosti razvoja ZSSR v Stalinovem obdobju, ni legitimno; trdimo le, da je treba obli- kovati nova epistemološka in metodološka vprašanja. Na tem področju je ozek pozitivistični prijem povsem nemočen. Ne nazadnje je na tem svetu veliko preveč arhivskih škatel, veliko preveč kosti in lobanj ...

Polemike o drugi svetovni vojni v Sloveniji

Polemike o naravi druge svetovne vojne na teritoriju, ki se danes bolj ali manj pokriva z državnimi mejami Republike Slovenije, se praviloma zaostrijo vsakič, ko mediji objavijo no- vice o novih odkritjih množičnih grobišč s posmrtnimi ostan- ki protipartizanskih borcev. Tovrstna odkritja mobilizirajo raznovrstne subjekte zunaj in znotraj javnega življenja: novi- narje, politične stranke, umetnike, vojne veterane, preživele žrtve in njihove sorodnike, duhovnike in teologe, filozofe, poklicne zgodovinarje in druge. Posledično smo priča polifo- niji, torej raznovrstnim interpretacijam, ki so v mnogih pri- merih neposredno povezane z moralno-pravnim problemom odgovornosti za množične poboje. Govora je o razrednem genocidu, revolucionarnem boljševiskem terorju, zločinih, nepravilnostih, slišati pa je tudi zahteve po umestitvi grozo-

¹⁷ Ta ugotovitev pravzaprav logično izhaja iz druge Hobsbawmove trdit- ve, da ima ruska revolucija dve vzajemno prepleteni zgodovini, ki pa ju ne smemo pomešati: prva zadeva Rusijo, druga njen vpliv na ves svet. *Op. cit.*, str. 332-333. Cf. tudi: Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914-1991*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2000, prev. Seta Knop, Katarina Jerin, Srečko Balent.

dejev v okvir evropske politično-vojaške situacije med vojno in po njej.

Zdi se, da so sodobne polemike usmerjene na tri probleme. Prvi je vojna, v kateri so potekali spopadi na dveh frontah hkrati, tako med domačini in tujimi zavojevalci kakor tudi med domačini. Drugi problem zadeva izid vojaškega konflikta, ki ga je mogoče razumeti skozi prizmo povojnih grozodejstev ali osvoboditve, pogosto pa skozi tragično kombinacijo obojega. Tretji problem je povezan z vprašanjem, kdo – če sploh kdo – je odgovoren za grozodejstva. Čeprav je arhiv vednosti na to temo neizčrpen in čeprav so nekatere interpretacije z leti izgu- bile pomen, je v sodobnih polemikah vseeno mogoče pouda- riti nekaj prevladujočih tendenc.

Vse interpretacije, ki jih je najti v govornih praksah raznih subjektov, ki se borijo za legitimnost svojih trditev, s tem pa implicitno ali eksplicitno izzivajo nasprotna stališča, brez izje- me tvegajo, da bodo dobile oznako politične motiviranosti in ideološkosti. V praksi je to navadno obtožba zagovorništva par- tizanstva, včasih celo komunizma oziroma domobranstva ali kolaboracije. Čeprav ima pluralizem mnenj že nekaj časa sta- tus nesporne in z ustavo varovane vrednote, je oznaka politi- čne in ideološke pristranskosti v teh primerih za govorca ali govorko zelo neprijetna, to pa zato, ker se problem, o katerem je tu govor, nanaša na entiteto, ki da je po svojem bistvu nad vsemi mogočimi razprtijami in posledično skupna vsem. Ta entiteta je narod. Iz tega izhaja, da je tako rekoč vsak vidik, ki zadeva te polemike, tako ali drugače izzvan ali predmet dvo- ma – z izjemo enega, slovenskega naroda, ki je izhodišče veli- ke večine interpretacij. To pomeni, da je mogoče pri vsakomer dvomiti o iskrenosti njegove ljubezni in predanosti slovenske- mu narodu, in dokazovati, kakšna bi morala biti resnična lju- bezen do te mistične entitete; hkrati pa seveda ni mogoče dvo- miti o narodu. S tem v zvezi je mogoče trditi, da je bil (ali pa je

še vedno) slovenski narod zaradi bratomorne vojne razcepljen, vendar le, če to razcepljenost razumemo kot motnjo naravnega ravnovesja, ki pa jo je treba ustrezno sanirati, če naj naposled dosežemo izvirno stanje enotnosti. Ta dozdevna nevtralnost slovenskega naroda je omogočila nastanek raznovrstnih strategij, ki niso bile omejene na izmikanje negativnim oznakam o politični in ideološki pristranskosti, temveč so poskušale tudi ponuditi model pomiritve med nasprotnimi stranmi. Take strategije je mogoče spraviti pod skupni označevalec »narodna sprava«. ¹⁸

Zamisel o narodni spravi je nastala sredi osemdesetih let prejšnjega stoletja v krogu intelektualcev in intelektualk, zbranih okrog *Nove revije*. V najširšem pomenu je bila ta zamisel razumljena kot vzajemno priznanje in spoštovanje vseh strani, ki so bile nekoč udeležene v konfliktu. Tako razumevanje pa je bilo mogoče le na podlagi predpostavke, da vsi udeleženi pripadajo isti domovini, istemu Narodu, čeprav to predanost interpretirajo na različne načine, in kljub bremenu napak in zločinov. ¹⁹ Narod in domovina sta po tem ključu razumljena kot vnaprej dani »lastnosti« vsakega posameznika, kar pomeni, ločeni od posameznikove omreženosti v političnih, ideoloških in produkcijskih praksah. Ta strategija je razvidna v praksi postavljanja spomenikov na krajih, na katerih so bili

¹⁸ Cf. študijo Janje Slabe o slovenski narodni spravi, ki temelji na analizi slovenskih časopisnih člankov na to temo iz obdobja med letoma 1984 in 2005. Janja Slabe, »Narodna sprava v slovenskih časopisih«, *Borec*, let. LVIII, 2006, št. 630–634, str. 8–60. Cf. tudi: *Odnos do preteklosti in narodna sprava. Priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije*, Republika Slovenija, Državni zbor, Ljubljana, 1999. Dostopno na: http://www.dzrs.si/si/publikacije/publikacije_main.html/ (dostop: 20. januar 2008).

¹⁹ Na primer: »Kajti domovina je domovina za vse, tudi za tiste, ki naj bi jo bili nekoč izdali ali pa jih je usoda preprosto odnesla drugam. Domovine ni mogoče nikomur odvzeti, zato je tudi nihče nima pravice nikomur jemati, odrekati.« Spomenka Hribar, »Domovina za vse«, *Delo*, 22. avgust 1992, cit. v: Slabe, *op. cit.*, str. 28.

protipartizanski borci še nedavno pokopani anonimno. V sporočilu na enem od teh spomenikov piše: »Tudi mi smo umrli za domovino.« ²⁰ Pri tem je pomembno, da sporočilo zase ne zahteva monopola nad priznanjem žrtvovanja, marveč spodbija vsa obstoječa sporočila, ki si pridržujejo to simbolno čast, torej spomeniki padlih partizanskih borcev in aktivistov. V teh strategijah narodne sprave ima slovenski narod vlogo, ki nam jo nemara lahko pomagata ilustrirati znani Marxovi metafori o »splošni osvetlitvi« in »etru«. Seveda moramo v tem primeru upoštevati, da sta v izvirniku ti metafori uporabljeni v drugačnem sobesedilu. V polifoniji glasov o bremenih preteklosti je slovenski narod prikazan kot »[S]plošna osvetlitev [...], v katero so potopljene vse druge barve in [ki] jih modificira v njihovi posebnosti. Poseben eter je, ki določa specifično težo vsega bivanja, ki se kaže v njem.« ²¹

»Diskurzivni utemeljitelji« ²² strategije narodne sprave so se dobro zavedali, da je lahko ta strategija učinkovita samo, če je država kot varuhinja pluralizma mnenj, vrhovna svečenica pri spravni ritualih, a tudi instanca za popravo krivic. In res, država, ali natančneje, meščanska država, se zdi za to nalogo idealna, saj jo je zlahka mogoče razumeti kot spravo samo. V nasprotju s civilno družbo, t. j., sfero spopadanja raznih sebičnih interesov, meščanska država po definiciji deluje v dobro

²⁰ Na obrobju gozda blizu Radovljice.

²¹ Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, Delavska enotnost, Ljubljana, 1985, str. 37, prev. Božidar Debenjak, Valentin Kalan, Tomaž Mastnak et al.

²² Koncept povzemamo po Michelu Foucaultu, ki ga je uporabljal v navednicah, z njim pa je predvsem definiral zmožnost ustvarjanja pogojev in pravil za nastajanje novih tekstov. V tem je koncept »diskurzivnega utemeljitelja« definiran v nasprotju s tradicionalnim razumevanjem vloge avtorja kot izvirnega in samoniklega producenta idej. Cf.: Michel Foucault, »Kaj je avtor«, v: *Sodobna literarna teorija*, ur. Aleš Pogačnik, Krtina, Ljubljana, 1995, str. 25–40, prev. Vesna Maher.

vseh državljanov in državljanek. Po ustavi iz leta 1991 je država Republika Slovenija – kot država vseh svojih državljanov in državljanek – utemeljena na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe. Poleg sklicevanja na plebiscitno voljo, na možnost odcepitve v takrat veljavni ustavi, na nezmožnost sklenitve dogovora z drugimi republikami ter na temeljne človekove pravice in svoboščine je bilo sprejetje ustave utemeljeno »[i]z zgodovinskega dejstva, da smo Slovenci v večstoletnem boju za narodno osvoboditev izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost«²³. Zgodovinski subjekt je tu slovenski narod. Državljanke in državljanji, ljudstvo in druge narodne skupnosti se glede tega kažejo kot dediči boja te entitete, torej slovenskega naroda. To je ključna razlika v primerjavi z *Ustavo Socialistične republike Slovenije* iz leta 1974, v kateri je bila državnost slovenskega naroda »po tisočletnem zatiranju« utemeljena na narodnoosvobodilnem boju in socialistični revoluciji med drugo svetovno vojno. Eksplicitno so bili omenjeni delavci, kmetje, delovna inteligenca in vsi napredni ljudje Slovenije, ki so, združeni v vse-ljudsko organizacijo Osvobodilne fronte pod vodstvom Komunistične partije, premagali sile fašistične agresije in notranje reakcije.²⁴

Očitno je, da so bili v ustavi iz leta 1974 dejanski zgodovinski subjekt delovni ljudje, ki jih je vodila njihova avantgarda, v ustavi iz leta 1991 pa je to Narod kot tak. Povedano drugače: Narod v ustavi iz leta 1991 v primerjavi z ustavo iz leta 1974 nima jasne zgodovinsko opredeljene vsebine oziroma je dejansko izpraznjen. To pomeni, da se definiranje značilnosti

²³ Cf. »Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije«, »Ustava Republike Slovenije (zlasti: I. Splošne določbe)«, v: *Ustava Republike Slovenije, Uradni list Republike Slovenije*, Ljubljana, 1999, str. 5–10.

²⁴ *Ustava Socialistične republike Slovenije, Uradni list Socialistične republike Slovenije*, Ljubljana, 1974, str. 9–10.

boja tega naroda ponuja raznovrstnim interpretacijam, seveda s pogojem, da se ne dvomi o narodu in njegovi zgodovinski vlogi kot taki. Zakaj? Pri polemikah o drugi svetovni vojni bi to pomenilo zanikanje entitete, o kateri se zdi, da je edini porok za obstoj teh polemik, saj gre za entiteto, ki naj bi bila skupna vsem. Narod, katerega vsebina je na videz prazna, uradno ne priznava nobene partikularne skupine ali gibanja kot svoje prave vsebine, s čimer omogoči ideološko platformo za meščansko demokracijo v obliki republike. To pomeni, da nobena posamezna interpretacija katerega koli subjekta ne sme uradno dobiti dominantnega statusa, ker bi bila s tem ogrožena legitimnost drugih interpretacij. Celotne skupine, ki se na ravni civilne družbe ali parlamentarne manjšine oklepajo narativnega ekskluzivizma, so se pri prevzemu vladnega položaja, t. j., trenutnega varstva nad državo, prisiljene vsaj delno prilagoditi vnaprej določeni posredniški vlogi. V nasprotnem primeru bi se država na polperiferiji, in to Slovenija je, izpostavila tveganju, da dobi oznako pohabljenе demokracije ali vsaj demokracije, ki je v resni nevarnosti. Kot zgled bi lahko omenili Tuđmanovo Hrvaško ali nemara celo Jörga Haiderja v Avstriji. Pri tem dodajamo, da je take prakse prilagajanja mogoče videti zlasti pri državnih slovesnostih, kjer je zgodovina skupnosti pač neizogibno omenjena. Državni funkcionarji, ki imajo ob posameznih praznikih nalogo prebirati govore in dajati izjave, se zgodovinskih tem lotevajo tako, da poskušajo spraviti s poti čim več ovir, ki bi utegnile ogroziti izvirno čistost Naroda, torej njegovo dozdevno ideološko nevtralnost. Za odpravljanje takih ovir so seveda na razpolago številni diskurzivni prijemi, vseeno pa lahko trdimo, da v zadnjem času prevladujejo diskurzivne prakse, katerih cilj je ločevanje narodnoosvobodilnega boja od prizadevanj komunistov oziroma od revolucije. To razmejevanje navadno zahteva skrajno poenostavljeno interpretacijo revolucije kot vsote dejanj in želja ene same skupine. Nujna posledica takega razumevanja je molk o dejavnih, ki so zadevali političnoekonomsko pro-

tislovja tega perifernege teritorija in povezave teh protislovij z globalno situacijo. Poleg tega to razmejevanje omogoča kreacijo poštenih domoljubnih partizanov kot žrtev komunistične zarote: partizani so se menda borili proti fašizmu in za narodno osvoboditev, vendar se je ta na koncu sprevrgla v rdeči totalitarizem. Analogno je mogoče obravnavati tudi protipartizanske borce, ki so se bili prisiljeni boriti proti boljševizmu, da bi zaščitili Narod, vendar so se, žal, znašli v objemu tujih zavojalcev, naposled pa postali žrtve rdečega terorja. Kaj je skupno obojim? Oboji so se tako ali drugače borili proti totalitarizmu, oboji so sodelovali v zločinih nad nemočnimi ljudmi, oboji so ljubili narod in na koncu so vsak po svoje postali žrtve boljševizma.²⁵ To pomeni, da celo naracije, ki prihajajo z vladnih položajev – kljub desničarski politični usmeritvi njenih govorcev – potrebujejo partizanski heroizem, vendar brez razrednega boja! Povedano drugače: če v vojnem konfliktu niso bili na delu strukturni dejavniki, utemeljeni v razrednem boju, marveč zgolj shakespearjanski boji za oblast, utemeljeni na strasteh posameznikov, je potemtakem celoten problem omejen na vprašanje moralnih in duševnih bolečin, ki predpostavljajo nerazkrite ali prezrte izpovedi in dogodke, a tudi nepopravljene krivice. Vse te probleme pa je po definiciji zmožna zdraviti meščanska država s svojimi aparati. Tako »zdravljenje« obsega sprejetje ustrezne zakonodaje, kaznovanje nekaterih posameznikov, zagotavljanje razmer, v katerih lahko posamezniki v javnosti branijo svojo čast in izpovedujejo zgodbe, (so)financiranje raziskovalnih projektov, ki podpirajo uravnoteženo zgodovinopisje, prepuščanje duhovne oskrbe cerkvi in tako naprej.

²⁵ Za zgled glej govora predsednika vlade Republike Slovenije Janeza Janše (27. april 2005) in predsednika državnega zbora Republike Slovenije dr. Franceta Cukjatiča (27. april 2006) ob dnevu upora proti okupatorju. Oba govora sta dostopna na <http://www.arhiv-pv.gov.si> in <http://www.dz-rs.si/index.php?id=387/>.

Spravna vloga, ki jo poskušajo izvajati državni vrhovi, nikakor ne prinaša zadoščenja različnim subjektom v javnem življenju in zunaj njega. Kar zadeva vprašanje vloge naroda, bi lahko našo analizo zaokrožili s konceptom ničte institucije, kot ga je izpeljal Claude Lévi-Strauss, razvil pa Rastko Močnik. Po Močniku je nacija (ki jo za potrebe te problematike v celoti istovetimo s pojmom naroda) kot ničta institucija prazen prostor, ki pa je nenehno pod udarom različnih ideologij, ki si prizadevajo zapolniti ta prostor.²⁶ V teh prizadevanjih ideologije zadenejo ob vrsto omejitev. Te omejitve seveda ne izhajajo iz naroda kot takega ali iz njegovega dozdevnega pravega bistva, marveč iz razmerja globalnih strukturnih dejavnikov, ki jih je mogoče razumeti samo na podlagi analize globalnega poraza projektov socialističnih revolucij 20. stoletja.

Slovensko zgodovinopisje in njegovi problemi

Nakazali smo že, da zgodovinarji nedvomno nimajo monopola nad tematiko druge svetovne vojne na Slovenskem. Obenem je res, da so bili prav zgodovinarji imenovani za izvedence v nekaterih vladnih komisijah, denimo, za reševanje vprašanj prikritih grobišč, da delujejo v Nacionalnem kurikulumnem svetu in tako naprej. Zgodovinarji so bili povabljeni tudi kot govorniki na posvetu *Žrtve vojne in revolucije*, ki sta ga leta 2004 priredila državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani.²⁷ Zelo pogosto imajo priložnost, da v medijih predstavijo javnosti svoja izvedenska mnenja. Izvedenske storitve pa lahko ponujajo predvsem zato, ker obvladujejo znanstveno tehniko, za katero velja, da jim omogoča produciranje nove in, kar je najpomembnejše, objektivne vednosti o preteklosti. Taka objektivnost seveda nima nič skup-

²⁶ Rastko Močnik, *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*, Založba /*cf., Ljubljana, 1999.

²⁷ Cf.: Golob *et al.*, *op. cit.*

nega s pojmom, ki funkcionira kot koncept v raznih teoretskih tradicijah marksizma (- leninizma). V našem primeru pomeni predvsem produkcijo zgodovinskih dejstev, ki temelji na kritični rabi zgodovinskih virov.²⁸

Zgodovinska dejstva ne morejo obstajati samostojno, marveč morajo biti opremljena z interpretacijami, čemur navadno rečemo zgodovinska sinteza. Ta produkcijski proces večinoma poteka v znanstveni sferi, torej v prostoru, v katerega naj ne bi posegali politika in ideologija. Avtonomija znanosti je seveda iluzija – vendar nujna iluzija – tako za zgodovinarje kot za njihove kritike. Zgodovinarji namreč, tako kot vsi udeleženci in udeleženske polemik o preteklosti, tvegajo, da jih bodo obtožili politične motiviranosti in ideološkosti. V zadnjem času je izredno priljubljena zmerljivka o neuravnoteženosti, ki pomeni nekakšno sintezo politične motiviranosti in ideološkosti. Če je zgodovinar/zgodovinarica obtožen/a neuravnoteženosti, torej pristranskosti, to navadno pomeni, da ni znal/a vzpostaviti distance med osebnim političnim prepričanjem in znanstvenim delom, kar v zadnji instanci določi specifično mesto zgodovinarja ali zgodovinarke v prepirih o preteklosti. Take obtožbe se lahko nanašajo na dozdevno sporno interpretacijo, zanemarjanje posameznih pomembnih vprašanj ali pretirano poudarjanje drugih. Ko državni funkcionarji, politiki in drugi kritizirajo posamezne zgodovinarje, nikakor ne kritizirajo njihove vede ali tehnike, še manj vrednote znanstvene avtonomije. Kar navadno kritizirajo, je pravzaprav dozdevna nezmožnost zgodovinarjev, da bi zadostili avtonomističnemu idealu svojih ustanov, za katere se predpostavlja, da bi morale biti brez politike in ideologije! Pred nekaj leti se je v javnosti pojavil seznam zgodovinarjev, ki da so se zmožni boljje ravna-

²⁸ Cf. analizo Jerneja Kosija o sodobnem slovenskem zgodovinopisju in spontanem zanašanju na pozitivistično načelo objektivnosti. Lev Centrih in Jernej Kosi, *op. cit.*, str. 155–160.

ti po omenjenih znanstvenih idealih. Napadeni zgodovinarji – in tisti, ki so se v teh napadih prepoznali – so tako retoriko razumeli kot pobudo za čistke in odgovorili, da je na udaru njihova znanstvena avtonomija.²⁹

»Zoo keeping«³⁰

Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, delo v dveh knjigah, dokončano leta 2005,³¹ ki ga je napisala skupina uglednih slovenskih zgodovinarjev in zgodovinaric, je nedvomno dober zgled, kako doseči ustrezne znanstvene standarde ter se izo-

²⁹ Kot najbolj izpostavljenega kritika slovenskega zgodovinopisja v zadnjih nekaj letih na najvišji politični ravni velja omeniti nekdanjega ministra za šolstvo in šport dr. Milana Zvera, zlasti v luči promocije pluralnosti, podajanja predlogov o zaželenih in manj zaželenih temah proučevanja, a tudi navedenja imen ustreznih, politično nemotiviranih zgodovinarjev. V tem obdobju je kar nekaj znanstvenih ustanov, ki so povezane z zgodovinopisjem, zamenjalo vodstva. Skupina uglednih zgodovinarjev je javno protestirala (»Izjava zgodovinarjev«, 2005) proti političnim posegom v znanost, a tudi proti prizadevanjem po mistificiranju nekaterih poglavij iz slovenske zgodovine, zlasti iz srednjega veka. Kritizirali so še enostranske tendence prikazovanja sodobne slovenske zgodovine, še posebno vprašanje žrtev druge svetovne vojne. Omenjena članka iz tednika *Mladina* osvetljujejo nekatere poglede te kontroverze: Peter Petrovčič, »Novo pisanje zgodovine«, *Mladina*, 7. marec 2005. Dostopno na: http://www.mladina.si/teednik/200510/clanek/slo-solstvo-peter_petrovcic/index.print.html-l2/ (dostop: 20. januar 2008); *Izjava zgodovinarjev*, v: Peter Petrovčič, »Konec neke zgodovinske smeri«, *Mladina*, 16. april, 2005. Dostopno na: http://www.mladina.si/teednik/200516/clanek/slo-protest-peter_petrovcic/ (dostop: 20. januar 2008).

³⁰ Pojem *zoo keeping* najpogosteje aludira na skrbstvo, razkazovanje in nadzorovanje tako navadnih živali kot tudi najnevarnejših eksotičnih zveri. Ker nam kljub prizadevanjem nikakor ni uspelo najti ustrezno bogate slovenske besede, smo se odločili, da pojem ostane nepreveden.

³¹ Iniciativna skupina je začela delo marca 1997. Pri tem zagotovo ni zanemarljiv kontekst polemik o *starem režimu* in posledično o značilnostih druge svetovne vojne, ki so v letu 1997/1998 dosegle novo vrelišče. Te polemike so bile takrat povezane s predlogom tako imenovanega zakona o lustraciji, ki so ga predlagatelji poskušali utemeljiti z Resolucijo sveta Evrope 1096 in Poročilom 7568 iz leta 1996.

gniti nezaželenim opazkam o ideološki in politični pristranskosti. Mogoče je trditi, da so se zgodovinarji in zgodovinarke očitkom o pristranskosti poskušali izogniti tako, da so se oprli na edino dozdevno nevtralnno izhodišče v polemikah o preteklosti, na slovenski narod.

Glavna značilnost dela je opisna metoda, ki temelji na rabi primarnih in sekundarnih virov, pri čemer prevladujejo politični dogodki, pomembne osebnosti in gibanja (politične stranke). Tako imenovani socialnoekonomska in kulturna zgodovina sta drugotnega pomena. Pri tem je treba omeniti, da nikjer ni teoretske utemeljitve, ki bi upravičevala tako zastavitev. Pričakovali bi vsaj kratek teoretski uvod z definicijo objekta, ki je pod znanstvenim drobnogledom. Denimo nekaj podobnega, kot je naredil Janko Pleterški v svoji knjigi *Narodi, Jugoslavija, revolucija* iz leta 1986. Avtor je v prvem poglavju orisal, kaj je pravzaprav Narod, in v ta namen navedel polemike o tej temi, ki so takrat potekale v Jugoslaviji.³² Avtorji in avtorice *Slovenske novejšje zgodovine* tudi kritično ne ocenijo del, ki so bila na to temo napisana v *starem režimu*. To bi bilo nujno potrebno – že zato, da bi lahko pojasnili razloge, zakaj sploh napisati novo sintezo; to bi avtorji in avtorice najlažje storili z analiziranjem napak in pomanjkljivosti prejšnjih del. Tej eksplicitni pomanjkljivosti kritičnega teoretskega ozadja je treba nameniti največjo pozornost, in sicer zato, da bomo pokazali na implicitno ideološko kritiko prejšnjega zgodovinopisja. To nam bo omogočilo razumeti ideološko tehniko izmikanja pristranskosti, kakršno prakticirajo avtorji in avtorice *Slovenske novejšje zgodovine*. Kritika prejšnjega zgodovinopisja, ki se je

³² Janko Pleterški, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1986, str. 9–28. Cf. tudi »Uvod« v delo o drugi svetovni vojni v Sloveniji izpod peresa Metoda Mikuža: *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* [v nadaljevanju: *Pregled zgodovine NOB*], I, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960, str. 5–24.

ukvarjalo z drugo svetovno vojno, bi se predvsem morala lotiti dela Metoda Mikuža, a tudi Edvarda Kardelja. Mikuž je bil med vojno verski referent v štabu slovenske partizanske vojske, pozneje pa je bil ugleden profesor na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Njegova dela, napisana v petdesetih in šestdesetih letih, zlasti *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji* v petih knjigah, so pionirske študije na tem področju. V tem delu je mogoče najti tale sklep o naravi vojne: »Vsa narodnoosvobodilna vojna je obenem z borbo proti okupatorjem tudi revolucionarna borba za ljudsko oblast, torej borba ljudskih množic pod vodstvom Partije proti domači buržoaziji.«³³

Sklep v celoti temelji na marksistični teoriji narodnega vprašanja, kot jo je v tridesetih letih 20. stoletja razvijal Edvard Kardelj.³⁴ Ta teorija pa je zasnovana na materialistični zahtevi po razumevanju naroda kot zgodovinske kategorije ali, natančneje, kot produkta razvoja kapitalizma, torej razrednega boja. Kardeljeva teza ima veliko težavo, ker se zanaša na preprosto dihotomijo med bazo in nadzidavo, ki je v pričujoči praksi rabe kvečjemu feuerbachovsko-materialistična. Pri tem je vredno upoštevati Althusserjevo opazko, da preprosto materialistično izhodišče samo po sebi ne zadošča za teoretsko prakso, ki bi omogočila produkcijo novih teoretskih konceptov.³⁵ Nemara bi kazalo prav s to teoretsko omejitvijo, ki jo zlahka najdemo v Kardeljevem delu, skupaj s prevladujočo metodo opisnega

³³ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, op. cit., str. 95.

³⁴ Edvard Kardelj je pri svojem napol legalnem političnem, teoretskem in novinarskem delovanju v tridesetih letih uporabljal vrsto psevdonimov, denimo Tone Brodar in Sperans. Cf.: Tone Brodar, »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, *Književnost. Mesečnik za umetnost in znanost*, let. I, 1932, 1933, št. 1, 2, 3, 4, 5, 6 in 7; Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Naša založba, Ljubljana, 1939.

³⁵ Cf. npr.: Louis Althusser, »Marx's Relation to Hegel«, v: Louis Althusser, *Politics and History. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx*, NLB, London, 1972, str. 161–186, prev. Ben Brewster.

zgodovinopisja pri Metodu Mikužu pojasniti latentno trdovratnost nacionalističnega diskurza, ki deluje prek mitologije in stereotipov o malem, zaostalem in stoletja podjarmljenem narodu. Menimo, da je Kardeljeva metoda resda lahko še vedno nadvse produktivna, saj njegova temeljna teza razbija iluzijo o narodu kot naravni in vsezgodovinski kategoriji, vendar samo če jo kritično analiziramo.

Kritika nekdanjega zgodovinopisja je po našem mnenju v grobem mogoča na podlagi treh strategij. Prva strategija bi bila teoretska kritika, druga strategija preproste diskvalifikacije, tretjo strategijo pa bomo poimenovali *zoo keeping*.

Prvo strategijo so na široko prakticirali že v času nekdanje Jugoslavije, vendar bolj na bojnem polju marksistične teorije kot zgodovinopisja.³⁶ Druga strategija gleda na teoretski opus

³⁶ Jugoslovanski marksisti so v petdesetih letih začeli širokopotezen projekt revizije teoretske dediščine marksizma-leninizma. Neposredne posledice tega se se pokazale v obliki nastajanja številnih teoretskih revij (*Praxis*, *Marksizem u svetu*, *Problemi* itn.), sistematičnega prevajanja marksističnih klasikov in drugih sodobnih filozofskih del (»Frankfurtska šola«, Heidegger, eksistencializem, strukturalizem, psihoanaliza itn.) ter v polemikah in spopadih, denimo, glede teh tem: razmerje med Marxovimi zgodnjimi in zreli deli, razmerje med historičnim materializmom in dialektičnim materializmom, vloga zveze komunistov, socialistična demokracija, odmiranje države, potrošniška družba, narodno vprašanje, birokratizem, kritike stalinizma itn. Na tem mestu se seveda ne moremo spuščati v podrobno analizo jugoslovanskega marksizma. Vseeno pa je treba poudariti, da je jugoslovanska teoretska produkcija uspešno prelomila z ortodoksijo, znano z imenom »stalinski diamat« kot specifično interpretacijo dialektičnega materializma, ki je temeljila na izrazito poenostavljeni sistematizaciji teorij klasikov marksizma. Na področju teoretske produkcije so razumevanje dialektičnega materializma kot nauka o železnih zakonih narave in družbe, ki je temeljil na preprostih dihotomijah (bit-zavest, baza-nadzidava), sčasoma tako rekoč v celoti izpodrinile znatno bolj sofisticirane študije historičnega materializma. Cf. npr: Predrag Vranicki, *Historija marksizma*, Naprijed, Zagreb, 1961; Božidar Debenjak, *V alternativni Marksistične študije*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1974; Božidar Debenjak, *Friedrich Engels - zgodovina in odtujitev*, Založba Obzorja, Maribor, (1970) 1981; prispevki s simpozija *Aktualnost misli Hegla, Marxa, Engelsa in Lenina* v

Edvarda Kardelja predvsem skozi prizmo njegove odgovornosti za grozodejstva med drugo svetovno vojno in po njej. Mikuža pa je analogno zlahka mogoče odpraviti kot uradnega partijskega zgodovinarja, ki je na fakulteti teroriziral svoje poštene in nedolžne kolege.³⁷

Prva in druga strategija sta za avtorje in avtorice *Slovenske novejšje zgodovine* bržkone bolj ali manj nedopustni, saj bi v tem primeru tvegali očitke, da so bodisi komunisti bodisi desničarji. In kar je nemara najpomembnejše: prisiljeni bi se bili vprašati o tem, kaj je pojem naroda, ali pa primorani izbrati interpretacijo njegove vsebine. V vsakem primeru bi ogrozili svojo iluzorno pozicijo znanstvene avtonomije. Po našem mnenju so implicitno izbrali tretjo strategijo, ki jo imenujemo *zoo keeping*. Avtorji in avtorice *Slovenske novejšje zgodovine* ravnajo z Metodom Mikužem in Edvardom Kardeljem kot z banko podatkov. Nikakor se ne poskušajo z njima spustiti v odkrito teoretsko polemiko, kar bi seveda zahtevalo spopad z njunim teoretskim ozadjem, koncepti, pojmi, metodologijo in tako naprej. Namesto tega Mikužu in Kardelju priznajo status »čistih« zgodovinskih virov in zgodovinskih osebnosti. Opisujejo njuno zgodovinsko vlogo, uporabljajo podatke iz njunih del (zlasti iz Mikuževih) in njune fotografije kot slikovno gradivo, dejansko pa obidejo polemiko, v kateri bi morali imeti določeno teoretsko izhodišče. Z drugimi besedami: avtorji in avtorice prisodijo Kardelju in Mikužu pasivno vlogo, ki jo je najlažje nadzirati s tehniko obvladovanja zgodovinskih virov.³⁸ S tem postopkom

družbenem življenju in znanosti XX. stoletja, Igor Hvala (ur.), *Anthropos in Teorija in praksa*, Ljubljana, 1971.

³⁷ Cf. npr.: Bogo Grafenauer, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, *Zgodovinski časopis*, let. XLVII, 1993, št. 1, str. 122–123.

³⁸ Cf.: Immanuel Wallerstein *et al.*, *Kako odpreti družbene vede. Poročilo Gulbenkianove komisije o restrukturiranju družboslovja*, Založba/*cf., Ljubljana, 2000, str. 23, prev. Zoja Skušek. Wallerstein opozarja na vlogo arhiva v procesu vzpostavljanja zgodovinopisja kot moderne znanosti v 19. stoletju. Arhiv

proizvedejo ideološko distanco, ki jim zagotavlja minimalno tveganje, da bi v javnih polemikah o tegobah preteklosti dobili oznako pristranskosti oziroma neuravnoteženosti.

Avtorji in avtorice se pri svoji novi sintezi slovenske novejše zgodovine seveda ne omejujejo na suhoparno opisovanje in naštevanje virov zato, da bi opisali dogodke, dejanja različnih subjektov, osebnosti in tako naprej; povezujejo jih s kratkimi interpretacijami. Kratke interpretacije imajo pomembno vlogo, pojmi, kot so »ljudska demokracija«, »parlamentarna demokracija«, »totalitarizem« in »Slovenci«, pa ostajajo v celoti teoretsko nerazčlenjeni. Pri tem avtorji radi uporabljajo narekovaje in druge diskurzivne tehnike, kot je fraza »po njihovem mnenju«. S tem se distancirajo od posameznih dejanj, mnenj in interpretacij prednikov. O pojmi, kakršna sta »parlamentarna demokracija« in »Slovenci«, v nobenem primeru nimajo nobenih dvomov. Na podlagi opisane tehnike avtorji in avtorice *Slovenske novejše zgodovine* varno obravnavajo revolucijo med drugo svetovno vojno, a tudi obdobje po njej. Pri tem navedejo vrsto pojmov, ki so jih za potrebe opredelitve revolucije uporabljali partizani in protipartizanski borci, denimo: »proletarska«, »demokratska«, »ljudska«, »boljševiška« ali »komunistična revolucija«. Pri tem je značilno, da v interpretacijah avtorjev in avtoric teh pojmov ni. Namesto tega uporabljajo tole značilno besedno zvezo: »odkrita vnašanje revolucionarnih prvin v osvobodilni boj«³⁹. Te revolucionarne prvine pozneje povežejo z vlogo in načrti Komunistične partije Slovenije ter z njenim povojnim političnim monopolom. Ko je govor o političnem sistemu, v katerem naj bi se ta monopol uresničil,

---

ima po njem podobno vlogo kot laboratorij pri naravoslovnih znanostih, torej kot kraj, kjer je mogoče neodvisno od vplivov zunanega sveta zbirati, nadzirati in manipulirati gradivo. S tem je povezana tudi predstava o zgodovinarju kot o nepristranskem znanstveniku. Cf. tudi: Lev Centrih in Jernej Kosi, *op. cit.*, str. 156–157.

³⁹ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 633.

avtorji uporabljajo pojem »tako imenovana ljudska demokracija«⁴⁰. V delu je bežno omenjen celo pojem totalitarizem, ki pa ga avtorji uporabijo tako, da citirajo poročilo ameriškega veleposlanika v Beogradu leta 1946.⁴¹ Na drugi strani avtorji rezultat osvobodilnega boja, ki se je po njihovem mnenju za kratek čas udeležil v osvoboditvi slovenskega etničnega ozemlja, opisujejo kot trenutek sreče in upanja celotnega naroda. Za »slovensko etnično ozemlje« avtorji kajpak ne uporabijo narekovajev. Ideološki postopki, ki jih v izobilju uporabljajo avtorji in avtorice *Slovenske novejše zgodovine* in ki temeljijo na nereflektiranju vprašanja naroda, omogočijo portretiranje druge svetovne vojne in *starega režima* v Sloveniji kot dolgotrajne tranzicije, ki je dosegla vrhunec, ko se je vnovič vzpostavilo naravno stanje stvari leta 1992, torej v času mednarodnega priznanja Republike Slovenije kot samostojne in neodvisne države.

---

⁴⁰ *Op. cit.*, str. 834.

⁴¹ *Op. cit.*, str. 844–846.

zapolniti v desetih letih. Ali bomo to storili ali pa nas bodo strli.«³ Tako je Stalin opozoril gospodarstvenike leta 1931 in dnevno povelje je potem bilo: *Petletni plan v štirih letih!* Le nekaj let pozneje je bilo rečeno (*Ustava ZSSR, 1936*), da je socializem pravzaprav izgrajen. Končno je čas pričel teči izjemno počasi, vendar niti tedaj ni bilo prostora za lenobo. Leta 1977 je bilo znanstveno in pravno (nova *Ustava ZSSR*) dokazano, da je prav ta socializem končno dozorel.⁴ Epoha komunizma je bila že tu, pa čeprav komunizem kot tak še ni nastopil. Pravzaprav ni bilo čisto jasno, kdaj se socializem neha in komunizem začne. Kljub vsemu je iz partije prišlo še eno pomembno sporočilo, tokrat zadnjič: »Ne sme biti nobenih zamud pri izvajanju nujnih transformacij [...] Sovjetsko ljudstvo je zgradilo socializem. Sovjetsko ljudstvo bo zgradilo komunistično družbo.« Tako Program Komunistične partije Sovjetske zveze (KPSZ) leta 1986.⁵

Opraviti imamo z različnimi časovnimi dimenzijami, ki jih je mogoče najlažje med seboj povezati z znano Braudelovo teorijo o zgodovinskih časih; kratek čas ljudi, v katerem imajo lahko kakšne napake neposredne posledice za akterje (množice, razrede, posameznike, partije – njihova vodstva itn.), ki so vpleteni v konkretne družbene projekte; potem pride čas produkcijskih ciklov, čas tehnologije, ki v našem primeru zadeva predvsem proizvodnjo železa in jekla; naposled pa imamo opraviti s časom zgodovinske epohe, kateri Braudel pravi čas

³ Josip Stalin, »O nalogah gospodarstvenikov. Govor na Prvi vsezvezni konferenci funkcionarjev socialistične industrije 4. februarja 1931«, v: J. Stalin, *Vprašanja leninizma*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1948, str. 365.

⁴ *Constitution (Fundamental Law) of The Union of Soviet Socialist Republics. Adopted at the Seventh (Special) Session of the Supreme Soviet of the USSR. Ninth Convocation. On October 7, 1977.* Dostopno na: <http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons01.html#preamble> (dostop: 17. 05. 2010).

⁵ *Program of the Communist Party of the Soviet Union. A New Edition 1986.* Dostopno na: <http://www.xs4all.nl/~eurodos/docu/cpsu-texts/cpsu86-0.htm> (dostop: 17. 05. 2010).

II.

SVETOVNA REVOLUCIJA¹

Vse najboljše na ta praznik, dragi tovariši! Naj nas okrepi v našem prizadevanju, da bi storili vse za preporod domovine in napredovali po poti socialistične obnove.

Mihail S. Gorbačov, 7. novembra 1990

Epistemološke in politične posledice propada socialističnih sistemov 20. stoletja

V komunističnem gibanju 20. stoletja je čas pomenil vse. »[V] sedanji situaciji tedni in celo dnevi odločajo vse (poudarek v izvorniku, op. L. C.)«, je jeseni leta 1917 Lenin opozoril člane centralnega komiteja boljševiške partije in sovjetov, ko je revolucija postala neposredna naloga dneva.² Toda kmalu je čas pričel teči počasneje, kljub temu da je bilo že zelo pozno: »Zaostali smo za naprednimi deželami za 50–100 let. To vrzel moramo

¹ Del tega poglavja je bil prvič objavljen v članku »The journal *Perspektive* and Socialist Self-Management in Slovenia: In search of a new Anti-Stalinist Society. Towards a Materialist Survey of Communist Ideology«, *The International Newsletter of Communist Studies Online*, let. XV, št. 22, 2009, str. 71–78. Dostopno na: http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/incs/home/data/pdf/INCS_22_ONLINE.pdf (dostop: 15. 06. 2011).

² Vladimir Il'ič Lenin, »Krizis nazrel«, v: *V. I. Lenin. Polnoe sobranie sočinij*, 5. izd., zv. 34, Gosudarstvennoe izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva, 1962, str. 281. (Prev. iz rus. jezika je moj.)

dolgega trajanja (*longue durée*) – v našem primeru je to komunizem.⁶ Nekaj pa se zanesljivo ne ujema z Braudelovim modelom, namreč to, da se je prav ta epoha nenadoma končala, in to dobesedno pred očmi njenih sodobnikov. To se je zgodilo v istem času, ko je centralni komite prve dežele socializma umolknil in nenadoma prenehal pošiljati sporočila.

Kaj se je zgodilo? Po mnenju poznavalca so v Moskvi nenadoma razdelili partijski sekretariat na večje število podkomisij; baza (*obkomi, rajkomi, gorkomi, krajkomi* in osnovne organizacije) je zato čez noč ostala odrezana od navodil in informacij, kaj se v velikanski deželi dogaja. Seveda pa je veljalo tudi obratno; dezorganiziranost centra je *a priori* onemogočila koristno uporabo poročil s terena.⁷ To je izzvalo zbirateljsko mrzlico vsega: od dač, avtomobilov, telefonov pa do straniščnih školjk. Ironija zgodovinskega trenutka je bila, da čast, da bi razglasili dejansko utelešenje komunizma v zgodovini človeštva (torej komunizem ni bil več le izmuzljiva epoha), na koncu ni pripadla tem ali onim marksistom.

Drugače tudi ni moglo biti. Sofisti so bili vselej prezaposleni z zbiranjem dokazov in argumentov, zakaj so kljub hitremu družbenemu napredovanju v komunizem vselej potrebni še dodatni dosežki: vselej je bilo treba prestopiti samo še eno stopnico družbenega razvoja, popraviti še več napak, še bolj izrabiti silne potenciale znanosti in tehnologije itn. Kritični marksisti so se, po drugi strani, vsaj do začetka 80-ih let sprijaznili, da je sanj Velike oktobrske revolucije konec; potrebne so bile

⁶ Cf.: Fernand Braudel, *Igre menjave. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem XV. – XVIII. stoletje*, I, ŠKUC – Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1989, prev. Gregor Moder; Fernand Braudel, *Dinamika kapitalizma*, Založba Sophia, Ljubljana 2010, str. 4, prev. Gregor Moder.

⁷ Stephen Kotkin, *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*, Oxford University Press, New York, 2001, str. 77.

nove socialistične–revolucionarne strategije. Nenadoma je bilo treba upoštevati zgodbe in glasove nepreglednega množstva spregledanih uporov 20. stoletja. Marxu, nekoliko pozneje pa celo Leninu, je bilo treba najti boljšo družbo. V poštevek je prišel vsakdo: Lacan, Hegel, *subcomandante* Marcos («Podelamo se na vse avantgarde!«), Sveti Frančišek Asiški – kdor koli, samo ne Engels! Skoraj popolno izginotje Engelsa je najvidnejše znamenje, da se je nekaj resnično spremenilo, in to ne zgolj v epistemološki, temveč tudi v politični konjunkturi. To je bil *postni* čas, v katerem je vzniknil postmarksizem.

Najboljše kritike stalinizma iz 60-ih in 70-ih let, ki so temeljile na ponovnem proučevanju Lukácsa in drugih redkih neodvisnih marksistov 30-ih let, so prav v Engelsu našle najšibkejši člen v ortodoksiji marksizma-leninizma. V bistvo ni šlo toliko za vprašanje Engelsove izvirnosti glede na Marxa kolikor za prevpraševanje razmerja med obema klasikoma, v katerem je enemu pripadalo gospodujoče mesto učitelja, drugemu pa mesto skromnega učenca. Celó danes si je skoraj nemogoče zamisliti izjavo, v kateri ne bi Engelsovo ime prišlo za Marxovim imenom. »Engels – Marx Gesamtausgabe«; EMGA namesto MEGA? Nekaj je gotovo: *engelsizma* ni! Engels je po tem ključu dolgo veljal za nekoga, ki je sistematiziral opus svojega Gospodarja – Karla Marxa in iz njega izluščil Metodo. Temeljni ideološke platforme za take predstave so bili postavljeni že v času pozne II. internacionale, ki jih je nadgradil in izpopolnil marksizem III. internacionale. Engels se je v razmerju do Marxa večkrat izdajal zgolj za njegovega bližnjega sopotnika,⁸ Stalin pa je naredil nekaj podobnega glede na Lenina. Ta gesta sama po sebi mu še ni zagotovila posebnega položaja v partiji,

⁸ Cf. npr.: Frederick Engels, [»Angleški predgovor “Manifestu”«], v: *Marx in Engels. Izbrana dela v petih zvezkih* [v nadaljevanju MEID], II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1971, str. 581–582, prev. Cene Vipotnik in dr. Božidar Debenjak.

prav tako kot Engels ni postal drugi klasik marksizma zavoljo svoje pretirane skromnosti in vdanosti Marxu. Prelomna točka je bil spis »O osnovah leninizma (1924)«, ki je populariziral označevalec *leninizem*.⁹ Ideološki aparati takrat ustanovljene kominterne in Vsezvezne komunistične partije (boljševikov) /VKP(b)/ so ta označevalec nemudoma zgrabili. In kako tudi ne, saj je bil popoln: po eni strani je ločil epoho oktobrske revolucije od epohe II. internacionale, v povezavi z marksizmom pa se je zdel še močnejši, ker je, po drugi strani, simboliziral kontinuiteto z nauki Marxa in Engelsa, z neomadeževanimi nauki, brez revizionističnih posegov kakšnega Kautskega ali Bernsteina. Ena izmed prioritetnih nalog kominterne je bila

⁹ Gre za serijo predavanj, ki jih je imel Stalin po delavskih klubih in na Sverdlovski univerzi aprila 1924. Predavanja so izhajala aprila in maja 1924 v osrednjem partijskem listu *Pravda* in žela priznanje »kot najbolj sistematičen priročnik o naukih leninizma«. Stalin v času Leninove boleznin in smrti med vodilnimi partijskimi člani sicer ni bil edini, ki je prisegal na leninizem, pri tem ga je takrat nemara presegal celo Zinovjev, ki je leta 1925 objavil knjigo z naslovom *Leninizem*. Stalinova interpretacija Leninovega dela je postala tako zelo vplivna zato, ker jo je – drugače od drugih vodilnih boljševikov – nadvse spretno in sistematično uveljavljal na obeh pregovorno ključnih nivojih hierarhije boljševiške partije: med srednjimi kadri in v centralnem komiteju (politbiroju). Na nivoju srednjih kadrov je nastopal kot učitelj, na nivoju širšega in ožjega partijskega vodstva – kjer so se njegovim teoretskim sposobnostim bolj ali manj vsi posmehovali – pa kot vezni člen med raznimi skupinami, ki jih je v glavnem družilo le nasprotovanje Trockemu. Manifestacija močnega bloka proti Trockemu, v katerem je Stalin na začetku ob podpori Kamenjeva in Zinovjeva igral predvsem vlogo posrednika, slednjič pa tudi voditelja, je bila poplava dokumentov, člankov in zbornikov – z naslovi, na primer, *Leninizem ali trockizem* (1924), *Za leninizem* (1925), v katerih so avtorji in avtorice dokazovali nezdržljivost Leninovih pogledov z zamisljimi Trockega. Trocki ni nikoli razumel političnega pomena sistematiziranja del in idej mrtvega voditelja, tako je že konec leta 1923 zapisal, da »Leninovega nauka ni mogoče s škarjami razrezati na citate, ki bi bili primerni za vse primere«. Cit. v: Marjan Britovšek, *Boj za Leninovo dediščino*, II, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1976, str. 498 in 492. Cf. tudi: Marjan Britovšek, *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma*, II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980, str. 112–138.

vzdrževanje te neomadeževanosti. To seveda ni bilo mogoče brez ustreznega skrbstva nad tem naukom, to se pravi, stroge kontrole; kontrola pa v svojih praksah deluje s pravili in zakoni. Engelsovi komentarji in razlage Marxovih del so v tem kontekstu postali pomembnejši kot kdaj koli prej; v zadnji instanci so iz njih proizvedli zakone *diamat-a* (dialektičnega materializma), ki je obstajal sicer že prej, vendar bolj ali manj kot sinonim za historični materializem; skovanka dialektični materializem je nastala konec 19. stoletja bolj ali manj po naključju, kot kaprica Plehanova, ki se mu za potrebe kritike idealistov in ekonomskih materialistov termin historični materializem očitno ni zdel zadosti močan, ko je hotel poudariti, da »novejši [Marx in Engels, op. L. C.] materialisti« na naravo in družbo gledajo dialektično, t. j., s stališča sprememb in protislovij.¹⁰ Odslej naključij ni bilo več (nikjer!). Ista logika je odslej veljala tudi za Lenina. Lenin se je svoj čas boril proti revizionizmu II. internacionale; pred grožnjami revizionizma, ki jih v novi epohi prav tako ni manjkalo, je bilo tedaj treba obvarovati tudi njega. Delo *O osnovah leninizma*, pod katero se je podpisal Stalin, je terjalo natanko to. Trocki bi se nemara lahko bolje boril proti Stalinu, vendar nikakor proti leninizmu. Stalin je samega sebe razglasil za ponižnega Leninovega učenca, to pa je bilo izhodišče, ki ga je bilo zelo težko spodbijati; navzven je deloval le malo več kakor glas obrambe mrtvega učitelja, in njegovo orožje so bile zgolj skromne obnove nekaterih Leninovih tekstov. Ko je Stalin v frakcijskih bojih naposled zmagal, je bilo povišanje njegovih interpretacij Lenina v nekaj, čemur bi se lahko reklo stalinizem, ne samo popolnoma odveč, tem-

¹⁰ Cf.: Georgij Valentinovič Plehanov, »O materialističnem pojmovanju zgodovine«, v: *op. cit.*, str. 107–111, prev. Boris Zihel. Za kritično analizo cf.: Božidar Debenjak, *Friedrich Engels – zgodovina in odtujitev*, druga izdaja, Založba Obzorja, Maribor, 1981, str. 129; Božidar Debenjak, »Dialektična metoda plus materialistična teorija. Kritična skica Stalinovega diamata«, v: Božidar Debenjak, *V alternativni. Marksistične študije*, *op. cit.*, str. 174.

več celo potencialno nevarno. Stalinizem proti marksizmu-leninizmu? Na tem mestu moramo poudariti, da stalinizem pravzaprav nikoli ni obstajal kot afirmativna politična, teoretska ali filozofska praksa. Obstajali so komunistični aktivisti, ki so se imeli za staliniste, in ki so se javno tudi razglašali za staliniste – toda njihova platforma ni bila stalinizem.¹¹ Sta-

¹¹ Tukaj velja opozoriti na nekatere zanimive in povedne izjeme; nanje me je napotil Miklavž Komelj in se mu za to ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem. Edvard Kocbek je v *Listini*, vojnem dnevniku, ki zajema obdobje med 3. majem in 2. decembrom 1943, prvič objavljenem leta 1967, 15. junija 1943 zapisal: »Zvečer je Kidrič predaval o razvoju marksizma in leninizma v stalinizmu. Tokrat smo bili zadovoljni z zanimivo snovjo in žilavostjo podajanja, vendar smo prišli na pravi okus stvari šele v debati. Boljševizem smo k sreči pustili ob strani in se rajši obrnili na obogatitev revolucionarne teorije in prakse v dobi protifašističnega boja, posebno po francoski ljudski fronti in španski državljanski vojni, ko se je družbena volja radikalnih sil začela zavestneje povezovati z okoliščinami posameznih narodov. Bili smo si edini, da se je ta smer z osvobodilnim bojem jugoslovanskih narodov posebno okrepila. Na francoskih primerih sem prikazoval, kako se je že pred vojno socialistična misel pogumno in resnicoljubno soočevala s človekom, ki današnja znanost odkriva v njem mnogo bolj zloženo in naporno bitje, kakor je to računala filozofska misel, iz katere se je razvil diamat. Tako smo vsi enako ugotavljali, da se socializem more razviti v eni sami deželi in se v njej prilagoditi posebnim okoliščinam, da more in mora biti vsakokrat izviren in ustvarjalen.« Izvirni Kocbekovi dnevniški zapisi, ki so bili podlaga za *Listino*, se niso ohranili; najstarejša dokumentirana različica poznejše *Listine*, z delovnim naslovom *Znamenja*, je bila dokončana spomladi 1956 in vsebuje referenco na navedeno Kidričevo predavanje. V naši raziskavi, kjer smo velik poudarek namenili izobraževanju partijskih političnih delavcev na Slovenskem, pri pregledu učnih programov, literature in mnogih poročil s partijskih tečajev v obdobju 1943–1945, t. j., gradiva, ki pregledno osvetljuje uradno doktrino takratnega (kominternskega) mednarodnega komunističnega gibanja, namiga o navedenem Kidričevem predavanju, kakor tudi o tezi razvoja marksizma-leninizma v stalinizmu, nismo našli. Da pa zapiska v *Listini* in *Znamenjih* nista nujno plod poznejših refleksij, nakazuje tudi pisanje generalnega sekretarja Komunistične partije Grčije, Nikosa Zahariadisa, ki stalinizem definira po istem ključu kot v zvezi s Kidričem namiguje Kocbek. Zahariadis je podal definicijo stalinizma kot nadgradnje marksizma-leninizma v neki boršuri leta 1949, ki jo je izdala Bolgarska državna založba v Sofiji: »Če je leninizem odraz prehoda k imperializmu in diktaturi proletariata, potem stalinizem izraža prehod k

linizem je kot pojem z izrazito negativno konotacijo, s katerim so posploševali določene (zgodovinske) pojave, postal izjemno popularen dosti pozneje, in mogoče je trditi, da so o njem tako obilno govorili zato, da bi zavarovali legitimno rabo izraza (izpeljanke): marksizem (-leninizem). »Emancipacija« Englsa je bila pri teh prizadevanjih odločilnega pomena; kot samostojnega misleca in teoretika so ga na novo najpogosteje interpretirali skozi kritiko stalinskih vulgarizacij njegovega dela. V

socializmu pod diktaturo proletariata. Stalinizem na teoretski način kaže pot k socializmu. [...] Stalinizem je odraz volje ljudskih množic, celo tedaj, ko le-te še niso dojele neizbežnosti revolucije v svojih deželah.« Prav tako se je na stalinizem skliceval Vitorio Vidalli, italijanski komunist z bogato zgodovino aktivizma v Španiji in Mehiki, kot voditelj Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja, ko je leta 1955 protestiral proti normalizaciji odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ki jo je tistega leta napovedala beograjska deklaracija. Vidalli v svojem protestu navaja izjavo CK Komunistične partije Italije iz maja 1955, v kateri je bilo zapisano, »da morajo biti tržaški komunisti ponosni na boj, ki so ga še zlasti v teh zadnjih letih bojevali za obnovo Partije na osnovah marksizma-leninizma-stalinizma [marxismo-leninismo-stalinismo]«. Navedene afirmativne rabe označevalca stalinizem imajo dve skupni značilnosti: prva je ta, da v celoti povzemajo Stalinovo definicijo leninizma iz prve polovice 20-ih let, po kateri je leninizem »marksizem epohe imperializma in proletarske revolucije. Točneje: leninizem je teorija in taktika proletarske revolucije nasploh, teorija in taktika diktature proletariata še posebej. Marx in Engels sta živela in delala v predrevolucijski dobi (v mislih imamo proletarsko revolucijo), ko še ni bilo razvitega imperializma, v obdobju, ko se je proletariat šele pripravljal na revolucijo, v tistem obdobju, ko proletarska revolucija še ni bila neposredno praktično neizogibna. Lenin, Marxov in Engelson učenec pa je živel in delal v obdobju razvitega imperializma, v obdobju razvijajoč se proletarske revolucije, ko je proletarska revolucija v eni deželi že zmaga, razbila buržoazno demokracijo in odprla ero proletarske demokracije, ero sovjetov. Zategadelj je leninizem nadaljnje razvijanje marksizma.« Stalin je to definicijo razvil v času hudih frakcijskih bojev znotraj boljševiske partije, v katerih si je njegova linija na ideološki ravni izborila prvenstvo ironično tudi zato, ker je najodločneje nastopala proti frakcionastvu; leninizem je za Stalinovo linijo predstavljal izjavljalno pozicijo, iz katere je bilo mogoče nasprotnike razčleniti na antipartijske skupinice (odklone). Morebitno čaščenje Stalinovih teoretskih dosežkov, ki bi v 20-ih in 30-ih letih v ta namen uporabilo pojem stalinizem, ga poskušalo izoblikovati v posebno teoretsko-politično doktrino, bi spodneslo ideološki videz stalinske generalne linije in jo po

jugoslovanskem marksizmu je najboljša dela na tem pomembnem področju prispeval Božidar Debenjak, na katerega smo se pri tej izpeljavi tudi oprli. Te kritične prakse so po tem ključu »emancipirale«, to se prave reinterpretirale, tudi Marxa. Ker so imele polemike o Engelsu vselej močno politično konotacijo, ki se ni dotikala samo teoretske rigidnosti marksizma II. in III. internacionale, marveč tudi takrat nadvse aktualnih problemov komunističnih partij Vzhoda in Zahoda, sesutje (real-

vsej verjetnosti razkrinkalo kot navadno frakcijo. Spopadi znotraj boljševiske partije so se v tistem času prenesli na kominterno; poznejši dogodki, kot so bili razpust kominterne med drugo svetovno vojno (1943), ustanovitev informbiroja (1947) ter njegov zaton v 50-ih letih, pa so ustvarili nove okoliščine, v katerih fraze iz sovjetskih frakcijskih bojev očino niso več zadostovale. Vse tri navedene rabe skovanke stalinizem sodijo prav v ta čas, ko usoda mednarodnega komunističnega gibanja ni bila več izključno povezana z usodo Sovjetske zveze in njenih notranjih problemov; na dnevni red je prišla realna perspektiva revolucij in izgradnje socializma v drugih deželah. Vse kaže, da so si nekateri vodilni komunisti, kot so bili Kidrič, Zahariadis in Vidalli, legitimnost političnih linij v svojih deželah prizadevali utrditi tudi tako, da so ponovili gesto, ki jo je v odnosu do Leninovega dela že nekoč izpeljal Stalin. Materialna podlaga identifikacije s Stalinom v teh primerih ni bil več kratko malo leninizem kot doktrina, ki je nastala v sovjetskih ideoloških aparatih, temveč stalinizem kot poskus nove afirmacije nacionalnih komunističnih partij in gibanj. Stalinizem kot afirmativna politična in psevdoteoretska praksa v okoljih navedenih akterjev ni imel pomembnega odmeva. V Sloveniji/Jugoslaviji je od informbirojevskega spora (1948) stalinizem nastopal samo še z izrazito negativno konotacijo; Zahariadisa, ki je svojo definicijo stalinizma priobčil v času poraza grških komunistov, je v 50-ih odnesel XX. kongres KPSZ; v Italiji pa je malo pozneje Palmiro Togliatti zavrnil vsakršno rabo pojma stalinizem, tako pozitivno kot negativno. Cf.: Edvard Kocbek, »Listina«, v: *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Edvard Kocbek. Zbrano delo, 7/1*, Andrej Inkret (ur.), Državna založba Slovenije, Ljubljana, 2000, str. 103; Andrej Inkret, »Opombe k sedmi knjigi«, v: *Edvard Kocbek. Zbrano delo, 7/1, op. cit.*, str. 715–718; Dragan Kljakić, *General Markos*, Globus, Zagreb, 1979, str. 226–227 (prev. iz hr. jezika je moj.); Vittorio Vidali, *Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste*, Vangelista, Milano, 1982, str. 137 (iz ital. jezika prev. Miklavž Komelj); Josip Stalin, »O osnovah leninizma. Predavanje na Univerzi Sverdlova v začetku aprila 1924«, v: *J. Stalin. Vprašanja leninizma*, str. 8; Giuseppe Boffa, *Fenomen Stalin*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985, str. 14 (op. 19), prev. Marjan Sedmak.

nega) socializma ni bilo brez posledic niti za Engelsa. Videti je, da je v primerjavi z Marxom, Leninom ali Maojem trenutno popolnoma neaktualen. Postmarksizem je za nas označevalec te izgube.

Kaj se je torej zgodilo s komunizmom? »Slovesna« izjava, da se je navkljub vsemu komunizem zgodil, je na koncu pripadla tistim, ki so svoje politične, publicistične, vojaške in znanstvene kariere posvetili njegovemu uničenju. Z manifestom o koncu zgodovine (in ideologije) so nasprotniki komunizma zakoličili njegov pomen, kar pa, resnici na ljubo, ni bilo povsem v nasprotju z nauki strmoglavljene marksistične ortodoksije. Če komunizem pomeni zarjo resnične, bistveno nove zgodovine človeštva, potem konec zgodovine pomeni tudi njegov konec. Logika je bila otročje enostavna: konec nečesa pač predpostavlja, da je to bilo. Komunizem kot družbeno stanje, kot red stvari, je nazadnje vendarle obstajal, vendar izključno retroaktivno skozi magične besede, na primer: postkomunizem, postsocializem. Komunizem je prenehal obstajati kot vizija, katerega realnost je bodisi pomenila permanenten boj,¹² bodisi permanentno grožnjo. Na koncu je postal komunizem na empirični ravni povsem identičen s katerim koli nekapitalističnim strmoglavljenim *starim režimom*. Kako je bilo to mo-

¹² Cf.: Ozren Pupovac, »Projekt Jugoslavija. Dialektika revolucije«, v: *Agreat - revija za sodobno družbenopolitično polemiko*, let. IV, št. 9/10, Ljubljana, 2006, str. 108–117, prev. Matjaž Šprajc, red. prev. Primož Krašovec; Ozren Pupovac, »Ničesar ni bilo – razen kraja, kjer je bilo. Đinđić in Jugoslavija«, v: *Oddogodenje zgodovine - primer Jugoslavije*, ur. Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagič, v: *Borec*, let. LX, št. 648–651, Ljubljana, 2008, str. 111–136, prev. Maja Lovrenov. Pupovčeva analiza temelji na ostri kritiki liberalnih konceptualizacij suverenosti, iz katerih izhaja, da je bil glavni problem Jugoslavije v dvoumni definiciji suverenosti. Temeljna Pupovčeva teza je ravno nasprotna: Jugoslavijo je treba analizirati kot nedokončani projekt: kar se na prvi pogled kaže kot njena največja slabost, je bil v resnici njen največji potencial za politično-revolucionarno invencijo. Naša analiza marsikaj dolguje tej izpeljavi.

goče? Kako je lahko relativno majhnemu številu buržoaznih reakcionarjev, ki so jih v 90-ih letih prejšnjega stoletja navadno povezovali z imenom Fukuyama, uspelo nekaj, kar je spodletelo milijonom? Vselej kadar so komunisti v zadnjih desetletjih obstoja režimov (realnega) socializma poskusili nekoliko bolj natančno datirati prihod komunizma, se je njihova napoved praviloma v trenutku spremenila v vic («Vlak na poti v komunizem»), ki ga navadno pripisujejo legendarnemu radiu Erevan: *Brežnjevi je na koncu predlagal: zagrnmimo zavese in si predstavljajmo, da smo že tam.* Pri odgovoru na zastavljeno vprašanje si lahko pomagamo z izjemnim sovjetskim učenjacom M. N. Pokrovskim, ki je v 20-ih letih zagovarjal na videz nadvse naivno in kontroverzno tezo, da se je socialistična revolucija v Rusiji zgodila že februarja 1917; po njem je Veliki oktober napravil *de iure* nekaj, kar je *de facto* v resnici že obstajalo. Pri tem pa Pokrovski seveda ni pozabil dodati, da je bilo treba v boju za poimenovanje realnosti, t. j., boju, ki transformira realnost samo, prelititi veliko krvi in porabiti veliko smodnika.¹³ Na koncu 20. stoletja se je zdelo, da je zadostovala že tišina – tišina, ki je bila poražena.

Ker se države realnega socializma niso sesedle pod vojaškim pritiskom, je treba glavno pozornost usmeriti v razpad njihovih ideoloških aparatov. Tukaj ni najbolj pomembno to, da so ti aparati v glavnem proizvajali ideološke neumnosti, marveč dejstvo, da so obilno govorili. Torej ni tako zelo pomembno, da so bili proizvodi teh aparatov bolj ali manj sramota za marksizem. Za nas je pomembno to, da njihovo nenadno izginotje kaže na globoke transformacije v teoretski, ideološki in politični konjunkturi, v kateri so bili možni emancipatorični projekti 20. stoletja. Na začetku 90-ih let je ostalo zelo malo tistih, ki so se bili še naprej pripravljeni boriti pod zasta-

¹³ M. N. Pokrovski, *Povijest Rusije. Od njezineg postanka do najnovijeg vremena*, Zagreb, 1935, str. 505–510.

vo komunizma, in celo tista peščica, ki se je trdno odločila vztrajati, je bila prisiljena zavreči stara pravila. Drugače tudi ni moglo biti. John Le Carré je imel prav, ko je ob neki priložnosti izjavil, da je bil komunizem izgubljen takrat, ko je njegov cesar priznal, da je gol, mi pa bi mogli dodati, da se je odločilni udarec zgodil šele, ko je cesar umolknil. Ta molk je pustil prazen prostor, v katerega so se zlahka ugnezidili buržoazni strokovnjaki vseh vrst. Tisto, kar bi moral biti permanentni boj, je na koncu postalo empirično transparentna podoba preteklosti. Vse to se je zgodilo brez enega samega strela.

Ne gre za to, da ne bi že dosti prej komunizma enačili z določenimi fenomeni empirične realnosti. Prav nasprotno. Tako konservativne kot tudi liberalne kritike, ki so s prstom neprestano kazale na politično cenzuro, groba kršenja svobode tiska in govora, onemogočanje delovanja alternativnih političnih strank, teroriziranje kritičnih intelektualcev, pomanjkanje sveže zelenjave in mesa v trgovinah, delovna taborišča, so si prizadevale pokazati, da so vsi naštetih fenomeni sámo realno jedro in resnica komunizma – tako v sedanosti kot tudi v prihodnosti. Razlikovanje med socializmom in komunizmom je bilo pri teh vrstah kritike dejansko nepomembno. Toda ti pogledi so bili vse do 80-ih let v resnici še zelo daleč od ideološke/teoretske hegemonije, na katero so ves čas pretendirali; njihovi glavni nasprotniki v resnici niso bili več sovjetski državni ideologi (na primer, M. A. Suslov v 60-ih in 70-ih letih) oziroma surovi proizvodi ideoloških aparatov Sovjetske zveze nasploh, temveč nova družbena gibanja, ki so se, med drugim, lotevala prav istih vprašanj kot liberalni in konservativni ideologi in ki so bila pri svojih kritikah dejansko še veliko bolj ostra. Ključna razlika med tema dvema vrstama kritike je bila ta, da nova levica ni bila več pripravljena priznavati sovjetske poti kot pravilne poti v komunizem. Samo po sebi se tedaj razume, da akterji teh novih družbenih gibanj niso bili pripravljene pre-

poznati sovjetskega reda stvari kot komunizma. Nova antisistemska gibanja so problem razmerja med socializmom in komunizmom postavila v okvir povsem drugačne problematike. Hkrati z novo levico so kot izjemno pomemben dejavnik nastopala protikolonialna (nacionalna-revolucionarna) gibanja, ki so se sicer spogledovala z idealom socializma, priznavala Sovjetsko zvezo kot svojega zaveznika, vendar so v zadnji instanci odklonila sovjetski model. Za protilevico so bila ta gibanja v resnici še večji problem. Rdeča nevarnost je bila realna, in pri tem je najpomembnejše to, da je veliko govorila. Njeni jeziki so se zdeli nevarni prav tako kakor krogle, morda še celo bolj. Ta nova gibanja niso kratko malo slavila oktobrske revolucije, napravila so veliko več, v svojih praksah so nekdanjo tradicijo temeljito predelala, redefinirala in si jo tako posledično tudi prisvojila. Antikomunistov pravzaprav niso strašili obupno dolgočasni govori Suslova o mednarodnem pomenu oktobrske revolucije; in prav tako niso govori iz kremeljskega dvorca dolga povojna desetletja reproducirali imaginarija o gigantski rdeči hobotnici iz Kremlja, ki sega s svojimi lovkami po vsem svetu; reproducirali so ga »neavtorizirani« znaki Oktobra, katerih distribucijo in cirkulacijo je Kremelj (prej kominterna, informbiro) vselej obupno poskušal nadzirati; nekaj časa mu je to sicer uspevalo, toda slednjič je ta projekt v celoti spodletel. Propad režimov (realnega) socializma je to prvič povsem nedvoumno pokazal, in posledice so bile velikske. Tišina ali propad ideoloških aparatov dežel (realnega) socializma sta imela po naši tezi izjemno močan učinek, ki je bil v popolnoma obratnem sorazmerju z dejansko idejno-mobilizacijsko močjo tega aparata v zadnjih dveh desetletjih njegovega delovanja; njegovi sodobniki na levici so bili glede te moči že zelo dolgo mnenja, da je skromna.

Kljub temu da sta Laclau in Chantal Mouffe sredi 80-ih let 20. stoletja zahtevala, da je treba klasične marksistične debate

v zvezi s problemom hegemonije vloge delavskega razreda, debate, ki so tudi v resnici temeljile na določenem apriorizmu, preseči enkrat za vselej,¹⁴ je vseeno mogoče trditi, da je bilo njuno izhodišče še vedno usodno povezano z marksistično ortodoksijo; ortodoksijo, ki dolga desetletja ni imela samo velikskega političnega vpliva, temveč je bila v določenem času tudi nadvse inovativna. Nazadnje je prav »stara socialistična strategija« v bojih za emancipacijo odprla toliko vprašanj, ki so ostala brez odgovora ali pa jih je bilo treba postavljati znova in na novo. Permanentna nesposobnost reformiranja stare levice je sčasoma postala pravi zlati rudnik za nove politične in teoretske agende. Ne tvegamo veliko, če rečemo, da je bilo detektiranje napak in slepih peg stare socialistične strategije ena izmed najpomembnejših dejavnosti levičarskih aktivistov in teoretikov v 20. stoletju. Zdi se, da je bilo mogoče samo preko kritike te stare politične platforme, kateri so kljub vsem napakam na splošno vendarle priznavali antikapitalistično in protiliberalno orientacijo, možno misliti nove družbene boje in fenomene, ne da bi pri tem napravili korak nazaj k liberalno demokratični politični agendi. Minimalna definicija radikalnega socializma v 20. stoletju bi najverjetneje vključevala priznanje oktobrske revolucije – kljub negativni praksi, ki je sledila izvorni in napredni kritiki buržoazne civilizacije, ki se je oblikovala v času (prva svetovna vojna), ko so vsa antisistemska gibanja žalostno propadla. Povedano z drugimi besedami: kritika kapitalizma, imperializma, neokolonializma, konzumerizma itn. je bila na radikalni levici 20. stoletja kratko malo nemogoča oziroma neproduktivna, če se ni opredelila do oktobrske revolucije. Propad Sovjetske zveze in njenega bloka je bil za kritične marksiste in socialiste tudi izguba empiričnega objekta. Propadel je tudi socialistični svetovni sistem. Nova levica in nova družbena gibanja so kmalu izgubila kompas v

¹⁴ Ernesto Laclau in Chantal Mouffe, *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London-New York, 1985.

Imperiju človekovih pravic, t. j., liberalni identitetni politiki¹⁵; to je veljalo še prav posebej za tiste, ki so zase trdili, da se izmikajo identitetam. Pravzaprav ni čudno, da v okoliščinah popolne politične impotence in obskurantizma, ki ga razkrivajo sedanja levičarska gibanja, manku samokritike in refleksije, absolutni nepripravljenosti po prevzetju kakršne koli odgovornosti, ki bi vsaj malo segla čez interese posameznika, del levičarskih teoretikov ponovno odkriva Lenina (t. i. *leninska gesta*).¹⁶

Zgodovina jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja

Jugoslovanski komunisti so v poznih 50-ih letih proizvedli zanimivo sintagmo, ki je po našem mnenju v svojem potencialu nadvse teoretsko produktivna; poleg razumevanja socializma kot svetovnega procesa je *Tretji program Zveze komunistov Jugoslavije* (ZKJ) leta 1958 namreč vpeljal tudi pojem socializma kot svetovnega sistema.¹⁷ Epistemološka primerjava z Wallersteinovim modelom kapitalizma kot svetovnega sistema je tukaj nadvse vabljiva. Vendar pa moramo biti tukaj zelo previdni; najprej moramo upoštevati, da je v nasprotju z Wallersteinovo izjemno poglobljeno in kompleksno študijo ekonomsko-političnih procesov moderne dobe *Program ZKJ* predvsem deskriptivni dokument, sicer z nekaj teoretske pretenzije, toda prav nič več. Zato je primerjava *Programa ZKJ* z Wallersteinom dopustna samo v grobih mejah analogije; skraj-

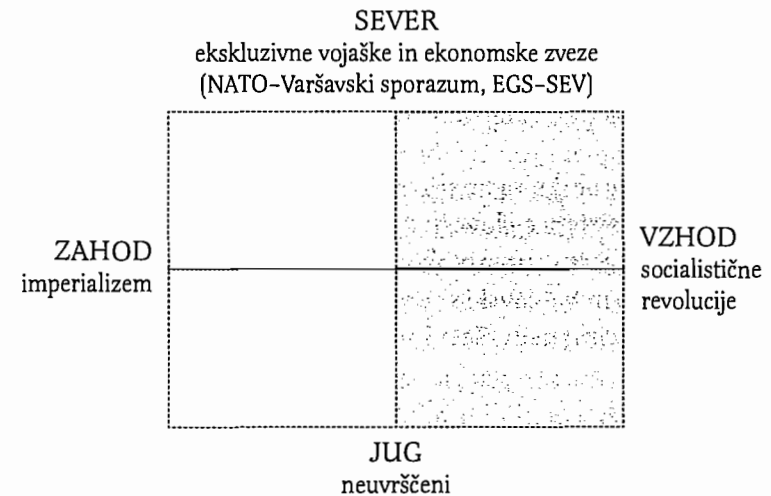
¹⁵ Rastko Močnik, *Teorija za politiko*, Založba *cf., Ljubljana, 2003, str. 165-202.

¹⁶ *Lenin Reloaded. Toward a Politics of Truth*, Sebastian Budgen et al. (ur.), Duke University Press, Durham in London, 2007.

¹⁷ »Socializem postaja zmerom bolj stvar prakse vseh narodov, zmerom bolj postaja enoten svetovni proces in svetovni sistem.« *Program Zveze komunistov Jugoslavije. Sprejet na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije* [v nadaljevanju: *Program ZKJ*], ČZDO Komunist, Ljubljana, 1984, str. 26.

ni domet te analogije je po našem mnenju meritev epistemološke, teoretske vrednosti pojma socialistični svetovni sistem.

Medtem ko Wallerstein razvija paradigmo interpretacije moderne svetovne zgodovine skozi tri pomembne koncepte, kot so periferija, polperiferija in center, je v *Programu ZKJ* predstava o socialističnem svetovnem sistemu izpeljana skozi opis artikulacije med dvema razmerjema: Vzhod – Zahod in Sever – Jug.

Opis prvega razmerja se dokaj dobro prilagaja Wallersteinovemu modelu: v *Programu ZKJ* je namreč zapisano, da so bile socialistične revolucije uspešne samo v relativno nerazvitih deželah (na periferiji). Te okoliščine, med katerimi je bilo nekoč bistveno to, da je bila prva dežela socialistične revolucije obkoljena (pritisk iz centra) z imperializmom, so pomembno onemogočale razvoj tamkajšnjih socialističnih družbenih odnosov. Zato je absolutno prioriteto nujno dobila izgradnja ustrezne infrastrukture, neposredne posledice tega procesa pa so bile etatizem, birokracija in druge deformacije. V tem kontekstu je v *Programu ZKJ* zapisano, da so se vse te tendence, ki še vedno niso povsem presežene (1958), v izrazitih oblikah

pokazale tudi v povojni Jugoslaviji. Toda ne glede na vse izjemne težave, so bile socialistične sile v Sovjetski zvezi zadosti močne, da so presegle najhujše ovire, ki jih je prednje postavil »kult osebnosti«. Čeprav je Sovjetska zveza pridobila velikanško ekonomsko moč, so imperialistične sile na tem področju še vedno v prednosti, kar jim s politiko ekonomske odvisnosti tudi nadalje omogoča, da širijo vpliv po svetu. Toda po drugi strani že obstoj (preživetje) dežel, v katerih trenutno poteka socialistična izgradnja, izrazito vpliva tudi na kapitalistične dežele; to je zlasti razvidno v nacionalizacijah produkcijskih sredstev, pa tudi v tem, da sta se povečala moč in družbeni vpliv tamkajšnjih organizacij delavskega razreda.

Drugo razmerje, razmerje med Severom in Jugom, zadeva vprašanje eksistence človeštva kot takega. V bistvu gre za razmerje med dvema superblokoma (NATO/Evropska gospodarska skupnost in Varšavski sporazum/Svet za vzajemno pomoč) in vsemi drugimi neuvrščeni narodi, ki so absolutna večina človeštva.¹⁸

Dvojni položaj ima pri tem izrazito Sovjetska zveza: v prvem razmerju (Vzhod-Zahod) je to država, v kateri so socialistične sile po porazu »kulta osebnosti« na splošno napredne, medtem ko v drugem razmerju (Sever-Jug) Sovjetski zvezi pritiče položaj potencialnega agenta uničenja človeštva.

Tematizacija tega dvojnega položaja, v katerem se je znašla Sovjetska zveza, je bila ključnega pomena za razvoj ideje ZKJ o socializmu kot svetovnem procesu/sistemu. Pred drugo svetovno vojno, t. j., v času, ko je šele gradila svojo težko industrijo, je bila brezpogojna podpora Sovjetski zvezi nujna, v 50-ih letih pa je bilo nekritično podpiranje anahronizem; Sovjetska zveza je namreč postala svetovna velesila. Njena

¹⁸ *Op. cit.*, str. 9–76.

vojna in državna mašinerija je tedaj, drugače kot v 20-ih in 30-ih letih, dosegla najvišjo možno razvojno točko. Ker je Sovjetska zveza tedaj razpolagala tako z atomsko kot tudi z vodikovo bombo, je bila nova imperialistična vojna proti njej nekaj nezamisljivega. Vendar to še zdaleč ni bilo vse. Ne samo da nova imperialistična intervencija proti Sovjetski zvezi ni bila več mogoča, veljalo je tudi obratno: tudi Sovjetska zveza ni bila več zmožna intervenirati, vsaj ne tako, kakor si je nekoč predstavljalo mednarodno komunistično gibanje, ko je bila ustanovljena kominterneta. Podrl se je koncept delavsko-kmečke rdeče armade, ki je nastal kmalu po oktobrski revoluciji. Rdeča armada ni bila ustanovljena samo za potrebe obrambe mlade države sovjetov, temveč tudi za revolucionarno vojno, t. j., za neposredno podporo revolucijam v drugih državah. Rdeča armada je bila torej orodje mednarodnega komunističnega gibanja, ki se je združilo v kominterneta. Take predstave o mednarodni revolucionarni vlogi Sovjetske zveze in njene mogočne mašinerije tedaj niso imele več nobene realne podlage. V jeziku ekonomizma, ki je pri jugoslovanskih komunistih tistega časa še vedno prevladoval in ki je narekoval absolutni primat tehnologije pred vsakršnimi družbenimi razmerji, bi lahko rekli, da je v Sovjetski zvezi razvoj produkcijskih sil prišel v popoln konflikt z družbenimi razmerji. Pokazalo se je, da je Sovjetska zveza, ki je bila utemeljena na internacionalizmu, veliki Leninovi viziji svetovne republike sovjetov, nesposobna uresničiti svoje zgodovinsko poslanstvo. Njena pompozna socialistična izgradnja je potekala v času zastoja svetovnega revolucionarnega poleta. Treba se je bilo vkopati in okrepiti za novi veliki trenutek. Prišle so svetovna gospodarska kriza (1929), revolucija na Kitajskem (1927), španska državljanska vojna (1936–1939). Moskva je v tistem času pošiljala po celem svetu gore navodil, strokovnjake, orožje, denar in prostovoljce, vendar se je na koncu vselej umaknila; ni še pač prišel pravi trenutek, ni še bila dokončana velika socialistična izgradnja. Leta 1943 je z razpustom kominterne svetovno

komunistično gibanje *de facto* dobilo iz Moskve naslednje sporočilo: *Odslej ste sami!* Sovjetska himna se nenadoma ni več začinjala z vrstico *Vstanite v suženjstvo zakleti*, marveč z *Velika je Rusija zvezo skovala* [...]. Čeprav nedvomno drži, da je bil sovjetski vpliv odločilnega pomena za vzpostavitev ljudskih demokracij v vzhodni Evropi, te niso nikoli postale sovjetske republike, pa čeprav je najmanj ena izmed njih to izrecno predlagala (Bolgarija), ampak so ohranile moderno obliko državne suverenosti. To je na koncu pomenilo, da je bila Sovjetska zveza zgolj ena izmed mnogih suverenih držav, pa čeprav največja. Kritična levica je represivni aparat sovjetske države označevala za imperialističen do praških dogodkov leta 1968. Sovjetska zveza je sicer še zmeraj podpirala številna antikolonialna gibanja po svetu, vključno s komunističnimi partijami na Zahodu, vendar tako, da pri tem dejansko ni prevzela nobene politične odgovornosti. Za eno izmed redkih izjem bi lahko imeli dogodka na Kubi leta 1962, vendar je tedaj veljalo splošno prepričanje, da se je s tem svet znašel na robu atomske apokalipse. Skrajna meja sovjetskega internacionalizma je bila po teh dogodkih dokončno načrtana. Ta očitna omejitev sovjetske države, njenih aparatov in politike je v mednarodnem komunističnem gibanju še pred kubansko krizo izzvala dva pomembna odgovora.

Prvi odgovor je slavna teza Maoja Zedonga, da bi nova svetovna vojna lahko pripomogla k hitrejšemu uničenju imperializma. Mao je svojo tezo razvil do skrajnih konsekvenc:

Četudi bi bile ameriške atomske bombe, ki bi jih odvrgli na Kitajsko, tako zelo močne, da bi s tem zvrtele luknjo v sam planet ali pa ga celo razstrelile, bi bilo to le malo pomembno za univerzum kot celoto, res pa je, da bi to bil pomemben dogodek za naše osončje.¹⁹

¹⁹ Mao Tse-Tung, »The Chinese People cannot be cowed by the Atom Bomb (January 25, 1955)«, v: *Selected Works of Mao Tse - Tung*, 5. zv., Peking, 1977, str. 153. Dostopno na: <http://www.marx2mao.com/Mao/AB55.html> (dostop: 9. februar 2009).

Drugi odgovor, ki je bil utemeljen na humanizmu, so dali jugoslovanski komunisti s svojim *Programom*. Njihov predlog je izhajal iz ugotovitve, da Sovjetska zveza nima več osrednjega mesta v mednarodnem komunističnem gibanju, kapitalizma/imperializma ni mogoče poraziti v vojaškem konfliktu planetarnih razsežnosti, namesto tega je nemudoma treba začeti radikalno in dosledno transformacijo socialistične države in sicer, z jasnimi cilji, da se jo odpravi.

Podmena tega predloga je temeljila na kritiki stalinizma, ki jo je kmalu po informbirojevskem sporu formuliral Boris Kidrič (1952). Ta kritika je šla tedaj tako daleč, da je sovjetski družbenopolitični sistem označila kot sistem državnega kapitalizma.²⁰ Bistveno je bilo pri tem spoznanje, da razlika med socializmom in kapitalizmom postaja vse manjša. Pri tem pa ni šlo samo za neusmiljeno kritiko Sovjetske zveze, kritiko, ki si je še nekaj let pred tem ni bilo mogoče zamisliti. Takratna ocena jugoslovanskih komunistov se je opirala na opazovanja sprememb v zahodni Evropi. Ker je delavski razred takrat (sredina 50-ih let) vsaj v zahodni Evropi osvajal eno koncesijo za drugo, kapitalistična država pa je pod svoje okrilje prevzemala nadzor nad ključnimi vejami industrije, se je zdelo, da mora delavski razred samo še prevzeti kontrolo nad državnim aparatom. Tak »recept« v zgodovini delavskega gibanja kajpak ni bil nič novega; novo je bilo to, da so jugoslovanski komunisti odločno zagovarjali stališče, da je konkretna oblika prevzema te mašinerije, to se pravi, način organizacije naprednih družbenih sil, ki bi bile sposobne izpeljati tak projekt, izključna domena lokalnih demokratičnih gibanj. Vendar so predpostavljali, da je za uspešnost tega procesa potreben temeljni pogoj: sovjetske napake (odpraviti privatno lastnino produkcijskih

²⁰ Cf.: Boris Kidrič, »Razprava na VI. kongresu KPJ«, v: *Boris Kidrič. Zbrano delo. Govori, članki in razprave 1949-1952*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, str. 494-505.

sredstev, toda hkrati okrepi birokracijo) se ne smejo ponoviti. Obstoječe socialistične države bi po tem ključu morale postati predvsem dober zgled vsem antisistemskim gibanjem v svetu, v katerem se je delavsko gibanje vse bolj decentraliziralo. Komunistična partija bi se morala odlepiti od države; njena vloga bi morala biti odtlej v prvi vrsti vzgojna, boriti bi se morala bolj z ideologijo kot s konvencionalno silo. To je zahtevalo od komunistične partije, da se odpove monopolu pri razlagi dediščine marksizma-leninizma. Najpomembnejši predlog, ki so ga oblikovali jugoslovanski komunisti, pa je bil ta: predati produkcijska sredstva v upravljanje neposrednim proizvajalcem, se pravi, poudariti družbeno lastnino, ki je bila odtlej definirana v nasprotju z državno lastnino.

(Samo)kritika poprejšnjega vzornega modela je tako postala odločilnega pomena; jugoslovanski komunisti in marksisti so ta model označili kot *stalinizem*. Ta označevalec, ki so ga v 30-ih letih sicer izumili trockisti, je bil v 60-ih in 70-ih letih izjemno popularen. Močan odmev, ki ga je doživela jugoslovanska iniciativa, je v resnici izhajal iz manka ustrezne samokritike v Sovjetski zvezi, kakor tudi v vseh državah vzhodnega bloka nasploh; vse te države, t. j., njihovi režimi in ideološki aparati, so se odločno upirale, da bi lastno preteklost prepoznale kot *stalinizem*.²¹ Tem režimom se je zdelo, da je samo še

²¹ Cf.: Louis Althusser, »Introduction. Unfinished History«, v: Dominique Lecourt: *Proletarian Science? The Case of Lysenko*, New Left Books, London, 1977, digitalni ponatis, 2003, str. 7-16, prev. Ben Brewster. Cf.: Louis Althusser, »Zaključena zgodba, zgodba brez konca«, *Problemi*, let. XII, št. 138/139, Ljubljana, 1974, str. 242-247, prev. Mladen Dolar. Althusser je zavračal rabo pojma stalinizem kot teoretski koncept, vendar je hkrati poudarjal nezmožnost refleksije preteklosti delavskega gibanja, tako mednarodnega kot sovjetskega. To nezmožnost, ki se je kazala v odsotnosti marksističnih zgodovinskega del o najbolj kritičnem obdobju razvoja Sovjetske zveze, je definiral kot simptomatično tišino. Poudariti je treba, da Althusser v tem primeru nikakor ni imel v mislih neobstoja zgodovinskega del ali drugih narati-

ena ideja bolj neumna od ideje kritike preteklosti: ideja o demontaži države. Sovjetska zveza si je hladno vojno predstavljala kot spopad med dvema revolverašema. Dežele realnega socializma so bile v glavnem obsedene z dilemo, kdo bo prvi potegnil pištolo oziroma kdo bi jo moral prvi potegniti. Ali se revolveraški dvoboj dobi tako, da prvi izpustiš orožje? (Gorbačov je na koncu sicer napravil prav to, vendar šele potem, ko je ugotovil, da so v bobnu njegovega pihalnika samo slepi naboji.) S takimi dvoboji bi slednjich lahko opisali tudi družbene boje v povojni Jugoslaviji. Partija se je odločila, da bo »sestopila z oblasti« zelo zgodaj, vendar je dinamiko tega »sestopanja« pogojevala s transformacijo institucij. Popoln »sestop« z oblasti v okviru danega razvoja produkcijskih sil in državnega aparata je bil zanjo seveda nesprejemljiv. Vseeno pa je ta zaveza dala močno orožje kritičnim družbenim gibanjem, s katerimi se je bilo treba vselej najprej spopasti na terenu ideologije in celo teorije.

Problemski horizont naše analize smo na tej točki zaokrožili. Oktobrska revolucija in razpad režimov (realnega) socializma sta skrajna robova te analize, v nadaljevanju se bomo k njima pogosto vračali, v vsakem primeru pa nam bosta rabila za orientacijo tudi takrat, ko ju ne bomo posebej omenjali. Predstavljeni problemski horizont še ni teoretska problematika: teorijo bomo morali šele proizvesti, kar pa je mogoče le postopoma skozi historično materialistično prakso dela s konkretnim materialom. V prejšnjem razdelku smo se ukvarjali s

vov o tem obdobju nasploh. Prav nasprotno. Temeljni pogoj simptomatične tišine, o kateri govori Althusser, je bila prav povodenj narativov o oktobrski revoluciji, herojskem boju za socialistično izgradnjo oziroma boju za komunizem itn. Althusser je identificiral simptom tišine v pravniškem rokovanju s Stalinovo dobo, v kateri ni bilo prostora za pravo marksistično analizo, ki bi si po Althusserjevem mnenju morala vzeti za izhodišče vprašanje, kateri razredi sestavljajo sovjetsko formacijo?!

problemi tradicionalnega zgodovinarja. To je bilo nujno zato, ker so za nas proizvodi tega zgodovinarja nenadomestljivi empirični material za našo analizo. Ker je v tem zgodovinarju teorija popolnoma odsotna, smo bili prisiljeni določiti njegovo problematiko. Ker pa je ta ideološka, je bila naša zmaga Pirova. Do te problematike smo se opredelili predvsem negativno; bolj ali manj smo govorili samo o tem, česa pri teoretski analizi, ki teži k preseganju naivnega empirizma, ne moremo početi. Zdaj prehajamo k analizi dveh historično materialističnih poskusov pisanja revolucionarnih procesov. Na njunem robu bomo podali nastavke za teorijo, ki nam bo pomagala sistematizirati vlogo vednosti v zgodovinskih procesih. Že na tem mestu pa je treba poudariti, da ta vednost za nas ni katera koli vednost, niti nekakšna vednost nasploh, temveč je v prvi vrsti vednost, povezana z marksizmom.

III. MARKSIZEM IN DRUŽBENE-HUMANISTIČNE VEDE V 20. STOLETJU

Marx in Engels sta umrla in zapustila
svoje spise v razlago vsakomur.

VITOMIL ZUPAN, *Igra s hudičevim repom*

Marksistična formacija

Namen pričujočega poglavja je analiza nekaterih političnih, teoretskih in ideoloških elementov, ki so bili konstitutivni za zgodovinsko razmerje med marksizmom in družbenimi-humanističnimi vedami v 20. stoletju.

Danes se zdi, da je o marksizmu kot vplivnem gibanju težko govoriti, a v resnici ni bilo niti v 20. stoletju prav nič drugače. Natančneje: nedvomno so o marksizmu govorili vsi, vendar v konkretnih praksah, vsaj na levici, tako rekoč vselej z nekim dodatkom: npr. ortodoksni, vulgarni, jugoslovanski, sovjetski, zahodni, afriški ... marksizem; in seveda: marksizem-leninizem. Ob vseh teh marksizmih so obstajali še drugi pomembni, recimo jim dopolnilni - a zato nič manj uporabni - izrazi: revizionizem, trockizem, titoizem, stalinizem, maoizem - če se omejimo le na najbolj priljubljene. Število marksizmov se je začelo izdatno množiti po razpustu kominterne, ko je svetovno komunistično gibanje formalno razpadlo na množico samostojnih strank in gibanj. Pri tem pa nikakor ne smemo

zanemariti nepregledne množice drugih gibanj, iniciativ, peticijskih kampanj, odborov, društev ali zgolj obskurnih revij, ki sicer niso bili komunistični, vendar so s komunističnimi partijami vzdrževali posebno razmerje. Če ob tej priložnosti govorimo o intelektualcih, kulturnikih, sindikalistih, umetnikih, moramo upoštevati, da so v nekaterih primerih prav zaradi svojega specifičnega razmerja do komunistov nastopili kot politični subjekt. Za šolski zgled bi lahko ponudili ljudsko-frontno gibanje v Jugoslaviji v 30-ih letih, med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo pa Osvobodilno fronto slovenskega naroda, ki je iz tega gibanja izšla. V času vse večjih polemik o naravi socializma in stanju marksizma v Sovjetski zvezi, a tudi v posameznih komunističnih partijah se je pokazalo, da so te grupacije pomemben faktor. Veliko premalo upoštevamo, da so študentski revolti v 60-ih letih nič manj ostro nastopili tudi proti tem skupinam. Josip Vidmar, denimo, v 60-ih in zgodnjih 70-ih prav gotovo ni bil alternativa, ki bi pritegnila študentske radikalce. Če je v 30-ih in 40-ih letih v mednarodnem komunističnem gibanju marksizem določal vezaj z leninizmom, ki je zagotavljal kontinuiteto z nauki obeh velikih klasikov, a tudi diskontinuiteto z njunimi vulgarizatorji (Kautsky, Bernstein), so v poznejših desetletjih izrazi kot stalinizem/sovjetski marksizem hoteli pokazati prav diskontinuiteto s tako interpretacijo Marxovega in Engelsevega opusa, najpogosteje pa so ji očitali vulgarizacijo in apologetsko funkcijo do sovjetskega režima. Nič manj ni bila ostra kritika prevladujočih sovjetskih prakticiranj marksizma, ki je prišla s Kitajske in jim je v 50-ih zaradi kritike kulta Stalinove osebnosti očitala grob revizionizem, pozneje v 60-ih pa jo je dopolnil očitek o humanizmu. Še bolj uničujočo kritiko je v 60-ih prinesla nova levica. Marksizma 20. stoletja torej ni mogoče kratko malo razumeti kot seštevka raznih interpretacij, ki so tako ali drugače zadevale Marxa, temveč kot strukturo, lahko bi celo rekli specifično formacijo, znotraj katere so bila mogoča najrazličnejša branja marksističnih tekstov. To nikakor ne pomeni, da je med

branji vselej obstajala produktivna polemika, prej nasprotno; dinamiko te formacije bi bilo mogoče zelo grobo in shematično opredeliti skozi specifično razmerje med centrom in periferijo. Razmerje med centrom in periferijo v našem primeru seveda vsebinsko ni skladno z istoimenskim konceptom, ki obstaja v teorijah svetovnih-sistemov.¹ Center je pri nas definiran prav skozi upadanje dominantnosti in je kot tak predvsem določeno mesto, kamor so se investirale kritike. V tem nam lahko rabi tudi kot orientacijska točka, saj lahko z njegovo pomočjo določimo razmerja med nepreglednim številom perifernih dispozitivov. S centrom v konkretnem primeru mislimo na razne aparate Sovjetske zveze, ki so se razvili po oktobrski revoluciji in bili neposredno na voljo mednarodnemu komunističnemu gibanju (kominterni) in ki jim je za nekaj desetletij dejansko uspelo z velikimi napori in gigantsko proizvodnjo marksistične vednosti vzdrževati dokaj solidno kontrolo nad interpretacijo marksizma – pozneje pa so postali tako rekoč izključno aparati posamezne države, pa čeprav največje.

¹ Predlagana aplikacija konceptualnega aparata teorije svetovnih-sistemov za analizo družbenih procesov, ki niso neposredno povezani z globalnimi razmerji ekonomske in politične dominacije/podrejenosti, ni nova. Literarni zgodovinar in teoretik Franco Moretti je z Wallersteinovimi koncepti centra, periferije in polperiferije izpeljal tezo o literarnem svetovnem-sistemu, ki je en in neenak: »[V] kulturah, ki pripadajo periferiji literarnega sistema (se pravi, skoraj v vseh kulturah, in sicer tako v Evropi kakor zunaj nje), se moderni roman ne povzpne kot avtonomen razvoj, pač pa kot kompromis med zahodnim formalnim vplivom (navadno francoskim ali angleškim) in lokalnimi gradivi.« Po Morettiju periferne literane produkcije komunicirajo med sabo – vplivajo druga na drugo – samo posredno preko centrov svetovne-literature. Značilnost centrov literarnega svetovnega-sistema, v katerih nastajajo kanonska besedila, je po Morettiju tudi ta, da prihajajo iz kultur, ki so blizu centra kapitalističnega svetovnega-sistema, lahko so celo v njem, vseeno pa v ekonomski sferi niso hegemoni (npr. Francija v 19. stoletju). Cf.: Franco Moretti, *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 2011, str. 13, 32 in 35, prev. Jernej Habjan. Cf. tudi: Jernej Habjan, »Konkretnost Morettijevih abstraktnih modelov za literarno zgodovino«, spremna študija, v: Franco Moretti, *op. cit.*, str. 185–205.

Šibkost tega aparata se je najbolj kazala v nezmožnosti samokritike. Kot periferijo pa bi lahko na drugi strani mislili vse druge, brezštevne interpretacije marksizma, ki so imele v mnogih primerih le toliko skupnega, kolikor so (vsaj v zadnji instanci) kritizirale produkcijo vednosti o marksizmu v prvi deželi socializma. Seveda pa je jasno, da so ta periferna branja marksizma razvijala nove problematike v veliki meri tudi v medsebojnem obračunavanju, s kritiko buržoaznih ideologij, kakor tudi s kritiko/analizo drugih formacij (denimo, freudizma). Materialne eksistence teh branj vsaj od 60-ih let ne moremo več neposredno povezovati s komunističnimi partijami, temveč vse bolj z revijami, ki so bile pogosto vozlišča novih družbenih gibanj in so se vse bolj neposredno spopadala s staro levico. Prav zato se branje Marxa in drugih marksističnih avtorjev/avtoric nikakor ni ustavilo z razkrojem Sovjetske zveze in njenih aparatov, pa čeprav razkroj vsekakor ni bil brez posledic za marksizem; v nasprotnem primeru danes ne bi govorili o postmarksizmu. Izpeljanko postmarksizem je mogoče razumeti kot začasno rešitev; kot poskus teorije, da bi obvladovala zmešnjavo, ki jo s pomočjo naše izpeljave lahko mislimo kot krizo marksistične formacije oziroma (kar je isto) kot nastajanje nove, ki pa je tesno povezana z nastajanjem nove radikalne politične strategije, do katere bi razne interpretacije marksističnih teorij kratko malo morale zavzeti določeno stališče.² Bistvena razlika, ki marksizem skozi vso njegovo zgo-

² Danes dejansko le malokdo verjame, da ta nova strategija, ki bi bila resna grožnja in alternativa neoliberalnemu kapitalizmu, že obstaja. T. i. gibanja za globalno pravičnost (ali gibanja gibanj ipd.) še vedno določa diskontinuiteta s staro levico iz časa po drugi svetovni vojni; če je mogoče govoriti o kakršni koli njeni enotni politični platformi, je ta zamisljiva zgolj kot negativ glede na staro levico (socialdemokratsko in komunistično). Iz tega izhaja, da dejansko ni nobene trdne platforme, kjer bi bila mogoča politično produktivna kritična polemika med družbenimi gibanji, kar pa blokira kakršno koli učinkovito kolektivno akcijo. Diskontinuiteta z radikalno politično strategijo iz 60-ih let utegne biti odločilnega pomena.

dovino loči od drugih družbenih teorij, je namreč prav njegova tesna povezanost z revolucionarno politiko, čeprav se z njo nikakor popolnoma ne prekriva.

S tem so tesno povezani problemi razmerja med marksizmom in družbenimi-humanističnimi vedami. Marksizem je po eni strani (glede na interpretacijo) radikalna družbena teorija (historični materializem), za katero veljajo podobna formalna pravila, skozi katera se sama (re)producira, kot to velja za večino drugih teorij, vendar hkrati kot del revolucionarnega gibanja ne prispeva zgolj k epistemološki prevetritvi sorodnih teorij, pač pa je njeno prakticiranje v revolucionarnih situacijah v določenem razmerju do transformacije materialnih eksistenc teh ved, t. j., mest, kjer se določene vede in njihove teorije (re)producirajo. Prav tako ne smemo pozabiti, da je (bilo) v okviru marksizma, poleg družbene teorije, mogoče misliti tudi specifično filozofijo: dialektični materializem. Dvajseto stoletje je polno takih primerov.

Hobsbawm: oktobrska revolucija in svetovna revolucija

V pričujoči razpravi bomo kot primera srečevanja marksizma (historičnega materializma) z družbenimi-humanističnimi vedami obravnavali: a) pisanje zgodovine 20. stoletja Erica Hobsbawma, ki ga je prakticiral po zlomu režimov realnega socializma, v času ko so dominirale ideologije o koncu zgodovine, t. j., verjetno v najtežjem obdobju za prakticiranje marksistične teorije (sesutje centra marksistične formacije); b) poskus izoblikovanja novega zgodovinskega pisanja v Sovjetski zvezi 20-ih let; torej projekt, s katerim je povezano politično in teoretsko-praktično delo zgodovinarja Mihaila Nikolajeviča Pokrovskega. Tudi njegov projekt je potekal v času krize, ki jo je zaznamovalo to, da v razvitejših evropskih deželah ni bilo socialističnih revolucij, kar je pomenilo težavno samostojno

pot izgradnje socializma na teritoriju propadlega ruskega imperija.

Velika večina analiz, ki izhajajo iz teorij svetovnih-sistemov (Wallerstein), ciklusov akumulacije kapitala (Arrighi) ali postfordizma, biopolitične produkcije (A. Negri) nekdanje evropske družbe realnega socializma v zgodovini vidi kot periferen pojav. Arrighi je že pred časom razvil tezo, da je nenaden razpad Sovjetske zveze zameglil globoko krizo dominacije Združenih držav Amerike, katere znanilec je po njegovem mnenju nastajanje novih svetovnih centrov akumulacije kapitala v vzhodni Aziji.³ Hardt in Negri, ki sicer teorijam svetovnih-sistemov očitata ekonomizem, na vprašanje, kakšen je položaj socialističnih režimov v globaliziranem svetu, dejansko ponujata enak odgovor: Sovjetska zveza je razpadla, ker ni zmogla odgovoriti na izzive postmoderne (hegemonije nematerialnega dela, kibernetike, spremembe v upravljanju s človeškimi viri itn.); ZDA so slednjič prevzele hegemonsko pobudo in v hladni vojni tudi zmagale.⁴ Eric Hobsbawm je v svojem znanem delu *Čas skrajnosti*⁵ pomembno dopolnil navedene teorije. Če namreč drži, da je bil razpad Sovjetske zveze in njena bloka nekakšna dimna zavesa, ki je zakrila razvoj usodnejših zgodovinskih procesov, iz tega najverjetneje izhaja ugotovitev, da je prvi deželi socializma vseeno mogoče pripisati centralno vlogo v zgodovini 20. stoletja, ki ni brez poledic niti za današnji čas.

³ Giovanni Arrighi, »Globalization and the Rise of East Asia: Lessons from the Past, Prospects for the Future«, v: *International Sociology*, let. XIII, št. 1, 1998, str. 67. Cf.: *id.*, »World Income Inequalities and the Future of Socialism«, v: *New Left Review*, september/oktober 1991, št. 189, str. 39–65.

⁴ Michael Hardt in Antonio Negri, *Imperij*, Študentska založba, Ljubljana, 2003, str. 151, 228–230, prev. Barbara Beznec *et al.*; Immanuel Wallerstein, *Uvod v analizo svetovnih sistemov*, Založba **cf.*, Ljubljana, 2006, str. 111, prev. Tanja Renner.

⁵ Eric Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, *op. cit.*

Hobsbawmovo delo je pripoved o oktobrski revoluciji, ki jo misli skupaj s svetovno revolucijo, pri čemer se zdi, da je temeljni pogoj za avtorjevo prakso pripovedovanja dosledno izogibanje preprostemu izenačevanju obeh elementov, t. j., oktobrske revolucije in svetovne revolucije. Oktobrska revolucija tako pri njem ni kar zarja resnice poznejših večjih ali manjših političnih projektov, ki so se dogajali vse 20. stoletje; tudi tedaj ne, če so se nanjo izrecno sklicevali. Prav nasprotno: Hobsbawm trdi, da je med političnimi projekti 20. stoletja bistvena razlika. Razlika med oktobrsko revolucijo in svetovno revolucijo pri avtorju nikakor ni naključna. Lahko bi trdili, da je oktobrska revolucija zgodovinsko lahko učinkovala kot dogodek predvsem zaradi neuspeha socialističnih revolucij v najbolj razvitih evropskih državah, zlasti Nemčiji. Herojska obramba edine dežele socializma se je ideološko reproducirala skozi mit o oktobrski revoluciji, ki je bil dolgo zavezujoč za komunistično delavsko gibanje. Nikakor ni naključje, da Hobsbawm daje pomemben poudarek »pomanjkljivi vednosti« zgodovinskih akterjev, ki so se zgledovali pri oktobrski revoluciji, a so jo spričo lastnih konkretnih situacij nujno interpretirali po svoje in jo tako dejansko vedno znova izumljali, česar pa kominterna nikoli ni zmogla kontrolirati; Sovjetska zveza po drugi svetovni vojni še toliko manj. Npr.: »Čas med letoma 1917 in 1919 je v Španiji postal znan kot 'boljševiško dvoletje', četudi je bila tamkajšnja levica strastno privržena anarhizmu, t. j., politično na nasprotnem polu kot Lenin.«; v Mehiki: »Marx in Lenin sta postala [...] ikoni. Skupaj z Montezumo, Emilianom Zapato in izbranimi indijanskimi bojevniki [...]«. ⁶ Podobno Hobsbawm obravnava tudi posebnosti Maojevega razumevanja Marxa in Lenina; ⁷ opozarja na posebnosti afriških protikolonialnih gibanj, ki so prisegala na izročilo socializma; ⁸ upoštevajoč pro-

⁶ *Op. cit.*, str. 61–62.

⁷ *Op. cit.*, str. 472.

⁸ *Op. cit.*, str. 456.

tislovja mednarodnega komunističnega gibanja pa ne nazadnje tudi analizira pogoje za zavezništvo Sovjetske zveze, ZDA in Velike Britanije v drugi svetovni vojni itn.

Prav v proizvodnji teh razlik je treba iskati bistvo avtorjevega poskusa materialističnega branja zgodovine, katere pa na tem mestu nikakor ne smemo zamenjati s kritičnim materialističnim branjem zgodovinopisja. Za tako branje je po našem mnenju nujna določena »izhodiščna« naivnost, ki v materialistični filozofiji (dialektičnem materializmu) pomeni zavračanje slehernih apriorizmov, utemeljeno na večnem hlastanju po spoznanju tistega, *kar je*;⁹ v praksah znanosti (historičnem materializmu) pa je nujno brskanje po umazaniji empiričnih evidenc, kjer se popackanju z ideologijo pač ni mogoče izogniti; še več: pomazati se z ideologijo je nujni, dejansko vselej že izpolnjeni pogoj, ki omogoča epistemološki rez.¹⁰ Kako se torej Hobsbawm popacka z ideologijo? V treh korakih: a) začne tako, da v uvodu svoj projekt opredeli kot kolaž že obstoječih zgodovinopisnih del; b) še huje: večkrat celo aludira na lastno izkustvo; c) v sami praksi proizvodnje novega teksta pa proizvode minulega dela drugih zgodovinarjev nesramno zamenja za (preoblikuje v) zgodovinska dejstva, kar se zgodi v neposredni materialnosti strukture zapisane povedi, npr. »Boljševiki so ... Lenin je ...«. V tem ni nobene banalnosti: gre za prakso ponavljanja, t. j., temeljno družbeno prakso, brez katere si

⁹ Na tem mestu izhajamo iz tez, ki jih je v delih *Za Marxa in Odgovor Johnu Lewisu* razvil Louis Althusser.

¹⁰ Gre za brskanje, ki po Althusserju lahko pripelje do nečesa, kar je imeval opisna teorija; npr. zgodnja marksistična teorija države, v kateri je po Althusserjevem mnenju prišlo do razvoja nekakšnega prototeoretskega aparata, t. j., niza konceptov, ki pa ima zgolj to moč, da nase vleče neskončno vrsto primerov – najpogosteje iz praks političnih bojev, in kot tak nujno potrebuje soočenje z že obstoječo teorijo in nadaljnjo elaboracijo. Pri Hobsbawmu je to morda svetovna revolucija. Cf.: Louis Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države. Opombe za raziskavo«, v: *op. cit.*, str. 65–67.

v strukturalni lingvistiki, strukturalni antropologiji in psihoanalizi ni mogoče zamisliti ne jezika/govora, ne družbe, ne subjekta. Tradicionalno (podatkovno) zgodovinopisje je nemara edina praksa, ki ji za to, da dobi znanstveno veljavo, načeloma zadostuje že ponavljanje samo, navadno ovekovečeno s citatom. Povedano drugače: zgodovinsko dejstvo družbeno za funkcionira zares kot zgodovinsko dejstvo šele, ko je ponovljeno. Naj gre za zapis iz stare listine ali podatek iz že obstoječega zgodovinopisnega dela: dušo dejstvenosti mu vdahne zgodovinar, ko s svojimi gibi prenese določeno sporočilo na papir, digitalni zapis in slednjič v publikacijo, ki je dostopna javnosti. Če kje nesporno velja najpopularnejši zakon dialektike prehoda iz kvantitete v kvaliteto, potem velja tukaj: zgodovinsko dejstvo postane resničnejše, čim večkrat se ponovi; lahko bi celo rekli, da doseže status resnice takrat, ko ga na neki točki kratko malo prenehajo citirati, ali ko nihče več ne zastavlja zoprnih vprašanj: »Ali se je to zares zgodilo?«; takrat nevedni udeleženec razprave kapitulira pred avtoritativno izjavo: »To je dejstvo!« (podmena: »Lahko vas je sram, da tega ne veste!«), maturant pa zbere pri zrelostnem izpitu manjše število točk, ker napačno odgovori na vprašanje: »Ali so bile volitve v Jugoslaviji leta 1945 demokratične?« itn. Prav zaradi opisanega samozadovoljstva s ponavljanjem so sadovi garaškega dela zgodovinarjev-eruditov zlata jama za vse druge družbene in humanistične vede. Zgodovinopisje je veleblagovnica, kjer se druge vede pogosto oskrbijo z materialom – včasih v njej celo najdejo sebe;¹¹ ugotavljajo red stvari tega materiala, s

¹¹ Tukaj velja opozoriti, da razmerje med zgodovinopisjem in drugimi družbenimi-humanističnimi vedami ni hierarhično. Devetnajsto stoletje je bilo obsedeno z genealogijami, iskanjem izvirov in stopnjami razvoja; v tem obdobju je mogoče govoriti o množicah diskurzov znotraj prestižnih akademskih disciplin, vezanih na najrazličnejše predmete, ki pripadajo sedanosti, vendar pa lahko obstajajo le tako, da se neprestano historizirajo. Tradicionalno zgodovinopisje med temi disciplinami izstopa zato, ker je njegov red stvari ravno obraten: ustvarja diskurz o preteklosti, vendar tako, da

čimer so se bistveno okoristile filozofije zgodovine; odpadniki teh filozofij pa so nato z metodami naravoslovnih ved priskočili na pomoč zgodovinopisju, iz česar je nastala sociologija. Tu seveda ne smemo pozabiti literatov, mojstrov zgodovinskega romana-epopeje; Tolstoj za svojo *Vojno in mir* ni le prebral velikanskega števila zgodovinopisnih del, temveč je tudi precej časa preždel v arhivih in pridno zbiral zapiske pogovorov z zanimivimi osebnostmi, ki so doživele več kakor on (danes bi temu rekli *oral history*).¹² Neverjetni privilegij: marljivo zbiranje in preverjanje podatkov, ki jih potem avtor v čarobnosti pisanja literarne mojstrovine prireja, ponareja in zlorablja po mili volji. Nič čudnega, da je Hayden White v 70-ih letih 20. stoletja, potem ko je prebiral Barthesa, nazadnje zavpil: *Dost mamoi!*; zgodovinopisje je v svojem bistvu fikcija: vse njegove

so njegovi predmeti ločeni od sedanjosti. Cf.: Michel Foucault, *Besede in reči. Arheologija humanističnih znanosti*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 2010, str. 267–271, 444–452, prev. Samo Tomšič in Ana Žerjav. Lahko bi trdili, da je 20. stoletje zaznamovalo nekakšno postopno osamosvajanje omenjenih empiričnih predmetov od matičnih disciplin; danes imamo tako rekoč sociologijo, psihologijo in zgodovino česar koli; iz tega izhaja hiperinflacija specialnih študijskih predmetov, smeri, podiplomskih programov in celo fakultet. Nekdaj mogočne discipline tako vse bolj postajajo nepomembni predikati, ki jih je mogoče brez težav poljubno menjati ali celo opustiti. Npr.: predmet »Sociologija politike« – predmet »Politike«.

¹² V tem oziru ni naključje, da je Tolstoj *Vojno in mir* sklenil z razpravo o tem, katera sila povzročča gibanje narodov in človeštva v zgodovini. Levji delež je tu namenil prav problemom zgodovinopisja, ki mu je očital nesposobnost, da bi odgovorilo na vprašanje izvira in smisla francoske revolucije in Napoleonovih vojn: »[N]ova zgodovina [je] podobna gluhemu človeku, odgovarjajočemu na vprašanja, ki mu jih nihče ne zadaja.« Vsaj kar zadeva branje zgodovinopisja, lahko brez pomislekov zatrdimo, da je bil grof Tolstoj dosleden materialist! Mimogrede: Marx je v približno istem času ugotovil, da je politična ekonomija zašla v popolno zmedo zato, ker je nevede odgovorila na vprašanje, ki si ga ni zastavila. Tolstoju kajpak ni prišlo na misel, da bi zgodovinopisju predlagal sestop v literarno proizvodnjo; prav tako ni na tem mestu med obema proizvodnjama vzpostavil nobenega hierarhičnega razmerja. Lev Nikolajevič Tolstoj, *Vojna in mir*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1987, str. 328, prev. Vladimir Levstik. Cf.: Karl Marx, *Kapital*, I, op. cit., str. 487–488.

tegobe izvirajo iz odmika od literarne imaginacije.¹³ (Hegel bi morda pripomnil, da so njegove skrbi odveč.¹⁴) Lévi-Strauss je pomembno ugotovil, da nam zgodovinopisje lahko ponudi vse, kar si poželimo, vendar s pogojem, da ga zapustimo.¹⁵ (Ali pa mu kaj dodamo; na primer: *socialna-ekonomska zgodovina pri šoli* Analov.) No, Hobsbawm, se je trmasto odločil, da ne pojde nikamor. Zgodovina 20. stoletja – brez dodatkov (pomoči) in pika! Dela *Čas skrajnosti* ni mogoče zvesti na ekonomsko, kulturno, mentalno, socialno ali politično zgodovino. Prav tako mu ne gre za zgodovino ene dežele, celine, niti sveta; prej bi lahko rekli, da mu gre za vse in še za svet. Protislovno? Nedvomno! V čem se potemtakem Hobsbawm dejansko razlikuje od tradicionalnega zgodovinopisja, denimo, od t. i. nemške šole, za katero je imel vedno samo neprijazne besede; ob neki priložnosti je celo zapisal, da je bil prispevek tega zgodovinopisja k razumevanju človeške družbe – njegove preteklosti in sedanjosti – popolnoma zanemarljiv ali kvečjemu naključen?¹⁶ Na začetku smo skicirali temeljni avtorjev postopek, ki smo mu rekli poskus materialističnega branja zgodovine; razviti specifično razmerje med oktobrsko revolucijo in svetovno

¹³ Hayden White, »Zgodovinski tekst kot literarni artefakt«, v: *Filozofski vestnik*, let. XXVIII, št. 1, Ljubljana, 2007, str. 161–179, prev. Peter Klepec. Cf.: Roland Barthes, »The Discourse of History«, *Comparative Criticism*, l. 1981, št. 3, str. 7–20, prev. Stephen Bann.

¹⁴ »[P]repustiti romanom *Walterja Scotta*, to *izrisovanje* v nadrobnostih z malimi potezami časa, kjer dejanja, usode nekega posameznega individua tvorijo tisti *delopustni* interes [in je] tudi tisto povsem enako *partikularno enako zanimivo*; toda v *upodobitvah velikih interesov držav*, tam te partikularnosti individuov izginejo.« G. W. F. Hegel, *Um v zgodovini*, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, 1999, str. 16, §24, prev. Božidar Debenjak. Nasprotno pa je za Hegla tisto zgodovinopisje, ki se ukvarja z državo, se pravi, kjer opisovanje občega prevlada nad sliko partikularnega, že prehod na filozofsko svetovno zgodovino. *Op. cit.*, str. 20–21, §§32–35a.

¹⁵ Claude Lévi-Strauss, *Divja misel*, Krtina, Ljubljana, 2004, str. 287, prev. Suzana Koncut.

¹⁶ Eric Hobsbawm, »What Do Historians Owe to Karl Marx?«, v: Eric Hobsbawm, *On History*, op. cit., str. 188.

revolucijo s pogojem, da obeh elementov ne bo mogoče reducirati drugega na drugega. Povedali smo tudi, da svetovna revolucija pri Hobsbawmu ni mistična entiteta, h kateri gravitirajo elementi pripovedi; ni Nacija-Narod, Država ali Ideja, okoli katerih se je bolj ali manj spontano sukalo (in se pogosto še vedno suče¹⁷) tradicionalno zgodovinopisje. Praksa ponavljanja pri Hobsbawmu ne akumulira narodnega (niti občečloveškega) bogastva, bogastva pripovedi o tej misteriozni entiteti sami, t. j., neskončnega nizanja dokazov o njenem razodevanju. To, žal, še ne daje povsem zadovoljivega odgovora; treba je namreč tudi pojasniti: kateri so pogoji te strukture pripovedovanja – kaj jo razmejuje od navadnega pozitivizma? Dovolj dobro izhodišče za analizo tega problema je dal že avtor sam v dveh starejših spisih »Kaj zgodovinarji dolgujejo Karlu Marxu« in »Marx in zgodovina«. ¹⁸ Pri obeh spisih je odločilnega pomena to, da Hobsbawm Marxov prispevek k zgodovinopisni proizvodnji vpelje skozi kritično oceno t. i. vulgarnega marksizma, ki jo je mogoče povzeti v treh točkah: a) vulgarni marksizem, t. j., esencializem baze in nadzidave (ekonomski determinizem) je redukcionizem, ki je kot tak dejansko v nasprotju s samim Marxom; b) esencializem baze-nadzidave je kljub vsemu pomembno prispeval k preoblikovanju tradicionalnega zgodovinopisja, ki se je ukvarjalo z velikimi osebnostmi, t. j., ustvaril mu je nov predmet; c) Marx za zgodovinarja ni shramba shem, formul, teoretskih sklepov, ki bi jih bilo mogoče kratko malo prilepiti na zgodovinski material, pač pa določen dispozitiv vednosti, ki ga je pri prakticiranju zgodovinopisja mogoče uporabiti zgolj skozi zastavljanje vprašanj, na podlagi katerih je mogoče izoblikovati raziskovalni program. Pove-

¹⁷ Za kritiko tovrstnega zgodovinopisja v/o prostoru nekdanje Jugoslavije cf.: *Oddogodenje zgodovine - primer Jugoslavije: prispevki z mednarodne konference*, op.cit.

¹⁸ Eric Hobsbawm, »What Do Historians Owe to Karl Marx?«; »Marx and History«, v: *On History*, op. cit., str. 186–225.

dano drugače: v prvi vrsti gre za to, da zastavljamo marksovski tip vprašanj, iz česar pa nikakor ne izhaja, da sprejemamo odgovore, ki bi jih nemara lahko neposredno našli pri samemu Marxu.¹⁹ Z malo ironije bi lahko rekli, da je Hobsbawma kritika ekonomistične dihotomije baza-nadzidava slednjič pripeljala do druge, epistemološke dihotomije, ki zadeva proizvodnjo zgodovinopisnih del, kjer bi baza lahko bil Marxov opus – in raznovrstna branja in praktične interpretacije tega opusa –, nadzidava pa pravila zgodovinopisne stroke.

Ta zadnja točka je za našo problematiko odločilnega pomena; je odmik od empirizma, ki kraljuje v tradicionalnem zgodovinopisju. Ta odmik je mogoče z althusserjansko epistemologijo definirati kot strogo ločitev med redom konceptov – kategorij (logični red) in redom empirične dejanskosti – Realnosti (zgodovinski red).²⁰ (Mimogrede: Hobsbawm je Althusserjevo delo z veliko naklonjenostjo in zanimanjem spremljal že od 60-ih let.) Najprej imamo opraviti z določenim razmerjem med koncepti; to razmerje pa je možno zgolj s pogojem, da katerega koli izmed elementov danega reda kratko malo ne priličimo empiričnim fenomenom. Trik je v tem, da zlitja koncepta in empiričnega fenomena ni mogoče kratko malo okarakterizirati kot nekaj napačnega, temveč kot nekaj neproduktivnega, npr., neposredno priličiti razredni boj, ki v marksistični teoriji brez dvoma deluje kot koncept, nečemu tako zaznavnemu kot stavki v nekem podjetju («... in to je razredni boj.»). Razredni boj lahko v tem primeru nase pritegne neskončno število podob, izjav, glasov, šumov ali občutkov. Problem je prej ko slej v tem, da lahko v konkretnih političnih praksah postane dobrodošlo sredstvo, v katerem se uto-

¹⁹ *Op. cit.*, str. 212, 221.

²⁰ Npr. Louis Althusser, »Od Kapitala do Marxove filozofije« [Uvod v *Lire le Capital*], *Problemi*, 2007, št. 6/7, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, str. 7–81, prev. Gregor Moder.

pijo vsi problemi in protislovja; v najslabšem primeru je mogoče z njim pojasniti vse – to se pravi: nič. Razredni boj v tem primeru ni več teoretski koncept, pač pa ideološki pojem. Komunistično gibanje je s podobnim »practiciranjem teorije« celotno 20. stoletje plačevalo izjemno visoko ceno; Komunistična partija Jugoslavije je konec 20-ih let, denimo, plačala s popolno izolacijo od množic. To, da so jugoslovanski komunisti v 30-ih letih začeli poudarjati nacionalno vprašanje, in teoretsko-politični izziv (protislovje: razredno-nacionalno), ki ga je slednje impliciralo, je slednjič razrahljalo zaporo ekonomizma.²¹ In nadalje: če se tak ideološki pojem »vrine« nazaj v teorijo, potem navadno deluje kot epistemološka ovira (Bachelard)²², ki lahko usodno prispeva k zastoju teorije. Red konceptov v *Kapitalu* in njihovo razvijanje (npr., abstraktno delo, konkretno delo, uporabna in menjalna vrednost, družbeno potrebno delo, denar itn.) nista, denimo, v Marxovi teoretski praksi neposredno (!) odvisna od prikazovanja zgodovinskih podob; dejansko niti od tistih podob, ki bi ustrezale kapitalistični družbi.²³ Marx v *Kapitalu* sicer uporablja obilo zgodovinskih (in drugih) ilustracij, ki jih je črpal iz takratnega zgodovinopisja – zlasti v poglavju »Tako imenovana prvobitna akumulacija kapitala«, vendar se te ilustracije nikakor ne ujemajo z njegovo konceptualno izpeljavo. Hobsbawm je to seveda opazil, in poudaril, da *Kapitala* ni mogoče obravnavati kot zgodovinsko sintezo razvoja kapitalizma do druge polovice 19.

²¹ »Dokument« tega premika je Kardeljevo (Speransovo) delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (1939), ki ga je nedvomno mogoče razumeti kot ključen prispevek za teorijo in politični program ljudskofrontnega gibanja, na katero klerikalna in liberalno-socialdemokratska buržoazija ni zmogla ponuditi nobenega pravega odgovora.

²² Cf.: Gaston Bachelard, *Oblikovanje znanstvenega duha. Prispevek k psihoanalizi objektivnega spoznanja*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1998, str. 13–22, prev. Vojislav Likar.

²³ Cf.: Igor Bavčar, Srečo Kirn, Bojan Korsika, *Kapital in delo v SFRJ*, Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana, 1985.

stoletja.²⁴ Vseeno pa se s tem, da pokažemo na razliko med logičnim in zgodovinskim redom, ne moremo zadovoljiti. Marx je v *Kapitalu* zgodovinske ilustracije očitno nujno potreboval! (Sicer jih tam ne bi bilo.) Iz same prakse Marxove produkcije izhaja, da mora med tema nivojema obstajati določeno razmerje, t. j., neka odvisnost: za logični red (red konceptov) to pomeni, da nimamo opraviti s kategorijami, kot so zavest, odtujitev itn., pač pa s kategorijami (koncepti), ki zadevajo materialno proizvodnjo dobrin in blaga (razvpita baza); za zgodovinski red pa to, da Marxa – ko, denimo, govori o prvotni akumulaciji – v prvi vrsti ne zanima neskončno kopičenje podatkov o izidih bitk, kronanjih, tajni diplomaciji, pač pa opisovanje relacije med politiko in ekonomskimi transformacijami. Povedano drugače: red Marxove »zgodovinske pripovedi« je zelo odvisen od njegove teoretske prakse; vendar velja tudi obratno! Te odvisnosti pa si nikakor ne smemo predstavljati kot nekakšno hierarhično (kavzalno) razmerje med realno zgodovino (t. j., tistim, kar »se je zares zgodilo«) in teoretskimi koncepti, ki bi morebiti iz prve avtomatsko izšli – in bili njen odsev. Marxovo produkcijo konceptov moramo, po Althusserju, razumeti kot relativno (!) avtonomno prakso. To ne pomeni, da je odtrgana od realne zgodovine, nasprotno: Marx in Engels sta to očitala prav svojim nasprotnikom – med drugim tudi nemškimi zgodovinarjem;²⁵ temeljni pogoj za razumevanje te realnosti pa je, da doumemo njeno (re)produkcijo, ki pa je bila za Marxa in Engelsa vselej mogoča le skozi kritiko. Podnaslov *Kapitala* zatorej ni »Zgodovina kapitalizma«, pač pa *Kritika politične ekonomije*. »Poznamo le eno samo znanost, znanost zgodovine.«²⁶ Ta znanost je mogoča kot rez s tradicionalnim zgodovinopisjem, vendar le tako, da njegove ideološke predpostavke

²⁴ Eric Hobsbawm, »Marx and History«, v: *On History*, op. cit., str. 209.

²⁵ Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *MEID*, II, op. cit., str. 43–54.

²⁶ Op. cit., str. 17.

(pojme) umestimo v razmerje z drugimi praksami – oziroma da določimo razmerja spontane filozofije v tem zgodovinoepisju do velikih filozofskih sistemov in ideološke problematike klasične politične ekonomije. Če povzamemo: nikakor ne gre za to, da so zgodovinarji nekatere razsežnosti zgodovinskega dogajanja kratko malo zanemarili; v tem primeru bi zadostovalo, da se njihovim delom dopišejo nova poglavja. Marxa in Engelsa zanimajo pogoji za tako pisanje kot taki; pogoji, ki niso strogo in neposredno povezani z vsebino zgodovinoepisnih del samih.

Hobsbawm, po drugi strani, v svojem opusu, v katerem teoretske razprave o problemih zgodovinoepisja sicer zajemajo znaten delež, ni prakticiral teorije tako, kot jo je prakticiral Marx v *Kapitalu*; teorijo lahko pri Hobsbawmu najdemo predvsem v kritiki – v našem konkretnem primeru v kritiki vulgarnega marksizma; res pa je, da Hobsbawm te kritike ni razvijal v delu *Čas skrajnosti*, pač pa v navedenih člankih. Strogo rečeno tako med Marxom in Hobsbawmom ni mogoče postaviti neposredne analogije. Hobsbawm si je torej prizadeval vzpostaviti specifično razmerje med pravili tradicionalne zgodovinoepisne vede, kot ji pripadajo v strukturi modernih družbenih in humanističnih ved – zanjo smo že definirali specifično težo prakse ponavljanja –, in historičnim materializmom. Historični materializem pri Hobsbawmu ne nastopa kot nekakšna spontana filozofija zgodovine; njegova eksplicitna teoretska odsotnost pa ni naključna. Historični materializem po našem mnenju avtor prakticira, vendar hkrati (v istem besedilu) ne razvije teoretske prakse same; kar pa še ne pomeni, da ni proizvedel nobenih nastavkov, ki to omogočajo.

M. N. Pokrovski: zgodovinar-marksist
in podkomisar

Mihail Nikolajevič Pokrovski je danes tako rekoč popolnoma pozabljeno ime; nanj naletimo kvečjemu v zgodovinoepis-

nih delih, ki se dotikajo sovjetske kulturne revolucije 20-ih in zgodnjih 30-ih let.²⁷ Uvodoma smo zapisali, da je to obdobje zaznamovano s krizo komunističnega gibanja, povezanega v kominterni, ki je nastala, ko je upadel revolucionarni zanos v Evropi in ko so propadle vstaje drugod po svetu (Kitajska); namesto diktatur proletariata vzpon fašističnih in polfašističnih režimov. V tej krizi so najpogosteje iskali razloge za izjemno surove oblike sovjetske industrializacije in kolektivizacije, ki jih je spremljala neizmerna politična represija. Kriza je bila vidna tako rekoč na vseh ravneh sovjetske družbe: frakcijski boji v partiji; vroče razprave o sindikatih (*čemu imeti sindikate, ko pa so si delavci že izborili oblast?*) in vlogi delavskih tovarniških komitejev, ki so jim jih podredili; prehod iz vojnega komunizma v novo ekonomsko politiko (NEP) in okrepitev zasebnega sektorja z zaželenimi kapitalskimi naložbami iz tujine – ki pa jih skorajda ni bilo (*ali smo se za to borili?*); industrializacija in razvijanje načrtnega, centralno vodenega gospodarstva? Vsekakor – toda s kakšnim tempom in s katerimi sredstvi?; kaj storiti s podeželskimi špekulanti (kulaki, *nepmani*), ki se mastno okoriščajo na račun opustošenih mest? Z NEP-om se je začel v *Sovjetski zvezi* razvijati notranji trg, s katerega pa so bili urbani predeli zaradi slabih proizvodnih zmoglosti večinoma izključeni. Toda za našo problematiko so najbolj zanimiva tale vprašanja: kakšna umetnost, kultura, urbanizem, socialna politika, šolstvo in znanost?

Althusser je v svojem razvpitem spisu »Ideologija in ideološki aparati države« dejal, da so marksisti državi dejansko vse-

²⁷ Npr. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, druga izdaja, New York, 2001. Večino drugih biografskih in bibliografskih podatkov o Pokrovskem smo črpali iz: Roman Szporluk, »Introduction«, v: *M. N. Pokrovskii. Russia in World History. Selected Essays*, The University of Michigan Press, 1970, str. 1–46; *Pokrovskij, Mihail Nikolaevič*, v: *Sovetskaja isto-ričeskaja enciklopedija*, 11. zv., *Naučnij sovet izdatel'stva »Sovetskaja enciklopedija«*, *Otdelenie istorii Akademii nauk SSSR, Moskva 1968*, str. 254–259.

lej prisojali znatno kompleksnejši pomen v neposredni politični praksi, kot so bili to zmožni, z izjemo Gramscija, pozneje artikulirati v teoriji;²⁸ poplava naštetih vprašanj, s katerimi so se v Sovjetski zvezi intenzivno ubadali petnajst let po revoluciji, to nedvomno potrjuje, hkrati pa nam tudi omogoča, da pokažemo na aporijo pri Althusserjevi izpeljavi teorije o materialni eksistenci ideoloških aparatov. Althusser v citiranem spisu našteje nekatere ideološke aparate države, pri tem zatrjuje, da seznam nikakor ni dokončen, se celo opravičuje, da je empiričen, da ga bo najverjetneje treba popraviti; vseeno pa ni mogoče prezreti tega, da na seznamu manjka eden izmed najpomembnejših ideoloških aparatov moderne države, ki bi ga skupaj z Althusserjem lahko poimenovali znanstveni ideološki aparat; vanj bi sodili inštituti, visokošolski zavodi, laboratoriji, nemara celo arhivi in knjižnice. Če smo natančni, Althusser v danem besedilu vsaj posredno pokaže na eno izmed institucij, ki smo jo navedli kot zgled znanstvenega ideološkega aparata – visokošolski zavod, vendar ga umesti v okvir vladajočega ideološkega aparata kapitalističnih družb – šole.²⁹ Ta poenostavitev za konkretno Althusserjevo izpeljavo teorije ideoloških aparatov in teorije ideologij(e) nima resnejših posledic, kljub vsemu pa po našem mnenju implicira pomembno vprašanje: kakšno je razmerje med šolo in univerzo? Althusserjeva poenostavitev v pričujočem spisu zabriše vse razlike. Čeprav je skušnjava velika, mu ne bomo pripisali anticipacije *bolonjske reforme*, temveč bomo raje zagovarjali tezo, da med obema institucijama obstaja hierarhično razmerje, ki ni zgolj v privilegiju akademikov, ki da uživajo v nekakšni imu-

²⁸ Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države«, *op. cit.*, str. 69–70.

²⁹ »Zadnji del [šolske mladine] se povzpne do vrhov, da pade potem v intelektualno polovično nezaposlenost ali pa se iz njega novačijo – poleg 'intelektualcev kolektivnega delavca' – agenti eksploatacije (kapitalisti, managerji) [...] in poklicni ideologi (vsakovrstni duhovniki, med katerimi je večina prepričanih 'laikov').« *Op. cit.*, str. 81.

niteti univerzitetne avtonomije, medtem ko so učitelji navadni in relativno malo cenjeni državni uradniki, vseskozi izpostavljeni neposrednemu nadzoru in terorju skupnosti (ta jih lahko pokliče na zagovor že zaradi kakšne izrečene kombinacije besed; to še posebej velja za učitelje/učiteljice zgodovine). Razmerje učitelj – visokošolski učitelj ali raziskovalec je naddoločeno z družbeno produkcijo, reprodukcijo in distribucijo vednosti. Visokošolske ustanove so v nasprotju z navadnimi šolami vsaj formalno zadolžene za ustvarjanje nove vednosti na podlagi znanstvenih principov posameznih področij (na tej predpostavki so utemeljene). Prav tako so zadolžene spremljati novosti vsaka na svojem področju. Merilo obstanka, napredovanja zaposlenega na teh institucijah pa je znanstvena uspešnost, ki jo je mogoče s prirodoslovno natančnostjo meriti s sistemom točkovanja, ki reproducira hierarhije med projekti, revijami itn. S temi operacijami se v današnjem času reproducira neoliberalna ideologija uspešnosti, koristnosti (za gospodarstvo), konkurenčnosti, mobilnosti, inovativnosti itn., šanghajska lestvica ipd. Distribucija vednosti, v katero je vključen šolski IAD, poteka skozi filtre raznih učbeniških komisij, kurikularnih svetov, založb, seminarjev za učitelje in seveda skozi proizvodnjo kadrov na nekaterih fakultetah, ki se bodo zaposlili v šolstvu itn.

V Sovjetski zvezi (20. leta) je bila ključnega pomena prav vzpostavitev tega sistema, ki bi omogočal nemoten produkcijski proces in cirkulacijo vednosti. Natančneje: ni šlo samo za vzpostavitev sistema, pač pa za invencijo sistema, ki naj ne bi samo opravil z dobo caristične zaostalosti, pač pa bi bil pomembna podlaga za izgradnjo socializma, iz česar je kajpak izhajalo, da sovjetska država ne more zgolj posnemati meščanskega modela. Povedano drugače: ne samo da država delavcev in kmetov ne sme obdržati starega represivnega in političnega aparata, transformirati mora tudi celoten sistem ideoloških aparatov, v katerega spadajo tudi šolstvo in institucije znan-

stvene proizvodnje. Ena od prioriternih nalog je bila opisovanje. Pokrovski je branje in pisanje opredelil kot tehnično sredstvo proletarske emancipacije; druga naloga pa je bila akumulacija vednosti. Akademik biolog Vavilov je, denimo, organiziral odprave, ki so po celem svetu zbirale vzorce semen vseh mogočih rastlin, zlasti kulturnih, in v Leningradu ustvaril največjo zbirko semen na svetu. Rjazanov je poslal po Evropi odprave raziskovalcev, katerih naloga je bila zbiranje in odkupovanje vsega, kar je bilo povezano z Marxom in Engelsom; ustanovljen je bil inštitut Marxa-Engelsa, kjer so pod Rjazanovim vodstvom izdajali legendarno zbirko MEGA (*Marx-Engels, historisch-kritische Gesamtausgabe*). Tako so bila prvič dostopna dela kot *Nemška ideologija*, *Pariški rokopisi* in *Očrti*, pa prevodi v številne jezike. Legalna ali ilegalna distribucija teh del po vsem svetu se je začela. Moskva je v 20-ih in 30-ih postala center, kjer so sistematično urejali Marxov in Engelsov opus, ki je bil prej večinoma raztresen med Nemčijo in Anglijo.³⁰ Na pomen tega velikanskega projekta danes kratko malo pozabljamo, vendar si brez njega ne moremo predstavljati izjemnega preboja marksizma, pozneje pa tudi ne kritike stalinizma itn. Toda zgodovinarje so zadnja desetletja bistveno bolj vznemirjala ugibanja, kaj vse (še) utegnejo prikrivati zaupni arhivi NKVD/KGB. Popularna kultura je izhajala iz teh spekulacij in skrivnostnosti ter prikazala vse – od filmske povečave *Ivana Denisoviča* («Glejte Ivana Denisoviča in spoznajte, kako dobro se vam godi!» je bil slogan, s katerim so film tržili v ZDA.) do veseljcev v Sibiriji (*Dosjeji X*, epizoda »Tunguska«); nismo pa še slišali za ugibanja, ki bi, denimo, namigovala na prikrit obstoj uradno sicer nikoli napisane Marxove *Logike* – varno zapečatene v arhivu Inštituta Marxa-Engelsa-Lenina pri CK KPSZ.

³⁰ Cf.: Božidar Debenjak, *Friedrich Engels - zgodovina in odtujitev*, op. cit., str. 96; Božidar Debenjak, »Leninovi filozofski zapisi in njihov pomen«, v: *V. I. Lenin. Filozofski zapisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1975, str. 19 (op. 22), prev. in izb. Božidar Debenjak.

Politično in strokovno-teoretsko delovanje Pokrovskega, ki je bil po oktobrski revoluciji podkomisar za prosveto, desna roka Lunačarskega, ponuja zanimiv pogled v strategije boljše-vikov pri njihovem prizadevanju za transformacijo izobraževalnih-znanstvenih ustanov in družboslovnih-humanističnih disciplin. Pri tem procesu je bil ključnega pomena poraz *proletkulta*, zlasti privrženec Bogdanova, ki so v zgodnjih 20-ih letih zagovarjali izrazito antiintelektualistično strategijo, po kateri bi bilo treba izoblikovati posebno znanost in kulturo, primerno samo za proletarce.³¹ To sicer ni bil edini razlog za njihov poraz, je pa tukaj pomembno, da je prevladal koncept, po katerem naj bi se izobrazbena raven proletariata dvigovala z reappropriacijo in postopno nadgradnjo znanstvenih, kulturnih in umetniških dosežkov buržoazne družbe. To ne pomeni, da številni boljševiki niso uporabljali pridevnika *proletarski* (pogosto ga najdemo tudi pri Leninu in Buharinu) v navezavi z znanostjo ali teorijami, vendar so ta diskurz v tistem času neposredno investirali v poskuse izgradnje novih izobraževalnih znanstvenih institucij, ki bi glede na stare buržoazne ideološke aparate prinesle presežek.³² Ta presežek je bil po eni stra-

³¹ Proletkult je okrajšava za proletarsko kulturno in prosvetno organizacijo, ki je bila v Rusiji ustanovljena v času med februarjsko in oktobrsko revolucijo. Njena glavna pobudnika sta bila A. A. Bogdanov in A. V. Lunačarski, ki je po oktobrski revoluciji postal tudi ljudski komisar za prosveto. Organizacija, ki se je po nekaterih ocenah členila v več kot sto podružničnih skupin, z več kot 80 000 člani, je združevala pesnike, slikarje, pisatelje, teoretike in politične aktiviste, ki so si prizadevali preobraziti delovne množice iz pasivnih premjemnikov buržoazne kulture in malomeščanskega kiča v aktivne agente kulturne-umetniške produkcije. Ker se je delovanje proletkulta prekrivalo z aktivnostmi ljudskega komisariata za prosveto, se je pojavilo vprašanje, kdo (naj) vodi kulturno revolucijo. Ker se boljševiška partija organizacijsko ni strinjala z delitvijo na kulturno in politično revolucijo, so na koncu potegnili kratko proletkultovski entuziasti. Cf.: Lev Kreft, »Proletkult«, *Časopis za kritiko znanosti*, št. 83-84, 1985, str. 3-26.

³² Dominique Lecourt, ki je napisal zanimivo monografijo o t. i. primeru Lysenko (proletarska-buržoazna znanost), kjer se je v celoti opiral na Althusserjev konceptualni aparat, je ta dejavnik povsem zanemaril. Diskurz o

ni predvsem v ideji o tem, da mora biti znanje (znanost) popolnoma dostopno delavskemu razredu. Pokrovski je tukaj imel odločilno vlogo pri ustanavljanju novih izobraževalnih ustanov in inštitutov, ki so bili namenjeni čim hitrejšemu pridobivanju osnovnega znanja, da bi se lahko delavci pozneje vpisali na visokošolske ustanove, npr. v t. i. *rabfake* (delavske fakultete). Prva moskovska državna univerza je tako imela svoj *rabfak*; prav tako je ustanovil Inštitut rdečih profesorjev (za zgodovinarje, filozofe, ekonomiste, pravnike in naravoslovce); Komunistično akademijo, Zvezo ruskih raziskovalnih inštitutov za družbene znanosti (kjer so nekaj časa neposredno pod njegovim ravnateljstvom delovali predvsem nemarksistični raziskovalci). Po drugi strani pa je eksperimentiranje poseglo tudi v samo vsebino in objekte družbenih in humanističnih ved, zlasti zgodovinopisja. Pokrovski je kmalu po revoluciji dosegel, da so iz šol umaknili predmet zgodovine in ga nadomestili s predmetom spoznavanje družbe (*obščestvovedenie*)³³, kar pa ni avtomatično pomenilo, da so odpravili zgodovinopisje kot akademsko humanistično disciplino. Nasprotno: takrat obstoječe zgodovinopisje, ki je zgolj zbiralo podatke in malikovalo velike osebnosti ter države, je bilo neprimerno za nove čase (posebej za vzgojo šolajoče mladine), zato je bilo treba v

proletarski znanosti 20-ih let, v času eksperimentiranja in izgradnje novih ideoloških aparatov, je imel povsem drugačne učinke kot v poznejših desetletjih, ko se je dotaknil naravoslovnih disciplin in ko ni bil povezan z nikakršnim revolucionarnim eksperimentiranjem. Po Lecourtu so ideje Bogdanova o proletarski znanosti, ki je temeljila na ekonomizmu (fetišizaciji tehnologije in »organizacije«), preživele protagonista samega; prevzel da jih je Stalin, po njem pa v obliki nekakšne spontane filozofije vsa tehniška inteligenca. Taka poenostavitev je zelo blizu pogledom Borisa Groysa, ki je analogno stalinizem obravnaval kot nadaljevanje projekta ruske avantgarde. Dominique Lecourt, *Proletarian Science? The Case of Lysenko*, op. cit., str. 137–162. Cf. tudi Boris Groys, *Celostna umetnina Stalin. Razcepljena kultura v Sovjetski zvezi*, Založba/*cf., Ljubljana, 1999, prev. Samo Krušič.

³³ Sheila Fitzpatrick, op. cit., str. 159; *Sovetskaia istoričeskaja enciklopedija*, 11. zv., op. cit., str. 257.

skladu z doktrino o kritični reappropriaciji vednosti *starega režima* pač ustvariti novo (drugačno!) zgodovinopisje. Na simbolični ravni to težnjo zelo dobro nakazuje ustanovitev Zveze marksističnih zgodovinarjev in njene revije *Istorič-marksist*; oboje je bilo pod taktirko Pokrovskega (1925). Tu ne smemo zanemariti niti dejavnika nezaupanja do starih učiteljskih kadrov; boljševiki se nikakor niso mogli zanesti, da učitelji ne bodo še kar naprej poučevali zgodovine carjev. Povedano drugače: zgodovino so odpravili kot institucijo zgolj v šolskem ideološkem aparatu, na nivoju znanstvenega ideološkega aparata pa je bila podrejena projektu transformacije; na eni strani torej neposreden politični obračun, na drugi pa teoretski spoprijem, ki da bo imel – tega so se nadejali – povratne učinke na šolski ideološki aparat. Lahko bi rekli, da je imel znanstveni ideološki aparat ideološko funkcijo (v okviru svojega mesta v procesu distribucije vednosti, katere cilj je bil v našem primeru šolski aparat), vendar le tako, da si je v okviru lastnih praks prizadeval za proizvodnjo nove teorije, ki je glede na konkretni cilj zahtevala tudi vzpostavitev nove problematike (v našem primeru epistemološki rez s starim zgodovinopisjem). Ta dvojna narava znanstvenega ideološkega aparata bi ustrezala Althusserjevemu razlikovanju med znanostjo in ideologijo: znanost ne spada v družbeno nadzidavo natanko zato, ker je z ideologijo v specifičnem razmerju – njeno prakticiranje (teoretska praksa) generira neprenehno prekinjanje z ideologijo. Večno zvezo znanosti z ideologijo bi lahko definirali prav skozi materialno eksistenco njenih aparatov, ki v družbi nujno opravljajo funkcijo ideoloških operaterjev. Znanost lahko zadosti ideološki obveznosti do šolskega ideološkega aparata le tako, da v svoji lastni praksi naredi rez z ideologijo. Tudi ta projekt je bil zaupan Pokrovskemu; obravnavali ga bomo na podlagi njegovega dela *Zgodovina Rusije. Od njenega nastanka do najnovejšega časa*.³⁴

³⁴ Delo je prvič izšlo v nemškem jeziku leta 1929: M. Pokrowski, *Geschichte*

Lahko bi rekli, da je Pokrovski svojo temo, zgodovino Rusije, opredelil kot preizkusni kamen za pregovorno klasično marksistično tezo, da je zgodovina vseh minulih in obstoječih družb zgodovina razrednih bojev. To je odločilnega pomena; avtor svojega dela namreč ne začne z Rusijo, pač pa s splošnimi vprašanji, ki zadevajo pomen proučevanja preteklosti kot take. Zato bi – tako se zdi – lahko namesto Rusije obravnaval katero koli deželo: Egipt, Indonezijo itn. Še več: glede na to, da takoj za uvodnim vprašanjem začne na hitro opisovati nastajanje Zemlje – od vroče krogle do pojava prvih oblik življenja –, bi lahko za hip celo pomislili, da imamo opraviti s popularnim naravoslovjem, kot ga prav v tistem času srečamo pri znamenitem Iljinu (Ilja Maršak). Pokrovski nato navede dve naravoslovni vedi – geologijo in paleontologijo, ki jima doda še arheologijo in zgodovino. Kaj imajo skupnega? Zgolj to, da so v temelju spodkopale arhaična prepričanja, da je stanje stvari v naravi in človeški družbi po svojem bistvu nespremenljivo.³⁵

Russlands von seiner Entstehung bis zur neuesten Zeit, Hirschfeld Verlag, Leipzig, 1929. Urednik izdaje, Wilhelm Herzog, je v uvodnih besedah zapisal, da je delo priredba daljšega ruskega besedila, ki ga je redakcija opravila v sodelovanju z avtorjem, ki je prav za to priložnost napisal dve dodatni poglavji: »Die Stolypiniade« in »Der Weg zur Revolution«. Ruski original v treh zvezkih, ki se konča z revolucijo leta 1905 in ki je bil preveden v angleški jezik, ima naslov: *Russkaja istorija v samom sžatom očerke*, č. 1–3, Moskva 1920–23. Mi smo se opirali na hrvaški prevod nemške izdaje: M. N. Pokrovski: *Povijest Rusije. Od njezinog postanka do najnovijeg vremena*, Zadruga štamparija, Zagreb, 1935, prev. dr. Božidar Adžija in Milan Durman. Po naši vednosti je to edini prevod Pokrovskega v Jugoslaviji, pri čemer je zanimivo, da ga v povojnem obdobju – po letu 1948 – niso ponatisnili. Opus Pokrovskega je sicer zelo obsežen; omeniti pa velja zlasti njegovo monumentalno delo *Russkaja istorija s drevnejših vremen* (1910–1913) v petih knjigah, ki jo je napisal v času emigracije v Franciji, kakor tudi *Očerk istorii ruskoj kul'tury* (1915–1918) v dveh knjigah.

³⁵ »Dandanes ni mogoče najti niti enega izobraženca, še več, niti enega pomanjkljivo izobraženega človeka, ki bi bil pripravljen verjeti, da so bile rastline in živali vselej take, kot jih vidimo danes. [...] Kakor je proučevanje razvoja zemlje, razvoja rastlinskega in živalskega sveta, ki sta ga opravili geologija in paleontologija, spodneslo verovanje o stvarjenju in nespremenljivosti

Ni težko uganiti, kaj temu opisu sledi: vprašanje, ali lahko spoznavamo zakone teh sprememb. Kaj nam to spoznavanje omogoča: predvidevanje in v potencialu celo obvladovanje prihodnosti. Na tej točki pa se stvari vendarle nekoliko zapletejo: a) po avtorju je skoz spoznavanje sprememb sicer nemogoče razkriti konkretne podobe prihodnje družbe, povsem mogoče pa je razvozlati zakonitosti (oblike dinamike) tega spreminjanja; b) proces tega razvozlavanja poteka tako, da začnemo z opazovanjem naše sedanjosti, njenih podob, ki, denimo, razkrijevajo, da po vsem svetu poteka revolucija (delavci si prizadevajo zrušiti vladavino buržoazije); od te sedanjosti se potem spuščamo v preteklost, ob tem pa se nam postavi vprašanje, ali se niso podobne stvari že dogajale? So, vendar drugače: upirali so se predvsem kmetje, ker delavcev, kakršne poznamo danes, nekoč kratko malo ni bilo. Spoznanje te razlike pripelje do vprašanja razredov; c) kako nastajajo razredi? – skozi produkcijo in v odnosih lastnine nad produkcijskimi sredstvi. Takemu razlaganju zgodovine pravimo historični materializem; č) materialistično razumevanje zgodovine je proletarsko razumevanje zgodovine, ki se razlikuje od buržoaznega pogleda v tem, da spreminjanja sveta ne razume skozi spremembe v mišljenju. Pokrovski navede primer napačnega (buržoaznega) razumevanja zgodovine: množice so se uprle, ker so se nalezle idej revolucionarnih agitatorjev; pravilni odgovor: primarna je eksploatacija. Iz tega izhaja; d) zgodovina se razvija v prvi vrsti v razrednem boju razreda delavcev in kmetov proti izkoriščevalcem, t. j., lastnikom zemlje in buržoaziji; e) iz tega nadalje izhaja, da sedanjosti ne moremo razlagati zgolj iz preteklosti, temveč lahko razlagamo tudi preteklost iz sedanjosti, s pogojem, da vzamemo pod drobnogled daljša razdobja; če se osre-

sveta, tako sta tudi zgodovina in arheologija na drugi strani zrušili neko drugo verovanje, namreč da je človeška družba vselej bila taka – in da bo tudi ostala taka, kot jo poznamo danes.« M. N. Pokrovski, *Povijest Rusije*, op. cit., str. 8. (Prev. iz. hr. jezika je moj.)

dotočimo samo na tisto, kar je v naši neposredni bližini, ne bomo odkrili nobenih razredov, pač pa zgolj posameznike, kar nas lahko napelje na (napačno) ugotovitev, da zgodovino delajo posamezniki.³⁶

Očitno je, da Pokrovski vpelje razliko med naravoslovnimi, humanističnim in družbenimi vedami na eni strani ter historičnim materializmom na drugi. Pomen teh ved je v predvsem ta, da razbijajo nazadnjaška (religiozna) verovanja; šele potem je mogoče na novi način zastavljati vprašanja glede spremenljivosti narave in družbe. Izpeljava te razlike je v svoji pedagoški preprostosti nedvomno močno poenostavljajoča, nemara celo vulgarna, vendar zato nič manj pomembna; v nasprotju z dominantno interpretacijo marksizma, ki se je dokončno uveljavila v drugi polovici 30-ih let, historični materializem Pokrovskega nikakor neposredno ne izhaja iz nekakšne filozofije naravoslovja – to bi lahko rekli za Stalinovo definicijo dialektičnega materializma³⁷ –, temveč iz izkušnje boja z buržoaznim razumevanjem zgodovine, t. j., ideologije, ki zgodovino interpretira zlasti skozi konflikt idej, zanemarja pa analizo produkcije, katere bistvo je eksploatacija. Nikakor ni naključje, da Pokrovski obširnejšo, a tudi bolj sofisticirano kriti-

³⁶ *Op. cit.*, str. 7–13.

³⁷ »Dialektični materializem je svetovni nazor marksistično-leninske partije. Imenuje se dialektični materializem zato, ker je njegovo pristopanje k prirodni pojavom, njegova metoda proučevanja prirodnih pojavov, njegova metoda spoznavanja teh pojavov *dialektična*, njegova razlaga prirodnih pojavov, njegovo pojmovanje prirodnih pojavov, njegova teorija pa *materialistična*. Zgodovinski materializem je razširitev tez dialektičnega materializma na proučevanje družbenega življenja, uporaba tez dialektičnega materializma pri pojavih družbenega življenja, pri proučevanju družbe, pri proučevanju zgodovine družbe. [...] To se pravi, da postane znanost o zgodovini družbe, ne glede na vso zapletenost v pojavih družbenega življenja, lahko prav tako točna znanost, kakor recimo biologija, sposobna, izkoristiti zakone družbenega razvoja za praktično uporabo.« *Zgodovina Vsevezne komunistične partije (boljševikov). Kratki kurz* [v nadaljevanju: *Zgodovina VKP(b)*], Cankarjeva založba, Ljubljana, 1946, str. 104 in 113.

ko ruskega zgodovinarja vpelje šele v posebnem poglavju tretjega dela knjige – neposredno pred obravnavo buržoazne revolucije leta 1905, kjer med drugim (kritika materialističnega zgodovinarja Ščapova iz druge polovice 19. stoletja) tudi potegne jasno ločnico med materializmom 18. stoletja in historičnim materializmom: »[N]arava deluje na človeško zgodovino skozi *proizvodnjo* [...] za marksiste *družbena* bit določa človekovo zavest, pri Ščapovu pa je to zgolj *bit*«³⁸ (poudarki: Pokrovski). Lahko bi rekli, da je vpeljava historičnega materializma pri Pokrovskem skozi ta antagonizem, ki je politični antagonizem *par excellence*, oblika, s katero je hotel vzpostaviti produktivno razmerje z zgodovinarjem. Pokrovski je bil, kot že rečeno, oster kritik historiografske deskripcije, kjer mu je šla zelo na živce obsedenost z velikimi zgodovinskimi osebnostmi; menil je, da novo zgodovinarstvo ne sme zamenjati carjev s heroji revolucije.³⁹ Kakšna naj torej bo nova oblika deskrip-

³⁸ M. N. Pokrovski, *Povijest Rusije, op. cit.*, str. 237–238.

³⁹ »Prej smo imeli mogočne carje, ministre in filantrope. Danes imamo velike upornike, revolucionarje in socialiste. [...] Na neki način je to napredek; veliko bolje je, da se otroci naučijo razumeti upor Pugačeva kot pa bedno Instrukcijo [*Nakaz*] Katarine II. To je bolje, nedvomno. No, vseeno pa nismo prelili toliko krvi, da bi dosegli tako skromne rezultate.« *Istorič-maršist*, št. 4, l. 1927, str. 196, cit. v: Szporluk, *op. cit.*, str. 13. Ta opazka Pokrovskega do današnjega dne ni izgubila svoje aktualnosti; posebej v kontekstu t. i. postmodernističnega zgodovinarstva, ki je velike politične figure zamenjalo z njihovimi negativci, t. j. malimi ljudmi. Ta problem izpeljuje Primož Krašovec, ko opozarja, da se postmoderni zgodovinarji »razglašajo za odrešenike izpod terorja Velikih zgodb, povedanih s perspektive oblastnikov, in za 'ojačevalce' glasov revnih in zatiranih, kar je nedvomno plemenit cilj, vendar akterjem spodleti. Podobno kot marksistični humanisti, ki jih je v šetdesetih letih grajal Althusser, tudi postmodernistični zgodovinarji obtičijo v okvirih iste ideološke problematike, ki jo le obračajo.« Krašovec predlaga drugačen obrat: »Ne premik osebe, ki pripoveduje zgodovino (od graščaka k tlačanu), marveč obrat samega predmeta zgodovinarstva, ali z Althusserevim besednjakom, epistemološka transformacija, ne preprosta igra obratov.« Primož Krašovec, »Oddogodenje po dogodku. Spremna beseda komaj preživelega člana Pešadije in priče rojstva koncepta«, v: *Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije, op. cit.*, str. 12–13.

cije? Zdi se, da pot do nje pelje skozi premagovanje varljive povednosti podob. Pokrovski postavlja izhodišče svoje zgodovinske analize v sedanost, v kateri se razkrivajo določene podobe, ki se v neposredno bližini opazovalca kažejo kot empirični posamezniki, v daljavi (nekakšna globalna situacija) pa kot revolucija: delavci proti buržoaziji (prim. b in e). Lahko bi trdili, da je naloga novega zgodovinarja pri Pokrovskem v premagovanju te razdalje; zakoni zgodovine pa so zapisana sled tega premerjanja razdalje. Ti zakoni so pri Pokrovskem spremembe v družbeni formaciji; spremembe raznih načinov produkcije, spremembe političnih hegemonij raznih razredov, kakor tudi učinki protislovnosti razmerij med razredi in v razredih. Še več: ta sled naj bi nakazala trend razvoja procesov v prihodnosti; neposredna prihodnost pa je po besedah Pokrovskega socializem, vendar hkrati dodaja, da konkretnega načina njegovega razvoja ne moremo videti, še več – to bi bila po njegovem mnenju spekulacija. Ta »model« lahko zdaj »preizkusimo« kar na Pokrovskem; zgodovinarje nas je za ta namen več kot dobro oskrbelo z vsemi potrebnimi ilustracijami. Kaj je lahko Pokrovski v 20-ih letih dejansko videl v svoji neposredni bližini in kaj v daljavi? Čemernege Lenina (»Zmagali smo samo napol!«), užaljeno veličino – Trockega, spopade med tovariši, ki so si delili nizke udarce in se kljub najstrožji prepovedi 10. kongresa združevali v frakcije, polno čakalnico neznanih partijskih funkcionarjev iz province pred pisarno generalnega sekretarja, opustošena mesta: demobilizirani delavski razred je zaradi hudega pomanjkanja po koncu državljanske vojne dobesedno dezertiral na podeželje. Za boljševike so bili največja katastrofa, kar so si jo lahko zamislili, pokmeteni delavci; najbrž se je zdelo, da je šlo v nič prizadevanje cele generacije revolucionarjev, ki si je najmanj tri desetletja obupno prizadevala vzgojiti delavski razred (mu vcepiti razredno zavest). Odšel je tudi velik del buržoazne inteligence; ne sicer na podeželje, temveč na Zahod, večinoma v Pariz. Boljševiki so ostali v mestih skupaj s čudaškimi umetniki – ki

so skladali čudne pesmi, načrtovali spomenik Marxa, ki stoji na štirih slonih, z nagci – ki so občasno tekali po moskovskih tramvajih, nezanesljivimi carističnimi uradniki, buržoaznimi strokovnjaki, nočnimi klubi, trgovčiči, prostitutkami in drobnimi prevaranti.⁴⁰ Kakšen je bil videti pogled v daljavo, smo na grobo orisali že na začetku tega podpoglavja; vsekakor ne najbolj obetaven. Ali se torej Pokrovski moti, laže ali zgolj neho-te zavaja, ko trdi, da se po vsem svetu dogaja revolucija? Odgovor je nikalen. Po naši interpretaciji revolucija, o kateri govori Pokrovski, ni dogodek v vsakdanjem pomenu, temveč boj. Razliko med »vsakdanjim« dogodkom in bojem nakazujeta sklepni ugotovitvi Pokrovskega, ki zadevata revolucijo leta 1917: »Dejansko je morala nastopiti oblast, ki je bila pripravljena prevzeti odgovornost za vse to, kar se je v deželi dogajalo, in ki je bila odločena poimenovati dogodke z njihovim pravim imenom, t. j., socialistično revolucijo je označila za socialistično revolucijo.« »Diktatura proletariata je *de facto* obstajala že 12. marca 1917; potrebovala pa je še 8 mesecev, da je to postala tudi 'de jure'.«⁴¹ Februarsko revolucijo lahko torej definiramo kot socialistično revolucijo samo retroaktivno, se pravi, da ji priličimo oznako, ki je bila za empirične akterje (pogled iz neposredne bližine) tistega trenutka v najboljšem primeru zgolj pobožna želja. Še več: celo po oktobrski revoluciji so boljševiki trdno računali, da se bo pravi revolucionarni požar socialističnih revolucij razplamenel v zahodni Evropi, njegov center pa da bo Nemčija; oktobrska revolucija bi tako najverjetneje dobila epizodni pomen (pogled v daljavo). Operacija, ki jo izvede Pokrovski – operacija marksističnega zgodovinarja –, se tako bistveno razlikuje od politične prakse revolucionarjev, saj je bila zanje – prej in pozneje – bistvena

⁴⁰ Npr. Sheila Fitzpatrick, *op. cit.*, str. 87, 93–96; A. V. Lunačarski, »Spomini na Lenina«, v: *V. I. Lenin. O kulturi in umetnosti*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1972, str. 139–144, prev. Josip Vidmar.

⁴¹ M. N. Pokrovski, *Povijest Rusije, op. cit.*, str. 506, 510.

ravno naracija o dveh (empiričnih) dogodkih, t. j., buržoazni in socialistični revoluciji; naracija, ki je postajala vse močnejša in vplivnejša, ker zaželene revolucije (kot empiričnega dogodka) ni bilo drugod; naracija, iz katere se je začel razvijati mit. (Nič čudnega, da so Pokrovskega zavoljo njegove teze nemudoma žolčno kritizirali.) Prav v tem oziru moramo brati napotilo Pokrovskega, da je treba iz empiričnega pogleda, katerega domet je neposredna zaznavna bližina, napraviti dovolj dolg korak nazaj v zgodovino (gl. e), korak na podlagi katerega postanejo empirični boji razredni boji, empirični posamezniki in družbene skupine pa razredi. Revolucija, ki po njegovem mnenju poteka v svetu, tako postane dostopna s konkretno zgodovinsko analizo, njena naloga pa je razčleniti razredne antagonizme, t. j., identificirati različne razrede ter materialne pogoje za njihovo konfrontacijo. Pokrovski je v pričujočem delu to analizo opravil na primeru Rusije. Iz njegovih izpeljav je mogoče izluščiti osnovni trikotnik, ki ga sestavljajo trgovina, kmetijstvo in industrija – avtor ga uporablja tako pri analizi razvoja, razkroja fevdalizma in tudi postopnega razvoja kapitalizma (v propadajočem fevdalizmu); ta trikotnik funkcionira v opisovanju razmerij med različnimi produkcijskimi načini, najbolj kompleksno strukturo razmerij pa avtor razvije pri analizi obdobja pred prvo svetovno vojno, ko opisuje konfrontacije med različnimi kapitali (trgovskim, finančnim, industrijskim). Še bolj kompleksno strukturo avtor vpelje pri analizi razredov; izpeljuje razmerja med razredi, npr. plemstvo – kmetje; kulaki – kmetje, kakor tudi razmerja v določenem razredu; npr. veleposestnik – kulak; delavci v strojni industriji – tekstilni delavci itn. Sliko dodatno zakomplicirajo razmerja med novimi (političnimi) gibanji, ki so nastala v drugi polovici 19. stoletja: uporni kmetje, narodniki, revolucionarna buržoazija, delavsko gibanje. Analiza Pokrovskega sicer ni brez ekonomističnih (izrazito empirističnih) momentov – neposrednih »posegov« baze v zgodovinsko dogajanje; zelo pogosto se namreč eksplicitno sklicuje na ekonomske vzroke, ki so

botrovali temu, da je, denimo, proletariat v nekem trenutku deloval tako, kot pač je.⁴²

Politični in teoretski projekt Pokrovskega je na koncu doživel polom. Kako se je to zgodilo? Sredi 30-ih let so bile v Sovjetski zvezi ustavljene vse oblike eksperimentiranja na področjih osnovnošolskega, srednješolskega in višješolskega izobraževanja, še več: lahko bi rekli, da se je začela izrazito retrogardna tendenca, ki je pripeljala do restavracije številnih predrevolucijskih prvin šolskega in znanstvenega ideološkega aparata. Npr.: ponovno so uvedli šolske uniforme, tradicionalne oblike ocenjevanja in poučevanja; na univerzi pa so spet začeli uporabljati stare akademske nazive in univerzitetni profesorji so spet dobili avtoriteto. Za naš konkretni primer pa je najbolj zanimivo to, da so v šolski predmetnik ponovno vpeljali zgodovino, za katero so napisali nove učbenike, v katerih so vidno mesto ponovno dobili raznovrstni zgodovinski junaki in celo pomembni carji: Ivan Grozni, Peter Veliki itn.⁴³ Zgodovinarica Sheila Fitzpatrick, ki je napisala vrsto odmevnih študij o sovjetski kulturni revoluciji in njenem zatonu, temu procesu pravi veliki umik. Rekli bi lahko, da je svojevrsten veliki umik doživel tudi marksizem. To se zdi morda nekoliko nenavadno, saj bi zaradi njegove vseprisotnosti – v geslih, na podobah, v oceanu raznovrstne literature, ki je bila tako ali drugače povezana z marksizmom (npr. prevodi in izdaje klasičnih del v številne svetovne jezike), na obveznih tečajih na različnih stopnjah in oblikah izobraževanja itn. – na prvi pogled mogli sklepati prav nasprotno. O umiku marksizma lahko govorimo na področju njegove teorije, t. j., historičnega materializma, ki je po že navedeni Stalinovi definiciji (gl. op. 99) dobil status priveska dialektičnega materializma. Dejansko je konkretna

⁴² Npr. M. N. Pokrovski, *Povijest Rusije, op. cit.*, str. 501.

⁴³ Sheila Fitzpatrick, *op. cit.*, str. 159.

Stalinova izpeljava pomenila, da je bila materialistična dialektika kot spoznavna metoda ločena od zgodovinskih pogojev za njeno možnost, t. j., od zgodovine teoretskih-ideoloških konjunktur in družbenih bojev; vzpostavila je apriorno Metodo opazovanja, apriorno zato, ker je zanjo zgodovina po definiciji nekaj zunanjega, nekaj, kar je mogoče misliti zgolj na podlagi prej obstoječih tez, ki jo vselej preHITEVAJO. Kot primeren zgled bi lahko navedli kar »Sklep« *Kratkega kurza* (1938); tam neprestano beremo zapovedi, da se mora marksistično-leninistična teorija spreminjati, se nujno bogatiti spričo borbenih izkušenj delavskega gibanja, zaman pa iščemo kakršno koli napotilo po spremembi Metode ali pa vsaj po njenem prevpraševanju.⁴⁴ Povedano drugače: teorija ni nič drugega kot zbiranje in posploševanje dokazov, ki potrjujejo veljavnost Metode same, iz česar izhaja, da je prakticiranje teorije, sicer nujno oprto na avtoritativne citate klasikov, reducirano na empirizem.⁴⁵ Stalinove »filozofske teze« iz citiranega sestavka *O dialektičnem in zgodovinskem materializmu* (1938), ki je bil prvič objavljen kot razlaga Leninovega *Materializma in empiriokriticizma v Kratkem kurzu*, so pozneje doživele najrazličnejše kritike: nekateri so jih razkrinkavali kot ideološko apologetiko vsemogočne sovjetske države in njenega aparata (H. Marcuse), drugi so jih umestili v filozofijo zdravega razuma (P. Vranicki), tretji – teh je bilo najmanj – pa so v njih videli ideološko mojstrovino (A. Zinovjev). Te tri vrste kritik, ki bi jih lahko povzeli z besedami, kot so jeza, prezir in posmeh, se medsebojno seveda ne izključujejo. Z veliko mero ironije bi lahko rekli, da je mojstrstvo Stalinovega dela v tem, da je

⁴⁴ *Zgodovina VKP(b)*, op. cit., str. 340–349.

⁴⁵ Herbert Marcuse, *Soviet Marxism. A Critical Analysis*, Columbia University Press, New York, 1969; Božidar Debenjak, »Dialektična metoda plus materialistična teorija. Kritična skica Stalinovega diamata«, v: *Alternativi. Marksistične študije*, op. cit., str. 149–198; Predrag Vranicki, op. cit., str. 419; Aleksandar Zinovjev, op. cit., str. 115–118.

marksizmu omogočil dostop do vseh družbenih praks, od naravoslovja do humanistike – brez izjeme, vendar tako, da mu je dejansko prihranil trud teoretskega transformiranja predmetov (objektov) teh praks. Marksizem je bil hkrati znatnost, ideologija in filozofija. Pomembno je bilo to, da se je praksa določene discipline, v svojih konkretnih rezultatih, prepoznala v Metodi tako, da jo je v svoji produkciji vednosti »teoretsko« oplemenitila, to se pravi, da je ponovno dokazala njeno pravilnost in obstoj. Seveda pa bi bilo skrajno naivno, če bi verjeli, da sta že zgolj pravoverno sklicevanje na dialektiko in citiranje bombastičnih izrekov zadostovali za afirmacijo določene prakse; zadnji kriterij je dejansko bila empirično izmerljiva uspešnost, ki so jo v zadnji instanci določali glede na potencialni prispevek posamezne prakse k razvoju produkcijskih sil ter njihove reprodukcije, kakor tudi politične moči sovjetske države. Prav ta dejavnik je odločilno blokiral razvoj marksizma tudi po Stalinovi smrti, to se pravi, tudi po tem, ko so bila njegova dela – vključno s citiranim člankom – umaknjena iz obtoka. Lysenko je, denimo, porazil svoje nasprotnike genetike zaradi dveh med seboj neločljivo povezanih dejavnikov: a) posrečilo se mu je dokazati, da je bilo njegovo prakticiranje agronomije kompatibilno z dialektičnim materializmom; b) lahko se je pohvalil s serijo empirično uspešnih rezultatov. Genetiki, učenci slavnega akademika Vavilova, so bili poraženi, ker so imeli na voljo teorijo v pravem pomenu, vendar v usodnem trenutku niso zmogli postreči z dovolj oprijemljivimi rezultati. Medtem ko je Lysenko razkazoval orjaške paradiznike, so se genetiki še vedno mučili s proučevanjem vinskih mušic. Rezultat: genetika je bila konec 40-ih let za dolgo časa odstranjena tako iz šolskega kakor znanstvenega ideološkega aparata.

Delo Pokrovskega je poleg političnega poraza (konec eksperimentiranja na nivoju šolskega in znanstvenega ideološkega aparata) dočakalo tudi »teoretsko« kritiko, ki mu je konec

30-ih let (Pokrovski je umrl leta 1932) očitala antimarksizem, ekonomizem, vulgarni sociologizem in spričo avtorjeve izrazito negativne drže do velikoruskega nacionalizma celo negativni moralni vpliv. Kljub rehabilitaciji v 60-ih letih njegovo delo ni imelo vidnega vpliva na sovjetsko zgodovino-pisje.

IV.

RAZREDNA LOGIKA ZLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE¹

Vsa znamenja kažejo,
da mirno lahko pričakujemo prihajajoče dni.
Jutro, 15. aprila 1941

Kaj se je zgodilo leta 1941?

Kronologija, ki jo narekuje diplomatska zgodovina, je za periodiziranje druge svetovne vojne povsem nezadostna, saj so njen kriterij predvsem vojne napovedi, ki pa so si jih velike in male svetovne sile v obdobju 1939–1945 dejansko izrekale ves čas. Sovjetska zveza je, denimo, napovedala vojno Japonski 8. avgusta 1945, t. j., v času, ki ga mnogi zgodovinarji že vključujejo v periodizacijo hladne vojne. Ameriško in evropsko zgodovino-pisje za začetek drugega svetovnega spopada najpogosteje šteje nemško invazijo na Poljsko (1. september 1939) in japonski napad na Pearl Harbour (7. december 1941), ko naj bi vojna *de facto* postala tudi svetovna.

Mandžurija, Abesinija (Etiopija), Španija, *Anschluss* (priključitev Avstrije Nemčiji), Münchenski sporazum, Hasan in

---

¹ Del tega poglavja je bil pod naslovom »Razredna logika v kraljevini Jugoslaviji kot periferiji fašističnih sistemov« prvič objavljen v: *Teorija in praksa*, let. XLVIII, št. 1, 2011, str. 230–257.

Halhyn Gol², pogodba o prijateljstvu in nenapadanju med Nemčijo in Sovjetsko zvezo so sodobnikom dali več kot dovolj dokazov, da se je druga imperialistična vojna dejansko začela že davno pred tem, ko si je največ držav v letih 1939–1941 preko svojih veleposlanikov formalno izrekalo vojne napovedi.

Kraljevina Jugoslavija si je vsa trideseta leta, med 1939 in (marec) 1941 pa še posebej, obupno prizadevala ostati na obrobju evropskega dogajanja, drugače kot v zgodnjih dvajsetih letih, ko je bila strateško pomemben obrambni člen t. i. sanitarnega kordona («Mala antanta») pred širjenjem revolucije v srednjo in zahodno Evropo. Ker so delavska gibanja v vseh sosednjih državah do konca 30-ih let »uspešno« zadržali fašistični oziroma njim sorodni avtorski režimi, usodo »Male antante« pa je zapečatil Münchenski sporazum, je bila protikomunistična dejavnost režimskih represivnih aparatov omejena na notranje intervencije; izvajali so množične aretacije in ustanavljali koncentracijska taborišča (Bileća, Lepoglava, Smederevska Palanka).³ Največja slabost Jugoslavije – perifernost, dejansko polkolonialni položaj, pogojen z intenzivnim kmetijstvom in agrarno hiperpopulacijo, izjemna razdrobljenost zemljišč s poudarkom na proizvodnji žita in šibki živinoreji⁴ – naj bi s pragmatično diplomacijo in gospodarskimi ter

² Manj znana spopada med sovjetsko rdečo armado in japonsko cesarsko armado (gvandunško armado), ki sta se dogodila v letih 1938–1939 na jezeru Hasan, vzdolž meje s Korejo in ob mejni reki Hahyn Gol med Mongolijo in Mandžurijo. Mongolija je bila takrat pod močnim sovjetskim vplivom, Koreja je bila pod japonsko okupacijo od 1910 (–1945), v Mandžuriji (pod japonsko okupacijo od 1931–1945) pa je obstajala marionetna vlada, ki jo je vodil zadnji kitajski cesar Pu Yi.

³ *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije* [v nadaljevanju *Zgodovina ZKSJ*], ur. dr. Tahir Abdulij *et al.*, Komunist, Ljubljana, 1986, str. 143–149.

⁴ Aleksander Bilimovič, »Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel«, posebni odtis *Tehnike in gospodarstva*, let. V, št. 3–4, Ljubljana, 1939.

logističnimi koncesijami silam osi omogočala, da ostane zunaj spopada evropskih velesil, ne pa hkrati tudi nevtralna.

Glavna notranja politična tema je bila preureditev monarhije, ki se je v zadnjih letih obstoja države postopno decentralizirala, kar je povzročilo predvsem večjo avtonomijo v fiskalni politiki, t. j., poskus uravnoteženja med lokalnimi (nacionalnimi) elitami. S sporazumom Cvetković–Maček (1939) sta nastali dve nacionalni banovini: Hrvaška in Srbija. Ker sporazum ni bil razširjen tudi na Dravsko banovino, so razprave o ekonomskem izkoriščanju Slovencev in očitki o nesposobnosti lokalne politične elite ponovno dosegli vrelišče. Ključne besede, ki jih povzemamo iz članka Andreja Gosarja v *Dejanju*, so bile: »pravična razdelitev«; »naši upravičeni gospodarski interesi in koristi«; »pridnost«; »zanesljivost«; »strokovnost«; »pošteno delo«. Gosar je izračunal, da je bila v obdobju 1937–1938 celotna razlika (fiskalni deficit) med slovenskimi prispevki v državno blagajno (1.053,0 milijona dinarjev) in vsemi prejemki iz nje polnih dvesto deset milijonov dinarjev.⁵ »Le

⁵ Za smiselno ilustracijo navedenih denarnih vrednosti v predaprilski Jugoslaviji povzemamo po Francetu Kresalu primerjavo cen in obsega osnovnih življenjskih dobrin z gibanjem višin mezd/plač: »Mesečna minimalna potrošnja ene odrasle osebe je bila po računu Delavske zbornice v Ljubljani naslednja: 8 kg pšenične krušne moke, 2 kg koruznega zdroba, 1 kg testenin, 10 kg krompirja, 2 kg fižola, 1 kg riža, 1 kg sladkorja, 3 kg govejega mesa, 1 kg svinjske masti, 0,5 kg surovega masla, 10 litrov mleka, 15 jajc, 2 kg sadja, 0,7 kg žitne kave in 0,3 kg soli. Ta količina hrane je vsebovala 90 424 kalorij, kar je pomenilo po 3014 kalorij na dan. Za štiričlansko delavsko družino so računali 3 take potrošne enote. Za minimum potrošnje obleke odraslega delavca so računali: na vsakih 5 let eno moško suknjo, vsako leto pa po eno obleko, 4 srajce, 4 spodnje hlače, 6 parov nogavic, 2 para čevljev in en klobuk. Za družino so računali pavšalno: za ženo 80% teh sredstev, za 2 otroke tudi 80%. Za stanovanjski minimum je veljalo enosobno stanovanje s kuhinjo. Za kurjavo so računali 0,6 t premoga, 3 metre drv na leto. Za razsvetljavo so upoštevali po 3 kilovatne ure električne energije mesečno. Za družino so računali 2 taki potrošni enoti. Podobne minimalne življenjske stroške je izračunavala tudi inšpekcija dela. Po teh podatkih so stroški za hrano naraščali v dobi inflacije do leta 1923, ko so za eno osebo znašali 382 din mesečno; potem so precej ena-

pomislimo, če bi nam bilo teh sto milijonov eno samo leto na razpolago, oziroma če bi nam ostali doma, pa bi lahko takoj [...]«; »Pri denarju se pač neha ljubezen; to velja povsod, v politiki pa še prav posebno.«⁶

Prioriteta vladajočih elit je bila vzdrževanje gospodarske in politične stabilnosti države. V Dravski banovini so pričeli racionalizirano prodajati osnovna živila ter bencin in petrolej že konec leta 1940; 1. februarja 1941 so tudi vpeljali posebne krušne nakaznice – karte.⁷ Nepremostljivo so se poglobljala nasprotja med razlagami neposredne politične situacije doma in v svetu. Akterji levice so v letih 1940–1941 začeli obnavljati zaveznitva iz časa ljudskofrontnega gibanja; v začetku leta 1941 so slovenski komunisti s krščanskimi socialisti (Jugoslovanska strokovna zveza) sklenili akcijski sporazum, prav tako so okrepili dejavnost v Zvezi slovenskih kmetijskih fantov in deklet,⁸ pomemben delež protirežimske inteligence

komerno padali do leta 1932, ko so znašali 239 din, sredi gospodarske krize leta 1933 so narasli na 261 din, bili leta 1935 najnižji, v znesku 214 din, potem so počasi naraščali do leta 1939, ko so znašali 251 din, leta 1940 pa so se hitro podražili na 279 din mesečno. Celotni stroški eksistenčnega minimuma so naraščali in upadali v enakem tempu in so znašali leta 1923 1337 din, leta 1934 620 din in leta 1940 799 din mesečno.« Kresal je za celotno medvojno obdobje izračunal, da so se mezde povprečno gibale v razponu med 500 do 1000 din mesečno, plače nameščencev od 1000 do 4500 din in več, plače direktorjev pa od 5000 do 50 000 din. Najvišje so bile mezde v industrijskih središčih (33,11 din na dan v grafični industriji leta 1934), najnižje v podeželskih občinah, najslabše plačano delo pa je bilo delo v gospodinjstvu (10,79 din na dan leta 1934). Mezde so bile v Dravski banovini višje kot drugod po Jugoslaviji, te pa so bile za 12 % nižje od avstrijskih in 35 % višje od italijanskih. Mezde v Franciji so bile dvakrat višje, na Švedskem pa trikrat. France Kresal, »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. XXXV, 1995, št. 1–2, str. 13–15.

⁶ A. Gosar, »Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini«, *Dejanje*, let. II, november 1939, št. 9, str. 349–368.

⁷ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 508–509.

⁸ *Pot kmečkoga ljudstva v OF*, ur. Drago Košmrlj in Janko Liška, Kmečki glas, Ljubljana, 1986.

pa je bil tik pred okupacijo pritegnjen v ustanavljanje Društva prijateljev Sovjetske zveze. Najširši skupni imenovalec levice je bil, da so njeni privrženci prepoznavali neposredno vojno grožnjo za Jugoslavijo, t. j., grožnjo okupacije in razkosanja države. V tem okviru je napisana večina člankov in drugih publikacij v levičarskem tisku vse do okupacije. V meščanskem tisku, zlasti v *Slovcu* in *Jutru*, ki sta imela zaledje v dveh vodilnih političnih grupacijah – nekdanji Slovenski ljudski stranki in t. i. mladi generaciji nekdanje Narodnonapredne stranke –, pa je v interpretacijah razvidna diametralno nasprotna tendenca k normaliziranju (pomirjanju) nastale politične situacije, ki se je v prvih mesecih leta 1941 začela bliskovito spremenjati. Veliko pove že to, da v zadnjih tednih pred okupacijo v meščanskem dnevnem tisku zlepa ni najti tako ognjevitiga in z vsem patriotskim patosom okrašenega članka, kot ga je za elitno in širši javnosti manj dostopno znanstveno revijo *Čas*, ki jo je izdajala katoliška Leonova družba, prispeval teolog Janez Janžekovič: »Naša prva skrb v teh dneh je svoboda domovine. Svoboda za vsako ceno, četudi bi moral en rod za njo izkraveti.«⁹ Poglavitna značilnost meščanskega časopisja v zadnjih mesecih kraljevine Jugoslavije je skoraj popolna odsotnost samostojnega komentiranja vojnih dogodkov; večinoma so zgolj povzemali agencijske novice, tuje časopise in njihove komentarje, vendar skoraj izključno iz Nemčije, Italije in Švice. *Slovenec* je tako, denimo, povzel komentar italijanskega lista *Popolo di Roma*, ki je obsodil enega izmed Rooseveltovih govorov, češ da »[V]sebuje sovražnosti proti totalitarnim državam«¹⁰. Samostojne politične komentarje je mogoče najti predvsem v zvezi s takratnimi gospodarskimi in socialnimi projekti »francoskega genija« – generala Petaina in obsojanjem/zasmehovanjem (sovjetskega) komunizma.

⁹ Janez Janžekovič, »Ob odločilni uri«, *Čas*, let. XXXV, 1941, št. 1–2, str. 86.

¹⁰ *Slovenec*, 8. januar 1941, str. 1.

Toda spričo splošne težnje sveta, da bi se gospodarsko upravljaj po drugih vidikih kakor se velekapitalistični, bo tudi Petainu olajšana naloga, da zamenja individualistično gospodarstvo z gospodarstvom, ki ga v prvi vrsti vodi korist skupnosti.¹¹

Redno so objavljali tudi papeževe misli v zvezi s svetovnimi problemi: »Plemstvo ima svoje stroge socialne dolžnosti, kakor jih ima vsak stan, in mora v tem pogledu celo prednjačiti v času, ki je tako zelo bolan na sebičnem materializmu ('Misli Pija XII o dednosti').«¹² In zbadljive komentarje na račun članka »Morala socialistične družbe« iz moškovskih *Izvestij*:

Kot kristjane nas more le navdajati zadovoljstvo, če so primorani tam, kjer so napovedali krščanstvu in njegovim načelom osebnega življenja in družbenega reda boj do uničenja, vračati se počasi k temeljem, brez katerih ni ne srčno omikanega človeka, ne resnično urejene in srečne človeške družbe. [...]

- toda »Izvestja« se samo krvavo smešijo, če temu pravijo »nova nraavnost!« Saj je to povratek k prejšnjemu, k neminljivi pravi krščanski nraavnosti, k osnovam vsake omikane družbe, k tisti nraavnosti, ki jo komunisti imenujejo »buržujsko«. ¹³

Članki, ki so občasno vendarle presegle meje suhoparnega prepisovanja tujega tiska, so z vojno povezane fenomene komentirali predvsem v okviru zagat vzdrževanja notranjega reda, miru in blaginje nasploh. Zato so še posebej poudarjali uspehe domačega represivnega aparata, ki se mu je občasno posrečilo vsaj ublažiti posledice izrednih evropskih razmer, če že ne povsem nevtralizirati. V članku, objavljenem v *Slovencu* z naslovom »Naval Judov na našo mejo« in s podnaslovom: »Pritisk beguncev narašča, ker jih Nemčija preseljuje na Poljsko«, piše:

Že dostikrat smo poročali o vtihotapljanju judovskih beguncev iz Nemčije v našo državo. Posebno pred nekaj leti je bil to jako živahen

¹¹ *Slovenec*, 10. januar 1941, str. 1.

¹² *Slovenec*, 14. januar 1941, str. 3.

¹³ *Slovenec*, 16. februar 1941, str. 1.

in donosen posel, vendar je takrat šlo v glavnem za bogate posameznike in družine, ki so prihajale iz Nemčije v našo državo, kjer so imele že poprej svoja podjetja ali sorodnike ter so se stalno naselile pri nas. Takih beguncev se je priselilo v našo državo nekaj tisoč. Pozneje so naše oblasti s strogimi merami zavrle dotok teh beguncev, ker so uvidele, da jim je prva skrb, kako bi se pri nas gospodarsko vsidrali ter so začeli izpodrivati naše ljudi na raznih področjih gospodarstva in v službah zasebnih podjetij. Toda zadnje mesece je zavzel naval teh beguncev na našo državo nenavaden obseg ter je dosegel rekordne številke. [...] Glave mariborskega tihotapstva so hitro uvidele, da bi se dalo sedaj z vtihotapljenjem živega tovora še več zaslužiti, kakor z mrtvo robo. Organizirali so velikopotezno akcijo, ki je dosegla že lepe uspehe. Sedaj pa se je posrečilo našim oblastem, da so tihotapsko organizacijo na nenavaden in zelo dramatičen način razkrinkale.¹⁴

V tistem času so v literarnem podlistku redno izhajali odlomki iz teh del: Edgar Wallace, *Zagonetna grofica. Roman iz londonskega življenja*; Jules Verne, *Lov na meteor*; Grazia Deledda, *Marianna Sirca. Sardinska povest*. V »Otroškem kotičku« so bile *Mihčeve čudovite dogodivščine*, od začetka marca pa je pričel v *Slovencu* izhajati tudi strip *Pod svobodnim soncem*.

Marca so zapisali: »Končno so podčrtali nemški časopisi v zadnjem času tradicionalno prijateljstvo, na katerem slone nemško-jugoslovanski odnošaji.«¹⁵

V tistem času so pričeli avtorji in uredniki meščanskega tiska izrazito skopariti celo s komentarji domačih političnih dogodkov. *Slovenec* je, denimo, obvestilo »Podpis pogodbe med Jugoslavijo in trojno zvezo« pospremil s komentarjem dr. M. Spalajkovića iz beograjske *Politike*. Zato pa so do najmanjše podrobnosti opisali protokol podpisa pogodbe; v *Slovencu*, 27. marca 1941, št. 71, piše:

Nemški zunanji minister Ribbentrop je pospremil jugoslovanska državnika na postajo ter se tam od njiju prisrčno poslovil [...]

¹⁴ *Slovenec*, 2. marec 1941, str. 8.

¹⁵ *Slovenec*, 21. marec 1941, str. 1.

Ob povratku je bil predsedniku ministrskega sveta in zunanjemu ministru prirejen slovesen sprejem. Že pred prihodom vlaka so se na topčiderski postaji zbrali vsi člani kraljevske vlade, ki so v Beogradu. [...]

Posebni vlak z našim predsednikom vlade in zunanjim ministrom je privozil na topčidersko postajo točno ob 9. G. Predsednik vlade je dobro razpoložen stopil iz vagona, za njim pa zunanji minister dr. Cincar-Marković in nemški poslanik von Heeren. Vsi trije so se pristrčno pozdravili s člani kr. vlade. [...]

Nj. Kr. Vis. Knez namestnik je poslal voditelju Nemčije in državne- mu kanclerju Adolfu Hitlerju sledečo brzojavko: Prosimo Vašo eksce- lenco, da na dan, ko kralj. Jugoslavija pristopi k trojnemu paktu, sprej- me naše posebno pristrčne želje za osebno dobro Vaše ekscelence, kakor tudi iskrene želje za nadaljnji procvet in napredek velikega nemškega naroda.¹⁶

Toda istega dne, 27. marca, je izšla še ena številka *Slovenca* (71 b); na naslovnici sta bila z mastnimi črkami natisnjena dva naslova: »Nj. Vel. Kralj Peter II. na prestolu« in »Vlada narod- ne koncentracije« (to je sestavil armadni general Dušan S. Simović). Manj tiskarskega črnila pa so porabili za objavo raz- glasa, pod katerim je bil podpisan upravnik policije dr. Hacin in ki je sporočal, da morajo biti na podlagi predpisov čl. 66 in 67 gostinski obrati ob 9. uri zvečer zaprti.

Jutro je 2. aprila objavilo besede predsednika vlade, da »ni razloga za vznemirjenost« in demantiralo vesti o »nerazpelo- ženju in demonstracijah«. Toda že naslednji dan je citiralo generala Simovića: »V resnih dneh se je jugoslovanski narod čutil nemirnega zaradi načina, s katerim so se vodili javni posli. Nezaupanje do takšnega stanja se je zadnje dni manife- stiralo v tolikšnem obsegu, da je pretila nevarnost za javni red in mir. Pod pritiskom tega vznemirjenja javnega mišljenja je prišlo do današnjih sprememb.« Povzeli so komentar basel- skega *National-Zeitunga*: »Ako je sploh kdaj volja naroda izsili- la državno spremembo, potem lahko to rečemo o dogodkih v

¹⁶ *Slovenec*, 27. marca 1971, str. 1.

Jugoslaviji 27. marca.« Metod Mikuž je pozneje 27. marec ozna- čil za dejanski začetek osvobodilnega boja jugoslovanskih narodov,¹⁷ *Jutro* pa je takrat priobčilo tale kratki komentar: »Zato pomeni zgodovinski dan 27. marca 1941 predvsem zmago morale v našem javnem življenju.«¹⁸

Dvanajstega aprila je *Jutro* lahko postreglo z vrsto pomem- bnih obvestil. Na naslovnici so z naslovom »Samostojna drža- va Hrvatska« objavili: »Ban in Narodni svet prevzela oblast v Sloveniji. Včeraj so v Zagrebu proglasili samostojno državo Hrvatsko. Vse zveze med Slovenijo in jugoslovansko vlado so onemogočene. – Vrhovna državna oblast kraljevine Jugosla- vije se nad Slovenijo dejansko ne more izvajati. Zaradi tega sta ban in Narodni svet za Slovenijo prevzela na našem ozemlju izvrševanje vrhovne oblasti in s tem skrb za red in mir ter za nadaljnjo usodo našega naroda.«¹⁹ V znanem in v literaturi pogosto citiranem razglasu »Slovinci, Ljubljanci!« je bilo za- pisano, da bo Ljubljana v kratkem zasedena. Navedena sta bila še dva največja možna greha nad narodom, namreč, možnost, da bi civilisti uporabili orožje proti tuji vojaški sili ali domači narodni manjšini ali kakor koli drugače sovražno nastopili proti njima, ter denuncijanstvo.

Zagreb v zastavah. Nemške in hrvaške čete skupaj korakajo po ulicah – Velike manifestacije po vseh mestih.

[...] Bratje, potrpiamo! Predvsem nam je treba treznosti, dobrote in potrpljenja v teh dneh. [...] To je vse v oblasti večjih sil, kakor so pa one nas samih.²⁰

¹⁷ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB, I, op. cit.*, str. 25–36.

¹⁸ *Jutro*, 3. april 1941, str. 1.

¹⁹ Časopis je povzelo razglas iz *Službenega lista kraljevske banske uprave Dravske banovine* (12. april 1941, let. XII), ki je tistega dne še zadnjič izšel z grbom kraljevine Jugoslavije, 16. in 17. aprila pa je dotično uradno glasilo izšlo z naslovom: *Službeni list banske uprave Dravske banovine*, 23. aprila pa že dvo- jezično kot *Bollettino Ufficiale del. Commissariato civile per i territori sloveni occu- pati* oziroma kot *Službeni list kr. civilnega komisariata za zasedeno slovensko ozemlje*; oboje z grbom savojske dinastije.

²⁰ *Jutro*, 12. aprila 1941, str. 1 in 3.

V rubriki »Domače vesti« so zapisali, da je v Budimpešti izšla prva serija prevodov iz srbske, hrvaške in slovenske književnosti v treh knjigah. Slovensko književnost je zastopala Cankarjeva povest *Na klancu*, ki je dobila v madžarščini naslov *Azsegénysovon*.²¹

Naslednji dan so lahko že postregli s prvim opisom okupacijskih čet in blagega ozračja ob njihovem sprejemu:

Italijanska vojska zaseda naše kraje. Naše prebivalstvo jo je povsod sprejelo z mirom in razumevanjem, ki ju nalaga dostojanstvo zgodovinskega trenutka. Mehko je na veliki petek aprilsko sonce zlatilo pročelje banske palače na Bleiweisovi cesti, ko je z drdrajočim hrupom prihitela iz notranjske smeri kolona motornih koles, na njej pa vrsta bersaljerskih postav. [...] Med vojsko, ki zaseda deželo, in prebivalstvom je vladalo povsod najlepše razumevanje in mir, kakršnega nalaga dostojanstvo velikega zgodovinskega trenutka.²²

Jutro je v prihajajočih tednih še naprej objavljalo opise prijateljskih stikov med civilisti in italijanskimi vojaki. »Vsa znamenja kažejo, da mirno lahko pričakujemo prihajajoče dni.« In le kako jih tudi ne bi, ko pa so bili nekateri vojaki tako prijazni, da so domačine tu in tam s svojimi motocikli celo popeljali na kratek sprehod. Petnajstega aprila je bil prvič objavljen razglas okupatorjev. »Visok obisk pri g. banu«, »Nato je župan razkazal odličnemu gostu prostore mestne palače« in »Zagotavljamo lojalnost prebivalstva, je ban dr. Natlačen izrekel pričakovanje, da bodo vojaške in civilne oblasti postopale dobrohotno s prebivalstvom.«²³ *Jutro* je takrat naslovlilo svoje dopisnike:

Spričo novega položaja nas povprašujejo dopisniki o smernicah, kako naj v bodoče poročajo. Vljudno naprošamo vse dosedanje kakor tudi bodoče dopisnike, da naše uredništvo zvesto informirajo o vseh

²¹ *Jutro*, 12. april 1941, str. 3.

²² *Jutro*, 13. april 1941, str. 1

²³ *Jutro*, 16. april 1941, str. 1.

važnih dnevnih dogodkih v svojih krajih. Naj ne zamerijo, če ta ali ona beležka – zaradi pomanjkanja prostora – ne bo objavljena. Vsekakor bomo hvaležni za sleherno novico iz slovenskih krajev. Prosimo, poročajte!²⁴

Rubrika »Živali« istega dne: »Ušla je mala zelena papiga. Najditelj dobi 50 din – Zidarič, Resljeva c. 1. 7520-27.«²⁵ Kdo pa je bil omenjeni odlični gost, ki se je mudil pri banu in županu? »Federale Emilio Grazioli spada med fašiste prve ure, med fašiste pred pohodom na Rim. [...] Gospodu civilnemu komisarju želimo pri izvrševanju njegovih poslov mnogo uspehov v blagor njegove velike domovine in našega prebivalstva,« so zapisali 19. aprila, v osmrtnicah pa je bilo objavljeno ime nekdanjega ljubljanskega župana dr. Ivana Hribarja, ki je iz obupa napravil samomor, česar v tisku niso navedli. Dvaindvajsetega aprila je *Jutro* poročalo o obisku ljubljanskega škofa Rožmana pri civilnemu komisarju, pri čemer je postreglo tudi z nekaterimi protokolarnimi podrobnostmi:

Na stopnicah so vršili častno stražo Kraljevi Karabinjerji. Mons. Rožman je izročil Kr. Civ. Komisarju svoje pozdrave in pozdrave vse duhovščine po italijanskih četah zasedenega slovenskega ozemlja, zagotavljajoč mu popolno sodelovanje cerkvenih oblasti s Fašistično Italijo v interesu prebivalstva. Kr. Civilni Komisar se je zahvalil ter se zadržal v prisrčnem razgovoru z nadškofom in njegovim spremstvom o različnih vprašanjih, ki zadevajo Cerkev. Odlični cerkveni dostojanstvenik je zapustil sedež Komisariata, pozdravljen z istimi častmi.

Med druge novice tistega dne so umestili poročilo, da se »17-letni srbski kralj Peter že nekaj dni [mudi] v Atenah«. Z mastnimi in debelimi črkami: »Pomagajmo povsod našim oblastem!« (24. april). Dogovor z uredništvom *Jutra* o objavljanju najvažnejših vesti v italijanščini (27. aprila). »Bodimo disciplinirani in trezni!« (2. maja). »Progetto fantastico – Fantastičen načrt«, napis nad skico gigantskega dežnika iz jeklenih žic, ki

²⁴ *Jutro*, 17. aprila 1941, str. 3.

²⁵ *Ibid.*

naj bi s svojim hitrim kroženjem uničevale izstrelke v zraku in tako v pristaniščih varovale vojne ladje pred letalskimi napadi.²⁶ »Nova ustava za ljubljansko pokrajino«; »Zahvala v imenu slovenskega ljudstva« (4. maja). Spomenica slovenskih vojakov Duceju. Spoštljiva vdanost kralju in Cesarju ter hvaležnost Duceju (6. maja). Devetega junija je *Jutro* na svoji naslovnici ob navedbi letnice v arabskih številkah (1941) dodalo še rimsko številko XIX, leto od pohoda fašistov na Rim.

Kaj se je marca in aprila 1941 pravzaprav dogajalo?

Na dogodkovnem nivoju neverjetno veliko.

Meščansko časopisje je zapisalo: pristop Jugoslavije k osi Rim-Berlin-Tokio; eskalacija ljudskega nezadovoljstva; intervencija generala Simovića in razglasitev mladoletnega prestolonaslednika za kralja, kar je *de facto* spodneslo režim regenta kneza Pavla; uvedba policijske ure; vojna; ban in Narodni svet za Slovenijo prevzameta oblast v Sloveniji; okupacija; razpad države in pojav novih državnih tvorb na njenem ozemlju (NDH – ime Jugoslavije iz tiska izgine tako rekoč čez noč: jugoslovanski kralj Peter II. nenadoma postane srbski kralj, ki odide v Grčijo; namesto jugoslovanske kraljeve vojske se že pojavljajo imena drugih, nacionalnih, oboroženih formacij – »hrvaške čete«, »slovenski vojaki«); predaja oblasti in zagotovila lojalnosti novi državi in njenim oblastnikom v Sloveniji, nastanek Ljubljanske pokrajine kot dela italijanskega kraljestva, ki dobi visokega civilnega komisarja in slednjič tudi ustavo; uvajanje dvojezičnosti itn.

Na nivoju dogodkov, o katerih pa niso pisali, je bil pomemben sestanek vodstva SLS 30. marca 1941, na katerem so prvaki najmočnejše slovenske politične stranke pripravili strategijo, če bi prišlo do okupacije. Dr. Alojzij Kuhar, član informativnega odbora jugoslovanske begunske vlade v Londonu, je

²⁶ *Jutro*, 3. maja 1941, str. 6.

pozneje zapisal, da so takrat zavrnilo vsako sodelovanje s sovražno oblastjo ali »sovražnimi nacističnimi ali fašističnimi organizacijami«. Dogovorili so se, da Alojzij Kuhar in France Gabrovšek odideta v tujino, Miha Krek, poznejši podpredsednik begunske vlade, in Fran Kulovec kot ministra Simovićeve vlade ostaneta v Beogradu, ban Natlačen pa v Ljubljani.²⁷

Na nivoju spodletelih dogodkov, o katerih tisk prav tako ni poročal, velja omeniti, da je narodni svet imenoval delegacijo, ki so jo sestavljali ban dr. Natlačen, Ivan Pucelj in dr. Gosar. S posebnim dovoljenjem italijanskega generala Romere, katerega vojska je 11. aprila že zasedla Ljubljano, so 12. aprila odšli v Celje, da bi tam vzpostavili diplomatski stik z nemško vlado in poskušali izposlovati za slovensko ozemlje podoben status, kot ga je prav tiste dni pridobila (Neodvisna država) Hrvaška. Do pogajanj ni prišlo.²⁸

Kaj pa se je zgodilo na nivoju načina prakticiranja oblasti?

Okupacija je vpeljala jasno diskontinuiteto: odpravili so bansko oblast, in zelo hitro jo je zamenjal italijanski visoki civilni komisariat; s tem je bila odpravljena politična dilema, s katero so se vladajoče elite ukvarjale ves čas obstoja Jugoslavije, namreč: avtonomija ali centralizem-unitarizem. Meščanska politika je še vedno ostajala znotraj okvirjev druge polovice 19. stoletja; razprave o preureditvi Jugoslavije so bile na las podobne velikim političnim polemikam stare Avstrije: dualizem, trializem ali avtonomizem. Okupacijski režim pa je v trenutku zagotovil oboje: vpeljal je strogi in brezprizivni centralizem – okupator je naslovil prebivalstvo kratko malo s »Cittadini!« (Državljeni!)²⁹ –, za katerega je jamčil represivni aparat, ponudil pa je nekakšno kulturno avtonomijo. To je bilo

²⁷ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 414.

²⁸ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, *op. cit.*, str. 51.

²⁹ *Službeni list*, 16. aprila 1941, str. 262. Naslovitev »Cittadini!« so prevedli: »Vsemu prebivalstvu!«.

razvidno že iz prvega razglasa okupatorjeve vojske, še pred sprejetjem ustave za Ljubljansko pokrajino:

Italijanska vojska je zasedla vaše kraje. Z današnjim dnem prevzemam [div. general Federico Romero] civilno poveljstvo mesta Ljubljane z vso vojaško in civilno oblastjo. Vaša lastnina, vaše šege in navade se bodo spoštovale pod pogojem, da nihče ne napade ali žali oboroženih sil, ki v vaših krajih predstavljajo fašistično Italijo.³⁰

Na prvi pogled se kažejo ukrepi italijanske okupacijske sile zelo podobni tistim, ki jih je pred več kot desetletjem vpeljal režim kraljeve diktature, ko je suspendiral vidovdansko ustavo. Komunisti so v 30-ih letih vsekakor imeli na voljo dovolj prepričljive argumente, da so jugoslovanski režim, še preden se je začel po letu 1935 približevati Nemčiji in Italiji, lahko označili za fašizem³¹, mi pa moramo biti tukaj natančnejši.

³⁰ *Službeni list*, 16. aprila 1941, str. 262. Italijanske okupacijske sile so nemudoma uvedle cenzuro, s katero so suspendirale vse legalne oblike političnega delovanja: »Po informaciji iz italijanskih službenih krogov morajo imeti periodične publikacije v slovenščini strogo nepolitičen značaj ter smejo obravnavati verska, gospodarska, socialna, vzgojna, kulturna in sportna vprašanja. Vsaka tiskovnica se mora pred izidom predložiti v cenzuro divizijskemu poveljstvu italijanske vojske v Ljubljani. Brez te odobritve se ne sme nobena publikacija razširjati« (*Jutro*, 17. aprila 1941, str. 3).

³¹ Jugoslovanski komunisti so novi režim, ki ga je vzpostavila intervencija kralja Aleksandra januarja 1929 označili za »vojno-fašistično diktaturo«. Ta ocena je bila takrat neposredno povezana z intenzivnejšim režimskim pritiskom na komunistične organizacije. Plenum CK KPJ, ki je oktobra 1929 zasedal na Dunaju, je ugotovil, da so v Jugoslaviji komunisti izgubili vse možnosti za pollegalno delovanje in prešli v čisto ilegalno, da režimski represivni aparat sistematično izkoreninja komunistične tovarniške organizacije, poostruje nadzor meja in v gibanje vrinja infiltratorje (provokatorje). Boris Zihelr je pozneje razvoj fašizma v Sloveniji in Jugoslaviji pojasnjeval v širšem (svetovnem) kontekstu razvoja monopolnega kapitalizma v imperializem, kjer se fašizem pojavi kot skrajna politična oblika vladavine. Po Zihelru je fašizem v ekonomski razsežnosti otrok meščanske družbe, saj se je porodil iz njenih protislovij, v kulturnem pogledu pa je njena karikatura, saj pri svojem manipuliranju z ljudskimi množicami parazitira na najbolj pozitivnih pridobitvah buržoazne epohe, kot sta, na primer, ideji naroda in socializma. Začetke fašizma v Sloveniji Zihelr poveže s skrajnim nacionalističnim gibanjem Orjune iz 20-ih

Jugoslavija kot periferija fašističnih sistemov

Ni dovolj, če rečemo, da je bila kraljevina Jugoslavija periferija kapitalističnega svetovnega sistema, kot to v svoji kratki razpravi nakazuje Mojca Novak³²; prej bi lahko rekli, da je bila periferija evropske polperiferije³³, ki so jo sestavljali fašistični režimi. Do leta 1938 je delež jugoslovanske zunanje blagovne menjave z Nemčijo dosegel 50%, z Italijo pa 15%. Jugoslavija se je ekonomsko tesno povezala z Nemčijo v času sankcij, ki jih je Društvo narodov vpeljalo proti Italiji zaradi njene invazije v Abesinijo (Etiopijo) jeseni 1935 in ki se jim je bila pod pritiskom Velike Britanije in Francije primorana pridružiti tudi

let, ki je svoj ideološki program gradila na ideji o integralnem jugoslovanstvu in narodni enotnosti, in nakaže njihovo povezavo z liberalno (unitaristično) JNS. Drugo obdobje razvoja fašizma v Jugoslaviji po Zihelru nastopi v zgodnjih 30-ih letih, ko njegovi protagonisti (Jevtič in implicitno Stojadinović) pred idejo jugoslovanstva postavijo socialno vprašanje in antisemitizem. Arhiv Republike Slovenije, AS 1486 PK KPJ za Slovenijo, Resolucija o organizacijonom stanju partije, plenum CK KPJ, Dunaj, oktober 1929, šk. 3; A. Poljanec [Boris Zihelr], »Dve razdobji fašizma na Slovenskem«, *Sodobnost*, let. VI, 1938, št. 1-2, str. 42-52.

³² Mojca Novak, »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer«, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996, str. 23-35. Dodajmo, da so nekateri ekonomisti že v 30-ih letih jugoslovanski (slovenski) prostor mislili kot del evropske agrarne periferije. Cf., npr., dr. Ciril Žebot, »Evropske gospodarske perspektive«, *Čas*, let. XXXV, 1941, št. 1-2, str. 37.

³³ Cf. Wallersteinovo členitev svetovnega gospodarstva na center, polperiferijo in periferijo: Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, I, Academic Press, 1974, str. 15-18, 67-129, 347-357. Cf. tudi Arrighijevo in Saulovo analizo kompleksnih odnosov med centrom in periferijo svetovnega kapitalizma, ki sta jo avtorja v 60-ih letih naredila na primeru Južnoafriške republike. Periferija lahko opravlja svojo funkcijo v globalni delitvi dela namreč le tako, da tudi sama razvije regionalne centre z lastno periferijo. V našem primeru to velja tudi za polperiferijo, t. j., nacistično Nemčijo in fašistično Italijo. Giovanni Arrighi in John S. Saul: »Nationalism and Revolution in Sub-Saharan Africa«, *The Socialist Register*, let. VI, 1969, str. 146-147.

Jugoslavija. Nevarnega zunanjetrgovinskega deficita z Italijo obe antantni velesili, dotlej tesni zaveznici Jugoslavije, nista bili pripravljene kompenzirati – nacistična Nemčija pa. Že trgovinski sporazum med Jugoslavijo in Nemčijo, sklenjen 1. maja 1934, je Jugoslaviji zagotavljal odkup 60% deleža celotne proizvodnje pšenice, in to po 30% višjih cenah, kot so tedaj veljale na svetovnem trgu; res pa je, da je bila menjava med državama predvsem klirinške narave (kmetijski izdelki v zameno za industrijske izdelke). Ko je postalo jasno, da sankcije niso dosegle nobenega učinka, sta Jugoslavija in Italija septembra 1936 podpisali trgovinsko pogodbo in tako obnovili stike; triindvajsetega marca 1937 jo je nadgradila pogodba o prijateljstvu in sodelovanju, ki sta jo v Beogradu podpisala grof Ciano in ministrski predsednik Stojadinović; Jugoslavija je pri tem priznala italijansko cesarstvo, ki ga je prav takrat razglasil Mussolini.³⁴

Prav zaradi specifičnega perifernega položaja so jugoslovanske vladajoče elite navdih za gospodarske in politične reforme iskale v prvi vrsti pri fašističnem korporativizmu, medtem ko so se države polperiferije in centra tako ali drugače spogledovale s planskim gospodarstvom, s katerim so takrat eksperimentirali v Sovjetski zvezi. Eden izmed ključnih problemov sveta v času velike krize je bil, kaj storiti z veliko državo s skorajda neizmernim ekonomskim potencialom, ki pa je takrat še ni bilo mogoče zadovoljivo integrirati v globalno delitev center – (pol)periferija; spodleteli fašistični poskus, da bi zasedli velikansko sovjetsko državo, je nemara najjasneje nakazal bližnji konec klasičnega kolonializma, t. j., imperializma. Mogoče

³⁴ Cf.: Hans-Joachim Braun, *The German Economy in the Twentieth Century* [v nadaljevanju: *The German Economy*], Routledge, London in New York, 1990, str. 102; Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 207, 507; Jože Pirjevec, *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadžordjevičeve in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper, 1995, str. 96–100.

je trditi, da je bila za jugoslovanske liberalce in še posebej za konservativce Sovjetska zveza predvsem ideološki problem, medtem ko so bili fašistični režimi, od katerih je Jugoslavija v 30-ih letih postajala vse bolj gospodarsko odvisna, s svojimi ekonomskimi in socialnimi modeli potencialna rešitev in jih zatorej niso problematizirali, vsaj ne tako ostro, kot so sovjetski režim. Dela dr. Andreja Gosarja, ki so bila neusmiljeno kritična tako do korporativizma kakor do sovjetskega planskega gospodarstva, so bila v tistem času velika izjema. To se je nedvoumno kazalo tudi v zunanji politiki kraljevine Jugoslavije, ki je diplomatske odnose s Sovjetsko zvezo vzpostavila šele junija 1940, medtem ko je nacistična Nemčija vzdrževala vzorne gospodarske in politične odnose s Sovjetsko zvezo vsa trideseta leta, vse do invazije junija 1941; teh niso omajali niti spopadi v španski državljanski vojni, ko so si ogenj prvič izmenjali nemški in sovjetski vojni letalci; prav tako podpisa razvpitega sporazuma Molotov–Ribbentrop o prijateljstvu in ne napadanju, ki je vključeval tajni protokol o delitvi Poljske, niso onemogočili spopadi med Sovjetsko zvezo in Japonsko, pa čeprav je bila ta ena izmed treh ključnih članic protikominternskega pakta (predhodnika trojnega pakta), t. j., najtesnejša zaveznica nacistične Nemčije in fašistične Italije.

Biti periferija fašističnih režimov je v glavnem pomenilo troje: a) da teritorij pride pod režim vojaške-civilne uprave kot prve faze pred b) administrativno priključitvijo v fašistično državo-imperij; to je pomenilo možnost kolonizacije, ki so jo (zlasti) nacisti načrtovali po zgledu velikih kolonizacij germanskega življa iz visokega in poznega srednjega veka, kar je bil popoln anahronizem, ki ni bil mogoč brez ukrepov, ki so jih pozneje poimenovali etnično čiščenje oziroma genocid; c) država dobi status odvisnega, čeprav administrativno suverenegega ozemlja, katerega gospodarstvo, komunikacije in pogosto tudi oborožene sile so na voljo fašističnim metropolam. »Ugodnejši« status iz točke c, za katerega smo že navedli, da si

je zanj prizadevala jugoslovanska, pozneje pa tudi slovenska elita, je terjal notranjo stabilnost države – kar pa je spodletelo tako kralju Aleksandru z uvedbo šestojanuarske diktature (1929) in t. i. septembrske (oktroirane) ustave 1931, kakor tudi sporazumu Cvetković-Maček (1939). Jugoslovanskim elitam se vse do konca ni posrečilo do konca izpeljati nujno potrebnih reform, ki bi ekonomsko in (u)pravno poenotile državo.³⁵ Diktaturo kralja Aleksandra je mogoče imeti za zadnji poskus, ki je v imenu unitarizma, t. j., maksimalnega programa hegemonne frakcije jugoslovanske buržoazije, poskušal poenotiti konkurenčne politične in gospodarske elite. Diktatura in oktroirana ustava nista popolnoma odpravili meščanskega političnega življenja, temveč sta ga preoblikovali, saj kraljevi režim, kljub podpori vojske, zaradi ekonomske šibkosti države ni mogel vladati sam in se je moral še naprej zatekati h kompromisom. Motečih elementov režim ni poskušal kratko malo uničiti, temveč je konflikte med njimi preselil na raven, kjer bi bili bolj pregledni in obvladljivi; vse politične stranke so se bile v obdobju 1931–1933 prisiljene združiti v dve veliki vsedržavni strankarski grupaciji: JNS (Jugoslovanska nacionalna stranka), v katero so stopali predvsem liberalci, in JRS (Jugoslovanska radikalna stranka), v kateri so se združevali konservativci. Spopad med unitaristi in avtonomisti bi se po tem ključu preselil na nivo, kjer že spričo institucionalnega okvira, v katerem so bile prisiljene delovati stranke, dejansko ne bi bil več smiseln.³⁶ Povedano drugače: ker je bila država šibka, je bil kraljevi režim dilema med avtonomizmom, v katerem je videl

³⁵ Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Slovenska matica, Ljubljana, 1996, str. 505.

³⁶ Nova volilna zakonodaja je postavila politične stranke v odvisnost od političnega centra; lokalna moč nekdanjih političnih strank je temeljila na uspehu krovne stranke na vsej državni ravni; samo zato so slovenski liberalci lahko vladali v Dravski banovini med letoma 1931 in 1935. Cf.: Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer et al., op. cit., str. 321–332.

pot v katastrofo, in unitarizmom prisiljen reševati oziroma obvladovati na politični ravni. Analogno je potekal poskus združitve vseh sindikatov v enotno državno prorežimsko organizacijo, ki se je imenovala Jugoslovanska delavska zveza (Jugoras), ustanovljena leta 1935, kakor tudi ustanovitev vsedržavnega patriotskega in telovadnega gibanja Sokol (zato so ukinili katoliški Orel). Uspeh je bil pičel; prav v tistem času 1935–1936 je namreč prišlo do vala stavkovnega gibanja, na katerega je režim odgovoril šele leto pozneje z *Uredbo o določanju minimalnih mezd, sklepanju kolektivnih pogodb, poravnavanju in razsodništvu* in tudi tu je bila razvidna težnja po centralizaciji, tokrat povsem po fašističnem korporativnem zgledu. Uredba o minimalnih mezdah iz februarja 1937 je predvidevala minimalno mezdo na vsedržavni ravni, ki so jo bani za svoje pokrajine smeli spremeniti, vendar so bile spremembe predpisane; uredba je za primer spora še predvidevala poravnavni postopek, ki ga je na prvi stopnji vodilo okrajno glavarstvo, oziroma arbitražo, ki so jo sestavljali uradnik, ki ga je imenoval ban, in po dva zastopnika delavcev in »delodajalcev«; v tistem času so bile stavke prepovedane, razsodbe pa brez priziva. Zaradi odpora delavskih gibanj niso popolnoma oktroirali kolektivnih pogodb; Jugoras kljub tendencam ni ostal edina delavska strokovna organizacija, čeprav je obstajal načrt, da bi mu podredili vse delavske ustanove.³⁷ Tako kljub pritiskom in grožnjam niso ukinili krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze, ki se je v tistem času dokončno razšla s Slovensko ljudsko stranko – ta pa je ustanovila nov sindikat Zveza združenih delavcev, ki se je pridružil Jugorasu.³⁸ Od sre-

³⁷ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998, str. 305–309.

³⁸ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer et al., op. cit., str. 338; Srečo Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne*, Krtina, Ljubljana, 1998, str. 196–197.

dine 30-ih let se je začelo razvijati ljudskofrontno gibanje, ki je na razne načine povezovalo nasprotnike lokalnih in centralnih elit;³⁹ režimu, ki ga je vse bolj paraliziral konflikt med centralizmom in avtonomizmom, pa ga kljub represiji ni uspelo zatreti; za ta spopad lahko tako rečemo, da je dejanski začetek jugoslovanske revolucije.

Tudi zadnji poskus preureditve monarhije je doživel neuspeh; sporazum Cvetković-Maček, ki je odprl pot legitimaciji nacionalnih partikularizmov, ni prinesel stabilnosti države, prej je ponudil ključ za njeno razkosanje ter vpeljavo raznih okupacijskih režimov. Usoda nekdanje Dravske banovine je bila povezana s prej navedenima točkama a in b. Fašistična Italija, izrazito centralizirana država s šibkim antifašističnim odporom, ki je bila takrat (kljub vidnim vojaškim neuspehom v Etiopiji in Grčiji) na videz še vedno stabilna in močna industrijska sila, v nasprotju s kraljevim jugoslovanskim režimom ni ponudila slovenskemu zasedenemu ozemlju nobene politične koncesije. Vse politične stranke (organizacije) so kratko malo ukinili; v administrativnem aparatu so odločilno vlogo dobili novi italijanski uradniki, obstoječe strukture – od škofa, ravnateljev kulturnih in znanstvenih ustanov navzdol vse do županov – pa so bile prve tedne po okupaciji prezaposlene s pisanjem vdanostnih izjav (spomenic) dučuju (Mussoliniju). Povedano drugače: novo oblast so lahko zgolj priznali. Vzpostavljena je bila kulturna avtonomija, ki pa ni ukinila slovenskega šolskega sistema, ljubljanske univerze, akademije, knjižne produkcije, tiska in gledališč – kot se je zgodilo na nemškem ali madžarskem zasedenem ozemlju.

Po drugi strani pa je meščanski tisk, kar zadeva delovanje oblasti, kljub vsemu vzdrževal neko obliko kontinuitete. Natančneje: zdi se, da se ne glede na zgoraj opisane spremem-

³⁹ Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*, Borec, Ljubljana, 1978.

be delovanja oblasti, ki jih je prinesla okupacija, ni prav nič zgodilo. Tudi tukaj je koketiranje dela meščanskih elit s fašizmom, ki ga je bilo v tisku sicer opaziti že veliko pred aprilsko vojno in okupacijo, drugotnega pomena; zanima nas tisto, kar se v meščanskem tisku najprej kaže kot čisti konformizem do vsakega režima (ne samo do fašizma), ki v nekem trenutku razpolaga z določeno močjo, pa četudi kratkotrajno (npr. intervencija generala Simovića). Voditelji osvobodilnega gibanja – najodločneje komunisti – so konformistično politično držo meščanstva v glavnem prav zaradi njegovega tiska že pred okupacijo okarakterizirali kot moralno bankrotirano in kapitulantsko. Ta ocena, ki je sicer imela v svojem času nedvomno pomembno politično in mobilizacijsko težo, nas ne more zadovoljiti; toliko bolj, ker dejansko ni zadoščala niti v tistem času. Iz medvojnega pisanja Borisa Kidriča o izdajalski vlogi slovenske buržoazije je razvidno, da so moralne konotacije (diskvalifikacije), s katerimi osvobodilni tisk nikoli ni skoparil, pri nekoliko bolj natančni analizi potrebovale dopolnilo, ki ga je voditelj slovenskega osvobodilnega gibanja in revolucije poiskal na terenu znanosti – logike. Tako je v članku »Naša nesreča in naša vera!«, objavljenem v prvi številki *Slovenskega poročevalca*, maja 1941, zapisal tole:

Preteklost se je prelomila; naša domača kapitalistična gospoda, ki se je nekoč penila v nacionalističnih frazah, se je pod gospodstvom tujčeve imperialistične pete do kraja razgalila kot ogabni izdajalec brez mrvice narodnega in človeškega ponosa, brez trohice sramu. Poklonitev slovenskih vojakov italijanskim okupatorjem je zgolj logičen, čeprav gorostasno sramoten zaključek 23-letne gosposke politike.⁴⁰

⁴⁰ »Št. 8. Članek 'Naša nesreča in naša vera!' V začetku maja 1941«, v: *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Marec 1941-marec 1942* (v nadaljevanju: DLRS), I, ured. Tone Ferenc, Ferdo Fischer, Davorin Jeršek *et al.*, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1962, str. 37. Uredniki so v opombi navedenega članka zapisali, da je avtor verjetno Boris Kidrič.

Še bolj ekspliciten je bil Kidrič leto dni pozneje v članku »Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja«, objavljenem v drugi številki *Dela* maja 1942:

Slovenska narodna revolucija se razvija po logiki in potrebi dosedanjega boja za osvoboditev, združitve in samoodločbo slovenskega naroda. Da pa v notranji družbeni logiki take borbe igrajo odločilno vlogo prav razredni momenti, je neizpodbitno dokazala slovenska peta kolona iz obeh tradicionalnih političnih taborov, ki je iz reakcionarnih razrednih razlogov prišla na pot izdajstva nad lastnim narodom, čeprav je Osvobodilna fronta vsenarodno osvobodilno gibanje.⁴¹

Kar se na prvi pogled kaže kot čisti apriorizem, je mogoče brati tudi kot markacijo vrzeli na terenu moralne ideologije, kar je zahtevalo iskanje alternativnega pogleda na konkretno politično situacijo. Ne nazadnje je (bilo) sklicevanje na javno moralo, dobroto in potrpežljivost značilno za meščanski diskurz. Toda preteklost se je po Kidriču prelomila. Država je dramatično razpadla, njeno ozemlje so si razdelile države sil osi, ki so vpeljale različne okupacijske režime; čez noč so izginila vsa predstavniška telesa nekdanje monarhije, zamenjale so jih civilne in vojaške administracije oziroma marionetne vlade (Hrvaška – Pavelić, Srbija – Nedić), ki so jih imenovala (ustoličile) okupacijske sile.⁴² Meščanski časopisi so vse te spremembe opisovali in interpretirali kot nujnost pri vzdrževanju javnega reda in miru. Za intervencijo generala Simovića kot tudi postavitev Graziolija za visokega civilnega komisarja je bilo zato mogoče reči, da sta zgodovinska dogodka (trenutka); oba pripetljaja, pa čeprav povsem drugačna – prvi je bil gesta odpora proti silam osi, drugi njihova zmaga – sta zaznamovala točko stabilnosti v trenutku, ko je prišlo do okoliščin, v kate-

⁴¹ »Št. 19. Članek Borisa Kidriča 'Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja'«, v: *DLRS*, II, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1964, str. 54.

⁴² Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, op. cit., str. 53.

rih bi lahko nastopil kaos; prvič, ko je izbruhnilo veliko nezadovoljstvo med ljudstvom, drugič, ko se je vojska umaknila (izginila) iz Dravske banovine in se je usodno zamajal represivni aparat. Ni naključje, da je poskušal samooklicani narodni svet v tem vmesnem času, t. j., tik pred konsolidacijo okupacije (12. aprila), s pozivi, med katerimi so bili najbolj glasni tisti, ki so pozivali k redu in miru, ustvarjati videz stabilnosti represivnega aparata:

Narodni svet za Slovenijo naroča: Vse straže, varnostni organi in vojaki, ki pripadajo slovenskim edinicam, naj se označijo s slovenskimi kokardami ali trakovi, ki naj jih vidno nosijo. – Vojaško orožje izročite takoj oblastem! [...] Tistega, ki bi tega ne upošteval, lahko zadenejo zelo hude posledice. To seveda ne velja za tiste osebe, ki so od pristojne oblasti postavljene, da vzdržujejo javni red in mir.⁴³

Čemu taka volja do reda in miru? Vse kaže, da je najbolj jasen odgovor dal prvi uradni razglas italijanskega okupatorja: v zameno za spoštovanje lastnine, šeg in navad. Temu bi pritrdil Boris Kidrič: domača kapitalistična gospoda je bila pripravljena storiti kar koli, da bi zavarovala svoje interese, temelječe na zasebni lastnini, to se pravi, priznala sleherno oblast, ki bi jim jamčila zanjo. Toda problem je bil prej ko slej v tem, da slovenska kapitalistična gospoda nikoli ni konsolidirala svojega razrednega gospostva, kot se je to posrečilo elitam evropskega centra in polperiferije. Zasebna lastnina je dejansko bila na najbolj abstraktni ravni skupna točka buržoaznih frakcij, vendar jih kot taka ni mogla poenotiti; prav nasprotno. Zasebna lastnina je najprej pravno razmerje, ki predpostavlja pogodbeno enakost med individuumi. Na tem nivoju sta si pravzaprav povsem enaka industrialec Hutter in najslabše plačana delavka v njegovi tovarni; oba imata pravico do lastnine in svobodnega sklepanja kupoprodajnih pogodb. Zasebna lastnina kot samostojni dejavnik družbene regulacije

⁴³ *Slovenec*, 12. aprila 1941, str. 1.

je mogoča samo v fikcijah svobodnega trga, ki pa so imele v 30-ih letih zelo malo privržencev, celo med liberalci. Kapitalisti kot zasebni lastniki, t. j., kot agenti produkcijskega procesa, ne morejo obvladovati konfliktov med družbenimi razredi; to je mogoče zgolj s posredovanjem politike oziroma njenih neekonomskih agentov, ki delujejo v t. i. sferi civilne družbe, t. j., aparatov hegemonije po Gramsciju oziroma ideoloških aparatov države po Althusserju. S tega stališča nikakor ni naključje, da italijanski okupator ni ponudil samo spoštovanja zasebne lastnine, temveč tudi spoštovanje šeg in navad! Skratka; fašistična Italija je *slovenski kapitalistični gospodi* zagotovila vse, razen politike.

Natančneje: v nekdanji Dravski banovini se ni nobeni sili posrečilo, da bi poenotila frakcije vladajočega razreda okoli konkretnega projekta, bodisi političnega bodisi gospodarskega, na podlagi katerega bi bila razredna hegemonija buržoazije operativno lahko učinkovita; to se je najizraziteje pokazalo v spodletelem poskusu ustanovitve slovenske banovine, s čimer bi bil v pretežni meri realiziran avtonomistični program Slovenske ljudske stranke; gospodarsko – fiskalno – pa bi bila banovina bolj neodvisna od centra, kar bi po mnenju sodobnikov blagodejno vplivalo na razvoj slovenskega gospodarstva.⁴⁴ Vsi taki projekti so poglobljali razcep v tradicionalnih političnih grupacijah, najusodnejše prav v okviru SLS. Problem SLS je bil ta, da se je sredi 30-ih let pridružila Stojadinovičevi vladi, kar je avtomatično pomenilo, da je v kriznih letih v okviru centralizma izvajala njen socialnopolitični program družbene prenove. Promocija stanovsko urejene družbe, ki jo je SLS izvajala preko organizacij, kakršni sta bili denimo Kmečka zveza in Zveza združenih delavcev, in z močno podporo Katoliške akcije, je temeljila na katoliški doktrini korporati-

⁴⁴ Npr. Andrej Gosar, »Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini«, *op. cit.*, str. 349–368.

vizma, ki je zagovarjala nadmoč cerkvene avtoritete pred državno in je bila kot taka blizu avtonomizmu, med tem ko je Stojadinovičeva centralistična vizija korporativizma očitno iskala vzor pri italijanskem fašizmu, kjer je primat pač pripadal državi, ki si je prizadevala odpraviti ali vsaj nevtralizirati sleherne nacionalne in ekonomske partikularizme. Priljubljena skovanka »klerofašizem«, ki je nastala v 20-ih letih, še danes zamegljuje konceptualne razlike, ki pa so bile v tistem času odločilnega pomena za razcep v političnem prostoru Dravske banovine.⁴⁵ Zaradi Koroščevega popuščanja Stojadinoviču se je od SLS odcepila skupina, pozneje znana z imenom »Stara SLS«, katere voditelja sta bila dr. Anton Breclj in dr. Ivan Stanovnik, ki je zagovarjala demokratični avtonomizem in se s tem približala krščanskim socialističnim sindikalistom. Ti so se od katoliškega političnega tabora odcepili zlasti zaradi spora okoli interpretacije papeške okrožnice »Quadragesimo anno«⁴⁶, na kateri je temeljil stanovski koncept njihovih nasprotnikov; obe grupaciji sta se po okupaciji pridružili Osvobodilni fronti. Protislovno koalicio med Korošcem in Stojadinovičem je mogoče v predaprilski Jugoslaviji označiti kot paradigmatško; zanjo je bila značilna igra političnih in gospodarskih kočescij med elitami, ki so destabilizirale državo in zavirale modernizacijske procese v gospodarstvu, t. j., ohranjale periferni položaj države. Morda je bil še najbolj učinkovit centralni gospodarski projekt sanacija kmečkih dolgov, ki je potekala v letih 1932–1936; najprej so sprejeli moratorij na njihovo odplačevanje, potem pa jih je od denarnih zavodov, pri katerih so bili sklenjeni, prevzela Privilegirana agrarna banka, in nazadnje so jih delno odpisali.⁴⁷ Ti ukrepi so v

⁴⁵ Cf. Dragoševu analizo problema redukcije konceptualnih razlik pri razumevanju političnega katolicizma na Slovenskem: Srečo Dragoš, *op. cit.*, str. 7–10; 143–173.

⁴⁶ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 394; Srečo Dragoš, *op. cit.*, str. 194–209.

⁴⁷ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od*

Dravski banovini predvsem onemogočili zanesljiv polom kreditnega kmečkega združništva, ki je bilo nenadomestljiva gospodarska in politična opora SLS in političnega katolicizma nasploh, a tudi pomembna gospodarska doktrina.⁴⁸

Katoliška paradigma stanovsko urejene družbe je bila na Slovenskem v vsem medvojnem obdobju tesno povezana s socialno in ekonomsko doktrino združništva in sindikalizmom. Katoliški politični in gospodarski projekt, katerega ključni akterji so bili Slovenska ljudska stranka, ljubljanska škofija in pozneje Katoliška akcija, je s sindikalizmom in združništvom dobil hegemonijo, vendar jo je do začetka aprilske vojne na Slovenskem tudi izgubil. Temelj za oboje je že v času pozne stare Avstrije organizacijsko vzpostavil dr. Janez Evangelist Krek, ki je leta 1894 ustanovil Slovensko katoliško delavsko društvo (od 1909 Jugoslovanska strokovna zveza), v okviru njegove promocije t. i. Raiffaisnovega principa pa so se v tistem času močno razširile tudi zadruga, ki so se leta 1899 združile v Zadržno zvezo v Ljubljani.⁴⁹ To seveda ne pomeni, da je bil katolicizem na Slovenskem prvi in edini, ki se je intenzivno ukvarjal s problemi gospodarstva in socialnim aktivizmom. Do zametkov socialističnega delavskega gibanja je prišlo v okviru delavskih izobraževalnih društev, v katerih so bili že v 60-ih letih 19. stoletja najbolj aktivni obrtniki, med katerimi je bil najprej močan liberalni vpliv Schultze-Delitzchevega načela samopomoči, pozneje pa Lassalova doktrina o državni pomoči.⁵⁰ Kljub temu da je bilo socialistično delavsko gibanje

liberalizma do druge svetovne vojne, op. cit., str. 98–100; Žarko Lazarević in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, Združenje bank Slovenije, Ljubljana, 2000, str. 149–154.

⁴⁸ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, op. cit., str. 445.

⁴⁹ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, op. cit., str. 84; Srečo Dragoš, op. cit. str. 26; Aleš Ušeničnik, *Socialno vprašanje. Druga, predelana in dopolnjena izdaja*, Naša pot, Ljubljana, 1934, str. 102.

⁵⁰ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, op. cit., str. 34.

na Slovenskem v stari Avstriji relativno najmočnejše, se je do začetka prve svetovne vojne katoliško delavsko gibanje po številu članov v njihovih strokovnih organizacijah skoraj izenačilo z njim. Ker se slovenska socialna demokracija ni preveč zanimala za kmečko vprašanje, je mogoče reči, da s političnim katolicizmom ni mogla nikoli resno tekrovati. Tudi pobuda za združništvo ni prišla iz katoliških krogov, temveč je prišla po Schultze-Delitzhevem principu iz liberalnih krogov v 70-ih letih 19. stoletja. V prvi vrsti je najprej šlo za kreditno združništvo, ki naj bi

[m]obiliziralo množico majhnih prihrankov in jih v obliki poceni posojil razdelilo med kmete in obrtnike. Pri zadržgah so bila posojila cenejša zaradi dveh temeljnih gibal poslovanja, to je samopomoči in vzajemnosti, ki nista prinesli velike razlike med aktivno in pasivno obrestno mero.⁵¹

Liberalni politik Mihael Vošnjak je leta 1883 dal pobudo za ustanovitev Zveze slovenskih posojilnic. Krekovo združništvo, ki je promoviralo Raiffeisnov model, je kmalu postalo uspešnejše in končno tudi prevladujoče, zato ker je bilo v nasprotju z »liberalnim«⁵¹ združništvom, ki se je koncentriralo zlasti v mestih in večjih lokalni središčih, usmerjeno na podeželje. Pri tem mu je izdatno pomagalo župnijsko omrežje. Še pomembnejše pa je bilo to, da je bil Krekov-Raiffaisnov sistem v nasprotju z liberalnim (Schultze-Delitzchevim) modelom omejen samo na člane zadržg na nivoju majhnega kraja, ki so za vstop plačevali enake pristopne deleže (brez obrestovanja), ti pa so jim zagotavljali enako glasovalno pravico. Jamstvo za posojila, ki so jih po vplačanem deležu lahko dobili člani, so bila poročstva drugih združnikov. Dobiček zadržge je bilo prepovedano kot nagrade deliti med vodstvo; bil je usmerjen v rezervni sklad, s katerim je upravljala centrala. Temelj tega sistema so bile kreditne zadržge, ob njih pa so

⁵¹ Op. cit., str. 84.

obstajale še nabavne in konzumne.⁵² Žarko Lazarević je zelo nazorno povzel pomen zadružništva, ki so mu ga pripisovali še v 30-ih letih 20. stoletja:

Zadružništvo je vzbujalo upe v odpravo oziroma preseganje vplivov zakonitosti kapitalističnega gospodarjenja. Kmetijsko zadružništvo naj bi najprej interesno povezal proizvedence, to je množico drobnih kmetov, ter jim omogočilo enoten nastop na trgu in s tem boljši dohodkovni položaj. Poleg tega naj bi zadružništvo z različnimi funkcijskimi oblikami omogočilo tudi neposreden stik proizvajalcev in porabnikov, brez posrednikov in njihovih marž.⁵³

V Dravski banovini je bilo v drugi polovici 30-ih let okoli petsto kreditnih zadrug, v katerih je bilo včlanjenih 15 odstotkov vsega prebivalstva; manj pa so se uveljavile splošne kmetijske nabavne zadruge, v katerih je bila včlanjenih samo 5 odstotkov kmetov.⁵⁴ Omeniti je treba tudi t. i. rochdalski model, ki je temeljil na konzumnih in porabniških zadrugah; obstajal je v mestih, namenjen pa je bil predvsem delavstvu. Temeljna ideja tega modela je bila ta, da bi solidarnostna delavska mreža svojim članom omogočila ugodnejši nakup osnovnih življenjskih izdelkov brez posredništva trgovcev.⁵⁵

Lazarević in Prinčič postavljata kreditne zadruge enakovredno ob bok drugim denarnim zavodom (regulativnim hranilnicam in bankam) na Slovenskem. V tistem času je bilo zbiranje hranilnih vlog, tako navadnega prebivalstva kot gospodarskih enot, še vedno prva naloga kreditne dejavnosti denar-

⁵² Nina Zupančič Pušavec, *Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 2003, str. 74.

⁵³ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 445.

⁵⁴ *Op. cit.*, str. 445 in 461.

⁵⁵ France Kresal, »Delavsko zadružništvo na Slovenskem«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, let. X, 1970, št. 1-2, str. 67-79; Marcel van der Linden, *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*, Brill, Leiden in Boston, 2008, str. 133-149.

nih zavodov. V letih 1920-1925, torej v času, ki ga gospodarsko zgodovinarji označuje kot dobo konjunktore, so banke na Slovenskem hranile okoli 60 odstotkov vseh vlog, tik pred krizo 40 odstotkov, v najbolj kriznem letu 1934 pa samo še 25 odstotkov, s preostalimi vlogami pa so upravljale kreditne zadruge (Zadružna zveza v Ljubljani in Slovenska zadružna zveza) in hranilnice. Leta 1934 so bile vsote vlog (v milijonih dinarjev) pri slovenskih denarnih zavodih take: banke (836,75); regulativne hranilnice (1044,76); Zadružna zveza v Ljubljani (897,30) in Zveza slovenskih zadrug (476,95); oziroma vsi denarni zavodi skupaj (3255,76).⁵⁶ Lazarević in Prinčič pri navajanju teh podatkov opozarjata, da te številke le deloma prikazujejo dejanske gospodarske razmere in vplive velike gospodarske krize in da zavajajoče ustvarjajo vtis, da so kreditne zadruge in regulativne hranilnice bolje prestale krizo. Avtorja, prav nasprotno, poudarjata, da so prav banke bistveno bolje prebredle krizo, kar utemeljujeta tudi s tem, da so redkeje prosile za moratorij na izplačilo vlog, medtem ko so bile kreditne zadruge (oziroma njihove zveze) povsem ohromljene.⁵⁷ Naš pogled, ki v nasprotju s pogledom navedenih avtorjev ne izhaja iz merjenja poslovne uspešnosti in racionalnosti delovanja partikularnega »poslovnega subjekta«, omogoča drugačen sklep. Ne gre za to, kako dobro so banke v primerjavi s kreditnimi zadrugami (ali obratno) prebrodile krizo, temveč kratko malo za to, da velika kriza na sistemski ekonomski ravni ni prinesla bistvenih sprememb. Že samo to, da je bilo mogoče kreditne zadruge, za katere smo videli, da so bile ekonomske institucije 19. stoletja, torej tipičen pojav zgodnje faze razvoja kapitalizma na periferiji, postaviti ob bok bankam in da jih je zato nujno analitično obravnavati na isti ravni, dovolj zgovorno priča o gospodarskem položaju dežele.

⁵⁶ Žarko Lazarević in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, *op. cit.*, str. 155-164.

⁵⁷ *Op. cit.*, str. 159-160.

»Projekt« sanacije kmečkih dolgov in ohranitve kreditnega združništva, s katerim se je država močno zadolžila, je bil navsezadnje mogoč predvsem zaradi večjega nemškega povpraševanja po jugoslovanskih surovinah v drugi polovici 30-ih let.⁵⁸ Ni bil razvojna strategija – prej je poskusil v gospodarskem pogledu ohraniti *status quo*. Na to ugotovitev nas napeljujejo tudi takratne analize vplivnega ekonomista dr. Aleksandra Bilimoviča, ki je kot rešitev jugoslovanske agrarne prenaseljenosti videl najprej v povečanju zemljiškega fonda, t. j., v melioracijah neobdelanih površin, s katerimi bi okrepli obstoječe srednje velike kmetije, v katerih so tedaj videli pravi steber modernega kmetijstva.⁵⁹ Z drugimi besedami: srednje in velike kmetije so bile nesposobne pokupiti propadla mala kmečka gospodarstva, hkrati pa velika industrija zaradi nerazvitosti niti kratkoročno niti srednjeročno ni bila zmožna absorbirati populacije teh malih gospodarstev. Suspenz kmečkih dolgov je torej le vzdrževal obstoječe stanje, nikakor pa ni bil radikalna rešitev, za katero režim konec koncev ni bil zmožen mobilizirati ustreznih političnih sil. Bilimovičev predlog izkrčevanja deviške zemlje je bil zato videti alternativna strategija modernizacije, ki ne bi v ničemer, vsaj v prvi fazi, radikalno prizadela obstoječih političnih in gospodarskih akterjev, ki so obvladovali jugoslovansko kmetijstvo; presežna populacija bi vsaj začasno ostala na podeželju, mesta in velika industrija pa bi jo absorbirala le postopoma. Razmerje političnih sil v državi dosti drugačnega realnega gospodarskega programa ni dopuščalo.

Dejansko je bil edini radikalni izhod iz tega nezavidljivega položaja v periferni deželi, kakršna je bila Jugoslavija, takrat sovjetska kolektivizacija, ki je bila materialna podlaga za indu-

⁵⁸ Mojca Novak, *op. cit.*, str. 32.

⁵⁹ Npr. Aleksander Bilimovič, *Agrarna struktura Slovenije in Jugoslavije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*, *op. cit.*

strializacijo. Njen cilj je bil, postaviti veliko moderno industrijo, ki bi omogočala izkoriščanje neizmerljivih naravnih potencialov sovjetske države, s tem pa tudi avtarkično gospodarstvo, neodvisno od uvoza mehanizacije in industrijskih izdelkov iz držav centra in polperiferije, t. j., umik iz igre odvisnosti, ki jo je vsiljevala klirinška trgovina med centrom, polperiferijo in periferijo. V praksi je to pomenilo radikalen poseg v menjavo med mestom in podeželjem, suspenz notranjega trga v izrazito korist prvega člena v tem razmerju. Dejansko so kmetje (na kolektiviziranih posestvih), ki so jim žito v kriznih letih 1932/1933 dobesedno zaplenili, kreditirali veliko industrijo, in sicer s svojimi življenji (ker so kratko malo pomrli od lakote, zlasti v žitorodnih predelih Ukrajine, porečju Volge, a tudi manj rodovitnem Kazahstanu; njihove pridelke, ki bi jim zagotovili preživetje, pa so prodali na Zahod oziroma jih shranili v državne strateške rezerve), bodisi kot cenena »delovna sila«, ki jo je bilo mogoče vzdrževati na sami meji reprodukcije, ali pa celo pod njo, na velikih projektih, ki jih je koordinirala administracija v okviru Ljudskega komisariata za notranje zadeve (NKVD) z akronimom GULAG (Glavna uprava taborišč in posebnih delovnih kolonij) in njene velike korporacije, kakršna je bila na primer DALSTROI (Izgradnja daljnega vzhoda) v porečju Kolime.⁶⁰

⁶⁰ V. M. Molotov je v 70-ih letih pripovedoval: »Hodili smo po vaseh in iskali žito. 'Predajte žito!' – 'Ničesar več nimamo!' – 'Ničesar več? Prinesite ga takoj! Gotovo ga kje skrivate!' Nikoli nismo vedeli, kaj vse so skrivali, vendar so pogosto le imeli neke skrivne zaloge žita. 'Dajmo! Prinesite! Hitro!' Take odprave so bile tedaj dobro načrtovane. Država je za svoje preživetje potrebovala žito. V nasprotnem primeru bi prišlo do zloma – bilo bi nemogoče vzdrževati vojsko, šole, gradnje oziroma vse, kar je za državo vitalnega pomena. Moralni smo iztisniti vse. [...] Izjemno pomembno je bilo, da smo izpeljali kolektivizacijo. Uspeh kolektivizacije se mi zdi še pomembnejši od zmage v drugi svetovni vojni. Če ne bi izvedli kolektivizacije, ne bi dobili vojne. Na začetku vojne smo tako že imeli mogočno socialistično državo s svojo lastno ekonomijo, industrijo in tako naprej. Sam sem označil okrožja, s katerih je bilo treba izgnati kulake ... V izgnanstvo smo poslali 400 000 kulakov. Moja komisija je svoje

Jugoslavija je (p)ostajala vse bolj ekonomsko odvisna od fašističnih držav, ki so v času sklepnih priprav za napad na Sovjetsko zvezo potrebovale stabilno periferno zaledje, ki pa ga ta periferna država zaradi šibkosti lastnega fašizma, proti kateremu se je krepil odpor ljudskih množic, ni bila zmožna zagotoviti. Sanacije kmečkih dolgov torej ni mogoče primerjati s projekti, ki so v državah centra in polperiferije z nevtralizacijo partikularizmov poenotile politične in gospodarske elite. V Italiji je buržoazija sprejela korporativizem. V Nemčiji je nacionalsocializem s svojim programom ponovne oborožitve sicer nedvomno dajal prednost baronom jekla iz Porurja, v škodo vseh drugih proizvajalcev, ki so bili odvisni od izvoza in široke notranje porabe, vendar se je ne glede na volilne obljube odločno odpovedal nacionalizaciji bank, železnic, javnega prevoza in produkcijskih sredstev iz časa weimarske republike, prepovedal stavke ter uničil sindikate in delavske stranke. Štiriletni plan, ki so ga v Nemčiji vpeljali leta 1936, je ohranjal iniciativo podjetja oziroma kartela, katerega cilj je bil zasebni profit, vendar je država povsem nadzorovala blagovno distribucijo, v prvi vrsti z določanjem cen, racionalizacijo živil in zunanjimi trgovinskimi sporazumi, sklenjenimi predvsem z državami vzhodne in jugovzhodne Evrope.⁶¹ Raziskovalci fa-

delo opravila.« *Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev*, ur. Albert Resis, Ivan R. Dee, Chicago, 1993, str. 243 in 248. (Prev. iz angl. jezika je moj.) Cf. tudi: Hobsbawm, *Čas skrajnosti*, op. cit., str. 367–388; Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Yale University Press, New Heaven in London, 2004, str. 9–82.

⁶¹ Denacionalizacija–privatizacija, s katero so nacisti deloma financirali ponovno oborožitev Nemčije, je zajela celo nekatere javne storitve. V celoti, na primer, Zimsko pomoč (Winter Hilfe), ki je postala institucija nacistične stranke, delno pa tudi socialno pomoč, ki so jo nacisti preko posebne, prav tako lastne organizacije (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) v precejšnji meri izločili iz pristojnosti občinskih oblasti. Obe instituciji sta se financirali iz donacij, ki so jih v denarju ali naturalijah bili dolžni prispevati podjetniki, kmetje in delavci, in nista bremenili državnega proračuna. Nacionalsocialistični korporativizem je bil v nasprotju z italijanskim fašističnim korporativizmom

šizma in nacionalsocializma so že zdavnaj opustili poenostavljeno tezo, ki jo je v 30-ih letih zagovarjala kominterneta, da je bil fašizem kratko malo agentura kapitala, to se pravi, da so bili fašisti oziroma nacionalsocialisti predvsem orodje kapitala, ki je zrušilo že tako in tako gnile demokracije. V 70-ih in 80-ih letih so se glede vloge kapitala pri vzponu fašizma in nacizma pojavile številne nove teze; Hans-Joachim Braun je, denimo, trdil, da je velekapital omogočil nacistični prevzem oblasti predvsem posredno, namreč tako, da ni zadosti podpiral weimarske republike. Dejansko so veleindustrialci finančno podpirali vse desne politične grupacije, ki so jih praviloma vodili visoki častniki – plemiči, ki so bili blizu predsedniku, feldmaršalu von Hindenburgu; najbližji sta jim bili Stranka nemškega centra (Deutsche Zentrumspartei), ki jo je vodil Franz von Papen, in Nemška nacionalna ljudska stranka (Deutschnationale Volkspartei); nacionalsocialisti pa so bili stranka, katere udarno jedro so sestavljali deklasirani vojni veterani, vodil jo je navaden desetnik, ki ni bil niti Nemeč, stranka, ki je za povrh vsega v tistem času še vedno propagirala nadaljnjo nacionalizacijo – zlasti njeno levo krilo, ki je bilo zagreto za t. i. drugo revolucijo (Gregor Strasser).⁶² Nacionalizacijo so takrat najpogosteje razumeli kot korak v socializem; mnogi na levici so bili prepričani, da bodo projekti, inspirirani z Rooseveltovim New Dealom, omogočili prehod v socializem, manj boleč od sovjetskega. Seveda so komunisti takim predstavam odločno nasprotovali.⁶³ Nemaokrat se je zgodilo,

omejen na področje socialnega skrbstva – dejansko dobrotelosti; njegove poteze je mogoče iskati tudi v paravojaški delovni organizaciji Arbeitsfront in posebej v organizaciji Reichsnährstand, nikakor pa ga niso poskušali vpeljati na nivoju industrijskih podjetij. Cf.: Germà Bel, »Against The Mainstream: Nazi Privatization in 1930s Germany«, *The Economic History Review*, let. LXIII, 2010, št. 1, str. 34–55; Hans-Joachim Braun, *The German Economy*, op. cit., str. 79–80.

⁶² Hans-Joachim Braun, *The German Economy*, op. cit., str. 81.

⁶³ Cf., npr.: razgovor med Stalinom in pisateljem Wellsom leta 1934.

da so v Reichstagu nacisti glasovali enako kakor komunisti, na primer, proti zvišanju indirektnih obdavčitev, ki bi prizadele zlasti prebivalstvo z nižjimi dohodki.⁶⁴ Nacisti zares niso bili logična izbira kapitala. Fritz Tyssen - Vereinigte Stahlwerke AG, tekmeč močnejšega Gustava Kruppa - je bil eden izmed (zgolj) dveh veleindustrialcev, ki je naciste podpiral že pred njihovim prihodom na oblast.⁶⁵ Zakaj se je Tyssen odločil za Hitlerja? Lahko bi naštevati vse mogoče razloge. Od obiskurnih bi lahko navedli Hitlerjev pregovorni šarm (njegov hipnotični pogled) ter Tyssonovo morebitno sovraštvo do judov, Romov, prostozidarjev, homoseksualcev in komunistov; morda so ga privlačile nacistične uniforme in koračnice;

»Marxism Versus Liberalism. An Interview with H. G. Wells, July 23, 1934«, v: *J. Stalin. Works*, 14. zv. (1934-1940), Red Star Press, London, 1978, str. 21-44. Digitalni ponatis na spletni strani: *From Marx to Mao*, 2006: <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks14.pdf> (dostop: 12. 01. 2010).

Nacionalizacije v 20. stoletju niso vselej razumeli kot socializacije produkcijskih sredstev, ki naj bi jo operativno izpeljala država kot institucija v korist celotnega prebivalstva, marveč v nekaterih primerih zgolj kot administrativni ukrep, ki naj bi v narodnem gospodarstvu zagotovil prevlado domačega kapitala nad tujim kapitalom. Taka je bila politika Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v prvi polovici 20. let, vendar je zelo hitro doživela neuspeh; tuji kapitalisti in (vele)posestniki so si na razmeroma lahek način pridobili državljanstvo Kraljevine SHS oziroma državljanstvo katere koli antantne zavezniške države; zato jih po veljavnih zakonih ni bilo mogoče prisiliti, da bi odstopili deleže svojih podjetij in bank domačim interesentom. Ukrep je dosegel zaželene učinke predvsem s tem, da so številne gospodarske družbe sedeže svojih podjetij iz Dunaja preselile v Ljubljano in Maribor, npr. Trboveljska premogokopna družba. »Ideja o nacionalizaciji premoženja je mogočna, njene posledice za slovensko gospodarstvo velikanske važnosti. Politična neodvisnost se more le tedaj praktično izvesti, ako je tudi glavno premoženje, ki se nahaja na ozemlju naroda, last njegovih članov [...] Nikakor pa to ne pomeni, da se mora premoženje, kakor posestva, podjetja itd., poddržaviti, ampak da mora narod stremeti za tem, da postanejo posestva, podjetja narodna.« (Slovenski narod, 11. 7. 1918) Cit. v: Žarko Lazarevič, »Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne«, *Zgodovinski časopis*, let. LIX, št. 1-2, 2005, str. 107.

⁶⁴ Hans-Joachim Braun, *The German Economy*, op. cit., str. 79.

⁶⁵ Germà Bel, op. cit.

ali je bilo odločilno dobro politično trženje nacistične stranke, ki se ji je pač nekako posrečilo privabiti bogatega donatorja? Vpliv Wagnerjevega mita? Lahko bi si celo pomagali z robinzonado ter njegovo podporo povezali s pustolovskim duhom kapitalista, ki ga žene naprej tveganje. S takim ugibanjem bi lahko nadaljevali v neskončnost, a odgovora, ki bi ga bilo mogoče neposredno izpeljati iz logike produkcijskega procesa, ki pretendira na profit, ne bi našli. Bistveno laže bi rešili analogen problem, ki je v marksizmu desetletja veljal kot nerešljiv, namreč, zakaj so delavci glasovali za naciste; če ne podcenjujemo elementov levičarskega diskurza v nacistični propagandi, pravzaprav ne moremo trditi, da so glasovali proti svojim interesom. Marksističnim analizam fašizma, z izjemami, kot so Klara Zetkin, Antonio Gramsci in frankfurtska šola, je desetletja bolj ali manj zadoščal preprost argument, da so si nacisti delavce pridobili najprej z zvijačo, pozneje pa da so svojo oblast nad njimi vzdrževali predvsem z nasiljem.⁶⁶ (Osvobodilno gibanje na Slovenskem je vaške stražarje in domobrance zato pogosto imenovalo zaslepljenče.) Po tem ključu bi kajpada lahko pojasnili tudi Tyssenovo podporo, češ da so mu nacisti že prej na skrivaj razkrili svoj sleparski načrt, namreč to, da bodo prelomili predvolilno obljubo o nacionalizaciji. A četudi bi to držalo - in nobenega dokaza nimamo, da zares ni bilo tako -, taka argumentacija dopušča preprosto vprašanje, zakaj bi pameten in spreten poslovnež Tyssen nacistom zaupal drugače kot naivni delavci in omejeni hribovci; še toliko bolj, ker so bili nacisti edina stranka, katere voditelj in ideolog je v svojem delu *Mein Kampf* [Moj boj] odkrito hvalil manipulacijo kot nepogrešljivo sredstvo tehnologije oblasti. Nacisti niso vpeljali diktature čez noč. Hitler je postal kancler v času, ko se je v Nemčiji letno zamenjalo kar nekaj vlad in ko so bile volitve tako rekoč stvar vsakdanjega življenja; njegova stranka je bila

⁶⁶ Cf.: Mladen Dolar, *Struktura fašističnega gospostva. Marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije*, Univerzum, Ljubljana, 1982.

sicer najmočnejša v Reichstagu, vendar ni imela absolutne večine in je morala v koalicijo z drugimi desnimi strankami. Kazalo je, da bo Hitler prehodni pojav, potem pa so razglasili izredne razmere, ki so paralizirale koalicijske partnerje in omogočile, da se je po Hindenburgovi smrti kanclerska funkcija združila s predsedniško, in uničile levo frakcijo v nacistični stranki. Potem so se lotili velikih projektov izgradnje avtocestnega omrežja in ponovnega oboroževanja, kar je odpravilo brezposelnost, sprejeli so nürnberške zakone, sprejeli že omenjeno privatizacijo in vpeljali štiriletni plan. Weimarski republiki velekapitalisti niso odtegnili pomoči zato, ker jim ideološko ni ustrezala – ne nazadnje je temeljila na tem, da je krvavo zatrla komunistično vstajo –, temveč predvsem zato, ker ni bila zmožna ponuditi projekta, ki bi omogočil cirkulacijo kapitala. Najbolj vidni učinek te nezmožnosti je bila milijonska brezposelnost in pavperizacija delavstva, kar je poglabljalo politično nestabilnost. Povedano drugače: kapital, ki je v dobi vzpona fordizma izgubljal in na koncu tudi izgubil delovno silo, je bil lahko samo dvoje: bodisi zaklad bodisi staro železo. Krupp, Thyssen in Siemens se niso ukvarjali z zlatarstvom. Nacistični veliki projekti so zagotovili trdno materialno podlago, s katero so delavstvo ponovno mobilizirali v delovno armado, brez katere ne more biti razrednega gospodstva, t. j., črpanja presežne vrednosti. Nacisti so bili dejansko agentura kapitala, vendar ne v smislu enotnega zarotniškega načrta velekapitalistov (takega načrta kapitalisti sami od sebe niso (bili) zmožni izdelati), temveč sila, ki je bila zmožna ustvariti razmere, v katerih so lahko kapitalisti s pomočjo režima razredne dominacije (rekompozicije delovne sile) šele sploh operativno funkcionirali kot razred.

Iz tega izhaja vprašanje, kako lahko v slovenskem in nekoliko širšem jugoslovanskem kontekstu dejansko sploh govorimo o vladajočem razredu, ko pa smo pokazali, da so bili družbeni agenti, ki naj bi ga sestavljali, operativno nemočni? Kaj

pravzaprav so razredi? Boris Kidrič je govoril o kapitalistični gospodi in razredni logiki, ki opredeljuje njene interese. Ali je naključje, da ni govoril o izdajalskem kapitalističnem razredu kot takem? Naša analiza je pokazala, da ne. Definicija kapitalističnega razreda, v kateri nam je dostopen, namreč ni združljiva z moralnimi (a tudi pravnimi) ideološkimi kategorijami, kakršna je, denimo, »(narodno) izdajstvo«. Kidrič je govoril o gospodi – torej o skupini posameznikov oziroma v najboljšem primeru o nekakšni organizirani skupini; toda: gospoda še ni gospodstvo. Razredna logika, o kateri je govoril Kidrič – kot dopolnilo k moralni obsodbi neke skupine oziroma posameznikov –, je po našem mnenju znamenje te razlike.

Problemi marksistične teorije razredov v luči spoznavne teorije in onkraj nje

Na splošno bi lahko dejali, da v marksističnih teoretskih tradicijah razredi nikoli niso bili definirani samo kot empirična danost, t. j., kot prepoznavne družbene skupine, ki zasedajo določno mesto v neki konkretni obliki proizvodnje⁶⁷ in imajo zavest – pravilno ali napačno – o lastnem družbenem položaju, temveč tudi kot politična platforma, t. j., nekaj, kar je sprva mogoče misliti samo kot koncept, ki je v določenem razmerju s politično prakso.⁶⁸ Če bi bila stvar tako preprosta, da bi razre-

⁶⁷ Cf. slovitno Leninovo definicijo: »Razrede imenujemo velike skupine ljudi, ki se med seboj razlikujejo po svojem mestu v zgodovinsko določenem načinu družbene proizvodnje, po svojem odnosu (večinoma utrjenem in izoblikovanem v zakonih) do proizvodjalnih sredstev, po svoji vlogi v družbeni organizaciji dela in torej tudi po načinu pridobivanja ter po velikosti tistega deleža družbenega bogastva, s katerim razpolagajo. Razredi so take skupine ljudi, izmed katerih si ena lahko prisvaja delo druge skupine zaradi njunega različnega mesta v določenem sistemu družbenega gospodarstva.« Vladimir Iljič Lenin, »Velika pobuda. O junaštvu delavcev v zaledju. O 'komunističnih sobotnikih'«, v: *V. I. Lenin. Izbrana dela*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1950, str. 206.

⁶⁸ Izhajamo iz Poulantzasove teorije razredov, ki ločuje med razredom kot

di dejansko obstajali kot med seboj tekmujoče športne reprezentance, potem bi bili dolgi in boleči revolucionarni procesi 19. in 20. stoletja povsem odveč. Ljudske množice, zlasti na periferiji svetovnega-kapitalističnega sistema, ki razen trpljenja od napredka v razvoju produkcijskih sil niso imele absolutno ničesar, bi že zaradi svoje številčnosti samo mignile z mezinem in odpihnile drobceno plast izkoriščevalcev. Mogoče je trditi, da je bilo v marksizmu razumevanje razredov, še posebej v času II. in III. internacionale, ambivalentno. Marx, Engels in Lenin niso nikoli sistematično razvijali teorije razredov; kot niso zapustili shematične obravnave lastne metode, tako nam tudi ni na voljo niti en sam tekst naštetih klasikov, izključno posvečen prav temu problemu,⁶⁹ ki je bistvenega pomena za marksizem, kakor tudi za historični in dialektični materializem; na razredih marksizem (ob)stoji ali pade. Ko marksistična literatura tega dolgega obdobja uporablja označevalec razred, navadno meri na številne posamezne družbene skupine, ki se potem členijo še na manjše podskupine (npr. buržoazija: velika, srednja, mala; kmetje: veliki, srednji, mali itn.), vendar hkrati razume razrede tudi v okviru bazičnega bipolarnega družbenega antagonizma, ki ne dopušča ničesar tretjega: razred izkoriščevalcev proti razredu izkoriščanih, kar so v ne tako redkih redukcijah interpretirali z razmerjem dela in kapitala, v katerem je prvi člen praviloma zastopal proletarijat, drugega pa buržoazija. Marksisti in revolucionarji so se navsezadnje v tem primeru lahko sklicevali na najbolj avtoritativen

konceptom – t. j., artikulacijo gospostva in podrejenosti glede na strukturo delitve dela v neki družbeni formaciji – in razrednostjo kot momentom politične pozicije v vsakokratni situaciji družbenih bojev. Cf.: Nikos Pulancas, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978, str. 12–25, prev. Zoran Jovanović.

⁶⁹ Michael Mauke, *Marxova in Engelsova teorija razredov*, Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS v Ljubljani, Ljubljana, 1982, str. 16, prev. Igor Kramberger.

tativen tekst: Marxov in Engelsov *Manifest komunistične stranke*, kjer je kot pribito zapisano tole: »Vsa družba se čedalje bolj cepi v dva velika razreda, ki si direktno stojita nasproti – v buržoazijo in proletarijat.«⁷⁰ A kot je razvidno iz navedenih tekstov Borisa Kidriča, navidezna jasnost definicijskih fragmentov v klasičnih tekstih sama po sebi nikakor ni mogla odločilno prispevati k analizam konkretne situacije, od katerih sta bili usodno odvisni taktika in strategija osvobodilnega gibanja. Za formiranje Osvobodilne fronte, to se pravi, za sklepanja zavezništva, brez katerih je bil v konkretni situaciji odpor popolnoma nemogoč, preprosta aplikacija dihotomije spopada dveh monolitnih razredov nikakor ni zadoščala. V resnici bi morali reči še več: ortodoksna aplikacija te dihotomije bi lahko celo bistveno onemogočila konkretno analizo situacije, saj bi zamislila odločilna družbena protislovja in torej ovirala akcijo. Če namreč pokažemo na ta temeljni družbeni antagonizem, to samo po sebi še ne pomeni, da smo kaj povedali o variabilnih okoliščinah reprodukcije tega razmerja. V tem kontekstu smo prej zapisali, da ni naključje, da Boris Kidrič v svojih člankih ni govoril o domačem izdajalskem kapitalističnem razredu, marveč o izdajalski kapitalistični gospodi. Pričujočima navedbama zdaj dodajamo še tretjo; v njej je razvidno, da se pojem buržoazije pri Kidriču nikakor popolnoma ne pokriva s pojmom kapitalističnega razreda. Navajamo nekoliko daljši odlomek iz Kidričevega članka z naslovom: »Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom«, ki je izšel v *Delu* konec avgusta 1941:

Osvobodilna fronta slovenskega naroda ni razredno gibanje, temveč je širok nacionalno osvobodilni pokret. Osvobodilna fronta je zajela najrazličnejše razrede, sloje in poklice. V njej so aktivni delavci, kmetje, nameščenci, uradniki, kulturni delavci, zdravniki, inženir-

⁷⁰ Karl Marx in Friedrich Engels, »Manifest komunistične stranke (Komunistični manifest)«, v: *MEID*, II, op. cit., str. 589, prev. Cene Vipotnik, dr. Božidar Debenjak.

ji, profesorji, učitelji, duhovniki – pa tudi marsikateri narodno zavedni podjetnik. Ta pravilna in nujno potrebna širina Osvobodilne fronte pa seveda nikakor ne pomeni, da se je razredni moment v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju izgubil. Dvoje dejstev dokazuje, da temu ni tako. Prvič je neizpodbitno, da je šele enotnost slovenskega proletariata in njegova skupna akcija z malomeščanskimi plastmi dala Osvobodilni fronti tisto trdno hrbtnico, ki je omogočila premagati vse težkoče in je slovenskemu narodu v korist združiti vse pozitivne narodne moči. Drugič pa je prav tako nedvoumno, da so najreakcionarnejši deli slovenske buržoazije znova izdajalsko pljunili na slovenski nacionalni interes in se v najusodnejših trenutkih slovenske nacionalne zgodovine pričeli boriti proti silam osvoboditve.

[...]

Trenutno so prvo violino v izdajstvu reakcionarne slovenske buržoazije znova zaigrali reakcionarni klerikalni krogi, zbrani v »Slovenski legiji« in »Prebujeni Sloveniji«. Množic nimajo več, zato pa razpolagajo s kapitalom in poskušajo po vaseh pokupiti orožje.⁷¹

Osvobodilna fronta po Kidriču torej ni razredno gibanje, in vendar igra v njem pomembno vlogo prav »razredni moment«, ki ga Kidrič v prvih dveh navedenih člankih povezuje z »družbeno logiko«, iz česar izhaja, da je ta logika dejansko razredna logika. Dano zagato bi lahko z minimalnim tveganjem razrešili tako, da bi uganili, da Kidrič z razrednim gibanjem prej ko slej meri na komunistično partijo kot avantgardo proletariata, ki je pač ni bilo mogoče reducirati na Osvobodilno fronto. Toda celo v tem primeru bi morali upoštevati zaveznitvo te politične sile z malomeščanskimi plastmi, kakor tudi Kidričevo ugotovitev, da buržoazija v celoti (*en bloc*) v konkretni situaciji nikakor ne stoji na nasprotni strani, marveč zgolj njeni najbolj reakcionarni deli. Povedano drugače: namesto sheme antagonizma med razredom buržoazije (izkoriščevalci) in razredom proletariata (izkoriščani) Kidrič proizvede koncept

⁷¹ »Št. 24. Članek Borisa Kidriča 'Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom', v: DLRS, I, op. cit., str. 76–79.

razredne logike, ki terja kompleksnejšo obravnavo osnovne dihotomije.

Kidrič seveda ni šel tako daleč, da bi se lotil epistemološkega problema razmerja med logičnim in zgodovinskim redom, to se pravi, med označevalcem in označencem. Ker pa je to za razvoj marksistične teorije in razredne analize ključnega pomena, bomo nadaljevali z Leninom in njegovimi teoretskimi (filozofskimi) tezami, ki so pomembno intervenirale na ta spolzki teren.

Nakazali smo, da razredi v marksizmu pozne II. internacionale niso bili razumljeni zgolj in samo kot empirična danost. Če smo natančnejši, pa lahko trdimo, da je to v prvi vrsti veljalo za neortodoksno, t. i. Leninovo smer. V nasprotnem primeru bi bile Leninove teze o preraščanju buržoazne revolucije v proletarsko revolucijo v Rusiji leta 1917 popolna politična fikcija (in mnogi Leninovi sopotniki so si jih tako tudi razlagali!). Kaj je bilo značilno za Rusijo tistega časa? Šibke meščanske stranke, ki se jim še s podporo menjševikov in (desnih) socialnih revolucionarjev ni posrečilo stabilizirati svoje oblasti, da bi se lahko branila pred monarhističnim povračilnim udarcem generala Kornilova na eni strani – in relativno majhno število oboroženih industrijskih delavcev in vojakov dezertarjev, ki so trdno stali na strani boljševikov, na drugi, vmes pa ocean nepismenih kmetov vseh mogočih zapisanih in nezapisanih jezikov, ki bodisi niso imeli niti najmanjšega pojma, kaj se v deželi dogaja, bodisi so vedeli – ker so bili še vedno v uniformah –, vendar jih je zanimalo samo to, kdaj bo konec vojskovanja, da se bodo lahko vrnili domov in obdelovali zemljo. Kako je bilo mogoče takrat govoriti o hegemoni vlogi proletariata v revoluciji? Kako je bilo mogoče govoriti o buržoaziji kot vladajočem razredu, ki ga je bilo treba v tej revoluciji za vsako ceno premagati (to bi najverjetneje, če ne bi bilo oktobrskih dogodkov, brez posebnih težav naredil tudi

Kornilov sam)? Hegemona pozicija v tem primeru nima neposredno nikakršne zveze z empiričnim razumevanjem moči, ki se je vse do druge polovice 20. stoletja sicer najpogosteje merila s številom oboroženih divizij oziroma z milijoni ton kaljenega jekla, nakopanega premoga in sodi načrpane nafte. Hegemona pozicija je tukaj najprej kratko malo razgledna točka, ki definira stanje konkretne politične situacije, hkrati pa je tudi točka razdora: kot intervencija objektivno številčno šibkih si prizadeva za razkol med številčno močnejšimi. Naskok na Zimski dvorec, razglasitev sovjetske oblasti ter legendarna dekreta o miru in zemlji (čemur se nasprotniki boljševikov nikoli niso naveličali reči zarotništvo), so gesta take hegemonije: ustvarili so stanje, do katerega so se morale množice opredeliti – brez tega ni hegemonija pozicija nič; je zgolj avantura oziroma navaden puč. Dekreta o miru in zemlji sta nagovorila tako Rusijo kakor ves svet. John Reed je takrat zapisal:

Tako. Lenin in petrograjski delavci so odločili vstajo, Petrograjski sovjet je strmoglavil Začasno vlado in kongresu sovjetov vsilil državni udar. Sedaj je bilo treba pridobiti vso veliko Rusijo – in nato svet! Ali bo Rusija sledila in se dvignila? In svet – kaj napravil? Ali bodo ljudstva odgovorila in se uprla, ali bo prišlo do rdeče svetovne plime?⁷²

Rusija in svet sta se odzvala. Kmečke množice so pozitivno sprejele odlok, ki jim je zajamčil zemljo, in v prvi fazi so ga morale uresničiti same, saj sovjetska oblast takrat še ni imela dejanske sile, ki bi ga lahko tudi administrativno realizirala. Svetovne imperialne velesile (Francija, Velika Britanija, ZDA in Japonska) so poslale vojaško intervencijo, do katere se ni bilo zadosti samo opredeliti, temveč tudi nekaj storiti – socialna demokracija razvitih evropskih držav se je dokončno razklala. Povedano drugače: enkratno so se potrdile Leninove teze o

⁷² John Reed, *Deset dni ki so pretresli svet*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1951, str. 87, prev. Stane Mohorič.

kapitalizmu v Rusiji, ki da je postal hegemon produkcijski način, čeprav je bilo velike industrije v primerjavi s kmetijstvom neprimerno manj:⁷³ imperialne velesile so prišle braniti domači kapitalizem v deželo z nerazvitim kapitalizmom. Razvoj ruskega kapitalizma je oviralo vse mogoče: caristični despotizem, milijonske kmečke množice, ki so zaradi neizpeljane zemljiške reforme kot sezonska delovna sila ostajale razpete med mestom in podeželjem. Zato je bil njihov razvoj v moderno industrijsko delovno silo bistveno počasnejši kot drugje v Evropi in iz istega razloga je zaostajala tudi modernizacija kmetijstva. Preprosto rečeno: v Rusiji je bilo ravno zadosti kapitalizma, da je vplival na spremembe v vseh proizvodnih panogah, in premalo, da bi začrtal jasno in stabilno razmerje med mestom in podeželjem – kar je temeljni pogoj za modernizacijo. Neposredno zaznavni učinki takega nerazvitega kapitalizma so se kazali kot nekaj neznosnega, v prvi vrsti kot nasilje in razkrajanje tradicionalnih vezi na podeželju. V kmečkih in delavskih gibanjih v Rusiji so v obdobju od konca stoletja do oktobrske revolucije vplivali na dva velika razkola. Prvi razkol se je zgodil med socialno demokracijo in narodniškimi gibanjem, drugi v socialni demokraciji sami: v prvem primeru okoli vprašanja, ali je kapitalizem ruski stvarnosti nekaj notranjega, t. j., zgodovinsko nujnega, ali zunanjega, t. j., nekaj, čemur se je treba – in mogoče – izogniti; v drugem primeru pa okoli dileme, ali je spričo nerazvitosti ruskega kapitalizma socialistična revolucija v Rusiji sploh možna oziroma, pozneje (april–november 1917), smiselna?⁷⁴ Razlike v empiri-

⁷³ Vladimir Iljič Lenin, »Razvoj kapitalizma v Rusiji. Proces nastajanja notranjega trga za veliko industrijo«, v: *Vladimir Iljič Lenin, Izbrana dela, I*, druga izdaja, dr. Marjan Britovšek (ur.), Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977, str. 222–482, prev. Drago Potočnik in Drago Bajt. Cf. prav tam tudi: Vladimir Iljič Lenin: »Kdo so 'prijatelji ljudstva' in kako se bore proti socialnim demokratom. Odgovori na članke v 'Ruskem bogastvu' proti marksistom«, str. 51–222, prev. Ciril Štukelj in Silvo Torkar.

⁷⁴ Cf.: Marjan Britovšek, *Carizem, revolucija, stalinizem, I.*, op. cit.

čnem opisu neposredne družbene realnosti – t. j., golih dejstev, ki so to realnost konstituirala (nasilje, razkroj kmečke občine – *miru* itn.) – so bile v primeru obeh razkolov, t. j., med akterji, ki so bili v njiju vpleteni, minimalne, lahko bi rekli celo popolnoma zanemarljive. Na tem empiričnem nivoju je bil delavski razred v primerjavi s kmetstvom videti povsem neznačen; tega niso zanikali niti boljšeвики. Razlike so se lahko torej pojavile samo na terenu interpretacije teh dejstev, določanju razmerja med njimi, natančneje: na terenu teorije. Lenin je na začetku 20. stoletja zapisal:

Brez revolucionarne teorije tudi revolucionarnega gibanja biti ne more. Nikakor ne moremo dovolj poudariti te misli v času, ko se z modnim oznanjanjem oportunitizma družji navdušenje za najbolj ozke oblike praktične dejavnosti. Za rusko socialno demokracijo pa postaja teorija še toliko pomembnejša zaradi treh okoliščin, na katere često pozabljamo: prvič, naša partija se šele oblikuje, šele izdeluje svojo podobo in še zdaleč ni razčistila računov z drugimi strujami revolucionarne misli, od katerih grozi nevarnost, da bi gibanje speljale s prave poti. Nasprotno, prav v zadnjem času so značilno oživele (kakor je Akselrod že zdavnaj prerokoval ekonomistom) nesocialnodemokratske revolucionarne struje. V takih okoliščinah utegne na prvi pogled »nepomembna« zmeta povzročiti najbolj žalostne posledice in samo kratkovidnim ljudem se morejo zdeti frakcijske diskusije in strogo razlikovanje odtenkov neaktualne in odveč. Od utrditve tega ali onega »odtenka« je lahko odvisna prihodnost ruske socialne demokracije za mnogo, mnogo let.⁷⁵

Neskladnost empiričnih dejstev (ki jih registrira revolucionarni prakticizem) z njihovo interpretacijo (teorija), kot je razvidna iz navedenega Leninovega dela, se danes na prvi pogled zdi nadvse banalna, vendar je bilo vprašanje te (ne)skladnosti v času, ko je v marksizmu teorijo ideologije »nadomeščala« spoznavna teorija, v ožjem smislu pa t. i. teorija odseva, bistvene-

⁷⁵ Vladimir Iljič Lenin, *Kaj delati? Žgoča vprašanja našega gibanja*, v: *Izbrana dela*, I, op. cit., str. 514, prev. Ciril Štukelj in Drago Bajt.

ga pomena. Spoznavna teorija je bila v raznih oblikah vselej jedro zahodnjaških filozofij in filozofskih sistemov od Sokrata naprej; ker je v marksizmu dolgo časa zapolnjevala manko teorije ideologije, v tem polju tudi niso izpeljali razlike med znanostjo in filozofijo. Tako so, denimo, marksisti na Slovenskem v medvojnem obdobju, enako kot teologi, spoznavno teorijo imenovali tudi modroslovje.⁷⁶ Foucault, Heidegger in Derrida so zato marksizem lahko brez večjih težav uvrstili v evropsko metafizično tradicijo, s čimer so negirali njegov materialistični obrat, t. j., prelom z zahodnjaškimi filozofijami.⁷⁷ Simptom

⁷⁶ Cf. npr.: Vlado Kersnik [Dušan Pirjevec], »Poglavja iz filozofije. (Po M. Mitinu)«, *Ljubljanski zvon*, let. LX, 1940, št. 6, str. 372–379; 463–469; 586–591.

⁷⁷ Antonio Gramsci je bil v medvojnem obdobju eden redkih komunističnih teoretikov, ki se je zavedal nevarnosti »modroslovja« za marksizem; našel ga je v Buharinovih spisih o sociologiji in filozofiji, v katerih je razbral tendenco po formiranju apriornih načel opazovanja in razlaganja fenomenov v naravi in družbi, primernih za vse čase in kraje, kar je interpretiral kot poskus obujanja predmarksovskih filozofskih tradicij znotraj polja markisizma. »Filozofija, ločena od teorije zgodovine in politike, ne more biti nič drugega kot metafizika, medtem ko je velika pridobitev zgodovine modernega mišljenja, ki ga predstavlja filozofija prakse, ravno v konkretni historizaciji filozofije in v njeni identifikaciji z zgodovino.« Gramsci je v svojih polemičnih spisih ugotavljal, da v marksizmu 20. stoletja narašča tendenca ločevanja znanosti od filozofije. Njegov veliki projekt izpeljave »filozofije prakse« je v tem pogledu terjal epistemološko enotnost, katere jamstvo je permanentna zgodovinska analiza pri sleherni praksi, tako politični kot filozofski ali znanstveni (*absolutni »historicizem«*). Pri tem je šel celo tako daleč, da je zagovarjal rezervno rabo materializma; zanj je bil to »termin metafizičnega izvora«. Gramscijevo kritiko Buharina je treba brati kot anticipirano kritiko Stalina, ki je v svoji definiciji dialektičnega in zgodovinskega materializma slabe Buharinove izpeljave zgolj izostril. To je napravil tako, da je izpeljal jasno hierarhično razmerje med dialektičnim in historičnim materializmom, po katerem je historični materializem kratko malo razširitev tez dialektičnega materializma na proučevanje družbenega življenja. Če filozofijo tukaj izenačimo z dialektičnim materializmom, potem moramo njeno osamosvojitve, o kateri govori Gramsci, razumeti ne kot epistemološko ločitev, temveč kot ideološko razmejitev, ki v praksi pomeni zgolj alibi za permanentno poseganje »dialektičnomaterialističnih tez« v znanstvene prakse. Preprosto rečeno, gre za to, da znanstvena prak-

odsotnosti razlikovanja med znanostjo in filozofijo se je v prvi tretjini 20. stoletja najboljše kazal v tem, da so izraz dialektični in historični materializem kot sinonima uporabljali Plehanov, Lenin in Buharin. Začasno je ta problem rešil Stalin v drugem razdelku četrtega poglavja *Kratkega kurza zgodovine VKP(b)* konec 30-ih let, ko je vpeljal jasno razmejitev med dialektičnim in zgodovinskim materializmom. Temelj marksistične teorije spoznanja, s katero sta se v času pozne II. internacionale največ ukvarjala Plehanov in Lenin, je bila predpostavka o tem, da elementi materialnega sveta obstajajo (»na sebi«) neodvisno od človekove zavesti; materija je primarna, zavest je sekundarna. Ker pa je tudi zavest – v zadnji instanci kot delo človeških možganov – sama del tega materialnega sveta, to se pravi, da je glede na podmeno te teorije pravzaprav na isti ravni kot druge zaznavne entitete tega sveta, je iz tega izhajal tradicionalen problem pravilnosti oziroma gotovosti spoznanja. Povedano drugače: privilegij spoznanja – še zlasti pravilnega – je privilegij misleče entitete (ki je nad vsemi drugimi entitetami). Od tod je samo en korak do filozofije Ernesta Macha, ki je z velikim uspehom širil nauk, da naravni svet dejansko obstaja samo v človekovih predstavah. Slavnemu fiziku Ernestu Machu seveda ni prišlo na misel, da bi zanikal empirični obstoj materialnega sveta (žive in nežive narave); dejansko je šlo pri njem »samo« za to, da je dal poudarek na zaznavni moment, t. j., šlo je za gesto, ki je materialni svet (kot stvar na sebi) prikazala v drugačnem »odtenku«; magnetna polja so še vedno

sa po tej logiki ne more ovreči nobene dialektičnomaterialistične teze, medtem ko je obratno vsekakor mogoče. Prepletanje znanosti in filozofije se tako nadaljuje. Cf.: Antonio Gramsci, »Kritične pripombe k poskusu 'Poljudnega eseja o sociologiji'«, v: *Antonio Gramsci, Izbrana dela*, Anton Žun (ur.), Ljubljana, Cankarjeva založba, 1974, prev. Anton Žun, Rada Jelinčič, Maks Veselko, str. 481, 514. Cf. tudi Althusserjevo kritiko Gramscijeve »filozofije prakse«: Louis Althusser in Étienne Balibar, *Reading Capital*, Verso, London, 2006, str. 126–135, prev. Ben Brewster.

delovala druga na drugo kot prej, dan je bil glede na noč še vedno bolj ali manj svetel, sosedov pes Muri je še vedno lahko zelo resnično ugriznil poštarja Ivana – toda vsi ti pojavi bi bili popolnoma brez pomena, še več, *de facto* jih sploh ne bi bilo, če ne bi bilo človekove zmožnosti, da jih vtisne v sistem specifičnih predstav; te predstave zaradi svoje pomembnosti niso paralelna realnost, nekakšen odsev otipljive dejanskosti, temveč je otipljiv svet sam neke vrste njihov odsev. Predstave so torej primarne, otipljivi (materialni) svet komajda sekundaren. Machove ideje z začetka 20. stoletja so nemara vrhunec ideologije scientizma 19. stoletja. Prav zato je njegov nauk postal privlačen in povsem sprejemljiv za številne marksiste (na primer, v krogu Bogdanova in šoli Gorkega na otoku Kapri). Leninov odgovor v razvpitem *Materializmu in empiriokriticizmu*, ki ga nikakor ne smemo obravnavati zgolj kot negativ Machovih modrosti, je bil neprepričljiv toliko, kolikor je Lenin predpostavil, da so človekovi možgani najbolj razvita oblika materije in kot taki zmožni proizvesti relativne (delne) resnice, ne pa tudi absolutnih resnic (kar bi jih povzdignilo nad materijo). Te so spričo večnega spreminjanja narave in družbe dejansko neulovljive in jih ni mogoče zvesti na nobeno pozitiviteto. Večnih resnic po definiciji ni, kajti tudi boga ni, zato Lenin, razen kletvic, slednjim ne namenja večje pozornosti.⁷⁸ Spoznavni proces se torej vrti v večnem odkrivanju novih in novih (delnih) resnic v slabo neskončnost, v njem samem dejansko ni mogoče najti oprijemljive točke, ki bi jamčila za gotovost resničnosti spoznanja; Lenin jo je vpeljal od zunaj – našel jo je v politiki! Tradicionalno Leninovim tezam o monolitni revolucionarni stranki, ki jih je razvil v že navedeni knji-

⁷⁸ Vladimir Iljič Lenin, »Materializem in empiriokriticizem. Kritične pripombe o neki reakcionarni filozofiji«, v: *Izbrana dela*, III, druga izdaja, Cankarjeva založba in Marksistični center pri CK KPS, Ljubljana, 1981, str. 329–334, prev. Božidar Kante.

gi z naslovom *Kaj delati?*, očitajo elitizem – češ da si samovoljno jemlje pravico do vnašanja razredne zavesti oziroma vednosti v delavski razred, ki se resničnosti svojega položaja ne zaveda. Te kritike načelno sicer ne zanikamo, vendar se je lotevamo z drugega konca. V okviru naše problematike lahko namreč trdimo ravno nasprotno: prav delavski razred je kot nekaj zunanega trdna točka – točka gotovosti, ki daje edini smisel marksistični teoriji (vednosti) in vnaša red v kaos njenega spoznanja, ki se giblje v slabi neskončnosti. Ker pa je delavski razred revolucionarni stranki nekaj zunanega, ga je najprej treba razumeti kot nekaj nediferenciranega – kot nekaj, kar nastopa najprej kot nediferencirana množica, ki jo sestavljajo kmetje, siromašni kozaki, ribiči, dijaki, cestni razbojniki, rokohitrci, sirote, večni študentje, delavci, prostitutke, pijanci, propadli plemiči, vegetarijanci, invalidi, vojaki, judje, mornarji, matere, vaški silaki in pretepači itn. itn., to se pravi: je neskončno število identitet v najrazličnejših kombinacijah –, in prav zaradi neskončnosti tega števila je lahko nestrukturirana množica (masa), o kateri je na dolgo in široko pisal Maksim Gorki v času svojih potovanj po Rusiji in Italiji, ki jo je risal Ilja Repin in na katero so naleteli revolucionarji pri svoji vsakodnevni praksi. Mogoče je trditi, da delavski razred v marksistični teoriji kritične (Leninove) smeri v pozni II. internacionali nastopa kot teoretska predpostavka, medtem ko so množice empirično dejstvo. Srečanja revolucionarjev, oboroženih s teorijo, ideologijo, filozofijo, s to množico šele omogočijo, da si lahko zamislimo razrede kot posebne politične entite, ki so bile prej zgolj posamezne enote v množstvu identitet. Buržoazija in delavski razred tako postaneta koncepta – še vedno sta del te množice, vendar sta zdaj »odtenka«, ki strukturirata množico, bistveno določata in tudi zamejmeta red in število njenih elementov. Ni toliko pomembna njuna moč, ki bi jo lahko pozitivno izmerili z odstotki ali številkami, temveč potencial redukcije neskončne serije identitet v entitete, ki jih lahko imenujemo razredi, ki dejansko ne ustre-

zajo empiričnim identitetam individuuumov. Razlika v identiteti med ruskim, francoskim in slovenskim delavcem je nepremostljiva – na tem nivoju revolucionarno geslo »Proletarci vseh dežel – združite se!« nima nikakršne zveze z empirično realnostjo, prej s politično fikcijo. Komunistična politika je protiidentitetna politika.⁷⁹ Komunistom je v resnici prav malo mar, denimo, ali buržoazija samo sebe prepozna kot vladajoči razred; če že »[V] navadnem življenju vsak shopkeeper [štacunar] dobro loči med tem, za kar se nekdo izdaja, in tem, kaj dejansko je...«⁸⁰, potem kritično distanciranje od partikularnih prepričanj še toliko bolj velja za revolucionarje. (Res pa je, da so delavske identitete bistveno trši oreh.) Diskurz o delavskem razredu kot posebni identiteti posameznikov je zanesljivo znamenje, da ni revolucionarne politike. Tak diskurz je ideologija vladajočih strankarskih in sindikalnih elit, kar je bilo mogoče v letih po drugi svetovni vojni videti tako na Vzhodu kot na Zahodu. Pa tudi vmes: v Jugoslaviji. Vladajoča ideologija pa je bila pri vseh treh polih humanizem, v raznih odtenkih, se ve; v prvem primeru kot esencializem znanosti (ali bolje: vednosti nasploh) in tehnike, brez katere ni osvoboditve človeka od muk polnega dela, v drugem kot evrokomunizem, ki se je z gnusom otresel nečloveškega koncepta diktature proletariata, v tretjem primeru pa delavsko samoupravljanje, kjer sadove lastnega dela uživajo neposredni proizvajalci že v času svojega življenja in ne šele prihodnje generacije.⁸¹

⁷⁹ Cf. npr.: Rastko Močnik, *Spisi iz humanistike*, Založba / * cf., Ljubljana, 2009, str. 346–348; Miklavž Komelj, *Kako misliti partizansko umetnost?*, Založba / * cf., Ljubljana, 2009, str. 60–67.

⁸⁰ Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *MEID*, II, op. cit., str. 61–62.

⁸¹ Opiramo se na Močnikovo izpeljavo razlike med vladajočo ideologijo in ideologijo vladajočih. Cf. npr.: Rastko Močnik, »V boju za svobodo javne besede – danes«, spremna beseda, v: Karl Marx, *Cenzura in svoboda tiska*, Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana, 1985, str. 7–22. Za problem(atiko) diskurza o razredih pri političnih elitah v socialisti-

Leninove besede o »odtenkih«, njihov pomen, so povsem korelativne Marxovi sloviti metafori o etru, s katero je poskušal definirati razmerja med različnimi produkcijskimi načini:

V vseh družbenih oblikah je neka produkcija, ki določa položaj in vpliv vsem drugim in katere odnosi zatorej tudi določajo položaj in vpliv vsem drugim odnosom. Splošna svetloba je, v katero so potopljene vse druge barve in [ki] jih modificira v njihove posebnosti. Posebni eter je, ki določa specifično težo vsega bivanja, ki se kaže v njem.⁸²

Tako pri Leninu kot tudi pri Marxu posamezna entiteta – v prvem primeru razred (kot koncept), v drugem pa neki produkcijski način – sama od sebe ne odseva ničesar. Ne razpolaga z nikakršnim globljim bistvom lastne eksistence, ki bi izpričeval neko resnico; nekaj pomeni, zastopa (odseva) zgolj v relaciji z drugimi elementi. Analiza partikularnega fenomena, predmeta (itn.) v naravi in družbi je pri Leninu, tako v *Materializmu in empiriokriticizmu* kot tudi v poznejših, bistveno bolj cenjenih t. i. *Filozofskih zvezkih*, neposredno odvisna od njegove relacije do drugih predmetov in fenomenov.⁸³ Ker je teh relacij po definiciji potencialno neskončno, je poudarek namenjen razmerju kot takemu, kar ni brez posledic za razumevanje fenomena – predmeta kot takega. Razmerje je pri Leninu epistemološko (!) edina stabilna (pozitivna) točka; njena epistemološka možnost je neodvisna od binoma pravil-

čni Jugoslaviji cf. tudi: Marko Kerševan, »Razredi in sloji«, v: *Razredna analiza in marksistična družbena teorija. Razprave iz marksistične obče sociologije in sociologije religije*, Delavska enotnost, Ljubljana, 1980, str. 51–53.

⁸² Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, op. cit., str. 37.

⁸³ »Stvar na sebi je sploh prazna, neživljenjska abstrakcija. V življenju v gibanju je vse in vsako tako 'na sebi' kot tudi 'za druge' v odnosu do drugega, v tem ko se spreminja iz enega stanja v drugo. Sehr gut!! [Zelo dobro!!] Če sprašujemo, kaj so stvari *na sebi*, so ist in di Frage gedankenloserweise die Unmöglichkeit der Beantwortung gelegt... [je v vprašanje brezmiselno položena nemožnost odgovora...]« Vladimir. Iljič Lenin, *Filozofski zapisi*, op. cit., str. 37. (Poudarki in pripisi v oglatih oklepajih so Leninovi.)

no/napačno. Zato nemara ni naključje, da je celo Claude Lévi-Strauss še v 50-ih letih metodo svojega raziskovanja eksplicitno povezoval z dialektičnim materializmom. »Divje misli« namreč nikakor ni mogoče primerjati s »scientističnim umom« zahodne civilizacije na nivoju pravilnosti/nepravilnosti njunih spoznanj, temveč zgolj na nivoju logike sistema – ta v obeh primerih izpeljuje razlike med naravo in kulturo, brez česar si ni mogoče zamisliti nobene človeške skupnosti. Pravilnost/nepravilnost posameznih spoznanj je tukaj brez pomena; bistvene so institucije.⁸⁴ Lenin je v obdobju 1899–1915 nevede naredil premik v marksistični teoretski problematiki: iz človekove zavesti (filozofske tematike), omejenosti človekovega spoznanja, kateremu že intuicija pripoveduje, da besede in stvari niso take, kot so videti (da imajo besede lahko včasih različne pomena, brez materialistične teorije zelo dobro ve tudi glasbena skupina Led Zeppelin⁸⁵), in da se neprestano spreminjajo v problem vednosti kot take. Skrivnost neujemanja med označencem in označevalcem, v katero nevede trči, ga na neki način postavlja za sopotnika Ferdinanda de Saussurja; seveda le, če utemeljitelja strukturalne lingvistike beremo z

⁸⁴ Lévi-Strauss je v pismu, ki ga je poslal uredništvu *La Nouvelle Critique* leta 1955 svojim ortodoksnim marksističnim kritikom zabrusil tole: »[Č]e bi se [g. Rodinson] ne zadovoljil zgolj z nekaterimi izvlečki, ki so bili objavljeni pred nekaj meseci in bi prebral celotno knjigo, bi lahko našel poleg ene marksistične hipoteze o nastanku pisave, tudi dve študiji, ki sta posvečeni brazilskima plemenoma – Caduevo in Bororo – in ki poskušata interpretirati domačinske superstrukture, temeljita pa na dialektičnem materializmu; ta novost pa bi si v zahodni etnografski literaturi nemara zaslužila več pozornosti in naklonjenosti.« Revija tega pisma ni objavila, avtor ga je nazadnje vključil v knjigo. Cf.: Claude Lévi-Strauss, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb, 1977, str. 341–342 (op. 2), prev. Ivan Kuvačić. (Prev. iz hrv. jezika je moj.)

⁸⁵ Cf., npr. eno vrstico iz skladbe skupine Led Zeppelin, z naslovom »Stairway to Heaven« (1971): »/ 'Cause you know sometimes words have two meanings./« (»Ker veš, imajo besede včasih dva pomena.« (Dobesedni prev. iz angl. jezika je moj.) [Http://www.azlyrics.com/lyrics/ledzeppelin/stairwaytoheaven.html](http://www.azlyrics.com/lyrics/ledzeppelin/stairwaytoheaven.html) (dostop: 22. 01. 2010).

Oswaldom Ducrotom, katerega temeljno tezo je mogoče zgotoviti v njegovo priljubljeno izjavo, da besede same po sebi (ali predmeti, pojavi, a tudi besede – »odtenki« pri Leninu namreč niso zgolj besede kot take (!)) prav nič ne pomenijo.⁸⁶ Te skrivnosti ni mogoče razvozlati v okviru misleče človekove glave, temveč jo je treba misliti kot sistem. Pri Saussurju je to jezik, pri Leninu razmerja relacij, ki so po definiciji zunanja individuumu in njegovim intelektualnim (ne)kompetencam; predvsem pa je modalnost tematiziranja razmerij onstran racionalističnih binomov, ki so motor slabe neskončnosti: pravilno/napačno, delno pravilno/delno napačno itn. Lenin namreč že v *Materializmu in empiriokriticizmu* dolgočasje slabe neskončnosti ponavljanja delnih resnic preseka s tezo, da so znanstveni izsledki posameznih znanstvenikov lahko povsem pravilni (in kot taki dragoceni), medtem ko je lahko njihova politična-filozofska predstava o svetu, ker služijo razredu kapitalistov, popolnoma napačna.⁸⁷ Pravilno in napačno hkrati – to se

⁸⁶ »Kadar rečem, da besede ničesar ne pomenijo, tedaj imam v mislih, da besede ne dajejo informacij o svetu – oziroma natančneje: informacije o svetu dajejo samo izrazito posredno.« – »Povejmo še enkrat; imamo dve izjavi [utterances], ki prinašata iste informacije, vendar imata popolnoma različni argumentativni funkciji; ti funkciji sta nujno povezani z besedami kot takimi, z besedami, iz katerih sta ti dve izjavi narejeni, to se pravi, da sta povezani z jezikovnim sistemom, z jezikovno strukturo – ne glede na dane informacije.« Oswald Ducrot, *Slovenian Lectures. Argumentative Semantics. Conférences slovènes. Sémantique argumentative*, ured. Igor Ž. Žagar, Inštitut za humanistične študije, Ljubljana, 1996, str. 20 in 126. (Prev. iz angl. jezika je moj.)

⁸⁷ »Niti *enemu* izmed profesorjev, ki lahko napravijo najdragocenejša dela na specialnih področjih kemije, zgodovine, fizike, *ne smemo verjeti niti ene same besede*, brž ko gre beseda o filozofiji. Zakaj? Iz istega razloga, po katerem *nobenemu* profesorju politične ekonomije, ki lahko da najdragocenejša dela na področju faktičnega, specialnega raziskovanja, *ne smemo verjeti niti ene besede*, kakor hitro gre za občo teorijo politične ekonomije. Kajti ta je prav tako *partijna* znanost v sodobni družbi kot *spoznavna* teorija. Na splošno: profesorji-ekonomisti niso nič drugega kot učeni komiji razreda kapitalistov, profesorji filozofije pa – učeni komiji teologov.« Vladimir Iljič Lenin, *Materializem in empiriokriticizem*, *op. cit.*, str. 493–494.

pravi, obenem v posamezni zavesti? –, kajti znanstvena, politična in filozofska oblika mišljenja so zgolj različne oblike ene in iste zavesti. Sofistična, v temelju nedialektična igra sosledja delnih resnic, kjer se ob vzniku nove resnice pokaže, da je stara (lahko) glede na novo napačna, vendar velja za nazaj še vedno za pravilno, je tukaj brez moči. Lenin je tukaj dovolj jasno in vsaj narahlo nakazal specifično razliko med znanstvom, filozofijo in ideologijo, čeravno je ni izpeljal. Ivo Urbančič je nekoč zapisal, da je Leninov *Materializem in empiriokriticizem* »prav obupno revna knjiga«⁸⁸. Imel je prav; Leninova filozofska preproščina, izjemna robotost pri rokovanju z vprašanji, pod katerimi so padali največji veleumi v zgodovini, je resnično neznosna. Za marksizem tistega časa je bila nedopustna ostra delitev na filozofijo, kateri pripada gibanje misli, in znanost, ki ji pripada suha eksaktnost; oboje je hotel misliti – oziroma uporabljati – skupaj, zato je nemalokrat uporabljal sintagme kot: znanstvena filozofija ali celo znanstvena ideologija. Leninov *Materializem in empiriokriticizem* kaže vse slabosti tega projekta, ki ja na koncu spodletel; od njega ni ostalo nič. Natančneje: propadli Leninov projekt je ničta točka t. i. postmarksističnih projektov. Zdi se, da je celo danes skoraj nemogoče povedati kar koli novega o materializmu, ne da bi hkrati že tisoč in prvič dokazali, da Lenin ni razumel nemške klasične filozofije.⁸⁹ Toda kako, da je spodletel tudi drugi marksistični – Althusserjev – projekt, ki je neusmiljeno kritiziral prvega in in ki si je prizadeval, da bi skozi simptomalno branje (padlih oziroma takrat še padajočih) klasikov izšla druga znanost in druga filozofija?

Sovjetska oblast se je utemeljila na zavezništvu med delav-

⁸⁸ Ivo Urbančič, *Leninova »filozofija«*, Založba Obzorja, Maribor, 1971, str. 21.

⁸⁹ Npr.: Slavoj Žižek, »'Materializem in empiriokriticizem' za XXI. stoletje?«, v: *Problemi*, let. 47, št. 4/5, Ljubljana, 2009, str. 59–80.

ci in siromašnimi kmeti – zavezništvo, ki ga je konstituirala gesta oktobrskega prevrata. Delavski razred (diktatura proletariata) je bilo kot razred – kljub temu da je bila industrija stare carske Rusije, ki je bila materialna podlaga za njegov empirični obstoj in reprodukcijo, v skoraj popolnem razsulu –, mogoče misliti samo v okviru te koalicije, ki pravzaprav ni bila utemeljena na pogodbi (dogovarjanje med političnimi strankami, prva ustava Ruske sovjetske federativne socialistične republike /RSFSR/), temveč novem političnem stanju.⁹⁰ Pri tem je treba dodati, da v ruski revoluciji nadomestno sredstvo, ki je zagotavljalo disciplinirano kompozicijo delovne sile, t. j., enega izmed osnovnih pogojev za razredno dominacijo – brez katere si razredov ne moremo zamisliti, pravzaprav niso bile toliko tovarne, temveč milijonska carska armada. Carska armada je bolj kot katera koli tovarna ustvarila pogoje za politično kooperacijo med delavci in kmeti. Disciplinski armadni režim je namreč industrijskemu delavcu in kmetu odredil položaj navadnega vojaka, buržuju in podeželskemu plemiču ali

⁹⁰ Kot primer bi lahko navedli Revolucionarno vstajniško armado Ukrajine, ki so jo pod poveljstvom anarhista Nestorja Mahnoja sestavljali kmetje in ki se je v južni Ukrajini v letih 1918–1921 borila proti Denikinovi (beli) vojski, vendar zlasti v sklepnem delu državljanske vojne tudi proti rdeči armadi. Mahnojeva vojska je z rdečo armado sicer tudi sklenila kratkotrajna zavezništva; poleti 1919, torej v času ofenzive bele garde, je z nenadnim sunkom v bok Denikinovi armadi onemogočila prodor proti Moskvi in po poznejši oceni V. M. Molotova tako celo onemogočila padec sovjetske oblasti. Epizoda nakazuje, da je oktobrska revolucija odprla politični horizont, ki je znatno presegal boljševiški program in za katerega je mogoče trditi, da je bil vseskozi kompromis s tem horizontom. Povedano drugače: za pridobitve oktobrske socialistične revolucije, ki so jo izpeljali boljševiki, so se bili pripravljene boriti tudi nasprotniki boljševikov. Revolucionarni proces med februarjem in oktobrom 1917 je ne glede na boljševiško politično dominacijo odprl novo razmerje med možnim in nemožnim. Miklavž Komelj revolucionarni proces razlaga z dialektiko med obstajanjem (možno) in še neobstajanjem (nemožno); revolucionarno obstajanje je na strani še-ne-obstoječega. Cf.: *Molotov Remembers*, str. 99–100; Miklavž Komelj, *op. cit.*, str. 21–52.

kozaškemu atamanu pa položaj oficirja.⁹¹ In naprej: kako je bila lahko buržoazija v takih razmerah vladajoči razred? Zagotovo ne zaradi svoje dejanske moči; kadeti (ustavni demokrati) so bili, na primer, povsem marginalna politična stranka. Buržoazija svoje formalne kratkotrajne oblasti, ki jo je izvajala z organom, imenovanim začasna vlada, operativno ni mogla izvajati brez sodelovanja delavske in kmečke stranke (menjševikov in desnih socialnih revolucionarjev). Od februarske revolucije je bila buržoazija točka *statusa quo* – točka nadaljevanja imperialistične vojne in prestavljanja rešitve vprašanja zemlje v nedoločeno prihodnost. Buržoazije kot razreda si v Rusiji ni bilo mogoče predstavljati brez njihovega takratnega zavezništva s strankami, ki bi glede na program prej spadale k boljševikom. Dejansko so boljševiki program, ki je zadeval rešitev kmečkega vprašanja, v bistvenih potezah prevzeli od socialnih revolucionarjev.⁹² Politični projekt, s katerim je mogoče definirati rusko buržoazijo v revolucijskem času kot vladajoči razred, je imperialni projekt, je vztrajanje v imperialistični vojni za vsako ceno. Poudarjam: buržoazija kot razred ni kratko malo vsota političnih akterjev, temveč učinek tega zavezništva, ki so ga podpirali tudi najbolj premožni sloji, pa čeprav so morda intimno prezirali stranke, ki so se identificirale z ljudskimi množicami. Stari pruski aristokrat von Hindenburg je na smrt preziral nemško socialno demokracijo, kljub temu da je ta skupaj z vojaško elito, kateri je pripadal tudi sam, zatrla komuniste – brez tega nikoli ne bi postal predsednik republike, pa čeprav je bil po prepričanju monarhist. Nacisti so odkrito prezirali tako socialno demokracijo kot tudi staro

⁹¹ Več smo na to temo pisali v: Lev Centrih, »Zgodovina (realnega) socializma v analizah svetovnih-sistemov, v: Fernand Braudel, *Dinamika kapitalizma*, Založba Sophia, Ljubljana, 2010, str. 113–114, prev. Gregor Moder.

⁹² Sheila Fitzpatrick celo pravi, da sta bila programa boljševikov in socialnih revolucionarjev v zvezi z zemljo praktično identična. Cf.: Fitzpatrick, *Russian Revolution*, *op. cit.*, str. 66.

odsluženo aristokracijo in meščanstvo, pa so od tega meščanstva vendarle dobivali finančno pomoč in na koncu utrdili njegove privilegije.

Po teoretiku Nicosu Poulantzasu – nanj se v pričujoči analizi vseskozi opiram – razredov ni mogoče razumeti kot empirične družbene skupine. Kar zadeva nacistično Nemčijo, bi bržkone morali v nasprotnem primeru sprejeti sklep, da so razredi v diktaturi izginili oziroma da se je »razredni sistem« kratko malo zlomil, kot je, denimo, trdila Hannah Arendt;⁹³ pri primeru Jugoslavije – Dravske banovine – pa bi bili prisiljeni po istem ključu preuranjeno, predvsem pa površno sklepati, da je omrežje, sestavljeno iz podjetnikov in bankirjev v mestih – kot nam ga, denimo, zlahka ilustrira fotografija vodstva ljubljanskega velesejma⁹⁴ – ter skupin brezimnih vaških oderuhov s podporo duhovščine in politikov, tvorilo izkoriščevalski slovenski razred kapitalistov. Po Poulantzasu razredi primarno niso identitetne statusne skupine, temveč prej entitete, ki v razrednem boju, ki mu gre epistemološki in politični primat, spreminjajo svoje pojavne oblike; bistveno pa je to, da ta boj poteka hkrati na terenu ideologije, politike in ekonomije.⁹⁵ Rekli bi lahko, da so bili »uspešni« nacistični projekt velegradenj, a tudi propadla projekta preureditve jugoslovanske monarhije – bodisi v korporativno državo ali demokratično federalistično ustavno monarhijo – in sanacija kmečkih dolgov vozlišča raznovrstnih družbenih (razrednih) bojev; zgodovina teh projektov nam daje pogled v kompozicijo družbenih sil, ki so bile v teh bojih udeležene. Razredno pripadnost elit Dravske banovine je tako mogoče razbirati samo v razmerju med njihovimi propadlimi perifernimi projekti in

⁹³ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Študentska založba, Ljubljana, 2003, str. 387–410, prev. Zdenka Erbežnik et al.

⁹⁴ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer et al., op. cit., str. 478.

⁹⁵ Nikos Pulancas, op. cit., str. 12–37.

»uspešnimi« projekti razredne dominacije dežel polperiferije oziroma centra, od katerih so bile te ekonomsko, pa tudi idejnopolično odvisne; navdihovanje pri fašističnem in katoliškem korporativizmu pač ni bila stvar poljubne izbire akterjev. Razkosanje kraljevine Jugoslavije je tudi na empirični ravni pomembno otežilo razumevanje slovenskih kapitalistov kot razreda, če ga ni že povsem onemogočilo, saj je država razpadla. Tedaj ni nič nenavadnega, da je Kidrič lahko v prvi vrsti govoril o razredni logiki oziroma družbeni strukturi, v kateri je gospodstvo slovenske kapitalistične gospode slednjič postalo povsem odvisno od prestolnic fašistične polperiferije.

Posebnosti perifernega položaja Dravske banovine in socialna doktrina političnega katolicizma

Po Aleksandru Bilimoviču je bil osrednji ekonomskopolitični problem kraljevine Jugoslavije v prenaseljenosti podeželja in zelo nizkem pridelku kmečkih posesti. Kljub temu da je bila v Jugoslaviji najbolj industrializirana prav Dravska banovina, je bilo prebivalstva, ki se je preživljalo s kmetijstvom, do leta 1941 še vedno okoli 60 odstotkov. Toda iz popisa prebivalstva iz leta 1931 je razvidno, da kar 20 odstotkov kmetij ni omogočalo preživetja kmečkim gospodinjstvom, katerih člani so bili vedno pogosteje prisiljeni iskati dohodke v nekmetijskih dejavnostih. Sedeminpetdeset odstotkov vseh posesti je bilo namreč manjših od 5 ha, le dober 1 odstotek pa jih je bilo večjih od 50 hektarjev, med njimi pa jih velika večina ni obsegala nad 100 ha.⁹⁶ Zemljiški davek je konec 30-ih let obsegal le 14 odstotkov vseh davkov. Petdeset odstotkov vseh podjetij je zaposlovalo manj kot deset delavcev; v 84 odstotkih jih je bilo zaposlenih manj kot 50; le 3 odstotki pa so jih zaposlovali nad

⁹⁶ Bilimovič, *Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel*, op. cit., str. 5; Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer et al., op. cit., str. 444, 450–456, 484.

250, med njimi Trboveljska premogokopna družba, jeseniške in ravenske železarne, Tovarna emajlirane posode Westen, tekstilne tovarne Jugobruna Kranj, tržiški Glanzmann-Gassner, mariborska Doctor in drug ter Hutter in drug.⁹⁷

Tole je vzorčni primer majhne kmetije na Dolenjskem, kot ga povzema France Kresal na podlagi podatkov Kmetijske zbornice iz junija 1938:

[I]mela [je] 4 ha zemlje, in sicer 2 ha njiv, 16 arov vinograda, drugo je bil gozd in travnik. Prehranjevala je 7 oseb, od tega 2 predšolska otroka. Pridelek kmetije je v letu 1936/37 znašal vrednost 8780 din. Od tega je bilo uporabljeno doma za lastno porabo za 5375 din, prodanih je bilo za 3405 din pridelka. V tem letu je ta kmet pridelal: 40 mernikov⁹⁸ koruze za 1000 din, 15 mernikov pšenice za 325 din, 12 mernikov ječmena za 300 din, 6 mernikov prosa za 150 din, 6 mernikov ajde za 150 din, 70 mernikov krompirja za 1400 din, 3 mernike fižola za 150 din in 900 litrov vina za 2700 din, 35 mernikov sliv za 525 din, 4 mernike jabolk za 80 din in jajc za 100 din.

Izdatkov za tekoče potrebe in špecerije je bilo za 4958 din, za 1020 din pa je moral dokupiti hrane, ker je že zgodaj spomladi zmanjkalo kruha. Izdatki so bili naslednji: 750 din za 25 mernikov pšenice, 270 din za vrečo moke, 180 din za 60 kg soli, 200 din za petrolej in vžigalice, 340 din za meso, 500 din za prašiča, 250 din za krmo, 250 din za drva, 180 din za 30 kg galice, 1500 din za obleko in obutev, 110 din za Domoljuba in šolske potrebščine, 700 din za cigarete, 100 din za milo, 450 din za priboljške in zabavo in 198 din za davek. Primanjkljaj je znašal 2573 din in ga je kmet pokril s postranskim zaslužkom z dnino 1160 din, z domačo obrtjo 1000 din in z bratovim prispevkom. Če ne bi bilo postranskega zaslužka in bratove podpore, bi se morala družina omejiti pri porabi kruha ali pa použiti koruzo, namenjeno za krmo, ali se pa zadolžiti.⁹⁹

⁹⁷ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 452–453.

⁹⁸ 1 mernik = posoda s prostornino 30,74 litra. Mernik pšenice = 22, 8 kg.

⁹⁹ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, *op. cit.*, str. 116.

Kresal prav tako navaja vzorčna primera srednje in velike kmetije. Pri prvi, njena velikost je merila 9 ha, so med stroški že navedeni zavarovanje in mezde za najete delavce v vinogradu, kmetija pa se je lahko preživljala sama; pri drugi, z velikostjo 35 ha, katere glavni prihodek je prinašala dobičkonosnejša živinoreja – 9330 din za govedo, 9266 din za mlekarstvo in 4393 din za prašičerejo –, pa so že nastali stroški, ki so bistveno bolj kot z golo reprodukcijo delovne sile (t. j., gospodinjstvom) povezani s produkcijo presežne vrednosti, t. j., z aktivnim udeleževanjem na trgu.¹⁰⁰ Velika gospodarska kriza v začetku 30-ih let je dokončno razkrila nevdržnost obstoječega stanja v kmetijstvu. Kresal ugotavlja, da so se najbolj zadolževale prav majhne kmetije – do petkrat bolj kot srednje in kar desetkrat bolj kot velike kmetije. V novomeškem okraju, na primer, je bilo zadolženih 36,4 odstotkov vseh kmetij; dolgovi pa so v povprečju znašali 17 096 din po kmetiji (14-letni čisti katastrski donos teh kmetij). Kmečki dolgovi so se v kriznih letih zaradi znižanja cen kmetijskih izdelkov in hkrati nespremenjenih cen industrijskih izdelkov, stroškov obresti in davkov povzpeli s 600 milijonov dinarjev leta 1928 na 1,2 milijarde dinarjev leta 1932 – v celotnem jugoslovanskem prostoru pa s 3 milijarde na 7 milijard dinarjev.¹⁰¹ Glede na to, da je bila absolutna večina slovenskih kmetij manjša od 5 ha in da je bilo njihovo kreditiranje *de facto* namenjeno samo za golo preživetje kmečkih gospodinjstev – zgolj za reprodukcijo njihove delovne sile, to se pravi, da je bilo po logiki kapitala povsem neproduktivno, kot ugotavlja Kresal, in da srednji in večji kmetje niso imeli zadosti sredstev, da bi pokupili kmetije, ki so prišle na boben, bi moralo sredi 30-ih let priti do popolnega kolapsa slovenskega kmetijstva. Do tega kolapsa ni prišlo; in prav v tem, da do njega ni prišlo, smo prej identificirali »projekt«, s katerim je mogoče podrobneje opazovati in

¹⁰⁰ *Op. cit.*, str. 116–117.

¹⁰¹ *Op. cit.*, str. 99, 120.

analizirati ekonomska in politična protislovja predaprilske Dravske banovine in potemtakem tudi razložiti problematično hegemono pozicijo vladajočega razreda; v prvi vrsti kompozicijo sil, ki ga je sestavljala.

Pri kom so se kmetje zadolževali? Dobra polovica (53 odstotkov) vseh posojil je bila sklenjenih z bogatejšimi kmeti, trgovci in odvetniki, ena tretjina pri kreditnih zadrugah in zgolj slaba sedmina pri hranilnicah in bankah (15 odstotkov).¹⁰² Navedeni vzorčni primer male dolenjske kmetije pa nakazuje, da je bil kredit tudi ena izmed nezanemarljivih oblik menjave znotraj kmečke družine, dejansko klana. Nezanemarljivost kredita znotraj kmečke družine seveda ni v njegovi dejanski ekonomski teži, kajti v primerjavi z deleži drugih oblik kredita ga statistika najverjetneje sploh ni registrirala, marveč v njegovi funkciji reprodukcije sorodstvenih razmerij v času kapitalistične diferenciacije podeželja; natančneje: v okviru konkretne družbene formacije nam pokaže na necelost družine kot institucije. Vprašanje družine je namreč bistvenega pomena. Kot bomo poskušali pokazati, je to vprašanje izjemno pomembno, ker je veljalo kot paradigma doktrine o družbeni pravičnosti, ki jo je razvijal in se na njej tudi razcepil politični katolicizem, sicer najmočnejša politična sila na Slovenskem do aprilske vojne.

Ko Kresal ugotovi, da so velike kmetije (v nasprotju z malimi) lahko proizvajale za trg, v resnici pokaže na pomemben paradoks. Male kmetije niso bile zmožne intenzivne proizvodnje presežkov, ki bi jih bilo mogoče ponuditi na trgu, a to še zdaleč ne pomeni, da niso bile odvisne od tega trga; razlika med malimi in večjimi kmetijami je bila predvsem ta, da pri proizvodnji prvih ni mezdne delovne sile. Natančneje: kmetje

¹⁰² *Op. cit.*, str. 119.

malega obrata nastopajo kot mezdni delavci, dninarji, ker na svojih malih posestih nimajo objektivne možnosti za mezdni odnos.¹⁰³ Ekonomija malega posestva je v svojih bistvenih potezah ekonomija kalorij, katere patriarhalne produkcijske, nemezdne odnose eksploatacije določa tista kmetijska proizvodnja, v kateri že imajo dominantno vlogo mezdni odnosi. To pa je navsezadnje mogoče samo zato, ker je moderna industrija na prenizki stopnji razvoja, da bi lahko v zadostnem obsegu absorbirala presežno delovno silo s podeželja. Ekonomija kalorij kot vsaka ekonomija v kapitalistični družbeni formaciji pretendira na profit, vendar profita sama po sebi ni zmožna realizirati; v svojih mejah *de facto* izžema iz delovne sile več moči, kot jo lahko nadomestijo kalorije – edino dejansko »plačilo« za opravljeno delo, ki ga v njenem okviru dobivajo delavci.¹⁰⁴ Če

¹⁰³ Kautsky je v svoji klasični analizi moderne agrarne produkcije zapisal, da je »blago, ki ga malo posestvo proizvaja v presežku, [...] tisto proizvodjalno sredstvo, ki ga veleposestvo nujno potrebuje, blago, imenovano delovna sila.« Karl Kautsky, *Agrarno vprašanje. Pregled tendenc v modernem kmetijstvu in agrarna politika socialne demokracije*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1952, str. 308, prev. Jože Berkopec.

¹⁰⁴ Prehranjevanje, obnavljanje delovne moči, je bilo med drugim tudi velika literarna tema književnega realizma na Slovenskem. Ritualni prehranjevanja, zlasti zajemanja iz skupne sklede, so vozlišča mnogih fabulativnih zapletov pri Tavčarju, Kersniku, pa tudi Bevku in Vorancu. Tematika prehranjevanja je pri tej književnosti dispozitiv, ki omogoča bistveno povečanje pomenske vrednosti glagola *jesti*. Npr. »In laz in kočo mu je bil snedel s šolo!« *Cf.*: Ivan Tavčar, »Moj sin«, v: *Med gorami. Slike iz loškega pogorja*, Izbrano delo, III, Mladinska knjiga, Ljubljana 1971, str. 30; »Karloški Anžon je bil tisti večer gospodarju prinesel naročeno nožičko, po katero je bil 'bruhnil' na Tolminsko, Lizi pa ruto rumenih hrušk, po katere je bil 'bruhnil' na Cerkljansko.« Leon Emil [Ivan Tavčar], »Cvetje v jeseni«, v: *Ljubljanski zvon*, let. XXXVII, št. 3, Ljubljana, 1917, str. 408. Pri tej drugi Tavčarjevi povesti je jasno razvidna izpeljana distanca med govorom kmetov in govorom meščanstva; delo je namreč napisano v prvi osebi ednine, pripovedovalec pa je ljubljanski odvetnik, ki se odpravi na oddih v škofjeloško hribovje. Meščani in kmetje sicer govorijo isti jezik, razlika je le v govorici, katere sled je razvidna v rabi narekovajev, npr. pri glagolu *bruhniti*, katerega pomensko vrednost določa dispozitiv praks prehranjevanja. V tem konkretnem primeru ta glagol, ki aludira na prehranjeva-

od te ekonomije abstrahiramo mezdno delo, drobno obrt in kredite, vidimo, da je njena edina možnost, da uporabne izdelke preobrazi v blaga, dobesedno v tem, da jih odtegne želodcem.¹⁰⁵ Povezanost male kmetije z blagovno proizvodnjo pa je njena eksistenčna nuja; v zadnji instanci je porok za njene kredite zemlja, ki je v tem razmerju blago, s katerim kmečki gospodar razpolaga kot svobodni posestnik. Ta odnos, ki se kaže v denarni obliki in ki kmečkega gospodarja vzpostavlja kot svobodnega posestnika, je zgolj zunanji; navznoter, v odnosu do družinskih članov, ki delajo na tem majhnem posestvu, patriarhalna razmerja nimajo denarne oblike.¹⁰⁶ Denarni kredit v mali proizvodni enoti med družinskimi člani dejansko ni mogoč; a kako lahko potem kljub vsemu govorimo o bratovem

nje, nakazuje razliko med mestom in podeželjem, med dvema različnima diskurzivnima formacijama. Knjižni jezik kot objektivni sistem pravil tedaj rabi kot teren, kjer je mogoče markirati to razliko. Meščanski govorni dispozitiv se kaže v distanci do kmečkih govornih praks, saj je njegova ideološka predpostavka povezana z istovetenjem svojih govornih praks s knjižnim jezikom. Ob tem dodajamo, da je poljudna izdaja pričujočega Tavčarjevega dela v zbirki »Naša beseda« narekovaje, ki obstajajo v izvirniku, izpustila. Cf.: Ivan Tavčar, »Cvetje v jeseni«, v: *Izbrano delo*, III, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1971, str. 208.

¹⁰⁵ Podhranjenosti prebivalstva je mogoče pripisati tudi dejstvo, da so »v tridesetih letih [...] kar 45 % nabornikov spoznali kot nezadostno razvite za opravljanje vojaške službe. Upočasnilo se je tudi zniževanje stopnje umrljivosti, tako da več kot 40 % odraslih Slovencev ni dočakalo starosti 60. let.« Cf.: Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 479.

¹⁰⁶ Pri izpeljavi tega problema so bile zame pomembne teoretske polemike v okviru skupine, ki je pod vodstvom dr. Maje Breznik jeseni 2009 pripravljala prijavo mednarodnega projekta z naslovom *Transformations in the Cultures of Labour*. Skupina se je ukvarjala z vprašanji kompleksnega razmerja med sodobnimi pogoji produkcije v okviru delovnih organizacij in strategijami preživetja v okviru gospodinjstev. Na razvoj moje problematike so vplivale teze in ugotovitve dr. Maje Breznik, prof. Rastka Močnika in kolega Marka Kržana, ki je skoz branje Charlesa Bettelheima izpeljal povezave med heterogenostjo delovnih procesov znotraj posamezne produkcijske enote in razmerjem te enote z mnogimi drugimi enotami. Cf.: Marko Kržan, »K teoriji prehoda med produkcijskimi načini«, *Teorija in praksa*, let. XLVIII, št. 1, Ljubljana, 2011, str. 144–161.

kreditu? Preden na to odgovorimo, je treba dodati, da so v malem kmečkem gospodarstvu mogoče (v resnici moramo reči, da so celo nujne) druge oblike kreditiranja, na primer, v obliki t. i. odložene menjave¹⁰⁷, pri katerih gre bolj ali manj za to, da starši računajo, da jih bodo otroci na starost vzdrževali, s čimer se bodo *de facto* oddolžili za njihovo »minulo delo«. Taka oblika odložene menjave je bila za kmete eksistenčnega pomena, saj v predaprilski Jugoslaviji niso imeli nobenega pokojninskega zavarovanja, kakršno so si do konca tridesetih let v precejšnjem obsegu v ostrih razrednih bojih že uspeli izboriti mestni delavci. Toda kredit, o katerem govorimo, ne spada v kategorijo odložene menjave, saj smo videli, da se sklepa med posamezniki, ki pripadajo isti generaciji. Očitno je, da je ta oblika kredita mogoča samo med (v našem primeru) majhnimi proizvodnimi enotami. Iz našega primera je tudi razvidno, da sta se o posojilu navadno dogovarjala brata, t. j., dva gospodarja po načelu vzajemne pomoči. Na tej točki se postavi vprašanje: ali sta obe mali proizvodni enoti, v katerih smo identificirali dva različna kreditna režima, tudi dve posamezni, bistveno drugačni družini? Socialna katoliška doktrina bi to – in v svoji ideološki praksi *de facto* vseskozi tudi je – odločno zanimala. Ivan – recimo, da mu je tako ime, ima na primer dva brata: Janeza in Ožbeja. V razmerju do enega očeta, ki mu vsi trije pripadajo, je popolnoma vseeno, kako dobro so se poročili ali kako uspešno kmetijo so prevzeli in ali so morali z nje nekateri (denimo, da je tako) odit; vsi so bili bratje in so to tudi ostali, in v zaželenem primeru so bili spočeti v zakonski zvezi, ki se ji že dolgo reče družina. Kako naj torej poimenujemo posamezno proizvodno enoto, ki na eni strani kredit sprejema, po drugi pa daje? Moderna državna administracija tako enoto imenuje gospodinjstvo glede na premoženjsko razmerje, t. j.,

¹⁰⁷ Marcel Mauss, *Esej o daru in drugi spisi. Uvod v delo Marcela Maussa*, ŠKUC/ZIFF, Ljubljana, 1996, prev. Zoja Skušek in Rastko Močnik.

navadno razmerje neposredne odvisnosti in odgovornosti med njihovimi člani; družina pa je v tem oziru mišljena kot širši pojem, ki pomaga definirati člane gospodinjstva, prav tako bistveno določa pravila dedovanja, dostopa do osebnih podatkov itn. Tako moralna in pravna ideologija. Vendar problema ne moremo odpraviti tako, da rečemo, da je gospodinjstvo – v našem konkretnem primeru pa mali kmečki obrat – kratko malo baza, družina pa njegova ideološka nadzidava; če kje, moremo v konkretnem primeru prav pri družinskih razmerjih prepoznati sledi modernizacijskih procesov – modernih ekonomskih razmerij, t. j., nevzdržnosti samozadostnega kmetovanja: najem kredita pri bratu je ena izmed preživetvenih strategij, ki je neposredno povezana z načinom organiziranja proizvodnje na mali kmetiji; kot taka je na isti ravni kot opravljanje dneve, drobne obrti itn. V čem se razlikuje kreditiranje med brati – kmečkimi gospodarji – od kreditnega razmerja med kmetom in trgovcem, ki nista v nobeni sorodstveni zvezi? Na pravnem nivoju dejansko prav v ničemer; od zakona o zemljiški odvezi, 7. septembra 1848, so mali kmetje v stari Avstriji do konca 19. stoletja postopoma *de facto* in *de iure* postajali svobodni posestniki malih zemljišč;¹⁰⁸ razmerje med dvema bratoma – gospodarjema – je tedaj praviloma razmerje med dvema svobodnima posestnikoma, ki pa sta hkrati tudi dva družinska poglavarja. Vseskozi se torej vsiljuje tale enačba: dve različni kmetijski gospodarstvi = dve različni družini. Malo prej smo zapisali, da družine ne moremo interpretirati kot ideološke nadzidave kmečkega gospodarstva, toda pregled »Oglasov« in »Ženitb«, ki jih je redno, takoj za poročili o menjalnih tečajih ter stanjih na domači in tujih borzah, objavljal pregovorno katoliški časopis *Slovenec*, nas na prvi pogled prepričuje natanko o tem.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Novak, »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer«, *op. cit.*, str. 23–35.

¹⁰⁹ Navedene oglase mi je posredoval Jernej Habjan, za kar se mu ob tej priložnosti najlepše zahvaljujem.

Značilno je, da so oglašili, v katerih ljudje delo bodisi iščejo ali pa ga ponujajo, vezani skoraj izključno na kmečko delo (išče se hlapec, dekla), drobno obrtništvo (mesar, čevljar); od »intelektualnih« poklicev je tu in tam ponudba za tajnico ali inštrukcije, meščanstvo pa je povpraševalo predvsem po služkinjah. Ironično je, da na moderna kapitalistična produkcijska razmerja, ki ne temeljijo na patriarhalni delitvi dela (ali na srednjeveškem razmerju gospostva: mojster – vajenec), temveč na gospodarski pogodbi, na prvi pogled še najbolj spominjajo ženitni oglasi (ponudbe), ki so zelo pogosto takile:

30 letni trgovec z večjim premoženjem, išče zaradi ženitve krščansko dekle, čiste preteklosti in dobro gospodinja s kapitalom. Prednost imajo trgovsko naobražene. Le resne ponudbe s sliko je poslati v upravo »Slovenca« pod »Sreča v Ljubljani« 355.¹¹⁰

Dva kmečka fanta s krasnimi posestvi, se želita poročiti z kmečkima dekletoma v starosti do 26 let. Zaželjena dota ca. 30 000 din. Ponudbe v upravo »Slovenca« pod »Veleposestnik« 3569.¹¹¹

Simpatična črnka stara 24 let, vzorne preteklosti, z višjo šolsko izobrazbo, iz premožne kmečke družine, zaradi pomanjkanja znanja želi spoznati v svrhu ženitve krščanskega gospoda. – Resne ponudbe s sliko v upravo »Slov.« pod »Gorenjka« št. 3787.¹¹²

Po drugi strani pa tudi drži, da že sama forma rubrike »Oglasi« oziroma »Ženitbe« reproducira moderno pogodbeno razmerje, t. j., buržoazno pravno ideologijo. Časopisni »Oglasi« so trg delovne sile, na katerem se srečujejo pogodbene stranke in na katerem ponujajo svoje blago. Bistvo tega razmerja je, da oboji »nekaj ponujajo« in »nekaj iščejo« – kar jih navsezadnje šele konstituira kot enakopravne in iluzorično tudi enakovredne pogodbene stranke. Časopisni oglas razkrajja predmoderne oblike gospostva; sesuva patriarhalne igre

¹¹⁰ *Slovenec*, 9. marec 1941, str. 16.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Slovenec*, 16. marec 1941, str. 18.

menjav, kjer so si kmečka gospodarstva izmenjevala družinske člane, kjer so starši *de facto* odločali o zaposlitvi svojih otrok; temeljna funkcija časopisnega oglasa je prav to, da naslavlja (vendar koga?). Vsekakor ne sosedovega Ožbeja, temveč »anonimnega« svobodnega posestnika delovne sile – svobodnega *citoyena* v *civilni družbi*, ki zna brati; in zares smo malo prej videli, da so bila tudi najrevnejša kmečka gospodarstva naročena na *Domoljuba*. Kmet, ki zna brati in ki mu je to celo v veselje, prav tako kot alkohol in tobak¹¹³, predpostavlja obstoj modernih ideoloških aparatov, predvsem šole, kar med drugim pomeni tudi to, da ne daje davščin fevdalnemu gospodu, temveč da plačuje davke moderni državi. Pogodbeno razmerje je učinek, ki ga proizvede časopisni oglas; časopisni oglas

¹¹³ Stroški za tobak in časopis v proračunu male kmetije izpričujejo zarez v tradicionalno periodizacijo življenja na delo in gospodov dan. Gospodov dan je po katoliški doktrini namenjen brezdelju v funkciji kontemplacije, pojav porabnih dobrin, za katere se je očitno vredno prikrajšati celo na račun najosnovnejših stvari, pa nakazuje pojav prostega časa, ki je nezvedljiv na nujni prosti čas za molitev; zaznamuje drugačen režim užitka, ki ni več vezan na transcendenco – vsaj tako so ga interpretirali katoliški filozofi, ko so napadli liberalizem in materializem. To seveda nikakor ne pomeni, da so se kmetje začeli predajati posvetnim užitkom šole v času kapitalizma. Da postanejo tudi najbolj banalne prakse zabave – kakršna je, denimo, ples (*cf.*, npr., stališče o plesu pri ljubljanskem škofu Jegliču – Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam. Pouk za srečen zakon*, Katoliška tiskarna, Ljubljana, 1910), s stališča katolicizma tako zelo sporne prav v drugi polovici 19. stoletja, je v neposredni zvezi s problemom katoliškega tolmačenja napredka in stvari, ki so z njim povezane ter imajo zato drugačno težo kot nekoč. Na to je v študiji katolicizma na Slovenskem pomembno opozoril Srečo Dragoš, ki je katoliško strategijo rokovanja z napredkom povzel takole: »Postajalo je očitno, da napredek in razvoj nista zamejena zgolj na spremembe med ljudmi in stvarmi (med katerimi je bila najpomembnejša zemlja), ampak povzročata tudi spremembe med samimi ljudmi, in to na vseh področjih, od družine do države, od nacionalne ekonomije in slojevske strukture do individualnih vrednot in prepričanj. Napredek ni bil več nekaj samoumevnega, kar je seveda predvsem pomenilo, da ni bilo več samoumevno, kaj se označuje kot 'napredek'. In to je veljalo tudi za 'srečo', 'nравnost', 'pravičnost' in druge pojme, ki se jim katoliški koncepti niso mogli izogniti (kar bomo videli kasneje).« Srečo Dragoš, *op. cit.*, str. 25–26.

skozi neposredno materialnost nanizanih oglasov sinhronizira dve ponudbi in vsaka izmed njiju vsebuje kratki opisni karakteristiki, ki sta v poznejšem dejanskem produkcijskem procesu med seboj razločeni, natančneje, razpadeta v dve časovnosti: delovna sila se mora najprej izrabiti v produkcijskem procesu, kjer se spremeni v mrtvo delo (proizvodnji strošek, ki dejansko kreditira kapitalista – gospodarja).¹¹⁴ Oglasi iskalcev zaposlitve opisujejo karakteristike delavčeve delovne sile, v oglasih ponudnikov dela pa so opisana pričakovanja o teh karakteristikah, pogosto pa tudi delovne razmere in morebitne ugodnosti. Na primer:

Služkinja za vsa hišna opravila in pomoč pri gospodinjstvu, pridna in poštena, z dežele, želi k manjši družini v Ljubljani. Nastopi takoj. Marija Jager, Zakl št. 8, p. Gomilsko.¹¹⁵

Kuharica srednjih let, katera opravlja tudi vsa gospodinjstva dela in ima veselje služiti na deželi, se sprejme takoj. Plača 400 din. – M. Tomič, Rimske toplice.¹¹⁶

17-letno dekle iz poštene družine, želi službe kot začetnica pri dobri gospodinji, kjer bi se naučila kuhati. Mirko Strmšek, Ruše 66.¹¹⁷

»Dobra kuharica samostojna, srednjih let, prikupljive zunanosti – zdrava, poštena in zanesljivo čista, želi mesto pri dobri družini. Gre tudi za sobarico. Ponudbe z navedbo plače na: P. Žugman, Ljubljana, Mirje 29.«¹¹⁸

¹¹⁴ »[D]elavec daje kapitalistu uporabno vrednost sile kot predujem: dopušča, da jo kupec troši, preden dobi njeno ceno plačano, povsod torej delavec kreditira kapitalista. Da to kreditiranje ni prazna izmišljotina, ne kaže samo priložnostna izguba kreditirane mezde, če kapitalist bankrotira, temveč cela vrsta trajnejših posledic. Ali denar funkcionira kot kupno ali kot plačilno sredstvo, pa narave blagovne menjave same nič ne spremeni. Cena delovne sile je določena s pogodbo, čeprav se realizira šele pozneje, tako kakor stanovanjska najemnina. Delovna sila je prodana, čeprav se plača šele pozneje.« Karl Marx, *Kapital*, I, *op. cit.*, str. 161.

¹¹⁵ *Slovenec*, 5. januar 1941, str. 16.

¹¹⁶ *Op. cit.*

¹¹⁷ *Slovenec*, 11. januar 1941, str. 9.

¹¹⁸ *Slovenec*, 12. januar 1941, str. 17.

»Dekle z dežele vajena kuhati in gospodinjstva, samostojna in varčna, pridna, vsestransko poštena in zanesljiva, želi službo, najraje pri dobri krščanski družini. Naslov v upravi 'Slov.' pod št. 828.«¹¹⁹

»Simpatično dekle neomadeževane preteklosti, pošteno, želi namestitve za natarico ali kaj podobnega, najraje v mestu in tudi na deželi. Naslov v upravi 'Sl.' pod št. 1483.«¹²⁰

»Hlapca, treznega, poštenega, vajenega konj in kmečkih del, sprejemem. Martinec, Trnovski pristan 22.«¹²¹

»Vrtnarja zakonca, s prakso, posebno za zelenjavo, vrtnice, iščem za manjše posestvo. Žena mora biti dobra gospodinja in znati opravljati tudi dela pri kravah itd. Reflektiram samo na trezne, poštene in zanesljive ljudi. Ponudbe v upravo 'Slov.' pod 'H. R.' 2141.«¹²²

V večini teh primerov družina nastopa kot zaželeni »delodajalec«.

Kaj je iz teh oglasov takoj razvidno? Pogodbena razmerje samo, ki ga implicira forma oglasa, ni podrejeno nobenemu režimu omejitev, zahtev, terjatev ipd.; predikati, ki orisujejo zaželene in ponujene lastnosti delovne sile, pa eksplicitno kažejo na režim omejitve, nad katerim več kot očitno gospoduje katoliška patriarhalna ideologija. V čem je »briljanca« forme oglasa? Kljub vsemu nagovarja, čeprav dejansko sama po sebi ne izreka ničesar! Ta »tihi« nagovor je »emancipatoričen«, vendar dejansko ostane brez glasu pred brutalnim patriarhalnim gospostvom, ki terja čistost, krščanskost, treznost in poštenje. Ko je pogodbena razmerje enkrat vzpostavljeno, je govor o poštenju dejansko odveč. Materialistično gledano: zgodovinsko družbeno razmerje, ki v našem konkretnem primeru z oglasom – ta je časovno pred (do)govorom – spravi skupaj dve stranki, je pošteno samo po sebi. Zahteve po

¹¹⁹ *Slovenec*, 19. januar 1941, str. 17.

¹²⁰ *Slovenec*, 2. februar 1941, str. 17.

¹²¹ *Slovenec*, 30. marec, 1941, str. 17.

¹²² *Slovenec*, 15. februar 1941, str. 10.

poštenju, ki so na tem mestu tautologija *par excellence*, so odvisne od neke druge tautologije, ki iz teh oglasov ni neposredno razvidna in s katero lahko nazadnje pojasnimo, zakaj družina ni kratko malo ideološka nadzidava kmečkenga gospodarstva ali gospodinjstva. Diskurz o poštenju, ki dopolnjuje »poštenost«, ki je vpisana že v samo formo oglasa (pogodbenege razmerja), je sled katoliškega ideološkega projekta – njegovega odziva na procese modernizacije.

Katoliški politični projekt je vse od konca 19. stoletja, najodločneje po slavni okrožnici »Rerum novarum« (1891) papeža Leona XIII., razvijal kritiko liberalnega kapitalizma. Ta kritika je bila takrat dovolj radikalna, da je v njenem okviru postala povsem mogoča in tudi dovoljena sintagma krščanski socializem. Najvidnejši slovenski katoliški teolog-filozof dr. Aleš Ušeničnik je še sredi 20-ih let, v okviru vprašanja, kateri so vrhovni zakoni socialnega gospodarstva, med drugim zapisal tole: »[v]se gospodarstvo mora tako motriti blaginjo posameznikov, da sodeluje za blaginjo vseh (krščanski *socializem* in *solidarizem* mora zavladati vsepovsod).« (Poudarki so Ušeničnikovi.)¹²³ Na splošno je katolicizem liberalizmu očital materializem, tako v filozofskem kot tudi v praktičnem pogledu. »*Liberalizem* oznanja svobodo v gospodarstvu: svobodo nasproti Bogu, češ da za gospodarsko življenje božje postave ne veljajo, in nasproti državi, češ da država nima pravice posegati v gospodarsko življenje.«¹²⁴ Toda kljub ostrim kritikam, kate-re jedro je bilo razkrivanje neznosne bede »delovnih stanov«, politični katolicizem ni ultimativno zavrnil kapitalizma. Kako? Po Ušeničniku, denimo, je kapitalizem, tako kot socializem, komunizem, materializem in razredni boj, najprej samo beseda, ki ima lahko več različnih pomenov. »Ločiti moramo

¹²³ Dr. Aleš Ušeničnik, *Socialna ekonomija. Osnovni nauki v vprašanih in odgovorih*, Društvena nabavna zadruga v Ljubljani, Ljubljana, 1926, str. 123.

¹²⁴ Ušeničnik, *Socialno vprašanje, op. cit.*, str. 33.

kapitalizem in kapitalizem.«¹²⁵ V prvi jeruzalemski krščanski občini so ustvarili nekakšen komunizem, kajti komunizem – izpeljanka iz lat. *communis* [komunsko, skupno] – najprej pomeni skupnost, kapitalizem po drugi strani lahko pomeni napredek proizvodjalnih sil, kar samo po sebi nikakor ne more biti slabo. Kdaj pa je lahko nekaj slabega? Ušeničnik navaja okrožnico papeža Pija XI. »Quadragesimo anno, 1931« (v nadaljevanju Qu[a]):

Krši pa pravi red, če kapital najema delavce ali proletarski razred za ta namen in pod tem pogojem, da bi se podjetje in sploh vse gospodarstvo ravnalo po njegovi volji in v njegov prid, brez ozira na človeško dostojanstvo delavcev, na socialni značaj gospodarstva, na socialno pravičnost in občo blaginjo.¹²⁶

Povedano drugače: kapitalizem je slab, če delavca zavoljo sebičnosti namenoma ne plačuje zadosti, da bi lahko vzdrževali sebe in svojo družino. Toda:

Dasi je pa kapitalizem dejansko res skoraj nujno oderuški način gospodarstva, vendar ni mogoče reči, da bi bil vsak podjetnik »kapitalist« v slabem pomenu besede, to je oderuh. Tega niti Marx ne trdi. So podjetniki, ki si po svoji vesti resno trudijo, da bi bili delavcem vedno pravični in ne bi iskali nobenega nepravičnega profita. Res pa mnogokrat ne morejo delavcu dajati tega, kar bi jim šlo, ker se novodobno gospodarstvo tako prepleta, da tudi podjetnik z najboljšo voljo ne more dajati dosti večjih plač, kakor jim dajejo druga podjetja, če noče propasti in v propast s seboj potegniti tudi delavcev. Ker je tega kriva vsa današnja družbena in gospodarska uredba, zato se mora le-ta preurediti, dotlej pa mora delavstvu pomagati vsa družba (n. pr. s socialnim zavarovanjem).¹²⁷

Zasebna lastnina je najbolj naravna pravica:

¹²⁵ Aleš Ušeničnik, *Obris socialnega vprašanja*, Naša pot, Ljubljana, 1938, str. 34.

¹²⁶ Ušeničnik, *Socialno vprašanje*, op. cit., str. 40.

¹²⁷ Op. cit., str. 41.

Socializem zanikuje zasebno lastnino, češ da je zasebna lastnina kriva vsega zla. Toda zla ni kriva zasebna lastnina, ampak zloraba zasebne lastnine.

Res, Bog hoče, naj svet in tvarne dobrine na svetu služijo ljudem. A prav zato, da bi bilo dosti teh dobrin, naj bi bila po božji uredbi na svetu zasebna lastnina. Zakaj vsak rajši dela za svoje, kakor za tuje, in za to, kar je »komunsko«, posameznik navadno nima dosti skrbi. Po izvirnem grehu je človek le preveč sebičen.¹²⁸

Do družbenih sprememb mora priti. V 30-ih letih je pot do teh sprememb Ušeničnik zgostil v tele »Osnovne zahteve«:

a) da je treba obnoviti in prenoviti *družbe*, ki se v njih naravno izživlja človeška socialnost in ki iz njih človek tudi dobiva neko stalnost v človeški družbi (socialni stalež, enakopravnost, ugled, moč); takšne družbe so: družina, stan, narod, država; b) da ni treba, da bi bila vsa lastnina individualna; lahko je v nekih mejah tudi kolektivna in časih je celo prav, če je takšna (*potreba socializacije*); le splošni kolektivism je neupravičen in nesrečen, ker zanikuje človekove naravne pravice in ubija veselje do dela; c) da je treba uveljavljati v gospodarstvu *socialno kontrolo*, ki naj onemogoči zlorabljanje gospodarske moči proti socialni blaginji in socialni pravičnosti.¹²⁹

Idealna družbena ureditev je stanovska ureditev, t. j., korporativizem.

Ušeničnikovo kritiko liberalizma je nazadnje mogoče povzeti skozi njegovo interpretacijo francoske revolucije, ki je imela zanj tako kot večina drugih družbenih fenomenov dobro in slabo stran: a) dobra stran je bila, da je »[R]azbila [...] absolutizem vladarjev in premoč plemstva ter pripravila tla za osvobojenje narodov in delavskih stanov. Za francosko revolucijo je prišlo l. 1848, ki je prineslo to dvojno svobodo: konstitucionalizem in zemljiško odvezo«; b) slaba stran: »[...] enakost kot bratstvo po naravi brez božjega očetovstva.«¹³⁰ To se

¹²⁸ Ušeničnik, *Obris socialnega vprašanja*, op. cit., str. 43–44.

¹²⁹ Ušeničnik, *Socialno vprašanje*, op. cit., str. 136.

¹³⁰ Op. cit., str. 21.

pravi: bratstvo kot enakost v svobodi razpolaganja z lastnino, ki za svojo utemeljitev ne potrebuje boga, vendar hkrati: zasebna lastnina je naravna pravica vseh individuumov, ki ima prav zaradi oddaljevanja od boga – kar je katoliška definicija greha – lahko tudi slabe posledice. Absolutno oddaljitev od boga pa predstavljata socializem in zlasti komunizem, ki ne zavračata samo boga, temveč celo zasebno lastnino.

Nereduktibilnost besed na predmete, na fenomene v nara- vi in družbi je pri Ušeničniku bistvenega pomena. Neujemanje med označevalcem in označencem je pri Ušeničniku kot kato- liškem filozofu in teologu neločljivo povezano z vprašanjem transcendence; na eni strani večnost resnice božjega razode- tja, na drugi strani materialni svet, ki se neprestano spreminja in s svojo barvitostjo odteguje človeka od večnih resnic, nedo- stopnih vidnemu živcu ter dotiku; to je kajpak posledica izvir- nega greha, izgona iz raja.¹³¹ Ko Ušeničnik zapiše, da so si delavci za svojo nesrečo v glavnem krivi sami, ker so se vdali liberalizmu – v smislu hlepenja po gosposkem življenju (pože- lenje po oblekah in zabavi) in alkoholizmu –, meri na pogub- ni učinek, ki ga imajo varljive lepote materialnega sveta, kjer je svoboda samo svoboda, denar samo denar, golo telo samo golo telo in tako naprej v neskončnost. Pozaba ali zanemarja- nje boga in njegovega razodetja¹³² je pri Ušeničniku popolna

¹³¹ Cf.: Srečo Dragoš, *op. cit.*, str. 32.

¹³² Kot paradigmatski primer take absolutne »pozabe« bi lahko šteli Iljinovo delo *Kako je človek postal velikan*. Naslov tega znamenitega dela, ki je leta 1940 jugoslovanskim bralcem postalo dostopno tudi v hrvaškem prevo- du, je mogoče brati kot šolski zgled naivnega antif Feuerbachovskega materia- lizma. Iljinov človek, ki je človek oktobrske revolucije, zaradi še nedokonča- nega procesa lastne revolucionarne transformacije pravzaprav ne ve, kaj je; ne more trditi, da je postal bog, niti da je končno postal človek, ker bi bila to nedopustna tautologija, ki bi oktobrsko revolucijo degradirala na nivo fran- coske revolucije. Komunistični humanizem lahko ta problem razreši samo z bojevitim ateizmom, to se pravi z izrekanjem, da boga ni. Tovrstno zanikanje pri Iljinu poteka skozi investicijo človekovih božanskih atributov – spoznav-

skladnost med označencem in označevalcem v vsakdanjem življenju, t. j., neke vrste privilegij, ki v kozmosu lahko pritiče izključno samo bogu. »V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog« (Jn, 1,1)¹³³ je tautologija, aksiom, ki izpričuje to skladnost in harmonijo. Funkcija ver- ske resnice (dogme) je, da neprestano opozarja na neskladnost razmerja med označencem in označevalcem, zato je so njene resnice, ki se pogosto kažejo kot apriorne zapovedi, nekakšen arhiv, iz katerega je mogoče oblikovati dopolnila rečem in fenomenom materialnega sveta. Zasebna lastnina torej ni samo zasebna lastnina, s katero bi bilo mogoče početi, kar nas je volja – po Ušeničniku je bila taka v poganskem svetu do začetka krščanstva –, lastnina je tudi pravica, vendar kot taka lahko nastopa samo tako, da je zvezana z odgovornostjo, ki nam jo zapoveduje bog.¹³⁴ Človek je človek, entiteta iz mesa in krvi, vendar je tudi Človek kot božji sin; meso je šibko, duh je močan, ker je večni. Moralični diskurz zgoraj povzetih časo- pisnih oglasov je dokument teh dopolnil. Družina, ki daje zaposlitev, to se pravi, je mesto, kjer je mogoče zadovoljevati najbolj materialne človekove potrebe, tako ni samo družina, temveč je »katoliška« oziroma »poštena« družina. Diskurz o poštenju kot dopolnilu, ki je bistveno moraličen, je edino možno sredstvo, ki omogoča prepričljivo analogijo med naza- retsko družino in moderno družino: »Družini sploh je dalo krščanstvo prelep vzor, vzor nazaretske družine, ki družni čudo- vito v sebi avtokriteto družinskega očeta, spoštovanje žene-

nje, obvladovanje, poljubno spreminjanje in premagovanje narave – v baje- slovno bitje; Feuerbachovskega horizonta kajpak ne preseže. Cf.: M. Iljin in Segal, *Kako je človek postal velikan*, I, Prešernova knjižnica, Ljubljana, 1950, str. 3.

¹³³ *Sveto pismo stare in nove zaveze. Slovenski standardni prevod iz izvornih jezikov*, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1997. (Vse citate iz *Svetega pisma* povzemam po tej izdaji.)

¹³⁴ Ušeničnik moderno dobo imenuje tudi dobo novega poganstva, kamor šteje tako liberalizem kot tudi socializem, komunizem in nacionalsocializem.

matere in ljubeznivo skrb za dete.«¹³⁵ Analogija je možna prav v tem, da dejanska empirična družina 30-ih let 20. stoletja nikakor ne ustreza temu čistemu idealu, in Ušeničnik v svojih delih prostodušno popisuje bedne razmere, v katerih životarijo kmečke, posebej pa delavske družine, in poudarja nezdrave odnose, ki vladajo med družinskimi člani:

Radi *premajhnega zasluzka* stanujejo delavske družine po temnih, zatohlih, tesnih kotih. Dostikrat stanujejo z delavsko družino še drugi. Že to je lahko vzrok nenravnosti. V takšnih razmerah tudi delavec-oče ne najde doma pravega zadovoljstva. Zato začne zahajati v družbe; navadi se pijače; zapravlja zaslužek, ki že itak za preživljanje družine ni zadosten. To mu le še večja nezadovoljstvo, začne preklinjati družbo, družino in sebe, nazadnje pa še Boga.¹³⁶

Priznavanje ideala skozi prakse zaklinjanja na duhovne dobrine (danes bi rekli vrednote), kot so prijateljstvo, ljubezen, vzajemna pomoč, priznanje, spoštovanje, pravičnost in svoboda,¹³⁷ predpostavlja priznanje lastne grešnosti, predpostavlja razdaljo med transcendentnim in materialnim svetom; po katoliški socialni doktrini je prav to pot do izboljšanja človekovega neznosnega položaja v modernem svetu, je prav to sanacija medčloveških vezi pod vrhovnim poveljstvom katoliške cerkve. Operativno je od 20-ih let projekt novega pokristjanjevanja prevzela institucija z imenom Katoliška akcija. »Katoliška družina« po tem ključu nikakor ni bila čista in brezmadežna družina, in dejansko to velja tudi za dekle, ki v oglasu zase trdi, da ima čisto preteklost. Zgodovinski zdrs slovenskega liberalizma 19. stoletja, katerega čas se je dokončno iztekel v 30-ih letih 20. stoletja, je bil med drugim tudi ta, da je v takem moralizmu videl zgolj in samo klerikalno hipokrizijo. Ko je razkrinkaval resničnost katolicizma, je dejansko bolj ali manj povedal le to, kar so o sebi govorili in sodili že klerikalci

¹³⁵ Ušeničnik, *Socialno vprašanje*, op. cit., str. 21.

¹³⁶ Ušeničnik, *Obris socialnega vprašanja*, op. cit., str. 18.

¹³⁷ Op. cit., str. 10–11.

sami.¹³⁸ Katolicizem prav tako ne trdi, da razmerje med delom in kapitalom ni izrazito napeto. Še več: »[d]elavci [se] lahko časih pošteno bore za svoje pravice, če se le zdržujejo sovražnosti in medsebojne mržnje (Qu. 115).«¹³⁹ Podobno »zdrževanje« je v tistem času katoliški tisk priporočal tudi glede prezigodnjih in nezakonskih spolnih odnosov, pijančevanja, umazanih filmov, pogrošne literature in celo ogledovanja izložb.

Kaj je po katoliški socialni doktrini torej družina? »Stanice socialnega organizma so *družine*. Če družine niso zdrave, tudi socialni organizem (družba in država) ne more biti zdrav.«¹⁴⁰ Kot smo videli, Ušeničnikova diagnoza zdravstvenega stanja sodobne družine in družbe vsekakor ni bila pozitivna. Vseeno pri njem (in katoliški doktrini nasploh) velja družina za izhodiščno točko novega pokristjanjevanja. Družino namreč razkrajata tako liberalizem kakor tudi komunizem; prvi z individualizmom, drugi s kolektivizmom; v prvem primeru se posameznik družini odtuji, v drugem pa družinsko vlogo prevzame orjaška skupnost, t. j., družba kot taka. Znosni kapitalizem (kapitalizem »v pozitivnem pomenu te besede«) je mogoč le, če v navedeni (Ušeničnikovi) sintagmi družina, stan, narod, država paradigmatiska funkcija pripada prvemu členu. Načelo prenovljene družbe naj bi se zne bilo pehanja za dobičkom, vendar je tukaj zaznati problem. Kot smo videli že pri mali dolenski vzorčni kmetiji in v oglasih, tudi (katoliška) družina deluje kot proizvodna enota, katere vez z drugo proizvodno enoto ni samo krvna, temveč tudi menjalna (denarna). Družina kot pojem potrebuje dopolnilo – to dopolnilo je dom. Poglejmo,

¹³⁸ Sled liberalnega političnega projekta, ki je bil tesno povezan s spopadom s klerikalizmom, je mogoče najti tudi v ideološkem projektu književne smeri slovenskega realizma, katerega avtorji so veljali tudi za prepoznavne figure liberalnega političnega establišmenta, npr. Ivan Tavčar.

¹³⁹ Ušeničnik, *Socialno vprašanje*, op. cit., str. 112–113.

¹⁴⁰ Op. cit., str. 136.

kako pri Ušeničniku pojem doma dejansko podvaja pojem družine:

Koliko sreče daje človeku *družinsko življenje*: možu in ženi medsebojno ljubezen, očetu in materi ljubezen, vdanost otrok, otrokom ljubezen staršev, bratov in sester.

Kako očarljiv je človeku spomin na dom. Dom ni le hiša z vrtom, dom je neka skupnost tega in še mnogo drugega, življenja v domači hiši, pri očetu in materi, z brati in sestrami, pa še domačih navad, mladostnih spominov, veselih in žalostnih doživetij. Še osivelemu možu na tujem, ki ima vseh tvarnih dobrin dosti, oko zasolzi, ko se spomni doma. Misel na dom mu je kakor misel na izgubljeni raj.¹⁴¹

Pri tem dejansko ne gre za nobeno idealizacijo družine, kot se morda zdi na prvi pogled. Idealizem nikoli ne idealizira realnosti. Dejansko je družina še vedno disfunkcionalna, dom pa majhno, zatoхло in temno delavsko stanovanje ali pa plesniva in propadajoča kmečka bajta. Gre za to, da je mogoče družino tukaj misliti kot skupnost, v kateri menjava med njenimi člani primarno nima denarne oblike (in je tudi ne more dobiti). V tem razmerju brat še vedno lahko posodi bratu denar, vendar iz ljubezni in naklonjenosti – v zameno za ljubezen in naklonjenost, ne računajoč na profit. To je odločilnega pomena. Denarno gospodarstvo, zasebna lastnina, ustvarjanje blaginje in napredka, vendar zunaj režima profita, ki dela kapitalizem skoraj nujno oderuški; dejansko gre za režim blaginje. Gre za princip, ki je pri družini – razumljeni kot dom (skupnost) – logično mogoč, medtem ko se komunistični kolektivizem, ker zanika družino in zasebno lastnino, po tem ključu kaže kot popolnoma nemogoč; nacionalsocializem in fašizem, ki sta v mnogih potezah sicer sprejemljiva in bližje rešitvi socialnega vprašanja kot socializem (uvajanje korporativizma), pa sta problematična zato, ker za paradigmo njunih sistemov ne velja družina, temveč princip avtoritarne, totalitarne države, ki nad-

¹⁴¹ Ušeničnik, *Obris socialnega vprašanja*, op. cit., str. 11.

določa sintagmo.¹⁴² Ker obstoječi kapitalizem ogroža ta princip, to se pravi, ker družina vse teže funkcionira kot dom (skupnost), je treba reformirati kapitalizem v skladu s tem principom. Če je namreč mogoča solidarnost med brati, ki so med seboj kot svobodni posestniki lahko vse prej kot solidarni – in Ušeničnik večkrat poudari problem drobitve kmečkih posesti ob dedovanju –, je mogoča tudi med delavci, med kmeti, ki (krvno) pripadajo različnim družinam, in končno tudi med delavci in kapitalisti. Povzamimo: družina lahko znotraj navedene Ušeničnikove sintagme deluje kot paradigma le, če je razumljena kot skupnost – tako kot so stan, narod, država različne oblike skupnosti. Pojem stanu tako presega razred, ki *de facto* ogroža sintagmo (kot totaliteto v celoti), v kateri dominira princip družine. Razred si Ušeničnik razlaga kot razcep med stanovi, kot učinek kapitalizma, zaradi katerega se ljudje, ki sicer delajo v isti proizvodni panogi, razdelijo po neenakih dohodkih, ki jih dobijo za svoje delo. Stan, razumljen skozi paradigmo družine, pa združuje vse ljudi, ki delujejo na nekem področju, ne glede na njihove premoženjske razmere. Na tej točki lahko sklenemo, da ima pojem družine po katoliški socialni doktrini še najmanj zveze z družino kot tako; primarno zadeva moderne družbene procese same, ki prav to (»tradicionalno«) družino razkrajajo.

Kar zadeva vprašanje odnosa političnega katolicizma do komunizma, smo rekli, da je bil slednji za dominantno katoliško smer popolnoma nesprejemljiv, zato ker njegova razredna paradigma domnevno ni dopuščala obstoja osnovnih členov družbene sintagme, kot jih najdemo pri Ušeničniku. Zato ni

¹⁴² *Op. cit.*, str. 52–58. Analitični model sintagmatske in paradigmske ravni povzemamo po Rolandu Barthesu, njegovo razumevanje s pomočjo koncepta naddoločenosti pa dolgujemo Jerneju Habjanu. Cf.: Roland Barthes, *Retorika starih. Elementi semiologije*, ŠKUC/ZIFF, Ljubljana, 1990, str. 176–198, prev. Rastko Močnik, Zoja Skušek.

naključje, da je katoliški tisk (*Straža v viharju, Mi mladi borci in Slovenec*) v svoji protilevičarski propagandi neprestano poudarjal, da komunizem ni samo proti zasebni lastnini in družini, temveč, da je tudi protinaroden. Prav iz tega razloga so razprave v sovjetskem tisku o morali in etiki, povzete v *Slovincu* (gl. str. 67), pri desnih katoliških komentatorjih lahko zbudile samo posmeh; posmeh, iz katerega je razvidna popolna odsotnost interesa za resno analizo sistemskih sprememb v Sovjetski zvezi, t. j., za analizo paradigmatškega zasuka v dojemanju vloge države nacije, zlasti njenih ideoloških aparatov, v katerih je izjemno pomembno mesto prav v tistem času ponovno dobila tradicionalna družina.¹⁴³ Verjetno je bil Andrej Gosar na Slovenskem edini katoliški teoretik, ki je svojo

¹⁴³ Ta paradigmatški zasuk je mogoče opazovati na primeru epizode Pavlika Morozova, pionirja iz Urala, ki je (leta 1932) ovadil svojega očeta zaradi njegovih koruptivnih dejanj v vaškem sovjetu in bil zato tudi brutalno umorjen. Epizoda govori o ambivalentnem odnosu sovjetskih ideoloških aparatov, zlasti tiska, pri vrednotenju Pavlikovega heroizma in mučeništva. Prirodoslovno natančna analiza zgodovinarke Catrione Kelly je pokazala, da je bil epizodi Morozov odmerjen status velike zgodbe predvsem v lokalnem tisku; vse-sovjetsko naravo je lik Pavlika Morozova dobil zgolj v otroški literaturi in propagandnem gradivu za vzgojo pionirjev in komsomolcev, in celo tam so ga zelo kmalu, še pred začetkom druge svetovne vojne, izpodrinile literarne figure, kakršna je bil, na primer, *Timur*, izmišljeni deček, ki s svojimi tovariši vzdržuje red v majhni vaški skupnosti, medtem ko so očetje na fronti. Ali si je mogoče zamisliti, da bi bili slavospevi delovnim dosežkom rudarja Stahanova omejeni na Iljinove zgodbe o herojskih bojih človeka s naravnimi silami, ki so bile napisane za mladino in ki so spodbujale ljubezen do znanosti in tehnike? Legenda o Pavliku Morozovu je bila po svoji vsebini nedvomno antipatriarhalna (protidružinska) – interes delovnega ljudstva pred interesi družine (ovadba očeta) –, a ker je bila zamejena v obskurantizmu lokalnega tiska in v otroški literaturi, ki je v vseh modernih družbah, tudi v sovjetski, vedno imela zgolj podrejeni položaj glede na druge »resnejše« žanre, nikakor ni mogla veljati za paradigmo, prej nasprotno. Legenda o Morozovu tako institucije sovjetske družine, katere ideološki dispozitiv je bil skrajno konservativen in kot tak v velikem nasprotju z zgodnjimi revolucionarnimi eksperimenti, ni niti malo spodbijala, prej bi lahko rekli, da jo je krepila. Cf.: Catriona Kelly, *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Granta Books, London, 2006.

kritiko sovjetskega planskega gospodarstva utemeljil na podmeni, da popoln kolektivizem ni samo nemogoč, temveč – še več – si ga v resnici nihče ne želi. Seveda ne zato, ker je človekova narava po izvirnem grehu sebična. Podmena Gosarjevih analiz je bila, da takega sovjetskega komunizma, kakršnega je slikala klerikalna propaganda, v resnici sploh nikdar ni bilo. Povedano drugače: klerikalni militanti *de facto* nasedajo komunistični propagandi. Ušeničnikova kritika komunizma, ki je bila bistveno bližje Gosarju kakor odkritim antisemitskim in profašističnim anonimnim piscem v dominantnem katoliškem tisku, je razkrila nereálnost komunističnih obljub, vendar je postavila težišče na nevaren, rušilen politični potencial te nemožnosti, ki se je v zaostrenih razmerah druge polovice 30-ih let pokazala nadvse realna; mogoče je trditi, da je v svojem protikomunističnem projektu hotel postaviti politično paradigmo, ki bi razkrojila brezbožno egalitaristično utopijo, ne da bi pri tem zavrgla njeno humanistične vizijo, ki je zahtevala človeka vredno in dostojanstveno življenje za široke ljudske množice. Po Ušeničniku je bilo, v nasprotju z dolgočasnimi in fatalističnim realekonomistom in sociologom Gosarjem, s socialnim aktivizmom mogoče preurediti gospodarstvo, katerega motor ne bi bil več dobiček, vendar bi še vedno obstajala svobodna podjetniška pobuda ter »interes za delo«. Gosar je šel v svoji kritiki Ušeničnika celo tako daleč, da mu je pripisal odgovornost za širjenje marksizma med katoliškim delavstvom:

Jaz se nasprotno trudim, da bi naše socialno gibanje postavil na realne temelje, odkoder mu ne bo treba hoditi na posodo k marksizmu, U. pa mi dosledno postavlja nasproti nazore, ki so v oporo tistim, ki vanj silijo [...]

Med vsemi, ki so pri nas zastopali ideje združitve marksizma in krščanstva, ne vem niti za enega, ki bi študiral in sprejemal moje gospodarske nauke; pač pa so vsi od prvega do zadnjega, kolikor jih poznam, pristaši istih osnovnih gospodarskih nazorov, ki jih je učil U. in jih, izvzemši znani nauk o vrednosti, še danes zastopa [...]

Vendar toliko je tudi že gotovo, da so glede osnovne misli, po kateri je menjalno gospodarstvo, ki ne bi bilo v načelu naravnano na čim večji dobiček, stvarno nemogoče, edini z mano prav vsi poznavalci modernega gospodarstva.¹⁴⁴

Preliminarni ugotovitvi

Na tej stopnji analize lahko naredimo tale sklepa:

Prvič. Intervencija Borisa Kidriča, ki je v omenjenih delih implicitno potegnil razmejitveno črto med gospostvom kapitalističnega razreda in kapitalistično gospodo, nakazuje zanimivo aporijo marksistične razredne analize tistega časa. V konceptualizacijah, ki so bile značilne za marksizem pozne III. internacionale in ki so ostale zelo vplivne še dolgo po drugi svetovni vojni, je bilo vprašanje družbenih razredov in razrednosti določeno z razmerjem dveh dihotomij: objektivno/subjektivno in družbena baza/družbena nadzidava, to se pravi: a) razredi po eni strani obstajajo *na sebi* kot danosti; so entitete, ki so povsem skladne z razcepljenostjo družbe zaradi neenakega položaja njenih akterjev v produkciji kot taki, in to povsem neodvisno od zavesti in volje teh akterjev; b) razredi, po drugi strani, v določenih razmerah obstajajo tudi sami *za sebe*; gre torej za (samo)zavedanje družbenih skupin o njihovem dejanskem družbenem položaju. V tem teoretskem horizontu v resnici ni bil toliko problematičen delavski razred, saj so vedno lahko videli komunistično partijo kot njegovo subjektivno silo, marveč vladajoči razred (kapitalistov), ki za prakticanje svojega gospostva ni potreboval analogne oblike

¹⁴⁴ Cf., npr.: Dr. Andrej Gosar, *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*, Socialno ekonomski institut v Ljubljani, Ljubljana, 1938, str. 27-28; Dr. A. Gosar, »Odkod in zakaj marksistične zablode v naših delavskih vrstah? (Nekoliko odgovora g. dr. A. Ušeničniku.)«, *Straža v viharju*, 18. februarja 1937, let. III, št. 18, str. 75.

(samo)zavedanja. Kidričev poskus razrešitve tega problema nakazuje, da je kljub relativni rigidnosti marksistične teorije tistega časa »empirična« analiza konkretne situacije odprla možnosti redefinicije konceptov in s tem produktivni razvoj marksistične teorije. Pomen Kidričeve intervencije nam postane boljše razumljiv, če jo beremo skozi prizmo razkola Jugoslavije (KPJ/ZKJ) z informbirojem oziroma Sovjetsko zvezo, ko je analiza konkretne situacije ob relativno nespremenjenem teoretskem aparatu proizvedla dva temeljna koncepta: socializem kot svetovni proces in socializem kot svetovni sistem, ki sta postavila politične in teoretske temelje za redefiniranje marksizma in njegovih teorij.¹⁴⁵ Koncept socializma kot svetovnega sistema in njegova alternativna paradigma razlage globalnih modernih družbenoekonomskih procesov sta še danes izziv za teorije in analize svetovnih-sistemov, ki izhajajo iz Fernanda Braudela, Immanuela Wallersteina in Giovannija Arrighija.

Drugič. Kidričeva intervencija je z implicitno revizijo razumevanja vladajočega razreda prav tako prevrednotila razumevanje delavskega razreda, ki je v dokumentih jugoslovanskega osvobodilnega in revolucionarnega gibanja sicer vseskozi prikazan kot borbena avantgarda. Mogoče je trditi, da je delavski razred kljub nihanjem v teh dokumentih politična platforma, ki je ni mogoče zvesti na katero koli identiteto, ki bi si jo lahko ekskluzivno lastila posamezna družbena skupina. Po drugi strani socialni in politični koncepti nasprotnikov osvobodilnega in revolucionarnega gibanja niso bili zmožni postaviti enotne politične platforme, kar je na koncu odločilno prispevalo k njihovem porazu. Nereduktibilnost razlike med dvema paradigmama korporativizma – to se pravi, med centralističnimi-unitarističnimi koncepti na eni strani in katoliškim domačijstvom na drugi – je po naši hipotezi povsem korelativna z nepremostljivo razklanostjo med plavo (slovenski četni-

¹⁴⁵ Cf.: *Program ZKJ, op. cit.*, str. 26.

ki in t. i. ljotičevci) in belo (vaški stražarji oziroma Prostovoljna protikomunistična milica [Milizia volontaria anticomunista] in pozneje Slovensko domobranstvo [Slowenische Landeswehr]) frakcijo slovenske kontrarevolucije. Natančneje, socialni in politični projekt slovenskega političnega katolicizma, ki smo ga natančneje obravnavali, ko smo analizirali Ušeničnikovo delo, je doživel poraz po okupaciji, saj je njegova minimalna distanca do fašističnega etatizma dokončno izgubila stvarno podlago; nove paradigme ta krog očitno ni bil več zmožen proizvesti, stara pa ni bila več uporabna. Posledica je bila ta, da sta izrazito prvenstvo dobili najbolj skrajno desni ločini (Tomčevi Mladci in Ehrlichovi Stražarji), za kateri je bila že v predvojnem obdobju fašistična platforma zaradi neizbežnega planetarnega spopada s komunizmom popolnoma sprejemljiva. Drugim antirevolucionarnim grupacijam je ostala samo kulturna avtonomija, ki pa za vzpostavitev enotne politične platforme kljub prizadevanjem kratko malo ni zadoščala. To bomo podrobneje analizirali pri *Zborniku Zimske pomoči* (1944).

V.

DIALEKTIKA VSEBINE IN FORME

Vmesnih pojavov ni!

Prosto po J. V. S.

1941–1945–1952: med vsebino in formo

Kakšna je bila narava narodnoosvobodilne vojne jugoslovanskih narodov? V prvem poglavju, kjer smo obravnavali zagate slovenskega zgodovinopisja, smo ugotovili, da je to vprašanje na Slovenskem še zmeraj predmet razprav – od najbolj vulgarnih, pogosto že kar prostaških televizijskih kramljanj, pa do znanstvenih posvetov, ki potekajo v zavetju tišine inštitutov, fakultet in nacionalnih kulturnih ustanov. Problematiko družbenih procesov v jugoslovanskem prostoru bomo zdaj poglobili, izhajali pa bomo iz podmene, da so imeli s tem, kako opredeliti naravo dogajanja v tem delu Evrope, nemajhne težave tudi idejni, vojaški in politični voditelji osvobodilnega gibanja. Hkrati je treba izrecno poudariti, da so ta problem zaznali šele retroaktivno. Stališče dominantne smeri v sodobnem slovenskem zgodovinopisju do tega problema zastopa ugotovitev zgodovinarke Vide Deželak Barič:

Ne moremo trditi, da komunistom v vojni ni šlo za nacionalno osvoboditev, vendar so ob tem zasledovali tudi lastne ožje cilje in jih na koncu tudi uveljavili. Brez strategije, t. j. brez jasnega cilja revolucionarne preobrazbe družbe, bi bila njihov delež in vloga v protioku-

patorskem boju gotovo manjša, gotovo pa bi se tudi protiokupatorski boj drugače razvijal – predvsem počasneje in z možnostjo drugačnega političnega izida iz vojnega meteža.¹

Mogoče je trditi, da slovensko zgodovino pisje, vsaj tisto, ki svoje ugotovitve oblikuje v poglobljenem delu z razpoložljivimi zgodovinskimi viri, svoje interpretacije utemeljuje na znanih dejstvih: v propagandnem tisku osvobodilnega gibanja na Slovenskem je označevalec revolucija, definiran kot posebna etapa (obdobje), navadno skupaj s predikatом »narodna« ali »demokratična«, najpogosteje navzoč do jeseni 1942; značilen dokument je sloviti Kidričev članek z naslovom »Država v državi«, ki je izšel v časopisu *Osvobodilna fronta* januarja 1942:

Naša narodna revolucija se bo razvijala vse dotlej, dokler ne bomo zbrisali z naše zemlje zadnje sled tujčevega jarma in dokler ne bo naša narodna osvoboditev prerasla v socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka, ki tvori jedro in velikansko večino slovenskega naroda.²

Redkejša raba tega označevalca se neposredno ujema z veliko italijansko ofenzivo na partizansko osvobojeno ozemlje, ki je nastalo spomladi 1942 na Dolenjskem in Notranjskem, z nastopom oboroženih formacij kontrarevolucije v Ljubljanski pokrajini, z usihanjem podpore prebivalstva v nekaterih predelih te pokrajine (podpora je usahnila zaradi nasilja nekaterih partizanskih enot, ki ga je Kardelj zaradi likvidacij celih kmečkih družin označil za »svinjarije«³), in ne nazadnje, s sporom med ustanovnimi skupinami Osvobodilne fronte, zlasti s sporom med komunisti in krščanskimi socialisti. Odtlej in vse do osvoboditve je mogoče razprave o revolucionarni naravi

¹ Mag. Vida Deželak Barič, *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*, doktorska disertacija, Ljubljana, 1999, str. 451.

² »Št. 122. Članek Borisa Kidriča 'Država v državi'«, v: *DLRS*, I, op. cit., str. 274.

³ Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. Mi volimo*, III, Mladika, Ljubljana, 1991, str. 383.

osvobodilnega gibanja spremljati pretežno v dokumentih vodstvenih organov OF in komunistične partije, a tudi v teoretski literaturi, t. j., učbenikih in priročnikih, ki so jih tiskale partijske in partijske tehnike, in zapiskih slušateljev partijskih tečajev⁴. Hkrati pa ohranjeno propagandno gradivo priča, da se vodstvo osvobodilnega gibanja nikoli ni naveličalo ponavljati, da ima za organizacijo Osvobodilne fronte in gibanja nasploh največ zaslug komunistična partija; pa ne samo to, odločilno vlogo so še naprej, tudi po krizi poletja in jeseni 1942, pripisovali delavskemu razredu. Najboljši dokaz je morda študija Borisa Kidriča z naslovom »Dve leti osvobodilne fronte«, ki jo je leta 1943 izdal Izvršni odbor Osvobodilne fronte:

2. [...] KPS [je] kot sestavni del celotne KPJ edina slovenska stranka, ki je ves čas svojega obstoja pravilno razumela slovensko narodno vprašanje, dosledno zastopala slovenske narodne koristi in ki ji je dal dejanski razvoj v vsakem pogledu prav. [...] ⁴. Da je delavski razred Slovenije kot najnaprednejši družbeni razred zgodovinsko poklican, zbrati v najusodnejšem razdobju slovenske zgodovine okrog sebe kar najširše narodne množice, razviti doslej nesluten slovenski patriotizem in postati udarno jedro slovenskega naroda.⁵

Če povzamemo: na prvi pogled se zdi, da je bil pred krizo jeseni 1942 označevalec revolucija nenadomestljiv element propagandnega gradiva, ki je krožil med najširšimi ljudskimi

⁴ Cf.: Arhiv Republike Slovenije, AS 1500, Partijska šola pri Centralnem komiteju komunistične partije Slovenije, 1943–1945, 1š; Arhiv Republike Slovenije, AS 1487, Centralni komitej Komunistične partije Slovenije, Partijska šola pri CK KPS 1943–1945, Partijska šola za Primorsko in Gorenjsko, 1944–1945, Vojaške šole, šk. 16. Fonda vsebujeta učno snov (v obliki kratkih skript), učne načrte za partijske šole pri divizijah NOV Slovenije in pri okrožnih komitejih KPS, kontrolna vprašanja pri teh šolah, sezname udeležencev in njihove podatke, poročila, dopise, sestavke kurzistov, beležnice in zvezke tečajnikov partijske in skojevske šole, sezname literature.

⁵ »Št. 122. Študija Borisa Kidriča Dve leti osvobodilne fronte s historiatom nastanka, razvoja in delovanja Osvobodilne fronte slovenskega naroda v letih 1941 do 1943«, v: *DLRS*, VI, Partizanska knjiga in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1981, str. 351–352.

množicami, pozneje pa se je umaknil v bunkerje in šotore vodilnih kadrov osvobodilnega gibanja in ezoterično literaturo komunistične partije, do katere so imele širše ljudske plasti, v primerjavi z drugo periodiko, bistveno manjši dostop. O tem, kako so razmišljali o revoluciji kot posebni etapi v narodnoosvobodilnem boju v vodstvu gibanja po krizi v jeseni 1942, je razvidno iz pisma, ki ga je Titu januarja 1943 poslal Edvard Kardelj:

OF ni koalicija, in mi smo si vselej prizadevali, da nikoli ne bi bila. Res je, v plenumu OF obstajajo elementi koalicije, vendar ti niso odločilnega pomena. Osnovne so tri skupine, ki obvladujejo OF: razen nas so tu še sokoli in krščanski. Ravno zato, da OF ne bi postala koalicija, smo se mi z njimi pogovarjali o stvareh na dolgi rok, tako da med nami in njimi obstaja celo soglasje glede etape sovjetske revolucije. No, kako bo pa z njimi potem to potekalo v praksi – to je drugo vprašanje. Mi si glede tega nismo nikoli delali iluzij, čeprav smo delno prepričani, da bo celo večina vodilnih ljudi iz vodstva OF šla z nami v zadnjo etapo. Če torej zastavimo vprašanje razširitve OF tudi na druge dele Jugoslavije, potem vsekakor ne moremo govoriti o koaliciji, ampak o bloku Kompartije s srednjimi sloji in drugimi patriotskimi elementi, kateri se preoblikuje v *enotno gibanje pod vodstvom Partije*. (Poudarek v izvirniku, op. L. C.)⁶

V tem pismu je prav tako zelo zanimivo razumevanje nacionalne narave jugoslovanskega osvobodilnega boja kot forme, ki se nikakor popolnoma ne ujema z njegovo resnično vsebino. Gre za konkretno Kardeljevo priporočilo Titu, naj Vrhovni štab partizanskih odredov Jugoslavije (VŠ POJ) v okviru prizadevanja za preobrazbo partizanskih odredov v centralizirano armado ne upošteva predloga Arse Jovanovića, načelnika VŠ

⁶ »Št. 62. Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja dne 17. januarja 1943 vrhovnemu komandantu NOV in PO Jugoslavije in generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu-Titu o splošni politični liniji Komunistične partije Jugoslavije«, v: *DLRS*, V, Partizanska knjiga in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, Ljubljana, 1981, str. 197. (Prev. iz srb. jezika je moj.)

POJ, o možnosti odprave lokalnih (nacionalnih) partizanskih štabov:

Pri tem ne gre za bistvo, a vendarle je treba varovati zunanje znake suverenosti naroda, ker moraš računati z množicami, ki pogosto prav po teh znakih ocenjujejo bistvo. Ne gre za komuniste, katerim je tuje vsakršno zatiranje, zavoljo česar se veliko ne zanimajo za formo. Pred očmi moramo imeti tiste, ki so dobili zaupanje v Partijo natanko zato, ker je Partija tako dosledno branila pravice zatiranih narodov Jugoslavije, in ki pogosto ne znajo razlikovati med formo in vsebino.⁷

Zdi se, da slovensko zgodovinopisje problem vsebine in forme, ki ga je mogoče najti v dokumentih osvobodilnega gibanja že v medvojnem času, bere s pomočjo druge, bolj deskriptivne dihotomije med strategijo in taktiko, ki jo je mogoče z lahkoto razumeti kot neposreden korelat prve, izrazito filozofske dihotomije med vsebino in formo. Vprašanje strategije in taktike se pojavlja v spisih akterjev osvobodilnega gibanja, prav tako je bilo sestavni del učnega programa na partijskih tečajih. Tole so bila vprašanja za slušatelje partijskega tečaja pri CK KPS leta 1943: »18. Kaj je strategija in kaj je taktika? V čem se taktika proletariata razlikuje od taktike buržoazije?«⁸ Propaganda nasprotnikov partizanskega gibanja je ves čas razglašala, da so komunistična (OF) gesla o narodni osvoboditvi maska za komunistično revolucijo po sovjetskem vzoru. V pamfletu z naslovom »Kerenskijade...«, ki ga je v letu 1942 najverjetneje natisnila mladinska sekcija Nagodetove skupine Stara pravda⁹, ki je sicer izdajala glasilo *Slovenski akademik in*

⁷ *Op. cit.*, str. 196. (Prev. iz srbohrvaškega jezika je moj.)

⁸ AS 1500, Partijska šola pri CK KPS, Vprašanja, t. e. XV/1943-3, arh. št. 13798, šk. 1.

⁹ Stara pravda je bila skupina posameznikov v OF, ki so v predvojnem času pripadali JNS, vodil pa jo je inženir Črtomir Nagodé (Dihur); v začetku je zastopala skrajno radikalna revolucionarna stališča. V njihovem listu *Pravda*, okrožnici študijskega odseka iz novembra 1941, je mogoče najti promoviranje »rusko socialno-gospodarskega organizatoričnega sistema«, ki ga sicer velja po njihovem mnenju prilagoditi lokalnim razmeram. Toda kljub temu:

srednješolec, je komunistična taktika zelo značilno prikazana v takem kontekstu:

Zreli Slovenci, ki so poznali amoralno bistvo naših komunistov, njihove strankarske namene, ki so tako daleč izven slovenskega narodnega okvira kakor Moskva od Ljubljane, ter njihovo stopnjevano propagandno in revolucionarno taktiko, – so *takoj* zavzeli do OF za iskrenega Slovenca in načelnega protikomunista *edino možno* stališče: neizprosni boj proti njej, da se zaslužnjeni slovenski narod *pravočasno* obvaruje usodne komunistične prevare, katastrofalnih represalij okupatorja in komunistične šentjernejske noči ob prevratu. (Vsi poudarki so v izvirniku, op. L. C.)¹⁰

Komunistična taktika je v pričujočem besedilu opredeljena kot prevara, ki zakriva neko globlje bistvo. Še bolj eksplicitno je razkrita resnica o OF v listu *Samoobramba*, ki ga je v letu 1942 izdajala Legija smrti¹¹; njen način podajanja vednosti o

»Obvezna za vse kmete je združitev v zadrage in disciplinirano delo v njih.«
Cf.: Arhiv Republike Slovenije, AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, Pravda. Okrožnica študijskega odseka, Zasedeno ozemlje, novembra 1941, str. 1 in 6, t.e. 21, mapa II, Sredinski listi Nagodetove skupine. Skupina se je pozneje opredelila za Dražo Mihajlovića in bila zato decembra 1941 izključena iz OF. Cf.: Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, op. cit., str. 150.

¹⁰ AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, Kerenskijade, t.e. 21, mapa IV, Slovenski akademik in srednješolec, glasilo mladine »Pravde« (Nagode).

¹¹ Legija smrti je nastala spomladi 1942, najprej z imenom Štajerski bataljon, ki ga je ustanovil poveljnik slovenskih četnikov major Karel Novak. Oborožena antirevolucionarna formacija je delovala na področju Gorjancev, kjer se je izdajala za partizansko enoto; likvidirala je aktiviste osvobodilnega gibanja, a hkrati tudi sodelovala v pripravah za napade na italijanske oborožene sile z lokalnimi partizanskimi enotami – Gorjanskim bataljonom. Štajerski bataljon je sabotiral akcijo napada Gorjanskega bataljona na Ratež (18.–20. junij 1942), ko naj bi varoval smer proti Novemu mestu, vendar se je umaknil. Ob spopadu Belokranjskega odreda in 3. čete Gorjanskega bataljona z Italijani pri Zajcu, konec junija 1942, je Štajerski bataljon s hrbita streljal na partizanske enote. Prvi odkriti spopad s partizani se je zgodil 11. julija 1942 pri Dolžu – Zajčjem vrhu. Konec julija se je Štajerski bataljon zaradi premoči

vojaških in političnih nasprotnikov je mogoče označiti kot tipičen, saj ga je v osnovnih potezah, ki bi jih lahko zgostili v paradigmatično izjavo: *izdajajo se za nekaj, v resnici pa so, se jim gre za, itd.*, z nepomembnimi odstopanji mogoče zaslediti v vsem protipartizanskem tisku:

O tem, kaj je OF, je danes mnogo lažje govoriti, nego je bilo pred letom dni. Pred letom dni ste našli še dosti ljudi, ki so živeli v bolj ali manj dobri veri, da je OF res to, kar trdi ime: organizacija ljudi, ki hočejo slovenski narod rešiti tuje nadvlade. Danes pa boste težko dobili poštenega človeka, ki bi ne vedel, da je OF samo krinka, pod katero se skriva komunistična stranka, in da vse delo OF gre samo za tem,

partizanske vojske zatekel pod okrilje italijanskih vojaških oblasti in bil vključen v enote MVAC, kjer je bil odtlej znan z imenom Legija smrti. Cf.: Boris Mlakar, »Delovanje nasprotnikov partizanskega gibanja pod Gorjanci«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. XXXV, 1995, št. 1–2, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, str. 85–86. Epizoda Štajerskega bataljona (Legije smrti) zelo nazorno osvetljuje stanje v osvobodilnem gibanju tistega časa, predvsem njegove organizacijske probleme; glavno poveljstvo slovenskega partizanstva je bilo namreč takrat še v Ljubljani oziroma je ravno takrat preselilo svoj sedež na osvobojeno ozemlje. Vse kaže, da Gorjanski bataljon ni imel dostopa do podatkov, ki bi mu omogočili preverjati identiteto oborožene formacije, ki se je izdajala za Štajerski bataljon; prav tako pa je verjetno, da v tej zgodnji fazi partizanskega gibanja, v katerem je takrat politično in vojaško vodstvo kritiziralo prvine »začetne partizanske romantike« – kar je bilo sinonim za anarhizem, t. j., nediscipliniranost in neorganiziranost – lokalni partizanski poveljniki niti niso čutili potrebe po takem preverjanju. Cf.: Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, op. cit., str. 402. Epizoda Štajerskega bataljona ne nazadnje daje pogled v konkretno situacijo, ki je bila ugodna za t. i. ultraleve odklone, ki so v svoji radikalnosti praktično in simbolno znatno presežali načrte svojega vodstva. Če revolucijo razumemo kot prakso širokih ljudskih množic in ne kot avanturizem posameznih političnih skupin, moramo take odklone razumeti kot pravilo in ne deviacijo (v pomenu izrojenosti oziroma sorodnih izrazov iz vrtnarske terminologije), ki bi bila revolucionarnemu procesu kakor koli zunanja ali celo nasprotna. Odziva ljudskih množic na pozive voditeljev političnih skupin – k njim lahko štejemo »Temeljne točke OF« in druge dokumente – ne moremo nikakor interpretirati kot preprost odmev želja in pričakovanj prav teh političnih elit, pa naj bodo te, deklarativno ali praktično, še tako blizu ljudskim množicam. Koncept komunistične partije kot avantgarde delavskega razreda je znamenje tega neujemanja.

da bi se v Sloveniji uvedel komunistični režim. OF nas noče osvoboditi ne od Nemcev in ne od Italijanov, ampak nas sporazumno z nemškimi in italijanskimi komunisti hoče vključiti v podonavsko komunistično državo. (Podčrtano v izvirniku, op. L. C.)¹²

Boris Kidrič je v članku »Komunistična partija Slovenije in taktika«, objavljenem v *Ljudski pravici*, maja 1943, na take obtožbe, ki so prihajale iz kontrarevolucionarnih krogov, odgovoril tako, da je njihove podmene, ki so merile na komunistično revolucijo na Slovenskem, do skrajnosti zaostрил. To je bilo mogoče predvsem, ker je protirevolucionarna propaganda prepoznavala Osvobodilno fronto kot masko, pod katero se skriva komunistična partija; kontrarevolucionarna stran je namreč v glavnem »razkrila« natanko to, kar je revolucionarna stran o sebi trdila že ves čas, namreč, da ima v osvobodilnem gibanju vodilno vlogo komunistična partija. Temeljna Kidričeva operacija v tem članku je izhajala iz te izhodiščne brezpredmetnosti, s katero je bila najtesneje povezana druga obtožba nasprotnikov, namreč o komunistični revoluciji, katere končni cilj naj bi bila vzpostavitev podonavske komunistične države. To pa nikakor ni bilo brezpredmetno.

Razmišljanja o balkanski federaciji socialističnih držav, ki da bo del procesa sovjetske revolucije v Evropi, so bila močno razširjena v jugoslovanskem in mednarodnem komunističnem gibanju že od začetka. Politika ljudske fronte v sredini 30-ih let, katere izhodišče je bila obramba balkanskih držav pred fašizmom, je načrt formiranja novih transnacionalnih asociacij sicer umaknila iz ospredja, vendar se mu ni odpovedala. Bistveni del politike ljudske fronte je bil pač internacionalizem, ki se je v tistem času najbolj kazal v solidariziranju s špansko republiko (mednarodne brigade, oboroževanje republikanske vojske iz Sovjetske zveze). Pravi epilog teh razmi-

¹² AS 1902, *Samoobramba*, na terenu, št. 6, september, t. e. 32, mapa III.

šljanj je bil informburojevski spor, ko je jugoslovansko državno in partijsko vodstvo zavrnilo Stalinovo idejo o federaciji med Jugoslavijo, Bolgarijo in Albanijo (1948).¹³

Kontrarevolucionarna propaganda je vselej poudarjala komunistični internacionalizem kot ultimativni dokaz za pro-

¹³ V letih 1920–1939 je v okviru kominterne delovala Balkanska komunistična federacija (BKF) kot naslednica Balkanske socialdemokratske federacije, ki je bila ustanovljena leta 1915, njene članice pa so bile komunistične partije Bolgarije, Jugoslavije, Grčije in Romunije. Konec 20-ih let si je Izvršni biro BKF »zaradi ideološkega in političnega zблиževanja s proletariatom, kmetstvom in podjarmljenimi narodi posameznih balkanskih držav in organizacije borbe po vsem Balkanu«, med drugim, zastavil nalogo, da »[O]rganizira vsebalkanske kampanje proti ofenzivi mednarodnega imperializma, proti fašizmu in belem teororju, proti grožnji vojne, za obrambo ZSSR in za balkansko federacijo delavsko-kmečkih republik«. AS 1486, PK KPJ za Slovenijo 1920–1940, Rezolucija o balkanski komunistički federaciji, Dunaj, oktober 1929, šk. 3, str. 1 in 3. (Prev. iz srb. jezika je moj.) Delovanje BKF je v 30-ih letih zastalo, konkretna prizadevanja za združevanje balkanskih držav pa so bila obnovljena v sklepnem delu vojne (december 1944–januar 1945), ko je prišlo med CK KPJ in vodstvom Bolgarske delavske partije (komunistov) do pogovorov o ustanovitvi skupne federacije, kjer pa so se pokazale velike razlike pri razumevanju take federacije. Bolgarsko politično vodstvo je namesto federacije narodov predlagalo federacijo med Jugoslavijo in Bolgarijo. Ker je bil ta predlog v nasprotju z avnojskimi sklepi, ki so jugoslovanskim narodom jamčili pravico do suverenosti (samoodločbe), ga jugoslovansko vodstvo ni sprejelo. Bolgarsko vodstvo je pozneje, po nastopu Georgija Dimitrova (november 1945), pripravilo sprejemljivejši predlog, ki je pri snovanju nove federacije upošteval suverenost vseh jugoslovanskih narodov, najambicioznejša različica (januar 1948) pa je celo predvidevala podonavsko konfederacijo, ki bi vključevala tudi Grčijo, Poljsko in Češkoslovaško. Na tej točki se je v pogovore vmešal sovjetski politični vrh; njegova agresivna intervencija, ki je pripeljala do informburojevskega spora, je zaustavila vse iniciative za združevanje balkanskih narodov. Cf.: Janko Pleterski, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, op. cit., str. 191–212; *Zgodovina ZKJ*, op. cit., str. 92–103, 259–260, 277–278, 306–307; Avgust Lešnik, »The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period«, v: *The International Newsletter for Communist Studies Online*, let. XI, 2005, št. 18, str. 42–45, 48–53. Povezava: http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/incs/home/data/pdf/INCS_18_ONLINE.pdf (dostop: 16. 05. 2010).

tinarnodno – slovenstvu bistveno sovražno – orientacijo komunistične partije. V prejšnjem poglavju smo pokazali, da je bila taka predstava (obsodba) komunizma močno razširjena med dominantno smerjo političnega katolicizma že v predvojnem obdobju. Komunizem je bil za politični katolicizem v prvi vrsti vselej mednarodni problem, problem planetarnih razsežnosti, kolikor je pač bil kapitalizem problem vsega človeštva, na katerega je komunizem dajal odgovor, tako kot so odgovor dajali katolicizem, fašizem in nacizem. Prav tako pa smo poudarili, da sta tudi v tej dominantni smeri obstajala dva tokova; prvi, ki je v svoji kritiki komunizma vzdrževal vsaj minimalno distanco do fašizma, in drugi, ki je bolj ali manj neposredno prevzemal fašistične diagnoze svetovnega položaja. Filozofa Aleša Ušeničnika smo umestili v prvo smer; pri njem – celo v učbenikih, ki jih je pisal za politično izobraževanje desničarske militantne katoliške mladine (zbirka: Naša pot) – ni mogoče prezreti težnje po odkrivanju zgodovinskih virov marksizma, socializma in komunizma, ki jih je našel v francoski revoluciji in uničevalnih posledicah kapitalizma. Ušeničnik je celo v najbolj skromnih pedagoških delih vsaj na grobo poudaril razliko med Marxom in Leninom in poiskal skupne točke te miselne tradicije s Heglom, razčlenjeval razne oblike materializma, pri katerih je razločil njihovo politično, spoznavno in praktično življenjsko vsebino. Pri njem so se lahko bralci podučili o zgodovini socialne demokracije v Nemčiji, Avstriji in Srbiji. Kritiziral je nekdanjega sekretarja in glavnega teoretika KPJ dr. Simo Markovića, ki pa mu konec 30-ih let ni mogel več odgovoriti (ker so ga v Moskvi aretirali).¹⁴ V njegovih delih sicer ni mogoče prezreti latentnega rasizma; bil je, na primer, mnenja, da »afriški zamorci ne marajo delati« in da jih je treba civilizirati. Komunizem je bil zanj protinaroden, vendar kot družbeni in intelektualni pojav nikoli brez neposredne zveze z

¹⁴ Aleš Ušeničnik, *Dialektični materializem*, [s. l., s. n.], 1938 (Domžale-Grobje, Misijonarska tiskarna), str. 46–52.

lokalno (narodno) socialno problematiko; prav zato je v njem videl tako veliko nevarnost. Ušeničnikov pristop, ki je terjal vsaj minimalno poznavanje nasprotnika, je bil diametralno nasproten pogledom druge smeri, ki je obsojala to, da bi nasprotnika proučevali:

Proč s strupom! Katoličan, ki bere protikatoliški tisk, se sam postavlja v službo sovražnika že s tem, ko čita. Prav to hoče namreč sovražnik s tiskom: da ga ljudje bero – ko ga bero, že delajo za sovražnika. Naprej gre samo po sebi. Katoliška miselnost zamira, borbost neha, nastopi brezbržnost. (Poudarki so v izvirniku, op. L. C.)¹⁵

Za povečini anonimne pisce v skrajno desni katoliški reviji *Stráža v viharju*, je bila vsaka razlika med Marxom in Leninom popolnoma brezpredmetna: »Lenin – plačanec Nemčije in orodje Judov.«¹⁶ Ta smer je komuniste vse predvojno obdobje v glavnem slikala bodisi kot ljudi, ki so jim sprali možgane v tujini – oziroma ljudje iz tujine –, bodisi kot agente Moskve oziroma njenih tajnih služb (GPU): »[T]ako imenovana 'ljudska fronta' ni prava ljudska fronta, temveč fronta židovske Moskve (poudarek je v izvirniku, op. L. C.).« »Žrtve komunističnih agentur« je naslov članka v *Stráži* iz leta 1937, v katerem je objavljen seznam jugoslovanskih študentov, z imeni in priimki, ki so odšli v Španijo.¹⁷ Razmerje med kapitalizmom in komunizmom pa je opredeljeno takole:

Kapitalizmu in komunizmu je gospodarstvo *namen in smoter* življenja. Od tod zlo, ki ga povzročata človeštvu. – Naš boj velja obema. Gospodarstvo je namreč le sredstvo življenja. Zato oznanjamo krščansko, naravno, organsko pojmovanje življenja, družbe in gospodarstva. (Poudarki so v izvirniku, op. L. C.)¹⁸

¹⁵ »Sto petdeset let razdiranja«, *Mi mladi borci. Stanovski tednik za slovensko dijaštvo*, let. L, št. 19, Ljubljana 22. januarja 1937, str. 1.

¹⁶ *Stráža v viharju*, let. III, št. 15, Ljubljana, 28. januarja 1937, str. 1.

¹⁷ *Stráža v viharju*, let. III, št. 3, Ljubljana, 15. oktobra 1936, str. 1; *Stráža v viharju*, let. III, št. 28, Ljubljana 8. aprila 1937, str. 90.

¹⁸ *Stráža v viharju*, let. III, št. 17, Ljubljana, 11. februarja 1937, str. 70.

Ušeničnik vzpostavi med kapitalizmom in komunizmom vsaj zgodovinsko zaporedje; ni komunizma brez kapitalizma, medtem ko skrajno desničarski katoliški pisci vzpostavijo popolno sinhronizacijo; to jim je omogočila paranoidna figura večnega žida: »Žid – kapitalist in krvoses.«¹⁹ Pri tem je zanimivo, da prav desničarske publikacije, na primer, *Mi mladi borci*, niso prav nič prikrivale uradnih katoliških kritik fašistične rasne teorije, ki so občasno prihajale tudi od papeža,²⁰ v *Straži v viharju* pa je mogoče celo najti primerjavo med fašisti in komunisti: »Komunistični fašizem na univerzi«; skupno točko so našli v nasilju, ki je značilno za obe gibanji.²¹ Videti je, da je tudi v najbolj desnem toku političnega katolicizma obstajal ambivalenten odnos do fašističnega/nacističnega ideološkega in političnega projekta. Kako ostati zvest katoliškemu projektu novega pokristjanjevanja, ki je zahteval distanciranje od fašizma (proti fašističnemu malikovanju države, poudarjanje nasilja, ki je značilno tako za komuniste kakor fašiste), vendar hkrati dobesedno prepisovati iz *Völkischer Beobachterja*²² (žid = kapi-

¹⁹ *Straža v viharju*, let. III, št. 4, Ljubljana, 22. oktobra 1936, str. 14.

²⁰ »[r]asizem seje v mednarodno življenje strupeno seme razkroja in sovraštva. To strupeno seme ne more roditi drugega kakor potoke krvi, ki bodo tekli, ko bo nordijska rasa skušala dokazati svoje odlične in ustvarjalne lastnosti. Zato kot ljudje in kot kristjani odklanjamo poganski rasizem.« »Rasistične zablode«, *Mi mladi borci*, let. II, št. 35, Ljubljana, 13. maja 1938, str. 139. Isti list je pri pisanju o »židovskem vprašanju« v srednjeevropskih državah poudaril obsodbo »protižidovskih izgredov«, ki so jo izrekli poljski škofje in duhovščina, toda kljub temu po mnenju anonimnega pisca judovska »nepojmljiva nevednost in nesnažnost tvori globok prepad med njimi in krščanskim prebivalstvom, ki jih v kulturi daleč prekaša«. Pa ne samo to: »Prav tako imajo katoliški Poljaki veliko nezaupanje nasproti Judom zaradi njihovega nagnjenja h komunizmu: 90 % komunističnih agitatorjev je po uradni statistiki na Poljskem Judov.« »Poljski katoličani in židje«, *Mi mladi borci*, let. II, št. 32, Ljubljana, 22. aprila 1938, str. 132. Cf.: »Papeževa okrožnica o položaju katoliške cerkve v Nemčiji«, *Straža v viharju*, let. III, št. 24 in 25, Ljubljana 22. in 29. aprila 1937, str. 99–100, 102.

²¹ *Straža v viharju*, let. III, št. 25, Ljubljana, 29. aprila 1937, str. 103.

²² *Völkischer Beobachter* je bil uradno glasilo Nemške nacionalsocialistične delavske stranke.

talist) in skupaj s svetim očetom obsojati rasno teorijo? Ugotovitev, da je bil antisemitizem v moderni dobi, zlasti v srednji in vzhodni Evropi, vselej stalnica kulturnega in političnega življenja, je odločno prekratka. Predstava o židu-kapitalistu, njegovih divjih in nebrzdanih gonih, s katero je bilo mogoče zbrisati vse razlike med kapitalizmom in komunizmom, je bila v drugi polovici 30-ih let politična doktrina nacionalsocializma, gibanja, ki je bilo političnemu katolicizmu konkurenčno. Katolicizem je samega sebe namreč definiral kot enega izmed velikih svetovnih gibanj in je bil že zato prisiljen razvijati distanco do svoje konkurence (od tod papeževe obsodbe rasne teorije, ki so se udeležile tudi v prepovedi nekaterih knjig). Kot smo videli pri Ušeničniku, se je katoliška socialna doktrina distancirala od fašizma predvsem v odnosu do države in v ta namen promovirala specifično razumevanje korporacij in stanovske družbe. S tem je dala samostojno razlago kapitalizma, kjer se je lahko sklicevala na svojo tradicijo iz 19. stoletja, torej obdobja, ko fašizma in nacizma še ni bilo. Pisci v *Straži v viharju* so sicer neomajno prisegli na doktrino katoliškega korporativizma.

Na podoben problem je v spisu »Premišljevanje o Španiji« opozoril Edvard Kocbek, ko je zapisal, da je zanimivo, da »[M]eščanski kristjan brani fašistično stališče«. Natančneje: »Žalostno poglavje predstavlja krščanski tisk v Evropi, z malimi izjemami ni znal obdržati svoje samostojnosti in se je postavil na fašistično stran.«²³ Ne gre torej samo za odklon posameznih kristjanov, njihovih individualnih zablod, temveč za problem katolicizma kot institucije, v katero je dotični tisk nedvoumno sodil. Kocbek je namreč opazil, da tako fašisti kakor katoliški pisci špansko državljansko vojno imenujejo verska

²³ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji«, *Dom in svet*, let. L, št. 1/2, Katoliško tiskovno društvo, Ljubljana, 1937, str. 92.

(križarska) vojna zoper boljševice. Za te pa je zapisal, da umetno zakrivajo prave družbene vzroke za grozodejstva besnih ljudskih množic, ki so se v Španiji znesle nad cerkvijo. To se pravi: če katoliški nasprotniki španske republike molčijo o družbeni podlagi dogodkov in problem teh premeščajo na teren religije, to tudi pomeni, da religije same ne obravnavajo kot dela konkretne družbene celote, temveč dejansko kot abstraktno entiteto, v kateri lahko skupno izhodiščno točko najdejo tudi na videz nespravljivi nasprotniki: fašisti in kristjani. Religija tako *de facto* preneha obstajati kot gibanje in postane sredstvo manipulacije, ki ga uporabljajo druga gibanja. Religija je v tej zvezi čista duhovnost – kar pa je mogoče zato, ker boljševizem ni samo proti religiji, temveč tudi proti duhovnosti kot taki, tako kot je proti družini, zasebni lastnini, narodu in drugim naravnim tvarinam. Kocbek je zapisal:

Fašizmu se je v veliki meri posrečilo vzbuditi videz, da je branilec duhovnega in osebnega življenja, zakonitosti, reda, pravilnosti, celo univerzalnosti. Zato mu ni bilo težko pridobiti si naklonjenosti meščanskih kristjanov, to je kristjanov, ki so svojo vero zgolj podedovali in tudi v duhovnem oziru živijo od dogotovljenih stvari, ki si ničesar ne ustvarijo s stvarilnim ognjem, ampak z nezaupno opreznostjo urejajo, kar se z ureditvijo še bolj izgublja. Evropsko krščanstvo je po večini ujeto v ta družbeni nazor, kjer je posvečevanje narave in zgodovine zadobilo prednost pred idejo spreminjanja sveta. Meščansko krščanstvo začenja nastopati kot pravoverno krščanstvo, niti cerkvena hierarhija se ne ustavlja povsod dovolj krepko temu udaru, nič čudnega, pravi Berdjajev, saj je duhovniški stan že od nekdaj kazal nagnjenje v meščanstvo. Tako je prišlo do neizbežnega žalostnega dejstva, da fašizem istoveti svojo duhovnost s krščansko duhovnostjo in izrablja versko čustvo, in da na drugi strani krščanska praksa ne izključuje tesnega sodelovanja Cerkve s fašistično borbenostjo.²⁴

Temeljno protislovje dominantne katoliške socialne doktrine in teorije je bilo spajanje a) kritike kapitalizma, v katerem

²⁴ *Op.cit.*, str. 91.

vse družbene odnose obvladuje logika profita, ki odteguje ljudi od duhovnih dobrin, z b) idejo o zasebni lastnini kot naravni človekovi pravici, zaradi katere je treba razviti alternativni model kapitalizma, protislovje, ki je razločevalo med »kapitalizmom in kapitalizmom«, Kocbekova radikalna humanistična intervencija pa je odpravila to protislovje s tem, da je prvi člen tega protislovja, kritiko uničevalnih posledic kapitalizma povlekla do skrajnih meja: problemi sodobnega sveta so načeli tudi cerkev in krščanstvo, za katero Kocbek uporablja predikat »meščansko krščanstvo« in ki živi v sprevrnjem svetu: »Tak meščan v primeru napada na družbo kliče vero na pomoč in obratno misli, da vero brani, kadar brani svojo lastnino.«²⁵ V tem članku Kocbek zaradi zanikanja svobodnega človeškega duha – kar je zanj enako kot za Ušeničnika ena izmed oblik materializma – zavrne komunizem, skrajni kolektivizem in marksizem, vendar se strinja z revolucijo v Španiji, ki jo ima za socialno (oziroma »družabno«), upravičeno. Za našo problematiko je Kocbekova ilustracija izjemnega pomena tudi zato, ker pokaže, da (katoliška) cerkev nikakor ni bila samo ideološki aparat države, kar bi lahko prehitro rekli z Althusserjem,²⁶

²⁵ *Op. cit.*, str. 93.

²⁶ Zanimivo je, da se nekatera opozorila katoliških militantov na Slovenskem, ko so bili plat zvona, češ da je vpliv cerkve v sodobni družbi postal usodno zanemarljiv, na nivoju deskripcije povsem ujemajo z Althusserjevo opredelitvijo vloge cerkvenega ideološkega aparata – ki je tudi v večji meri deskriptivna – v modernih sekulariziranih družbah, za katerega je značilno, da je svoj primat odstopil šolskemu ideološkemu aparatu. Cerkev v Althusserjevem seznamu modernih ideoloških aparatov države nastopa kot zgolj eden izmed mnogih ideoloških aparatov, in če beremo Althusserja s Horkheimerjem in Adornom, t. j., če se opremo na njuno analizo kulturne industrije, potem moremo ugotoviti, da je moč cerkvenega ideološkega aparata v primerjavi z drugimi povsem neznatna. Le kaj je maša v majhni vaški cerkvi v primerjavi s kinopredstavo in zapeljivimi podobami v revijah in izložbah: »Duhovnik ima danes eno prižnico v župniji, Antikrist jih ima tisoč, pravi moderni pisatelj. Časopis, knjige, izložbeno okno, cesta, tramvaj, železnica, tovarna, urad, šport, turizem, kino, družba okolje vpliva na sodobnega človeka. Ti vplivi so skoraj sto odstotno nasproti evangeliju in Cerkvi. Kaj more

temveč da je bila v agrarnih perifernih državah še globoko v 20. stoletju tudi močan agent produkcije. Kocbek navaja opažanja španskega katoliškega intelektualca Joséa Marie Sempruna: »Zelo često sovraštvo do duhovnika ali redovnika nima vzroka v dejstvu, da je duhovnik ali redovnik, ampak v dejstvu, da ni dovolj duhovnik ali redovnik.«²⁷ Nicos Poulantzas bi dejal, da je bila cerkev tudi del ekonomskega aparata države.²⁸ Ko Kocbek, povzemajoč nekatere napredne španske teologe in druge republikanske katoliške intelektualce, zapiše, da je cerkev v Španiji »[S]topila na stran konservativnih sil, ideologov reda, sile nacionalizma [...]«²⁹, in ko jo zaradi njenih zemljiških posesti in kapitala slikovito oriše kot enega »najstrašnejših tlačiteljev delavstva«³⁰, pokaže, da ji v družbi ne pripada status posebne, nad družbo stoječe, izvzete avtoritete. Že na prvi pogled je bilo namreč jasno, da katoliška cerkev pravzaprav ne zavzema mesta ene same institucije, temveč da je njena »avtoriteta« (moč) razdrobljena med mnoge institucije *starega režima*, od župnije, vojske, šole, banke in latifundije, ki so nastopile proti ljudstvu; v tej zvezi Kocbek navede besede katoliškega profesorja Sempruna: »izbral sem ljudstvo...«³¹

Kocbek je v navedenem spisu torej opozoril na fašistično manipulacijo s krščanstvom in religijo ter razvil nekatere filozofske nastavke za razumevanje, kako je mogoče, da velik del

proti tej poplavi vplivov in mikov, protiverskih, brezbožnih, nemoralnih, materialističnih napraviti Cerkev s svojimi oficelnimi reprezentanti, s hierarhijo in klerom. Skoraj ničesar! Proti vplivu mase je treba postaviti maso. Človeka moraš reševati tam, kjer se pogublja. Na mnoge kraje vsakdanjega življenja in delovanja ljudi duhovnik nima dostopa, zato ga mora nadomestiti katoliški laik. Prvi apostol delavca mora biti delavec in trgovec trgovec.« Cf.: »Katoliška akcija IV.«, *Straža v viharju*, Ljubljana 18. februarja 1937, let. III, št. 18, str. 74.

²⁷ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji«, *op. cit.*, str. 94.

²⁸ Nikos Pulancas, *op. cit.*, str. 25–26.

²⁹ Edvard Kocbek, »Premišljevanje o Španiji«, *op. cit.*, str. 95.

³⁰ *Op. cit.*, str. 94.

³¹ *Op. cit.*, str. 103.

evropske katoliške javnosti in bistvu prevzema ta argument. To je bilo zlasti mogoče zato, ker je fašizem v svoji interpretaciji katolicizem prevedel v kulturni (civilizacijski) fenomen – in Kocbek to v svojem delu dovolj jasno poudarja (pri tem se je »okoristil« z meščansko predstavo o kulturi kot avtonomni sferi). Ta ideološka operacija je španski katolicizem – t. j., konkretno zgodovinsko obliko prakticiranja krščanstva v Španiji, ki je nastopal kot agent tako na terenu ideologije kot produkcije, to se pravi, bistveno drugače kot, denimo, katolicizem na vzhodni strani Pirenejev – prevedla v krščanstvo kot tako. Za uradni katolicizem to ni bil problem, saj je samega sebe tako ali tako imel za edino avtentično krščanstvo, v odnosu do katerega so bile vse druge krščanske skupnosti v bistvu še vedno samo herezije. Na tej točki se vračamo k problemu prevzemanja nacistične interpretacije iz lista *Straža v viharju*, ki je povezala komunizem in kapitalizem. Malo prej smo poudarili, da bode v oči njihova nekompetentnost pri objavah papeževih kritik fašistične rasne teorije, ki jih katoliški tisk ni ignoriral. Vse skupaj dodatno zapleta to, da za te katoliške militante prav tako ni bil problem primerjati komunizem s fašizmom. Trditi je mogoče, da so vse te izposojenke iz nacističnega diskurza ostale neprevedene. Povedano drugače: katoliški militanti jih niso preoblikovali v naracijo, skozi katero bi bila mogoča iluzija, da je katoliški socialni, politični in ideološki projekt v nasprotju z nacističnim in fašističnim projektom. Cerkvenim avtoritetam je pri rokovanju s fragmenti nacističnega diskurza, ki so v konkretnih besedilih naravnost spodbijali relativno sofisticirane Ušeničnikove razlage odnosa med kapitalizmom, komunizmom, fašizmom, nacizmom in katolicizmom, tako ostalo samo dvoje: prepoved (obsodba) ali ignoriranje. Očitno je, da so se odločili za ignoriranje. V tem kontekstu je za nas pomembno Dragoševo opozorilo na Žebotovo kritiko katoliške nedoslednosti pri razmišljanju o korporativni prenovi družbe na Slovenskem: »[O]klevanje v bistvenih trenutkih zaradi upravičenih in neupravičenih pomislov glede odločnejše uporabe

posedujoče državne avtoritete in njene sile.« Za Dragoša je simptomatično, da Ušeničnik, ki je polemiziral, ni ugovarjal na tistih točkah, kjer je bilo očitno, da Žebot zagovarja fašizem, ampak je zgolj poudaril, da so očitki o ne dovolj radikalnem zavzemanju za korporativni model neupravičeni.³² Molk uradnih katoliških-cerkvenih avtoritet je razkril slabost Ušeničnikove paradigme razlikovanja med doktrinami in gospodarskimi modeli; zdi se, da je bil najšibkejši člen v tej paradigmi prav nacizem oziroma fašizem. Katolicizma na Slovenskem kot političnega gibanja ni razkrojil antikomunizem – bistvene teze o komunizmu (marksizmu) kot materialističnemu nazoru, iz katerega izvirajo vse njegove druge slabosti, so bili pripravljene sprejeti mnogi krščanski socialisti oziroma ljudje iz Kocbekovega kroga, razkrojila ga je nezmožnost kritike fašizma, ki je namesto poglobljene analize proizvedla samo distanco. Toda ta ugotovitev sama po sebi ne zadošča. Žebotova kritika nam razkriva bistveno več; ponuja nam nastavke za hipotezo, da je bila katoliško-politična ambivalenca do fašizma odvisna od ambivalence do moderne države kot politične tvorbe, t. j., do projekta francoske revolucije. Z rojstvom političnega katolicizma v 19. stoletju so se evropske katoliške cerkve prilagodile modernim liberalnim projektom (tudi tam, kjer so ti potekali v razmerah razsvetljenega absolutizma oziroma monarhično-parlamentarnih režimov, ki so jih v srednjeevropski periferiji nasledili). Politični katolicizem kot adaptacija na moderno liberalno državo je bil strategija za spoprijemanje s sekularizacijo; v praksi je to pomenilo, da je sprejemal pravila politične igre, kot jih je definirala spopad delavskega razreda z buržoazijo. Politični katolicizem je namreč mogoče povezati z nastankom katoliških (krščanskih) političnih strank in sindikatov; v poudarku na socialnem aktivizmu (od okrožnice »Rerum novarum«) je mogoče zaznati odpor proti moderni državi in nesprijaznenje z utesnjenostjo v institucijah, ki jih je

³² Srečo Dragoš, *op. cit.*, str. 203–205.

moderna država odmerila katoliški cerkvi. Zgodovina političnega katolicizma je zgodovina odpora proti redukciji katoliške cerkve na ideološki aparat države; je gibanje, ki je pretendiralo na transformacijo te države. Francoska revolucija je za to ponudila bistveno boljše pogoje kot režimi absolutnih monarhij zgodnje moderne dobe. Načelo *Cuius regio – eius religio* (Augsburški mir, 1555), ki se je dokončno uveljavilo v postreformacijskem obdobju, v resnici ni pomenilo zmage in popolne prevlade katolicizma v južni in srednji Evropi. Pravzaprav ni šlo za restavracijo katolicizma; o tem nas navadno poučuje (osnovno)šolsko zgodovinopisje, ki reproducira mit o reformaciji kot nacionalni afirmaciji slovenskega naroda, tako da pravzaprav še vedno izhaja iz Kardeljevih tez iz *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja*, od katerih kajpak abstrahira historični materializem. Šlo je za restavracijo moči monarhov na področju religije, ki so jo v Svetem rimskem cesarstvu nemške narodnosti izgubili v boju za investituro v 11. in 12. stoletju, t. j., v boju za pravico do izbire in imenovanja škofov.³³ Restavracija moči monarhov na področju religije v moderni dobi kajpak ni bila v vmešavanju v zadeve doktrine, teologije in filozofije, niti v direktnem imenovanju škofov, temveč v administrativnem določanju okvira delovanja katoliške cerkve, kar je imelo zelo materialne posledice. Reforme Marije Terezije in Jožefa II. v drugi polovici 18. stoletja so spremenile župnijske meje, zaprle nekatere samostane ter prenesle njihovo premoženje na verski sklad (1782–1790), s katerim je upravljala država (ta sklad je bil materialna podlaga, da so lahko duhovniki postali državni uradniki), ukinile oglejski patriarhat, ki ga je nadomestila nadškofija v Gorici, vpeljale nadzor nad papeževimi odredbami, ki naj bi jih brali v cerkvah, določile pravila rituala pri nekaterih cerkvenih slovesnostih in obredih.³⁴ Boj

³³ Maurice Hugh Keen, *Srednjeveška Evropa*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1993, str. 61–69, prev. Seta Knop.

³⁴ Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, *op. cit.*, str. 382.

meščanstva proti absolutizmu, ki je za enega izmed svojih bistvenih gesel razglasilo popolno versko svobodo, je bil za katoliško cerkev sicer grožnja, da jo bodo v okviru civilne družbe degradirali v ideološki aparat, torej v nekaj, kar je že nakazala politika (razsvetljenega) absolutizma. Vendar je ta boj tudi vzpostavil platformo, na kateri je bil mogoč politični odpor, t. j., nekaj, kar v absolutizmu ni bilo mogoče. Natančneje: bilo je mogoče, vendar zgolj kot revolucija; parlamentarizem pa je ponujal možnost boja in širjenja vpliva tudi brez revolucije. (Ni naključje, da so se tega načela oprijeli tako oportunistični ideologi pozne II. socialistične internacionale kot tudi katoliški socialni aktivisti.) Zato imata francoska revolucija in tudi država (kot paradigma) nasploh pri ideologih in mislecih (Ušeničnik) političnega katolicizma tako pozitivno kot negativno konotacijo. Prav zato je politični katolicizem svojo paradigmo utemeljeval na družini (zanjo smo v prejšnjem poglavju pokazali, da ne gre za družino v vsakdanjem pomenu). Althusser je v razpravi o ideoloških aparatih države proces sekularizacije, t. j., razvoj moderne države, shematično predstavil kot prehod iz para cerkev–družina v par šola–družina, v katerih igra dominantno vlogo prvi člen vsakokratnega razmerja.³⁵ Tendence tega prehoda je bila ta, da je cerkev izgubljala funkcijo ideološke reprodukcije na področjih šolstva, znanosti in kulture, saj so ta področja dobila status samostojnih ideoloških aparatov; družina pa je izgubila status samozadostne (re)produkcijske enote: za preživetje njenih članov niso zadoščale niti spretnosti, ki so si jih pridobili v tej enoti, še manj pa produkcijska sredstva, ki so v tej enoti morebiti še vedno obstajala; šola je bila torej edina možnost, da se družinski člani realizirajo na trgu dela. Šola je bila agent dominacije, ki je posredno omogočal dominacijo kapitala nad delovno silo. To je polje, v katero je interveniral politični katolicizem. Na tej točki pa so nastopili na koncu prve svetovne vojne komunizem in malo pozneje še

³⁵ Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države«, *op. cit.*, str. 80.

fašizem in naposled nacizem. Prvi se je preko kominterne kazal kot orjaška hobotnica, ki je terjala revolucionarno preobrazbo vsega, od družine do države, napovedovala svetovno republiko sovjetov, odpravo zasebne lastnine itn. Fašizem in nacizem pa sta nastopila kot gibanji, ki naj bi se upirali uničenju evropske civilizacije, ki jo je napovedoval boljševizem. Vsem trem pa je bilo skupno to, da so se prikazovali kot revolucionarna gibanja, pri čemer se je komunizem razglašal za dediča francoske revolucije, fašizem in nacizem pa sta se jasno opredelila proti njej. Politični katolicizem se je znašel v nemogoči situaciji. Od boljševizma je pričakoval samo uničenje, od fašizma in nacizma pa izgubo platforme za širjenje svojega družbenega vpliva, kot so ga formalno jamčili parlamentarni in celo kvazi parlamentarni večstrankarski režimi, kakršen je bil tudi jugoslovanski kraljevi režim. Po drugi strani pa so konkordati s fašistično Italijo in nacistično Nemčijo in priseganje na krščanske vrednote španskih fašistov takratnim akterjem političnega katolicizma dali dovolj dokazov, da je s temi režimi mogoč kompromis. Katoliški akterji prav tako niso nikoli pozabili pohvaliti fašističnih in nacističnih projektov reorganizacije narodnih gospodarstev, za katere se je zelo, da črpajo iz katoliških konceptov. In ne nazadnje: fašizem je bil v nasprotju s komunizmom ne povsem enotno gibanje, saj je v Evropi konec 30-ih let obstajalo več fašističnih diktatorjev, dva velika (Hitler, Mussolini) in dva mala (Franco, Salazar minus strmoglavljene Dolfuss v Avstriji), medtem ko Stalin v globalnem komunističnem gibanju ni imel konkurence. Nikakor ne smemo pozabiti, da je bila enotna oznaka fašizem, ki ni merila samo na italijanski in nemški režim, temveč tudi na vsa sorodna gibanja in režime, ki so se bolj ali manj odkrito zgledovali pri italijanskem fašizmu in nemškem nacizmu in ju priznavali kot svoja zaveznika, poglobitni diskurz levičarskih gibanj.³⁶ Politični katolicizem se v

³⁶ Stalin je eksplicitno pojasnil, zakaj je oznaka nacionalsocializem za režim v takratni Nemčiji absolutno napačna: »Nemške napadalce navadno

oceni, da je fašizem enoten, ni strinjal z levičarji; temeljni koncept, ki je na njegovi strani vsaj ohlapno enotil te režime, je bil koncept vsemogočne (premočne) države, ki da jo akterji fašističnih in nacističnih gibanj mistificirajo in zato sestopajo v poganstvo. (Tukaj je šel Ušeničnik v svoji ohlapni kritiki fašizma in nacizma bistveno dlje kot oba papeža v istem obdobju skupaj.) Mogoče je trditi, da je bila temeljna strategija političnega katolicizma ta, da je svoje razlikovanje od fašizma obli-

imenujemo fašiste. Oni trdijo, da je to nepravilno in da jih moramo imenovati nacionalsocialiste. Ljudje, ki so okradli in zaslužnili Evropo, ljudje, ki so nas napadli in ki na naši zemlji uganjajo taka grozodejstva, naj bi šteli za predstavnike neke socialistične stranke! Ali je to mogoče? Kaj pa je skupnega med socialistom in razbojnikom? Toda sami sebe imenujejo tudi nacionaliste. Dokler so govorili, da bodo Nemčiji vrnili vsa nemška ozemlja, se jih je nemara še dalo šteti med nacionaliste, toda ko so zaslužnili Poljsko, Francijo, Belgijo, Holandijo, Norveško, Dansko, Čehoslovaško, Jugoslavijo in Grčijo, ko so začeli težiti za gospodstvom sveta, tedaj so tiranska, roparska, imperialistična sodrga. Njih stranka je najbolj grabežljiva in najslabša od vseh imperializmov sveta. Ta stranka je največji sovražnik socializma. Ta stranka je obenem najbolj nazadnjaška stranka, ki je zaslužnila vso Evropo in uprizorila po vsej Evropi srednjeveške pogrome. Anglijo in Ameriko imenujejo plutokratski državi, toda ti državi imata svobodne delavske organizacije, imata parlament. Nemški režim, ki je zaslužnjil ne samo nemške, temveč vse evropske delavce, uničil njihove organizacije in podjarmil njihove narode, je kopija ruskega carskega režima. Nemški režim je prav tako krvav kakor je bil ruski carski režim, prav tako preganja delavce, kakor jih je preganjal ruski carski režim, in prav tako prireja pogrome, kakor so jih prirejali ruske slugе. In kadar ti nesramni imperialisti govorijo o nacionalizmu in socializmu, govore samo zato, da bi zavedli narode, jih obsenčili ter povedli v klavnico za svoje imperialistične cilje.« »Govor na svečani seji Moskovskega Sveta 6. novembra 1941«, v: *J. Stalin. O Veliki domovinski vojni Sovjetske zveze*, Propagandna komisija IOOF, 1944, str. 17–18. Stalin se je v svojih medvojnih govorih večkrat ustavljal pri vprašanju poimenovanja nasprotnikov. V isti publikaciji cf. tudi: »Dnevno povelje Rdeči Armadi 1. maja 1942«, str. 35–36; »27. obletnica Velike Oktobrske Socialistične Revolucije«, str. 133–134. Inflatorna raba označevalca fašizem je nemara edina oprijemljiva sled stare leveice v današnjem času. Od 60-ih let dalje je namreč leveica odkrivala fašizem tudi v vsakdanjem življenju. Cf. npr.: Michel Foucault, »Preface«, v: Gilles Deleuze in Felix Guattari, *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, Continuum, London, 2008, str. xiii–xvi, prev. Robert Hurley, Mark Seem in Helen R. Lane.

koval po isti analogiji, kot se je distanciral od moderne buržoazne države: boljševizem je po tem ključu idejno praktično razumel kot negativ, politično praktično pa kot negacijo (izničenje) te države in nacije kot institucije. Nacizem in fašizem sta bila tako preveč nacionalna, boljševizem pa strogo antinacionalen.

Težava takega razmišljanja je bila kajpak ta, da tako italijanskim fašistom kot nemškim nacistom nikakor ni šlo samo za njihovi nacionalni državi, marveč za imperija. Temeljna teza, ki so jo takrat zagovarjali ideologi, teoretiki in aktivisti komunističnega gibanja, je take aspiracije razlagala z Leninovo teorijo o imperializmu kot zadnjem stadiju kapitalizma; v okviru tega horizonta so tudi analizirali nacionalno vprašanje, ali natančneje, mnoga nacionalna vprašanja. Na periferiji, kakršna je bila Jugoslavija, so komunisti nacionalno vprašanje nasploh poudarjali kot temeljno družbeno vprašanje. Šlo je za vprašanje, ki je nujno odpiralo problem razmerja med proletarsko in buržoazno revolucijo, oziroma za dialektiko med »socialističnim« in »nacionalnim«. Vendar je tukaj treba poudariti, da komunisti in njihovi teoretiki niso mislili, da je dialektika med »socialističnim« in »nacionalnim« zanje problem, ki bi bil nemara v marksistični teoriji še nerazrešen; problem je bil, kako to predstaviti oziroma pojasniti ljudskim množicam. Kardelj je v prej navedenem pismu Titu namreč dejal, da množice »[n]e znajo razlikovati med formo in vsebino«. Za komuniste je bila Sovjetska zveza primer zgledne rešitve nacionalnega vprašanja, kar pa je bilo po njihovem mogoče samo zato, ker je tam že zmagal socializem; bili so prepričani, da bo po tej poti šla tudi nova Jugoslavija. Ne nazadnje je bil to tudi del programa osvobodilnega gibanja. V »Geslih« narodnoosvobodilnega gibanja, objavljenih v *Slovenskem poročevalcu* 22. junija 1941, četrta točka, piše:

Sovjetska zveza je vodilna sila in glavna opora slovenskega naroda in vseh zatiranih narodov; ona nam je vzor enakopravnega sožitja

med narodi, njihove sloge in pogojev za njihov neomejen narodni razvoj brez nacionalnega zatiranja in brez kitajskega zidu med narodi!³⁷

V t. i. »Dolomitski izjavi«, podpisani med ustanovnimi skupinami OF marca 1943, ki je bila takrat samo interni dokument, pa lahko preberemo: »[Z]a slovensko narodno bodočnost [je] pravilna samo pot, ko jo je že prehodil veliki ruski narod.«³⁸ No, bistvena postojanka »velikega ruskega naroda« je na tej poti bila, kot je znano, oktobrska revolucija, s katero pa na empirični ravni, na nivoju zgodovinske naracije, nika kor ni bilo mogoče primerjati konkretnih bojov jugoslovan- skih narodov po zlomu kraljevine Jugoslavije. Enostavno reče- no: vsaj kar zadeva komuniste, teoretičnih težav ni bilo, treba je bilo le napisati zgodovino narodnoosvobodilnega boja, ki bi univerzalno teorijo, razumljeno kot orodje, primerno za vsa gibanja na vseh petih kontinentih, spojila z empirijo, torej z nečim, kar je lokalno, nujno partikularno, izjemno in izvirno. In res, že v medvojnem času so nastajale periodizacije in opisi že prehojenih faz osvobodilnega boja, njegovih posebnosti, najbolj vplivne pa je napisal Boris Kidrič. Obstajala je že *Zgodovina VKP(b) - Kratki kurz*, osvobodilno gibanje pa si je nadvse prizadevalo sestaviti svoj kratki kurz. Po tem ključu bi lahko dejali, da je bilo za razlago narave revolucije jugoslo- vanskih narodov bistvenega pomena razmerje med teorijo in prakso. To razmerje pa je mogoče interpretirati kot diskurziv- ni aparat (tega moramo na tem mestu razumeti kot *govoreči stroj*), s katerim so akterji, najpogosteje komunisti, podajali vednost o osvobodilnem gibanju, tako v nagovorih (oborože- nemu) ljudstvu, borcem, zahodnim in vzhodnim zaveznikom kot tudi kontrarevoluciji. Govoriti o revoluciji torej ni bila samo

³⁷ »Št. 10. Gesla našega osvobodilnega boja«, v: *DLRS*, I, op. cit., str. 42.

³⁸ »Št. 3. Izjava Komunistične partije Slovenije, slovenskega sokolstva in krščanskih socialistov dne 1. marca 1943 o okrepitvi politične in organizacij- ske enotnosti Osvobodilne fronte pod vodstvom KPS«, v: *DLRS*, VI, op. cit., str. 15.

stvar politike, temveč predvsem tudi znanosti – kot so znanost vodilni protagonisti pač razumeli. Kot revolucionarni diskur- zivni aparat je imela funkcijo orožja na terenu ideologije.

Za lažjo ponazoritev bomo na tej točki vpeljali primerjavo med postopkom te znanosti – kot revolucionarnega diskur- zivnega aparata – in postopkom šamanistično-psihoanalitske prakse. Vežaj med šamanizmom in psihoanalizo uporabljamo izključno zato, ker hočemo poudariti tisti moment psihoana- lize, ki omogoča najmanj primerjavo njene teoretske prakse s historičnim materializmom. Ta moment je verovanjska podla- ga vednosti; gre za točko, ki psihoanalizo poveže z vprašanjem *družbe in družbenega*, t. j., z vprašanjem (teorije) ideologije.³⁹ Za našo analizo bo zadostovalo že, da opozorimo, da je pomem- bno poudariti prav ta moment. Ko torej primerjamo funkcio- niranje znanosti kot revolucionarnega diskurzivnega aparata s psihoanalizo, seveda nočemo izenačevati obeh praks. Strogo se bomo poskušali omejiti na analogijo, pri kateri nas bo naj- bolj zanimala prav razlika med praksama obeh postopkov. Ta razlika, ki se na prvi pogled zdi nadvse banalna, je za nas izjem- no pomembna, saj upamo, da bomo s pomočjo markacije te razlike izmerili borbeno učinkovitost te znanosti – kot revolu- cionarnega diskurzivnega aparata na konkretnem (zgodovin- skem) terenu ideologije.

Šamanistični-psihoanalitični postopek je transferno raz-

³⁹ To problematiko je razvil Rastko Močnik, pri katerem se na tem mestu tudi zgledujemo. Cf. npr.: Rastko Močnik, »Studia humanitatis danes«, sprem- na beseda, v: Roland Barthes, *Retorika Starih. Elementi Semilogije*, ŠKUC – Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1990, str. 211–238, prev. Zoja Skušek Močnik in Rastko Močnik; Rastko Močnik, »Psihoanaliza v verovanju in v vednosti«, spremna beseda, v: Sigmund Freud, *Mali Hans, Volčji človek*, ŠKUC – Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1989, str. 247–258, prev. Irena Hrust; Rastko Močnik, »Marcel Mauss – klasik humanistike«, spremna beseda, v: Marcel Mauss, *Esej o daru in drugi spisi*, op. cit., str. 267–303; Rastko Močnik, *3 teorije. Ideologija, nacija, institucija*, op. cit.

merje, njegovo materialno eksistenco je treba iskati v govori, v kateri je freudizem (lacanizem) identificiral proces vznikanja različnih subjektov; razmerje med njimi je mogoče opredeliti s specifično ekonomijo vednosti in verovanja, ki določa »težo« posameznega subjekta, ki pa ga nikakor ne smemo reducirati na živo oziroma realno osebo v nekem razmerju, ki nosi hlače, kravato, krilo (na primer analitika in analizanta), kajti v transfernem razmerju ni prav ničesar, kar bi vnaprej jamčilo, da bo do konca tega procesa analizant ostal analizant oziroma da bo analitik ostal analitik. Lacan po tem ključu konceptualizira S1 – označevalec gospodar. Za našo problematiko zadostuje že osnovna zapoved, ki izvira iz teorije in prakse psihoanalize, da je pogoj za govorno razmerje želja (potreba) po vednosti, oziroma se to željo predpostavlja (na primer, *Kakšna je moja želja?*). Analogija transfernega razmerja je pri znanosti osvobodilnega gibanja, katere glavni agent je bila komunistična partija, mogoča zato, ker je bila ta v vsem medvojnem obdobju primorana stopati v razmerja, katerih poglobljena značilnost so bile prav govorne prakse, ki so od posameznih agentov terjali odgovore. Razlika s psihoanalitično prakso je kajpak ta, da so govoreči akterji stopali v medsebojna razmerja zaradi objektivne zgodovinske situacije; ne gre za to, da tudi sami niso težili k tovrstnim razmerjem, marveč za to, da vstop v ta razmerja primarno in absolutno ni bil odvisen od njihove volje oziroma želje; v tej zgodovinski objektivni situaciji je tedaj treba iskati razloge, zakaj je uporaba konceptov teoretske psihoanalize v historičnem materializmu in obratno tako zelo težavna. Neposredna aplikacija psihoanalitske teorije bi morda zadostovala za razlago tehle razmerij: razmerja med vodilnimi forumi posamezne komunistične partije in članstvom te partije, kjer članstvo »predpostavlja«, da vodstvo »pač ve«, saj ga avtorizira poznavanje svetih tekstov klasikov marksizma-leninizma; razmerja med vodstvi posameznih komunističnih partij do vodstva kominterne, za katero se predpostavlja, da najbolj ve. Glede na izjemno birokratiziranost mednarodne-

ga komunističnega gibanja v tistem času bi lahko navedli skoraj neskončno število takih razmerij, ki bi jih bilo mogoče izluščiti iz razmerja med partijskimi kadri in partijskim vodstvom. V tem primeru bi se nam prav lahko zgodilo, da bi problematiko reducirali na njeno viciozno razsežnost, ki jo lahko na tem mestu ponazorimo s fragmentom iz romana Vitomila Zupana *Menuet za kitaro*:

Nad Dolničarjem je še en Dolničar in nad njim še eden in še eden in še eden vse tja gor do Stalina, ki je največji Dolničar.⁴⁰

Od tod je samo korak do obravnave problemov zgodovine komunističnega gibanja na terenu religije; v zgodovinopisju namreč že desetletja obstaja moda redukcije ortodoksije in zbirokratiziranosti komunizma in marksizma III. internacionale na navaden klerikalizem. (Taka banalizacija *de facto* dehistorizira dejanski, to se pravi, konkretni zgodovinski klerikalizem.)⁴¹ V resnici je bila KPS (KPJ) primorana stopati v številna

⁴⁰ Vitomil Zupan, *Menuet za kitaro (na petindvajset strelov)*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 2004, str. 386.

⁴¹ Stephen Kotkin, na primer, avtor vplivne kulturne analize industrializacije Sovjetske zveze, ki jo je opravil na primeru mesta Magnitogorsk na Uralu, podleže tej stari skušnjavi iskanja vzporednic med katolicizmom in komunizmom. Avtor poskuša oceniti vlogo marksizma v vsakdanjem življenju akterjev sovjetske industrializacije, v skladu s Foucaultovo metodo arheologije pa vztraja, da je treba vzeti resno tako njegov znanstveni kakor tudi utopični aspekt. Obljube ne izpolni. Marksizem oziroma znanstveni socializem je za Kotkina scientistični diskurz, ki se od meščanske različice razlikuje predvsem po objubi stvaritve socialističnega raja na zemlji. Ker je bil realni domet te objube samo vzpostavitev socialne države, Kotkin sklene – tako kot vrsta avtorjev pred njim –, da se sovjetska družba ni bistveno razlikovala od družb kapitalističnega zahoda. Kako tedaj razložiti nespregledljive posebnosti delovanja sovjetskega političnega sistema v času Stalina, z vsemi tragičnimi posledicami, ki so iz njega izšle, pa ne sestopiti v teorije o totalitarizemih, ki so sovjetski socializem tako kot nemški nacionalsocializem vedno umevale kot tujek v evropski civilizaciji? Kotkin se pri tem vprašanju zateče v analogije s katolicizmom predmoderne in zgodnje moderne dobe. Dualizem sovjetske družbenopolitične ureditve (podvajanje državnih in partijskih institucij) kratko malo označi kot teokratski, oblastne partijske komiteje primerja s škofijami,

druga govorna razmerja. Prav zato nam zadošča zgolj analogija. Zgodovinopisje taka razmerja navadno opisuje z izrazi, kot so propagandna vojna, (tajna) diplomacija, korespondenca, (politična) agitacija ipd. Bistvo teh razmerij je, da predpostavljajo govorca in naslovnika tega govora. Akterji osvobodilnega gibanja, ki so govorili – in govorili ter pisali so zares veliko –, so nagovarjali najrazličnejše akterje, ki jim lahko v tem kontekstu vsaj pogojno, v skladu z našim poskusom postaviti analogijo, rečemo subjekti. Nekaj jih bomo našteali: partizani (navadni borci), aktivisti, komunisti (kadri), kandidati za člane partije, navadni vojaki sovražnikovih vojska, navadni vojaki kontrarevolucionarnih oboroženih formacij, slovensko ljudstvo, ženske, mladina, zahodni zavezniki (vodstva), kominter-na (vodstvo), sovjetsko vodstvo (Stalin), politično in vojaško vodstvo slovenske kontrarevolucije doma in v tujini itn. itn. Govoreče vodstvo osvobodilnega gibanja (komunisti) je predpostavljalo, da lahko nagovarja ljudstvo prav zaradi svojega vodstvenega položaja v ljudskem odporu, prav tako pa je tudi predpostavljalo, da akterji, ki jih nagovarja, od njega zahtevajo vednost; slednje je bila v konkretni zgodovinski situaciji čista predpostavka, ki je govorci niso mogli preveriti. Ne nazadnje nikakor niso mogli biti prepričani, da bo njihovo sporočilo prispelo do naslovnika. Vseeno pa so si v svoji praksi na vso moč prizadevali, da bi naslovniki verjeli tistemu, kar jim pač hočejo povedati. Naša analogija s psihoanalitsko teorijo je

institucijo partijske čistke z inkvizicijo, partijske ideologe pa s teologi. Kotkin v primerjavi s teorijami totalitarizmov napravi korak nazaj; vsaj del teh teorij (npr. Hannah Arendt) je namreč temeljil na hipotezi, da so totalitarni režimi nekaj zgodovinsko povsem novega, ter jih je poskušal razmejiti od predmodernih in zgodnjemodernih oblik karizmatične, absolutne in despotске oblasti. Cf.: Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley, 1997, str. 293–298. O problemu dualistične ureditve sovjetskega družbenopolitičnega sistema smo pisali v članku: »The journal *Perspektive* and Socialist Self-Management in Slovenia: In search of a new Anti-Stalinist Society. Towards a Materialist Survey of Communist Ideology«, *op. cit.*, str. 84–87.

na tej točki ta, da je za tako govorno razmerje tako v konkretni zgodovinski situaciji kakor pri psihoanalizi konstitutivna določena predpostavka, ki pritiče verovanju v nujnost govornega dejanja kot zadostitve želje po vednosti. Vsaka analogija s psihoanalitično oziroma njej analogno šamanistično prakso pa se konča pri subjektu kontrarevolucije. Tukaj nikakor ne gre za navadne vojake tega gibanja, temveč vodstvo gibanja. Natančneje: ker vodstvo NOG v veliki večini svojih sporočil vselej nagovarja (oziroma se sklicuje na) tudi slovensko ljudstvo, t. j., neko abstraktno entiteto, obstaja vselej možnost, da konkretni akterji – navadni vojaki kontrarevolucije – zapustijo svoje pozicije, če jih pa ne, še naprej delijo usodo subjekta (vodstva kontrarevolucije). Po naši tezi je vodstvo slovenske kontrarevolucije – kot subjekt – v nagovorih vodstva NOG *de facto* izključeno iz tega govornega razmerja, ki ga v svojih dejanjih poskuša vzpostaviti vodstvo NOG. Kako? Članek Borisa Kidriča z naslovom »Komunistična partija Slovenije in taktika«, ki smo ga omenili na začetku tega podpoglavja, je dokument, katerega argumentacijska moč temelji na izvornem zdrsuh slovenske kontrarevolucije, na tem, da je osvobodilnemu gibanju očitala, da za njim stojijo komunisti. Prav tako smo rekli, da je bil problem ta, da so natanko to vseskozi govorili že komunisti sami. V omenjenem besedilu je Kidrič to »pripznanje« ponovil, pri tem pa ni zgolj poudaril dejanske vodilne vloge, ki jo je KPS imela, temveč je citiral Stalinov članek »O osnovah leninizma«:

»Taktika je del strategije, ki je strategiji podrejena in strategiji služi (Stalin).« Oboji, strategija in taktika, pa imata namen, doseči v boju zmago, strategija glede na večjo razvojno obdobje, glede na etape, taktika glede na manjše odseke tega razdobja. V osnovi gre torej za razmestitev sil, za določitev posrednih in neposrednih rezerv, za kombinacijo in spreminjanje bojnih in organizacijskih oblik v boju, ki ima za svoj smoter zmago.⁴²

⁴² Boris Kidrič, »Komunistična partija Slovenije in taktika«, v: *Boris Kidrič*.

Drugače rečeno: Boris Kidrič (ki govori in piše v imenu KPS) niti ne poskuša prepričati vodstva slovenske kontrarevolucije, ne poskusi z njimi niti dialogizirati niti se pogovarjati, iskati protislovij, jih prijeti za besedo in tako pokazati, da se motijo. Vse to bi ne nazadnje predpostavljalo, da od njih pričakuje odgovor. Stori le to, da njihovo taktiko označi kot dejansko politično špekuliranje, taktiko gibanja, ki mu pripada, pa na drugi strani označi kot *znanost*:

Strategija in taktika KP sta se razvili v *znanost* o strategiji in taktiki, taktika protiljudske reakcije in političnih špekulantov se je izrodila v zbirko sleparskih in demagoških »prijemov« ter političnih zvijač. (Poudarki so v originalu, op. L. C.)⁴³

Za Kidriča in njegovo izjavljalno pozicijo (NOG) je povsem nepomembno, da njegovi nasprotniki te njegove znanosti ne priznavajo kot znanosti. Ime »Stalin« za kontrarevolucionarno stran povsem zadošča kot »dokaz«, da je imela prav, ko je trdila, da komunisti pripravljajo revolucijo po sovjetskem vzoru. Toda Kidričevo priznanje dejansko razvrednoti, če ne naravnost osmeši, njihovo temeljno gesto, ki je v razkrinkavanju.

Naloga take taktike je med drugim namreč prav ta, da v skladu z dejanskim razvojem in stopnjo ljudskih izkušenj odkriva velikanski večini človeštva njegove *resnične* koristi, da mu razkriva njegove resnične sovražnike in njegove manevre – skratka, da je v službi resničnega napredka, s tem pa tudi resnice same. [...]

Dognali smo že, da taktika KP pomaga ljudskim množicam spoznavati njihove resnične koristi. To pa še ni vse. Belogardistični falsifikatorji in obrekovalci namreč pozabljajo, in sicer zavestno pozabljajo, da odnos do narodnega vprašanja ni le del taktike KP, temveč da je del *programa* KP. Dokaz, da je vsestransko pravična, resnična in dosledna rešitev narodnega vprašanja bistvena sestavina v programu

Zbrano delo. Članki in razprave 1933–1943, I, druga izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1978, str. 328.

⁴³ Op. cit., str. 330.

sleherne KP, je prav Sovjetska zveza s svojo edinstveno narodno prakso. [...]

Nasprotno pa se je KP pokazala kot najdoslednejši prvoborec svojega naroda. Povsem napačno bi bilo gledati v tem zgolj naključje sedanje vojne. Tukaj se namreč zrcali kar najgloblji družbeni preobrat. Ta preobrat pa v svojem bistvu pomeni, da protiljudska gospoda ni le prenehala biti sovražnik in zastopnik svojega naroda, da ni le postala suha veja na živem narodovem telesu, temveč da se je tudi izrodila v izrazitega sovražnika lastnega naroda. Hkrati je družbeno vodstvo narodne usode in bodočnosti prešlo na *ljudstvo* z delavskim razredom kot najnaprednejšim družbenim razredom na čelu. [...]

Ljudska demokracija je tisti temelj, ki ga je KP predlagala svojim sodelavcem glede rešitve vseh vprašanj, ki presegajo okvir narodne osvoboditve. (Poudarki so Kidričevi, op. L. C.)⁴⁴

Mogoče je trditi, da je bil učinek diskurza *znanosti*, o kateri je govoril Kidrič, produkcija nove historične naracije, ki pripoveduje zgodovino neke partikularne revolucije, tiste, ki se je dogajala tukaj in zdaj, ki nikakor ni bila skladna z zgodovino oktobrske revolucije: jasnega prehoda med buržoazno in proletarsko fazo revolucije namreč ni bilo. Sovjetska zveza je bila sicer predstavljena kot model, ki ga velja posnemati. O »znanosti o strategiji in taktiki« je Kidrič govoril o etapah, pozneje pa je pisal o etapi ljudske demokracije, ki bo lahko reševala vprašanja, ki jih tedanji boj ni dopuščal. Preprosto rečeno: gotovo drži, da se je Kidrič izognil označevalcu revolucija – čeprav je uporabljal sopomenko »najgloblji družbeni preobrat«, ker so – kot nam pač poroča zgodovinpisje – tako izrecno zahtevali moskovski trdorokci, ki so ravno tedaj sklepali ključne dogovore s Churchillom in Rooseveltom, ki so za več desetletij načrtali osnovne obrise razmerij moči med Vzhodom in Zahodom (ne pa tudi med Severom in Jugom!). Prav tako pa tudi drži, da se je jugoslovanska revolucija razvijala z drugačno dinamiko kakor sovjetska revolucija, tako da isti označe-

⁴⁴ Op. cit., str. 329–331.

valci ne samo, da niso bili potrebni, še več: v kontekstu prizadevanja po oblikovanju nove historične naracije, ki je bila za osvobodilno gibanje bistvena, ne bi tudi prav nič koristili neposredni politični in ideološki praksi komunistov. Koncepti, ki so pomembno vplivali na tovrstno naracijo, sicer niso bili vsi omenjeni, nekateri so ostali ob strani – v specializirani (partijski oziroma OF) literaturi, in na tej točki se strinjamo z mnenjem večine zgodovinarjev. Namesto vseh konceptov imamo tako v omenjenem Kidričevem spisu zgolj Stalinovo referenco.⁴⁵

Kot dokaz za našo trditev, da si komunisti v konkretnih bojih niso mogli veliko pomagati z morebitno neposredno aplikacijo razlike (razlike med buržoazno in socialistično revolucijo), lahko navedemo fragment iz predavanja Borisa Zihlerla, ki ga je imel kot član agitacijsko propagande komisije pri CK KPJ, najverjetneje leta 1947. Naslov predavanja je bil: »Pomen in način proučevanja zgodovine VKP(b) s posebnim ozirom na našo domačo problematiko«:

V naši revoluciji bi zaman iskali, kje se buržoazno demokratična revolucija neha in kje se začne proletarska. O naši revoluciji lahko sodimo predvsem po posledicah, ki jih je rodila. [...]

Okoliščine, v katerih se je naša revolucija razvijala, so opredelje-

⁴⁵ Cf.: Miklavž Komelj, *op. cit.*, str. 63. Komelj je v svoji obširni analizi obravnaval prav ta problem, namreč manko rabe označevalca revolucija po krizi gibanja v jeseni 1942, in argumentiral, da je imela že zgolj partizanska raba pojma narod povsem drugačen, revolucionaren pomen, kot ga je hkrati uporabljala kontrarevolucija: »Pojmi, s katerimi je v svojem diskurzu operiralo osvobodilno gibanje, niso bili identitetni, ampak so funkcionirali kot pojmi v-transformaciji. Nova konceptualizacija razmerja med 'narodom' in 'ljudstvom' je bila izpeljana prek razcepa v samem pojmu 'narod'. V Slovenskem zborniku 1942, publikaciji, ki je v celoti osredotočena na konceptualizacijo razmerja med nacionalno in socialno osvoboditvijo, ima eden od prispevkov (napisal ga je Ferdo Kozak) naslov: »'Narod je mrtev' – naj živi narod.« Ta razcep pa je potekal po liniji razrednega boja med izkoriščevalskimi in izkoriščanimi razredi v narodu.«

vale posebno formo. Naša revolucija je bila globoko ljudska revolucija socialističnega tipa po vsebini, po obliki pa nacionalna osvobodilna vojna.⁴⁶

Povedano drugače: v tem Zihlerlovem predavanju iz leta 1947, torej že v času prve petletke in prvega vala nacionalizacije, beremo enako karakterizacijo jugoslovanskega revolucionarnega procesa kakor v Kardeljevem pismu Titu iz leta 1943! Zihlerl najbrž ni imel nobene potrebe, da bi po zmagi revolucionarnega in osvobodilnega gibanja na predavanju, ki je bilo za povrh najverjetneje interno (samo za kadre), prikrival resnico o tem, kaj (oziroma kako) se je med vojno zares zgodilo.

Z »dialektiko« razlike med vsebino in formo so jugoslovanski komunisti prav tako poskušali analizirati nezavidljiv položaj na začetku 50-ih let, ko so državo pretresale ekonomske in politične posledice spora z informbirojem (1948).⁴⁷ Tudi takrat so se znašli v nejasni situaciji; načrtovali so revolucionarne družbene spremembe, katerih skupno ime je bilo socialistično samoupravljanje. Podobno kot v obdobju 1941–1945 so se znašli v situaciji, ko je bilo mehanično prenašanje tujih zgledov tvegano, v resnici pa tudi nesmiselno početje. Ključni problem tistega časa, ki pa je zaznamoval socialistično Jugoslavijo vse do njenega propada, do katerega je prišlo konec 80-ih let, je bila vloga blagovne proizvodnje ter akumulacije v socializmu. Pri reševanju tega problema, ki je zadeval režim kredita, t. j., bistvene razsežnosti blagovnega gospodarstva, je Boris

⁴⁶ Boris Zihlerl, »Pomen in način proučevanja zgodovine VKP(b) s posebnim ozirom na našo domačo problematiko. (Predavanje tov. Borisa Zihlerla, člana agitprop komisije pri CK KPJ). Stenogram neobjavljenega predavanja«, v: *Boris Zihlerl. Zbrana dela*, III, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1986, str. 228 in 229.

⁴⁷ Avgust Lešnik, *Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom*, Zavod SR Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 1981; Avgust Lešnik, »Informbirojevski spor leta 1948 – spor dveh različnih modelov socializma?«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2, 1998, str. 287–302.

Kidrič v svojem referatu na VI. kongresu KPJ (1952) zapisal tole:

Kreditni sistem predpostavlja seveda anuitete in obresti. Sovjetski »teoretiki« torej lahko zaženejo hrup, da pomenijo kredit, anuitete in obresti vrnitev h kapitalističnim metodam. Res je sicer, da kredit, anuitete in obresti po obliki ustrezajo blagovni produkciji in menjavi. Toda mi se glede na naše nizke produktivne sile blagovni produkciji in menjavi še dolgo ne bomo mogli odreči, vendar se ta blagovna produkcija in menjava ne izvajata več na temelju kapitalističnih, ampak socialističnih produkcijskih odnosov, sicer še kot ostanek starega v novem, vendar pa že kot sredstvo in metoda socialističnega razdeljevanja. Potemtakem so kredit, anuitete in obresti stara metoda samo po obliki, po vsebini pa ne več.⁴⁸

Historična naracija, ki je bila povezana s tovrstnimi ugotovitvami, predstavljenimi skozi razmerje vsebine in forme, je bila tokrat popolna revizija zgodovine Sovjetske zveze in s tem posredno tudi svetovnega komunističnega gibanja v celoti. Boris Kidrič, ki je afirmiral nujnost objektivnih ekonomskih zakonov – ki jih je sicer mogoče obvladovati –, je v istem referatu povedal nič manj kot to, da je delavski razred v Sovjetski zvezi neprimerno bolj izkoriščen kot delovno ljudstvo v kateri koli kapitalistični deželi. Nad tem razredom in ljudstvom pa da gospoduje politična kasta, ki je v svoji ekonomsko-družbeni vlogi »[p]opolnoma podobna vlogi kapitalističnega razreda«⁴⁹. V Sovjetski zvezi obstaja državni kapitalizem. Ko Kidrič kritizira sovjetske teoretike, uporablja za njih narekovaje (»teoretiki«); sam Stalin pa naj bi celo življenje vulgariziral in primitiviziral marksizem.⁵⁰

V čem je največja novost te historične naracije, če jo primerjamo s historično naracijo iz vojnega časa, ki se je povsem

⁴⁸ Boris Kidrič, »Razprava na VI. kongresu KPJ«, v: *op. cit.*, str. 504.

⁴⁹ *Op. cit.*, str. 499.

⁵⁰ *Op. cit.*, str. 500.

enako opirala na dihotomijo med vsebino in formo? Eksplisitno je zahtevala ne samo revizijo zgodovine, ki je bila tedaj pomembno drugačna od tiste, ki je bila v propagandnem obtoku med vojno, temveč tudi globoko revizijo marksistične teorije. Dihotomija med obliko in vsebino je potem v kratkem postala prvovrstni problem, s katerim so se na veliko ukvarjali jugoslovanski marksisti. Slednje je bila prava novost; bistveno pomembnejša od na videz nepojmljivih vsebinskih kritik, ki jih je izrekel človek, ki je Sovjetsko zvezo še pred nekaj leti afirmiral kot idealno tipski model. Po naši tezi je v tem mogoče zaznati premik v specifični družbeni formaciji, ki smo ji prej rekli marksistična formacija.

Problem razmerja med problematikami družbenih formacij, svetovnih-sistemov in diskurzivnih/teoretskih/formacij

V tretjem poglavju smo vpeljali hipotezo o marksizmu kot specifični formaciji. Uvedli smo jo z namenom, da bi se izognili pasti ideologije pluralizma marksizmov, to se pravi, razumevanju marksizma kot neskončne množice različnih branj in interpretacij klasičnih tekstov. Govoriti o pluralizmu marksizmov je sporno ali pa vsaj izrazito tvegano početje iz treh razlogov: a) ker se število različnih branj, med katerimi se mnoga med seboj popolnoma izključujejo ali pa na prvi pogled sploh nimajo nikakršne zveze s klasiki, približuje neskončnosti; b) to pomeni, da bi vsaka analiza, ki bi temeljila na predpostavki pluralizma, t. j., na formalno logični metodi seštevanja analitskih enot, katerih vsote spričo neskončnosti teh entitet v strogem smislu pravzaprav ni mogoče določiti, nujno zašla v redukcionistično selekcijo le nekaterih branj; vsaka utemeljitev izbire bi po tem ključu avtomatično negirala predpostavko o pluralizmu marksizmov, saj bi implicitno razločila med pomembnejšimi in manj pomembnimi branji; take razlike pa na podlagi gole predpostavke o pluralizmu marksizmov ni

mogoče utemeljiti; c) če utemeljitev izbire branj mislimo kot analizo materialnih (zgodovinskih) pogojev za ta branja, kar nam šele pojasni, zakaj nekateri avtorji v določenem obdobju sploh veljajo za klasike, potem zelo hitro ugotovimo, da videz pluralizma marksizmov ni obstajal od zmeraj.

Marksistično formacijo smo na grobo definirali kot strukturo, s katero je mogoče misliti najrazličnejša branja določenih tekstov; samo v okviru te strukture je mogoče nekaterim tekstom podeliti ali odreči predikat marksizma, še več: trdili smo, da ta formacija ne zajema samo tekstov, ki se tako ali drugače sklicujejo na tradicijo klasikov marksizma, temveč da je v njenem okviru mogoče misliti tudi nekatera druga branja, ki bi jih sicer morali umestiti v druge (nemarksistične) formacije, na primer freudizem. Ta formacija za nas nikakor ni zamisljiva kot razsrediščena »celota«, kot igra neskončnega mnoštva pravil, ki nastajajo in se razpuščajo bolj ali manj po naključju, temveč je sistem, v katerem obstajata center in periferija. V uvodnem razdelku smo poskušali pojasniti, da je ideološke aparate Sovjetske zveze mogoče obravnavati kot center marksistične formacije zato, ker ti niso bili samo ideološki aparati neke države, temveč tudi aparati mednarodnega komunističnega gibanja. Povedali smo, da je proizvodnja teh aparatov imela zelo dolgo časa privilegiran položaj, ki se je kazal v prevodih klasikov, distribuciji teh prevodov po vsem svetu, kakor tudi v bolj ali manj zavezujočih interpretacijah teh klasikov. Doslej smo že pokazali, da je periferija, ki se je zelo dolgo časa vsaj na prvi pogled kazala kot pasivni prejemnik proizvodov teh aparatov, na neki točki razvila kritiko centra; po naši tezi si je marksizem odtlej mogoče zamisliti zgolj skozi kritiko produkcije vednosti in tekstov o marksizmu nekdanjega centra. V ta namen smo na grobo analizirali teorijo in ideologijo jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja, s katerim sta neločljivo povezani tudi sintagmi jugoslovanski marksizem in socializem kot svetovni proces (sistem).

Na tej točki postopoma prehajamo na bolj podrobno analizo učinkov dinamike razmerja med centrom in periferijo marksistične formacije na zgodovinsko konkretnem perifernem terenu, v predaprilski in medvojni Jugoslaviji, s poudarkom na Dravski banovini. Toda preden to storimo, moramo opozoriti na nekatere teoretske probleme, ki smo jih doslej pustili ob strani. Naša hipoteza o marksistični formaciji, ki jo bistveno definira razmerje med centrom in periferijo, je bila doslej pretežno historično deskriptivna. Če hočemo hipotezo o tej formaciji preoblikovati v teoretski koncept, na katerega se bomo oprli pri konkretni, bolj poglobljeni historični analizi, katere proizvod bo tudi nova historična naracija, potem ne smemo zaobiti teoretske podlage (materiala), s katero smo dano hipotezo sploh proizvedli. Doslej smo na hitro omenili samo Wallersteinovo teorijo svetovnih-sistemov, iz katere smo si isposodili koncepta centra in periferije. Glede na to, da si marksizem predstavljamo kot formacijo, v okviru katere nas zanimajo tako diskurzivne strategije rokovanja s teksti kakor tudi materialni pogoji za te strategije, torej zgodovina institucij (ideoloških aparatov) v kontekstu konkretne zgodovinske družbene (re)produkcije, potem ne moremo spregledati vprašanja družbenih, teoretskih in diskurzivnih formacij. Teorija družbenih formacij je brez dvoma temelj historičnega materializma. Tradicionalno so jo tako rekoč neposredno izpeljevali iz del Marxa, Engelsa in Lenina. Na področju te problematike so za nas bistvenega pomena dosežki analiz slovenske marksistične sociologije in marksovske filozofije, zlasti dela Ludvika Čarnija, Marka Kerševana in Božidarja Debenjaka. Drugače je s teorijami diskurzivnih in teoretskih formacij. Najpomembnejši avtorji, kot sta, na primer, Michel Foucault in Louis Althusser, so na tem področju primarno izhajali iz tradicije francoske epistemologije (G. Bachelard), katere problemsko polje ni črpalo iz historičnega in/ali dialektičnega materializma. Vsaj toliko kot dela Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina so tej skupini avtorjev pri teoretskem raziskovanju

pomagali dosežki strukturalne lingvistike (F. de Saussure), strukturalne antropologije (C. Lévi-Strauss) in teoretske psihoanalize (J. Lacan); četudi tega ti avtorji sami navadno niso radi priznavali.

Naš namen tukaj ni izčrpno povzemanje in sintetiziranje teoretskih tez navedenih avtorjev, pri katerih smo se zgledovali za potrebe izpeljave naše hipoteze. Omejili se bomo zlasti na markacijo tistih točk, ki kažejo na teoretske razlike med njihovimi pristopi, ki jih ni mogoče spregledati; iz tega bomo nato poskušali bolj konkretno izpeljati našo hipotezo o marksistični formaciji. Povedano drugače: z delom z obstoječim teoretskim in (empiričnim) raziskovalnim materialom ji bomo poskušali določiti konceptualni domet, to se pravi, začrtati njene meje na polju družbenih teorij in (empiričnih) raziskovalnih praks konkretnih zgodovinskih procesov.

Skupna značilnost avtorjev, ki smo jih grobo porazdelili med tri velika problemska polja, t. j., teorijo svetovnih-sistemov, teorijo družbenih formacij in teorijo diskurzivnih formacij, je ta, da so vsi, brez izjeme, opozorili na šibkost ortodoksne marksizma II. in III. internacionale; na splošno bi lahko rekli, da so v ortodoksnem marksizmu, v katerega pa navadno niso šteli večjega dela Leninovih spisov, videli shematizem, citatomanijo, obsedenost s samovoljnim deduciranjem konceptov-pojmov-kategorij na poljubne družbene fenomene ali celo procese, izenačevanje znanosti, filozofije in ideologije, zlasti pa so opozarjali na njegove težave pri analizi kulture, umetnosti, religije, ideologije, t. j., fenomenov, ki so jih ortodoksi navadno utesnili v pojem »družbene nadzidave«, to pa so mislili kot refleks (odsev) »družbene (ekonomske) baze«. Mogoče je trditi, da je bil za vse te kritične avtorje ortodoksni marksizem nekakšen buldožer, ki je bil sicer na splošno pomembna intervencija v sodobni svet, vendar je zavoljo svoje robotosti pustil številna vprašanja nerešena, in sicer tako, da jih je v svojem »jurišu na nebo« kratko malo razglasil za reše-

na. To je pomenilo, da je bilo treba večino vprašanj zastaviti znova, še več, tudi na novo.

Ortodoksni marksizem je brezobzirno razkopal ledino, kjer so prej gospodovale pravne ideologije, meščanske družboslovne teorije, žvotarile filozofije, ki so imele malo ali nič vpliva na razredne boje; dosegel je, da so se vladajoči razredi prvič v zgodovini resnično prestrašili filozofije, ki je dotlej grozila samo v paragrafih *Fenomenologije duha*, za katero pa se je tako ali tako predpostavljalo, da je nihče ne bere, kaj šele razume; nič čudnega, da ni bilo malo tistih, ki so marksizem pojmovali kot novo, moderno obliko religije.⁵¹ Karl Marx je bil nemara resnično genialen posameznik, ki je nadaljeval in izpopolnil nauke treh velikih idejnih tokov 19. stoletja – nemške klasične filozofije, klasične angleške politične ekonomije, francoskega socializma, kakor tudi francoske revolucionarne doktrine nasploh. Njegov nazor, ki v svoji celoti združuje moderni materializem, moderni znanstveni socializem, a tudi teorijo in program delavskega gibanja, sta odlikovali osupljiva konsistentnost in doslednost, kar so mu priznavali celo njegovi nasprotniki. Tako pravi Lenin v znanem enciklopedičnem članku o »Karlu Marxu« iz leta 1914.⁵² Toda pomembnejša je tale Leninova definicija, ki je zapisana pred navedenim opisom: »Marksizem – sistem Marxovih pogledov [vzgljadov] in nauk [učenija].«⁵³ To moramo razumeti kot izpeljavo razlike

⁵¹ Take predstave niso bile vselej tuje niti nekaterim zapriseženim marksistom in ateistom, kot je bil zgodovinar Pokrovski, ki je vlogo boljševiske partije v mladi sovjetski državi primerjal z vlogo militante Calvinove cerkve v Ženevi v času herojske dobe protestantizma. Cf.: M. N. Pokrovskii, »Lenin as a Revolutionary Leader«, v: M. N. Pokrovskii. *Russia in World History. Selected Essays*, op. cit., str. 201–202.

⁵² Vladimir Il'ič Lenin, »Karl Marks. (Kratkij biografičeskij očerk s izloženjem marksizma)«, v: V. I. Lenin. *Polnoe sobranie sočinienij*, zv. 26, op. cit., str. 50–51.

⁵³ Op. cit., str. 50. (Prev. iz rus. jezika je moj.)

med genialnostjo Marxa kot osebe in Marxovimi genialnimi nauki, ki kot marksizem obstajajo v obliki sistema. Povedano drugače: Marxova genialnost nam je v prvi vrsti dostopna skozi interpretacijo, ki je že prevzela obliko sistema. Premik od Marxa do marksizma je mogoče nazorno ilustrirati z meščansko publicistiko na Kranjskem in Štajerskem v zadnji tretjini 19. stoletja. Meščansko časopisje je že v 70-ih letih 19. stoletja namenilo veliko pozornost bojem delavskega gibanja; prepoznalo je razlike med socializmom in komunizmom. Prvo besedo so uporabljali za meščanske intelektualce – danes bi jim rekli socialno občutljivi podjetniki oziroma razumniki (npr. St. Simon, R. Owen) –, z drugo besedo pa so označevali drhal, ki je v času Pariške komune 1871 ropala »[p]o vseh palačah in hišah, celo cerkev Matere božje so oropali [...]«⁵⁴ Liberalni politik in publicist dr. Valentin Zarnik, ki je med junijem in avgustom leta 1871 v *Novicah* objavil več izčrpnih esejev na temo Pariške komune, z naslovom »Bivša pariška komuna in socializem. Socijalno-politiška študija«, je Marxa postavil ob bok St. Simonu, Proudhonu, Owenu in Lassallu.⁵⁵ Čeprav je vsem pripisoval velike politične sposobnosti, je v zvezi z Marxom bežno zapisal le to, da je izšel njegov prvi zvezek *Kapitala*, medtem ko se je pri kritiki socializma in komunizma neposredno opiral na Babeufa, Blanquija, St. Simona in J. S. Milla ter Buckleja. Marx je bil pri njem samo eden izmed mnogih politikov in teoretikov, sicer talentiran, vendar očitno eden izmed najmanj pomembnih. Po Borutu Pihlerju je marksizem na Slovenskem prvič doživel teoretski odmev šele leta 1899, v študiji Janeza Evangelista Kreka z naslovom »Marksizem razpada«, objavljeni v *Katoliškem zborniku*; študijo je mogoče obravnavati kot nadaljevanje njegovega članka »Materijalistično modroslovje«,

⁵⁴ *Slovenski gospodar*, št. 15, Maribor, 13. april 1871, str. 60.

⁵⁵ Dr. Valentin Zarnik, »Bivša pariška komuna in socializem. Socijalno-politiška študija«, III, *Novice, gospodarske, obrtniške in narodne*, št. 28, Ljubljana, 12. julija, 1871, str. 224.

ki je izšel leto poprej.⁵⁶ Kaj se je zgodilo v obdobju 1871–1899? Nastale so socialnodemokratske stranke v okviru II. internacionale, ki so na veliko izdajale in širile dela Marxa in Engelsa, pri čemer je prednjačila zlasti nemška socialna demokracija. Marx ni bil več samo eden izmed avtorjev – filozofov, temveč je bilo njegovo ime tedaj podlaga za nekaj, čemur so po novem vsi, celo periferni ideologi, rekli marksizem. Samo na podlagi te produkcije in cirkulacije vednosti je bil marksizem – očitno že takrat razumljen tudi kot »modroslovje«, t. j., kot posebna vrsta filozofije, ki se je v nasprotju z vsemi drugimi filozofijami v zgodovini prebila med ljudske množice – nekaj posebnega in bistveno novega, t. j., nekaj, kar ni bilo več samo filozofija, nekaj, kar je zbuvalo veliko nelagodje.

Teoretsko raziskovalno formiranje avtorjev, ki smo jih razporedili med tri različne problematike, so pomembno naddoločili ostri politični boji, ki so v nekaterih primerih imeli neposredni učinek na polje produkcije teorije. Vozel teh bojev, ki omogoča primerjavo teh avtorjev, zgodovinopisje tradicionalno imenuje »destalinizacija«.

Za Wallersteina so bili odločilnega pomena protikolonialni boji 50-ih, 60-ih in 70-ih let, katerih neposredni učinek v polju družbenih znanosti je bil dvom o modernizaciji – kot konceptu in kot politični strategiji. Wallerstein se je pri tem oprl na Braudela, prevzel od njega koncept svetovne ekonomije in sprejel njegovo kritiko Marxa in drugih klasičnih ekonomistov; Braudel je namreč izhajal iz razločevanja med sfero svobodnega trga in sfero monopolov, kapitalizem je bil zanj v resnici protitržen. Pomembne so bile tudi nove diskusije o predkapitalističnih družbenih formacijah, zlasti o t. i. azijskem pro-

⁵⁶ Borut Pihler, »Gradivo za zgodovino marksizma na Slovenskem. Kronološka predstavitev člankov in študij iz slovenskih revij in časnikov v obdobju od leta 1899 do leta 1935«, *Vestnik Inštituta za marksistične študije SAZU*, let. I, št. 1, Ljubljana, 1981, str. 59.

dukcijskem načinu, ki so bile v zadnji instanci mogoče zato, ker so sovjetski in drugi vzhodnoevropski znanstveniki spet lahko obiskovali mednarodne konference. Slednjim je namreč poststalinška revizija marksizma ponovno omogočila, da so postavljali to vprašanje.⁵⁷ Za Čarnija, Kerševana in Debenjaka je bil pomemben spor Jugoslavije z informbirojem, katerega učinek je bila tudi demontaža tistih prvin akademskega polja, ki so spominjale na sovjetsko (stalinsko) prakso. To se je najbolj pokazalo pri nastanku samostojnega oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani na začetku 60-ih let, ki se je ločil od oddelka za filozofijo. Neposreden korelat tega sicer na videz povsem administrativnega ukrepa je bila pretrgana neposredna epistemološka zveza med dialektičnim in historičnim materializmom, kjer je absolutni primat prej pripadal prvemu: to ni bilo brez posledic za sociologijo. Debenjak je v tem kontekstu razvil tezo, da dialektičnega materializma iz del Marxa in Engelsa pravzaprav ni mogoče izpeljati; Marko Kerševan je analiziral razmerje med meščansko in marksistično sociologijo, kjer je zlasti problematiziral upravičenost slednje. Ponudil je teorijo družbenih formacij, ki jo je strogo razločil od empirizma anglosaksonskih občnih sociologij, ki so se na veliko ukvarjale z živimi primeri iz življenja in problemi »konkretnih ljudi« in se z velikim uspehom tržile tudi v Jugoslaviji (Sloveniji). Kerševan je to napravil tako, da je po eni strani razločil med teorijo družbenih formacij v ožjem in širšem smislu, po drugi strani pa koncept družbene formacije izpeljal skozi razliko z (empiričnim) pojmom globalne družbe, pri čemer je podčrtal nujnost konkretnih (empiričnih) raziskovalnih projektov, pri tem pa si je pomagal z Althusserjevim konceptualnim aparatom. Čarni je po ponovnem dostopu do sovjetskih debat o predkapitalističnih družbenih formacijah (azijskem produkcijskem načinu), ki so potekale v 20-ih letih, zavrnil empirizem

⁵⁷ Immanuel Wallerstein, *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*, op. cit., str. 5-32.

deduktivizem ortodoksnega marksizma. Za Althusserja in Foucaulta sta bili pomembni afera Lysenko in oportunistem Francoske komunistične partije, ki se je tiho prijaznila z udobjem povojne meščanske države blaginje. Althusserja je to prisililo v tematiziranje razlik med znanostjo, filozofijo, ideologijo in politiko, neposredni rezultat pa so bili novi koncepti: Teorija, teorija, problematika, teoretska formacija, epistemološki rez; Foucaulta pa je nekritičnost stare levice do institucij socialne države, ki jih je ta upravičeno razumela kot najsvetlejše pridobitve delavskih bojev, napeljala v raziskovanje norosti in medicine, katerega rezultat je bila med drugim teorija o diskurzivnih formacijah (epistémah), arhivu in dispozitivu.

Naša historična ilustracija implicira, da so vsi omenjeni avtorji v zadnji instanci dosegli pomembne teoretske premike v okviru istega političnega procesa, ki je pomembno vplival na dinamiko njihovih raziskav. Objekt njihove kritike se v najbolj grobih potezah kaže kot enoten, vendar to še zdaleč ne pomeni – in to je ključno –, da je mogoče njihove teoretske prijeme in rezultate avtomatično razumeti kot člene iste problematike. Teorija družbenih formacij in teorija svetovnih-sistemov sta si mikavno podobni, vendar že malo bolj natančna analiza zelo hitro pokaže, da še zdaleč nista identični. Foucaultova teorija diskurzivnih formacij (epistém) ni zvedljiva na Althusserjev koncept teoretske formacije. Althusser teorijo razume kot specifično formacijo, a v kakšnem odnosu je ta do družbenih formacij (in obratno)? Ali je mogoče teoretsko formacijo razumeti kot sestavni del »širše« družbene formacije? Ali obstaja razlika med konceptom formacije in konceptom sistema – ali je prvega mogoče prepustiti modremu nebu teorije, drugega pa umazani zemlji empirije? In če je odgovor pritrdilen, ali je mogoče oba koncepta vendarle obravnavati skupaj in se hkrati izogniti poletu med nebom in zemljo? Stalin je učil, da ni vmesnih pojavov med bazo in nadzidavo, in vendar je hkrati pribil, da jezika ni mogoče stlačiti niti v družbeno pritličje, niti

v družbeno podstrešje.⁵⁸ To je naše epistemološko izhodišče pri poskusu razreševanja teh problemov.

Zaradi boljše preglednosti razlik treh problematik uvajamo preglednico, v kateri bomo navedli temeljne koncepte, ki so jih razvili oziroma uporabljali navedeni avtorji.

<i>Teorija svetovnega kapitalističnega sistema</i>	<i>Teorija družbenih formacij</i>	<i>Teorija diskurzivnih - teoretskih formacij</i>
F. Braudel: svetovna ekonomija <i>longue durée</i> [strukturni čas - dolgo trajanje]	Marx in Lenin: družb. (ekonomska) formacija kapitalizem kot svetovni sistem ekonomski sistem imperializem	G. Bachelard in J. Martin: epistemološki rez problematika
I. Wallerstein: svetovna ekonomija kapitalistični svetovni sistem svetovni sistem kapitalistična sv. ekonomija center, periferija, polperiferija svetovna delitev dela	Čarni in Kerševan: formacije družbe družbena formacija v ožjem in širšem smislu globalna družba teorija raziskovalni projekt empirija	Althusser in Foucault: epistemološki rez problematika teoretični kontinenti teoretske/ ideološke formacije diskurzivna formacija epistémé arhiv

Prej smo navedli znano Leninovo definicijo, ki pravi, da je marksizem sistem Marxovih pogledov in nauk. Govorili smo tudi o pogojih za ta sistem – to se pravi dejavnikih, ki sploh šele omogočajo, da marksizem deluje kot sistem, zdaj pa se nam vsiljuje sklep, da bi bilo pravilneje reči sistematizacija določenih pogledov in nauk. Če je tako, potem marksizem nikakor ni samo sistem Marxovih pogledov in nauk, temveč je mogoče v strukturi tega sistema najti še več drugih elementov; na primer tistih elementov, ki Marxove nauke in poglede

⁵⁸ Josip V. Stalin, »Marksizem in vprašanja jezikoslovja«, v: *Marksizmi in jezikoslovje. Bahtin/Vološinov, Stalin, Williams*, ur. Lev Centrih et al., Društvo za sodobno družbenopolitično polemiko – Agregat, Ljubljana, 2005, str. 107, prev. Ana Geršak.

aktualizirajo, se pravi, razlagajo njihov pomen za vsakokratni »sedanji čas«. V vsakem primeru pa v besedilih, ki jih zadnjih stopetdeset let povezujejo z marksizmom, nikakor ne govori samo Marx, niti samo Engels, Lenin, Stalin, niti ne samo kombinacija avtorjev, ki v nekem trenutku obveljajo za vplivne ali klasične itn. Znano je, da Marx ni hotel postati marksist, Lenin ni bil nikoli leninist, celo Stalin vsaj javno ni nikoli nastopil kot stalinist, za »engelsizem« pa smo že v drugem poglavju ugotovili, da nikdar (ne ravno po naključju) ni obstajal. Prav tako lahko takoj ugotovimo, da marksizem ni teorija, prav tako ni ravno teoretska formacija; obstajajo zgolj mnoge teorije, ki jih v nekaterih primerih prištevamo k marksizmu, npr. določena izpeljava teorije historičnega materializma. Teoretska formacija pa je, po drugi strani, pri Althusserju problematika, koncept, ki ga je prevzel od Jacquesa Martina. Njena definicija nam je dostopna skozi koncept epistemološkega reza, ki je »izvorno« Bachelardov koncept. Za nas je epistemološko bistvenega pomena, saj je njeno »bistvo« – kolikor je v zvezi z Althusserjem sploh dostojno govoriti o bistvu v razmejitvi med teorijo kot specifično družbeno prakso in empiričnim institucionalnim poljem, katerega materialna eksistenca je po Althusserju povezana z enim od ideoloških aparatov. Ko smo v poglavju o sovjetskih ideoloških aparatih izpeljali tezo, da je mogoče govoriti tudi o znanstvenem ideološkem aparatu, smo poudarili, da Althusserjevo razlikovanje med teorijo (znanostjo) in vednostjo kot tako (ideologijo) zaznamuje prav njegovo vztrajanje, da teorija ni reduktibilna na institucije, v katerih se proizvaja, in zatorej je nikakor ni mogoče kratko malo stlačiti v družbeno nadzidavo. Naša teza o znanstvenem ideološkem aparatu je poudarila prav ta bistveni Althusserjev moment; znanost ni reduktibilna na ideologijo, kolikor je lahko tudi teorija, torej praksa, ki proizvede novo konceptualno polje (skozi epistemološki rez), najde šibke člene v obstoječem konceptualnem polju kakšne teorije in tako proizvede platformo, ki omogoča novi pogled. Povedano drugače: ustvari novo problematiko. Ta

pogled, kolikor je teoretski, navadno prepozna zvezo med »slabostmi« starega konceptualnega polja in institucijo, ki podpira, reproducira »slabosti« tega polja. To nikakor ne pomeni, da gre izključno za prav določeno institucijo, za konkreten inštitut ali oddelek na fakulteti, kjer delujejo teoretiki, pri katerih bi bilo mogoče prepoznati krivdo za zablode pri nekdanjih raziskovalcih. V resnici gre za to, da poiščemo povezave konkretne znanstvene prakse na teh institucijah, na primer na sociologiji, z mnogimi drugimi družbenimi praksami, ki so na prvi pogled povsem zunanje praksam prvih; denimo s pravom, naivno, vulgarno, popularno (danes bi mogli pravzaprav reči prostaško) politično ekonomijo, biologijo itn. V luči tega odkritja, do katerega je prišlo z epistemološkim rezom, Althusser – ne povsem konsistentno – reče, da so posamezne discipline, kakršni sta sociologija ali psihologija, teoretske oziroma ideološke formacije.⁵⁹ Ponavljamo: ne gre zgolj za te discipline, temveč za odnos med njihovimi praksami in mnogimi drugimi družbenimi praksami, ki pa jih v zadnji instanci v formi specializirane vednosti (re)producira prav ena konkretna institucija (npr. ekonomija na določeni fakulteti).⁶⁰ Rezultat teh odnosov je stapljanje raznovrstnih fragmentov različnih vednosti v novo celoto, s katerim odslej »gospodari« posamezna disciplina preko svojih agentov, na primer, raziskovalcev, ki delajo v ustreznih institucijah; prav zato pa je umestno govoriti o formacijah, se pravi, operirati s pojmom, ki ga je Marx

⁵⁹ Louis Althusser, *For Marx*, *op. cit.*, str. 32, 38–39, 162, 164–175; Louis Althusser, »Lenin in filozofija«, str. 22–26; »O Marxu in Freudu«, str. 133, v: *Louis Althusser, Izbrani spisi*, *op. cit.*

⁶⁰ V aktualnih polemikah na Slovenskem o »odpravljanju posledic velike gospodarske/finančne krize«, katere začetke je sodobna »ekonomska znanost« postavila v leto 2008, to konkretno pomeni, da ekonomisti, ki v javnih polemikah podajajo določeno vednost o konkretni družbeni situaciji, ki ima spričo vpetosti teh ekonomistov v ustrezne znanstvene in raziskovalne institucije status ekonomske vednosti, pretežno govorijo skoraj več o pravni državi, zakonitosti, poštenju in vrednotah kot pravniki in teologi skupaj.

prevzel iz geologije.⁶¹ Ta vednost privzame ideološki videz (na primer) sociološke vednosti o določenem družbenem fenomenu. S tega vidika je treba interpretirati Kerševanovo izjemno pomembno ugotovitev, da v resnici ni konflikta med marksizmom (ali historičnim materializmom) in sociologijo:⁶² gre za protislovje med ideološko in teoretsko formacijo. Glede na to, da v razrednih družbah protislovij ni mogoče ločiti od razrednega boja, ta protislovja nemalokrat »prevzamejo« empirično obliko evidentnega nasilja nad institucijami (ukinjanje oddelkov in smeri) in delavci v teh institucijah (prekarizacija zaposlitev, odpuščanje, kolaboracionizem pri projektne delu, cenzura). Ta razsežnost pa presega problematiko diskurzov in teorije v ožjem smislu; po našem mnenju je to točka konvergence, kjer se teorija diskurzov približa teoriji družbenih formacij; znamenje te bližine je problem teorije ideologije, ki jo je mogoče in tudi nujno obravnavati tako znotraj polja epistemologije kot tudi teorije družbenih formacij. Epistemologija, kot jo je razvijala tradicija Bachelarda in Althusserja, je pomembno pokazala na nereduktibilnost diskurzov; njene ugotovitve so bistvene za teorijo družbene formacije, zlasti topike baze in nadzidave. Vmesnih pojavov ni; toda znanost-teorija, tako kakor pri Stalinu jezik, ni zvedljiva na družbeno nadzidavo. Zdaj počasi prehajamo na vprašanje, zakaj je Althusser, v nasprotju z Bachelarodom in Foucaultom, potreboval to prostorsko metaforo, ki je bistvenega pomena za drugo problematiko. Na tej točki zadošča sklep, da marksizma ni mogoče razumeti niti kot teoretsko, niti kot ideološko formacijo. (Ne pozabimo: ideologi in teoretiki III. internacionale so marksizem definirali kot znanost, ideologijo in filozofijo, kar pa je bilo mogoče samo zato, ker je bil zanje ena izmed oblik družbene zavesti [svetovni nazor] – ideologija je takrat imela status

⁶¹ Ludvik Čarni, *op. cit.*, str. 12–13.

⁶² Marko Kerševan, »Marksistična sociologija?«, v: *op. cit.*, str. 7–30.

metafore za zavest! Praktično vsi, od Stalina do Tita, so ponavljali: marksizem za nas ni dogma, je znanost, ki nam omogoča ... Take definicije so bile korak nazaj od Leninove opredelitve marksizma iz leta 1914.) To bi bodisi pomenilo popolno identifikacijo marksizma s historičnim materializmom, bodisi bi bil marksizem seštevek disciplin, ki bi jim po sili dodali predikat »marksistične«, ker je zelo dvomljivo govoriti o marksistični biologiji ali marksistični fiziki, bi to pomenilo redukcijo marksizma na polje humanistike in družboslovja. Te (lažne) dileme so dovolj dobro znane; v 60-ih in 70-ih letih, po aferi Lysenko, se jim na napredni marksistični levici ni mogel izogniti nihče. Na tej točki nam najhitrejše in tudi najlagodnejše rešitev ponuja Foucault. Njegova teorija o diskurzivnih formacijah (*epistémah*) ima namreč to »prednost«, da epistemološko ne temelji na razlikovanju med teorijo in vednostjo (ideologijo)⁶³ – ta problem pri njem premesti izmuzljivi pojem igre, pojem iz katerega je sčasoma (tudi z Lyotardovo pomočjo) nastalo močvirje postmodernizma, ki so si ga kulturologi zamislili kot grob historičnega materializma (in tudi marksizma). Zdi se, da se naša osnovna definicija marksistične formacije, ki smo jo opredelili kot strukturo, v kateri so bila možna različna branja (marksističnih) tekstov, povsem ujema s tole Foucaultovo definicijo:

[D]iskurzivna formacija [se] definira (vsaj kar zadeva njene objekte) v primeru, če lahko vzpostavimo neko podobno celoto; če lahko pokažemo, kako katerikoli objekt diskurza, ki ga obravnavamo, najde v njej svoje mesto in svoj zakon pojavitve; če lahko dokažemo, da istočasno ali zaporedoma izzovemo rojstvo objektov, ki se izključujejo, ne da bi se diskurz sam moral spremeniti.⁶⁴

⁶³ Maja Breznik in Rastko Močnik, »Humanistika in družboslovje v priležnosti liberalne Evrope«, v: *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, let. XXXVI, št. 233, Ljubljana, 2008, str. 196 (gl. op. 52).

⁶⁴ Michel Foucault, *Arheologija vednosti*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2001, str. 49, prev. Uroš Grilc.

Foucaultove diskurzivne formacije so, denimo, medicina, gramatika in politična ekonomija. Diskurzivne formacije se pri Foucaultu v določenih pogojih spajajo v *epistéme*:

Z *epistéme* dejansko razumemo celoto relacij, ki lahko v dani dobi združujejo diskurzivne prakse, ki omogočajo epistemološke figure, znanosti in morda tudi formalizirane sisteme; način, na katerega se v vsako izmed teh diskurzivnih formacij umestijo in se v njih izvaja, prehodi k epistemologizaciji, znanstvenosti in formalizaciji; porazdelitev teh pragov, ki lahko koincidirajo, ki so lahko drug drugemu podrejeni ali pa časovno odmaknjeni; gre za lateralna razmerja, ki lahko obstajajo med epistemološkimi figurami ali znanostmi v meri, v kateri le-te izhajajo iz sorodnih, a različnih diskurzivnih praks. *Epistéme* ni forma spoznanja ali tip racionalnosti, ki bi s tem, ko bi prečil različne znanosti, izražal suvereno enotnost subjekta, duha ali dobe; je celota relacij med znanostmi, ki jih lahko odkrijemo v dani dobi, ko jih analiziramo na ravni diskurzivnih regularnosti.⁶⁵

Mogoče je trditi, da se te *epistéme* deloma prekrivajo z obdobji moderne dobe, ki jo Foucault deli v obdobje klasicizma (od renesanse do 19. stoletja), obdobje historizma (od 19. stoletja do nekako sredine 20. stoletja); verjetno pa bi morali kot *épistemo* šteti tudi obdobje biooblasti, ki jo Foucault sicer umešča že v 19. stoletje. Foucault Marxa pospravi v predal diskurzivne formacije politične ekonomije, marksizem pa posledično v obdobje historizma.⁶⁶ Znotraj problematike diskurza/teorije je korelat Foucaultovim *epistémam* (oziroma dobam) Althusserjev koncept teoretičnih kontinentov: fizike, matematike, zgodovine in znanosti o nezavednem; Marxov epistemološki rez, teorija historičnega materializma, ki je posebna teoretska formacija, kolikor se je razvila skozi kritiko heglovski-feuerbachovske teoretske (v rezu za nazaj videne kot ideološke) formacije, je po njem odprla kontinent znanosti zgodovine.

⁶⁵ *Op. cit.*, str. 206.

⁶⁶ *Op. cit.*, str. 189; Foucault, *Besede in reči*, *op. cit.*, str. 321.

vine.⁶⁷ Foucaultove *epistème* so našemu konceptu marksistične formacije na videz bližje, ker se kažejo bolj empirično deskriptivne; obdobje historizma ne nazadnje pokriva dolgo epoho, od Marxovega rojstva pa do razpusta III. internacionale (1943), najverjetneje pa še kakšno desetletje več. Kot sta zapisala Maja Breznik in Rastko Močnik, je problem foucaultovske teorije diskurzov ta, da je po njej vsaka vednost tudi že moč (kar je za Foucaulta paradigma oblasti), in kot prikaz tega, da je ta paradigma nevzdržna, navajata nezavidljiv položaj družbenih in humanističnih znanosti v novem tisočletju; prepričljivo argumentirata, da teoretske prakse danes nimajo nobene moči oziroma vpliva na spremembe družbenega polja, v katerem se lahko proizvajajo.⁶⁸ Foucault bi nemara odgovoril, da je to zato, ker so podrejene trenutno dominirajočemu diskurzu, ki v svojih igrah spretno izigrava in subvertira intervencije kritičnih teorij.⁶⁹ Marxovo odkritje je bilo po njem tako ali tako derivat ekonomskih pojmov, katerih pravila je določala diskurzivna formacija politične ekonomije; marksizem pa se je v dobi historizma počutil kot riba v vodi; vsi diskurzivni parametri so blagodejno vplivali na njegov razvoj; z drugimi besedami: če ga ne bi bilo, bi si ga morali izmisliti. Za našo problematiko je to problematično zato, ker je z njim težko pojasniti krizna obdobja marksistične formacije. V prejšnjem poglavju smo

⁶⁷ Louis Althusser, »Lenin in filozofija«, *op. cit.*, str. 23–24.

⁶⁸ Maja Breznik in Rastko Močnik, *op. cit.*, str. 196 (op. 52).

⁶⁹ Foucault je v svojih predavanjih na Collège de France leta 1976 natančno obravnaval konfliktna diskurzivna razmerja, v katerih je dovolj jasno identificiral razmerja gospostva in podrejenosti. Ko je obravnaval normansko osvajanje Anglije – »The Conquest« – v 11. stoletju in frankovski prodor in postopno konsolidacijo njihove oblasti v pozni antični Galiji, je ločil dva diskurza: filozofsko-juridični diskurz in historično-politični diskurz. Prvi diskurz je diskurz suverenosti, ki si prizadeva izločiti vojno iz družbenega telesa ali pa jo vsaj zatajiti (Hobbes), drugi pa vojno prepozna kot permanenten socialni odnos med vladajočimi in vladanimi. Cf.: Michel Foucault, »*Society Must Be Defended*«, *Lectures at the Collège de France 1975–76*, The Penguin Press, London, 2003, str. 43–215, prev. David Macey.

videli, da je Boris Kidrič kritiziral sovjetski teoretski dogmatizem bolj ali manj z istim konceptualnim aparatom, kot ga je uporabljala sovjetska ortodoksija sama, in vendar je iz nje izšla alternativna zgodovinska naracija, ki je popolnoma revidirala zgodovino marksizma in delavskega gibanja, pa ne samo to; imela je zelo konkretne učinke v polju vednosti in njenih institucij. Dokument teh sprememb je mogoče poiskati v *Programu ZKJ*, sprejetem na njenem VII. kongresu (1958):

Znanstveno-teoretična osnova praktične dejavnosti komunistov je marksizem, nauk o temeljnih zakonih razvoja narave, družbe in mišljenja ter o nujnosti zmage socializma, ki sta ga osnovala Marx in Engels in ki so ga v novih razmerah v praksi revolucionarnega boja dalje razvili Lenin in drugi marksisti. [...]

Zveza komunistov Jugoslavije v celoti in njeni posamezni forumi se nimajo za arbitre na področju marksizma-leninizma, niti na področju posebnih družbenih ved. Komunisti se okoriščajo z rezultati znanosti oziroma jih uporabljajo v skladu z družbenimi interesi in stopnjo družbene zavesti najbolj naprednega delavskega razreda in delovnih ljudi sploh in v skladu z materialnimi možnostmi družbe. Znanost je sama sebi sodnik in odločilen kriterij objektivne resnice na področju družbenih ved je lahko samo dejstvo, ali njihovi rezultati ustrezajo ali ne ustrezajo stvarnosti, kar se naposled preizkuša v družbeni in znanstveni praksi sami.⁷⁰

Prvi odstavek v vseh elementih še vedno pripada diskurzivnemu vesolju III. internacionale, drugi odstavek pa implicitno dokazuje, da v tej vsemogočni znanosti ni prav ničesar, kar bi družbene agente avtoriziralo, da se predstavljajo kot njeni edini avtentični razlagalci. Toda ta prehod ni narejen po teoretski, temveč po politični poti. Teoretska pot je bila opravljena na drugem mestu, neposredno pa jo je omogočilo navedeno dejanje, ki ni bilo teoretsko dejanje, temveč politično dejanje. Debenjakova teza o tem, da dialektičnega materializma ni – kajti »[D]ialektičen je lahko samo *historični materializem*

⁷⁰ *Program ZKJ*, *op. cit.*, str. 201–202.

(poudarek je v izvorniku, op. L. C.)⁷¹ –, je proizvedla epistemološki rez. Ali je mogoče to dialektiko zvesti na igro znotraj enega in istega diskurza ali med diskurzi? Če da, kako je prišlo do dveh ali več novih diskurzov? Sklep, ki bi protislovja kompleksne družbene strukture, ki jih je mogoče opazovati na terenu ideologije, teorije, produkcije in politike, zameglil s pojmom »igre«, bi bil navaden sofizem. Zato nikakor ne smemo zanemariti političnih (razrednih) bojev, ki so se končali z razpadom Jugoslavije in socializma; njegov učinek je bil tudi poraz marksizma. Ali je bil historični materializem poražen na svojem lastnem polju, polju teorije? Če da, v kateri tekmi se je to zgodilo, kakšen je bil njen rezultat? Nadalje. Ali je mogoče zgolj z igro diskurzov pojasniti to, da se v *Časopisu za kritiko znanosti* nekako po letu 1987 nenadoma izgubi vsaka sled za marksističnimi družbenimi analizami, zamenjajo pa jih dolgočasni prispevki na temo človekovih pravic, državnosti, družbe tveganja itn.?

Na tej točki prehajamo na primerjavo med teorijo svetovnega (-kapitalističnega) sistema in teorijo formacij družbe. Prehod na ti dve problematiki iz teorije diskurzivnih formacij in teorije teoretskih/ideoloških formacij dopušča Althusserjeva epistemologija, ki je na svoji meji z eno nogo že napravila korak na ta teren. Znanost ne sodi v družbeno nadzidavo; in vendar vmesnih pojavov ni. Althusser in Balibar sta v ta namen proizvedla teorijo kompleksne strukturne celote z dominantno, v okviru katere sta bila zamisljiva koncepta družbene formacije in produkcijskega načina.⁷² Skrajna meja tega projekta pa je bila Althusserjeva teorija ideologije in ideoloških aparatov

⁷¹ Božidar Debenjak, *Friedrich Engels - zgodovina in odtujitev*, op. cit., str. 34, 129-131.

⁷² Cf.: Louis Althusser in Étienne Balibar, *Reading Capital*, op. cit.; Louis Althusser, »Contradictions and Overdetermination. Notes for an investigation«, v: *For Marx*, op. cit., str. 88-128.

države, ki je začrtala obrise konkretnega raziskovalnega projekta, ki pa na koncu vendarle ni bil realiziran. Ali je ključna, da je toliko napovedanih Althusserjevih projektov ostalo nerealiziranih? Skupna značilnost nalog, ki jih je vedno prepuščal prihodnjim raziskavam, so skoraj brez izjeme (empirične) analize konkretnih zgodovinskih procesov. V tretjem poglavju smo že obravnavali Althusserjevo vztrajanje pri strogem razlikovanju med redom konceptov-kategorij (logični red) in redom empirične dejanskosti-Realnosti (zgodovinski red). Tega problema se bomo zdaj dotaknili tudi v primerjavi med teorijo družbenih formacij in teorijo svetovnega-sistema.

Za potrebe primerjave med obema problematikama bomo najprej navedli nekoliko daljši odlomek iz Marxovega »Uvoda k Očrtom kritike politične ekonomije« (1857/58):

Zdi se torej, da je pravilno pričeti z realnim in konkretnim [...] torej npr. v ekonomiji s prebivalstvom, ki je temelj in subjekt celotnega družbenega produkcijskega akta. Vendar pa se pri podrobnejši obravnavi pokaže to kot napačno. Prebivalstvo je abstrakcija, če npr. izpustimo razrede, iz katerih sestoji. Ti razredi pa so spet prazna beseda, če ne poznamo elementov, na katerih temeljijo. Npr. mezdnege dela, kapitala etc. [...] Če bi torej začel s prebivalstvom, bi bila to kaotična predstava celote in s podrobnejšo določitvijo bi analitično prihajal do vse enostavnejših pojmov; od predstavljenega konkretnega do vse bolj mršavih abstrakcij, dokler ne bi prišel do najenostavnejših določitev. Od tod bi se moral nato spet odpraviti nazaj, dokler ne bi naposled znova prišel do prebivalstva, toda tokrat ne kot do kaotične predstave celote, temveč kot do bogate totalnosti mnogih določitev in odnosov. [...] Zadnje je očitno znanstveno pravilna metoda. Konkretno je konkretno zato, ker je povzetek mnogih določitev, torej enotnost raznoterega. V mišljenju se zato prikazuje kot proces povzemanja, kot rezultat, ne izhodišče, čeprav je dejansko izhodišče in zato tudi izhodišče zrenja in predstave. Pri prvi poti se je polna predstava razblinila v abstraktno določitev; pri drugi pa vodijo abstraktne določitve k reprodukciji konkretnega po miselni poti.⁷³

⁷³ Karl Marx, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, op. cit., str. 32.

Marx v teh uvodnih besedah opiše pot raziskovalnega projekta. Ta pot se na videz prične v kaotičnem labirintu dejanskega sveta, v katerem mrgolijo podobe, barve, glasovi, nepredeljivi zvoki in šumi; vse se giblje, vse se spreminja, (po)rojeva in admira. Zdi se, da v tem dejanskem svetu ni niti ene pozitivne točke, ki bi se je bilo mogoče oprijeti in začeti raziskovanja. To je seveda iluzija, ki podpira ideologijo človeka-subjekta, ki mu stoji nasproti neznani (nespoznan) svet; je ideologija, ki je obsedena z vračanjem v dobo učlovečenja; človek je tukaj čisti potencial kulture, v osnovi bedno bitje,⁷⁴ ki stoji nasproti naravi; je potencial kulture, ki še ni kultura, ker narava nasproti njemu nastopa kot nekaj grozeče tujega. Edina razlika med naravo in kulturo je tukaj človek sam, kolikor se pač razlikuje od žive in mrtve narave, kjer se zaznave okolice izgubljajo v gonih kot pogojih za adaptacijo živih bitij na svoje okolje, medtem ko človek z mislijo razvije minimalni odklon od te adaptacije, kar prekine naravno stihijo. Razlika med naravo in človekom je še vedno biološka, to se pravi nezgodovinska. Za Marxa je raziskovanje zgolj eden izmed načinov človekovega prisvajanja sveta, tako kot so to produkcija, umetnost, religija itn. V *Nemški ideologiji* Marx in Engels zgodovino ilustrirata kot »[s]osledje posameznih generacij, od katerih vsaka izkorišča materiale, kapitale, produkcijske sile, ki so jih zapustile vse poprejšnje generacije [...]«. ⁷⁵ V razvpitem »Predgovoru« k *Prispevku h kritiki politične ekonomije*, je Marx zapisal, da v »družbeni produkciji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne, od njihove volje neodvisne odnose [...]«. ⁷⁶ Če tukaj dodamo še Marxove misli iz *Osemnajstega brumaira Ludvika Bonaparta*, kjer zapiše, da ljudje ne delajo zgo-

⁷⁴ M. Iljin in Segal, *Kako je človek postal velikan*, op. cit., str. 61.

⁷⁵ Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, v: *MEID*, II, op. cit., str. 43.

⁷⁶ Karl Marx, »Prispevek h kritiki politične ekonomije. Predgovor«, v: *MEID*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1968, str. 105, prev. Mirko Rupel.

dovine, »[K]akor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na katere so neposredno naleteli [...]«⁷⁷, lahko sklenemo, da čistih začetkov ni, da smo vselej že nekje oziroma pri nečem začeli, pa če to vemo ali ne. (Na tej točki je historični materializem primerljiv s strukturalnimi teorijami, ki so se manifestativno odpovedale romantičnim iskanjem izvorov, iz česar so razvile paradigmo odsotnega vzroka.) Na tem nivoju med produkcijo dobrin (blaga) in znanstveno produkcijo ni nobene razlike. Oboje je oblika prakse, ki vselej začne z nečim abstraktnim: tako je navedeni Marxov odlomek prebral Althusser, ki je zato sleherno obliko prakse označil za produkcijo (npr. literarna produkcija).⁷⁸ Iz tega izhaja, da je abstrakcija tudi prebivalstvo kot izhodišče analize, ki ga potem razčlenjujemo toliko časa, dokler ne dobimo abstraktnih kategorij. Kolikor je imela klasična politična ekonomija vtis, da pričinja svojo analizo z nečim realnim in konkretnim (in ne abstraktnim), t. j., prebivalstvom ali pa pomorstvom, trgovino, ozemljem, je zašla v iluzijo, za katero je pogoj ignoranca zgodovine. Foucault je dovolj dobro pojasnil, kdaj prebivalstvo (populacija) vstopi v zgodovino: med 17. in 18. stoletjem, kar se ujema z rojstvom klasične politične ekonomije. Populacija takrat postane operativni pojem, s katerim je mogoča nova tehnika vladanja. Marx *Kapitala* ni začel s prebivalstvom, temveč z enim izmed temeljnih konceptov klasične politične ekonomije – blagom. Poudarjamo – z enim izmed konceptov, kajti ni naključje, da ni začel s konceptom zemljiške rente. Marx ni kratko malo nadaljeval tam, kjer je končala klasična politična ekonomija. Ko je iz njene teoretske formacije izvzel en koncept, je popolnoma spremenil red konceptov v tej formaciji. To mu je omogočilo,

⁷⁷ Karl Marx, »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«, v: *MEID*, III, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1967, str. 452, prev. Mirko Košir.

⁷⁸ Louis Althusser, »On the Materialist Dialectic«, v: op. cit., str. 182–193.

da je zastavil nova vprašanja in našel šibke točke v teoriji predhodnikov. *Kapital* je zato po Althusserju ena izmed pomembnih točk v Marxovem epistemološkem rezu; najpomembnejši člen pri razvoju nove problematike. Toda hkrati nam Marx v prvih stavkih prvega dela *Kapitala* pove, da se meščanska družba najprej prikazuje kot zbirka blag – zato svoje delo začne z blagom. V uvodnem poglavju smo poudarili razliko med logičnim redom in zgodovinskim redom, ki je razvidna v Marxovem *Kapitalu*. Povedali smo, da njegovi koncepti nikakor niso skladni z realnimi (empiričnimi) fenomeni. Marx je v knjižnici Britanskega muzeja desetletja proučeval raznovrstna gradiva – od Tukidida, Herodota pa do najbolj obskurnih poročil parlamentarnih komisij, ki so se ukvarjale s problemom eksploatacije otroškega dela. Povedano drugače: Marx je s simptomalnim branjem del klasičnih političnih ekonomov resnično razvil nove lastne koncepte, vendar pa iz tega naporenega dela samo po sebi nikakor ni izhajalo navodilo, katere materiale naj naroči v biblioteki Britanskega muzeja. Samo po sebi se razume, da se Marx nikakor ni mogel omejiti na ponovni pregled tistega empiričnega materiala, ki so ga obdelali že klasični politični ekonomski. Razlog za to je bil preprost: Marxovi najpomembnejši avtorji so svoja ključna dela napisali med 17. in 18. stoletjem oziroma do prvih dveh desetletij 19. stoletja. Marx pa se je lotil obsežne raziskave anatomije meščanske družbe po revolucionarnem letu 1848! V konceptih klasičnih političnih ekonomov ni bilo prav ničesar, kar bi mu po inerciji pokazalo, kaj naj raziskuje. Še več. Četudi bi bil Adam Smith njegov sodobnik, kolega raziskovalec, ki bi se potapljal v branje pri sosednji mizi, bi Marxu simptomalno branje njegovih tekstov, ki bi markiralo praznine, slepe pege, »slabosti«, dalo samo zelo grobe indice za konkretne empirične študije, ki jih je moral nujno opraviti. Na tej točki lahko sklenemo, da je Marxovo razlikovanje med logičnim in zgodovinskim redom, razlika, ki so jo nekateri filozofi mislili kot dialektiko med

abstraktnim in konkretnim,⁷⁹ dejansko odpoved naivni metodi empiricističnih družboslovnih znanosti, metodi, ki jo opredeljuje razmerje med *indukcijo* in *dedukcijo*. Ni dileme, ali s *posamičnim* seči do *splošnega*, ali od *splošnega* oditi k *posamičnemu*. To je lažna dilema, ki jo je mogoče mirne duše prepustiti formalni logiki; dialektična logika temelji na predpostavki, da se koncept (pojem) in objekt (predmet) ne ujemata, vendar ne v smislu igre neskončnega izmikanja – človek navsezadnje vendarle zajaha konja in ne označevalca konja –, temveč v tem, da transformacija konceptov predpostavlja tudi transformacijo objekta. Objekt ni dan. Ni ga mogoče zvesti na empirični predmet, to se pravi, da nam ni na razpolago v negibnem stanju, da ni tam zato, da ga proučujemo. In vendar ni proizvodnje objekta brez dela z empiričnimi reči, kot so, denimo, arhivske listine, izvirne celice, teoretski teksti, glasovi, besede, šumi, odsevi, lomi sončnih žarkov, kar koli. Dialektična logika (E. V. Iljenkov) ali materialistična dialektika (L. Althusser) zato ne priznavata naivne delitve med teoretskim in empiričnim raziskovanjem, kajti tudi pečanje s teorijo je v svoji materialnosti zelo empirično delo. Razliko med teorijo in empirijo je mogoče izpeljati zgolj na nivoju vpeljave koncepta: enote (materiala), ki se po svoji funkciji bistveno razlikuje od drugih enot (materialov): najbolj je to razvidno po tem, da ves material gravitira okoli tega materiala, vendar tako, da se z njim nikakor ne zlije. Kadar je meja med tem fragmentom materiala (konceptom) in drugim materialom videti nezabrisna, je to dovolj dober pokazatelj, da nimamo opraviti s konceptom, temveč z ideološkim pojmom. To napotilo je odločilnega pomena za razumevanje teorije družbenih formacij. Ludvik Čarni je zapisal tole:

Formacija družbe [je] teoretični model družbene strukture, ki kot

⁷⁹ Cf. npr.: Evald Iljenkov, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, Progress Publishers, Moskva, 1982, prev. Sergei Kuzyakov.

taka v stvarnosti ne obstaja, a so v njem posplošena bistvena obeležja dežel na isti stopnji zgodovinskega razvoja. Tak teoretičen model je nujen za proučevanje zgodovinskega razvoja, ker nam kaže na bistvena obeležja posameznih obdobj. Po njem lahko sodimo o stopnji zgodovinskega razvoja posameznih dežel, ljudstev in narodov in o razvoju človeške družbe. Strukturni elementi formacij družbe se razvijajo, zato delimo formacije družbe na faze. Le-te so razdobja v okviru formacij družbe. Med seboj se ločijo po razvitosti produktivnih sil in produktivnosti dela. V poznejši fazi so produktivne sile razvitejše in produktivnost dela večja (liberalna in monopolna faza kapitalizma). V poznejši fazi razrednih formacij družbe so razredna nasprotja ostrejša.⁸⁰

Marxov koncept družbene formacije oziroma *formacije družbe*, kot predlaga Čarni, najdemo v njegovih številnih tekstih. Posebno mesto imajo tukaj Marxovi predgovori in uvodi, ki jih je sam opredelil kot povzetke svojega raziskovanja. Najslavnejši je kajpak *Predgovor »H kritiki politične ekonomije«*.⁸¹ Poleg tega je Marx uporabljal v raznih tekstih še druge sorodne koncepte: človeška družba, oblika družbe, kapitalistična družba, meščanska družba, ekonomska formacija družbe in kapitalistični sistem.⁸² Gre za koncepte, ki so nastali na podlagi kritike klasične politične ekonomije, ker pa se pojavljajo skupaj (v istem besedilu) s koncepti, ki jih je »prevzel« od starih ekonomistov, prav ti nimajo več istega pomena kot poprej, saj so odslej del nove problematike. Mogoče je trditi, da je Marxov koncept družbenih formacij in z njim povezani koncepti produkcijskih načinov povzročal največ težav zato, ker za te koncepte (arhaična, sužnjelastniška in fevdalna družbena formacija, da o komunistični formaciji sploh ne govorimo)

⁸⁰ Ludvik Čarni, *op. cit.*, str. 21.

⁸¹ O zgodovinskih zgodah in neizgovorah tega teksta, kontroverzah, za katere je bil povod, cf.: Božidar Debenjak, »Predgovor h Kritiki politične ekonomije. Poskus branja«, *Vestnik Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU*, št. 1-2, 1982, str. 41-61.

⁸² Ludvik Čarni, *op. cit.*, str. 9-41.

niso našli pri klasiku ustreznih besedil, v katerih bi bili ti obsežnejše prikazani; denimo tako kot kapitalistični produkcijski način (formacija) v *Kapitalu*. Mnogi zgodovinarji so tako zaman iskali sužnjelastniški produkcijski način pri starih Slovanih. Posledica tega je bila ta, da so številni Marxovi kritiki kapitalizem razumeli kot fenomen zgolj nekaterih (zahodnih) družb (na take dileme smo opozorili že v četrtem poglavju). Marx pač ni napisal univerzalne zgodovine človeštva, še več; kot smo že opozorili, tradicionalnim predstavam o zgodoviniopisju prav nič ne ustreza niti *Kapital*, ki ga ni mogoče obravnavati kot podatkovno zgodovino Anglije in njenega imperija. In kot da dilem in zmešnjav še ni bilo zadosti, je nastopil še problem razvpite dihotomije med (ekonomsko) bazo in (pravno-politično-ideološko) nadzidavo. Vse težave s to najbolj slovito Marxovo metaforo so izvirale iz (ne)razumevanja Marxove teorije družbenih formacij in mesta produkcijskih načinov v teh formacijah. Če naj bi bila neka družbena formacija univerzalna, če naj bi bil njej ustrezní produkcijski način univerzalen, naj bi bil univerzalen tudi model baze in nadzidave, s katerim bi lahko pojasnili vse družbene fenomene v vseh obstoječih in minulih človeških družbah, od najbolj obskurnih pa do najpomembnejših. Zdelo se je, da na empirični preverljivosti vseh naštetih (teoretskih) modelov Marx in marksizem (ob)stojita ali padeta. Na grobo bi lahko dejali, da so se kritiki Marxa lotili z nižin indukcije, nekritični apologeti pa so Marxovo dediščino branili iz stolpa dedukcije. Oboji so vselej našli, kar so iskali. Iz naše analize izhaja, da so bili oboji slabši. Marko Kerševan v zvezi s to kontroverzno v svoji analizi ugotavlja:

Opredeliti neke pojave kot sestavine baze ali nadgradnje pomeni vedno in samo opredeliti jih kot sestavino baze ali nadgradnje neke družbene *formacije*, ne pa družbe nasploh. Vnaprej je (s statusom temeljne družboslovne hipoteze) opredeljeno, da je produkcijski način baza, ki poveže določene družbene pojave v specifično, relativno trajno celoto - družbeno formacijo. *Kaj* je produkcijski način,

kaj so produktivne sile in produkcijski odnosi, ki povezujejo in oblikujejo tako družbeno strukturo, kdaj je neka proizvodnja »produkcijski način« v strogem pomenu in s tem baza določene formacije, kateri družbeni pojavi so povezani ter oblikovani skladno s tem produkcijskim načinom tako, da ga pomagajo reproducirati ali pa ga rušijo, kaj je torej baza in nadgradnja določene formacije, je odprto vprašanje, je *raziskovalni projekt*, ne pa vnaprejšnja konstatacija. (Poudarki so v izvirniku, op. L. C.)⁸³

V nasprotju s koncepti teoretske in diskurzivne formacije, katerima bi preveč na hitro lahko priličili starolevičarski »koncept« marksizma kot teorije, nauka, nazora, znanosti itn., koncept družbene formacije že na prvi pogled izključuje možnost takega početja. Marksistične formacije, kot jo koncipiramo mi, si ni nikakor mogoče zamisliti kot nekakšno »podformacijo« kapitalistične ali socialistične družbene formacije, niti enega izmed produkcijskih načinov, ki bi utegnil obstajati v teh dveh formacijah. V historičnem materializmu je še dandanes zelo sporno govoriti o socializmu kot posebni, to se pravi od kapitalizma bistveno različni, družbeni formaciji. Upamo, da bi nam prav koncept marksistične formacije lahko ponudil alternativni pogled za analizo te dileme.

To pa še nikakor ne pomeni, da teorija družbenih formacij ni bistvena za razvoj koncepta marksistične formacije. Glede na omejitve Foucaultove paradigme, ki razredne boje, se pravi, vse oblike odvisnosti neke vednosti od ekonomske strukture družbe *a priori* odmisli s pojmom »igre«, nam teorija družbenih formacij bistveno pomaga pri teh vprašanjih. Marksistična formacija, kot smo že večkrat poudarili, po eni strani ni bila zamejena z državnim teritorijem (pa čeprav je bil včasih ta vtis deloma razumljiv), po drugi strani pa je ne moremo razumeti niti kot brezoblične, razpršene strukture. Trdili smo, da je

⁸³ Marko Kerševan, »Mesto pojmov družbene formacije, baze in nadgradnje v marksistični družbeni teoriji«, v: *op. cit.*, str. 82.

imela svoj center in svojo periferijo. Že pri avtorjih vseh treh problematik smo videli, da so bili politični in teoretski boji vsakokrat drugačni, to pa pomeni, da so bili pogoji za (re)produkcijo marksistične vednosti v vseh teh primerih drugačni, in vendar so imeli tudi nekaj skupnega: od 50-ih let kritiko nekdanjega centra svetovnega komunističnega gibanja. Analiza empirične družbene entitete, Kerševan je zanjo uporabil koncept globalne družbe⁸⁴, ki pa je nikakor ne smemo prehitro izenačiti s sodobnimi pojmi, kot sta globalizacija in globalni svet ipd., torej analiza empirične družbene celote (npr. nacionalne države), od nas zahteva natančno analizo konkretnih protislovij družbe. V našem primeru gre za analizo prevladujoče drobnoblagovne kmetijske proizvodnje v predaprilski Jugoslaviji in dominirajoče industrijske proizvodnje v sosednjih deželah, ki je v Jugoslaviji odločilno zavirala industrializacijo ter intenzivno agrarno proizvodnjo. Prav tako gre za analizo posebnosti dominantne vloge cerkvene socialne doktrine, ki nam govori, da so v družbeni nadzidavi tega teritorija imeli kultura, šolstvo, univerza povsem drugačno razrednobo vlogo kot v drugih deželah, denimo, v Franciji, v kateri je dominirala industrijska proizvodnja. Tako francoski kot jugoslovanski komunisti so bili dolžni študirati *Kratki kurz zgodovine VKP(b)*, toda vprašanja, na katera so bili dolžni odgovorjati vsak dan, so bila v obeh državah bistveno drugačna. Šele ko imamo pred seboj tako analizo, lahko analiziramo tudi to, kako si je marksistična vednost prilaščala določeno družbeno realnost; kakšni so bili pogoji za to prilaščanje, kakšne so bile njegove omejitve. V spisih Borisa Kidriča iz časa prvih tednov po okupaciji smo zaznali določen premik pri marksistični razredni analizi, in to kljub relativno rigidnemu konceptualnemu-pojmovnemu aparatu. Medtem ko sta v centru marksistične formacije država in nacija v času najhujše krize tega cen-

⁸⁴ *Op. cit.*, str. 64–65, 96–97.

tra še izdatneje pridobivala pomensko vrednost, je v razkosani Jugoslaviji marksizem, ki je imel isti korpus »teoretskih« besedil, uveljavljal sintagmo *država v državi in ljudska demokracija*. Besedo *formacija* tedaj uporabljamo v zvezi z *marksizmom* zato, da bi poudarili nujnost razredne analize za potrebe proučevanja teorije in ideologije; natančneje: da bi s to analizo ocenili dejanski položaj (pomen, vlogo) ideoloških aparatov (države) v konkretnih zgodovinskih družbenih bojih.

Že na začetku, ko smo vpeljali hipotezo o marksistični formaciji, smo se eksplicitno sklicevali na Wallersteinovo teorijo svetovnih-sistemov. Na prvi pogled je ta teorija naši problematiki bistveno bližja kot pa teorija družbenih formacij, predvsem zato, ker se kaže kot nadvse deskriptivna. In ne nazadnje, tudi Lenin je marksizem pojmlil predvsem kot sistem. Še več; kar nekaj Leninovih spisov ima na ravni konceptov videz velike podobnosti teoriji družbenih formacij in teorije svetovnih-sistemov – če že ne kar skladnosti.

Kapitalizem je prerasel v svetovni sistem kolonialnega zatiranja in finančnega dušenja ogromne večine zemeljskega prebivalstva po peščici »naprednih« dežel. Ta »plen« pa si dele dva ali trije mogočni, do zob oboroženi svetovni roparji (Amerika, Anglija, Japonska), ki pritegujejo vso zemljo v *svojo* vojno za razdelitev *svojega* plena. (Poudarki v kurzivi so v izvirniku, op. L. C.)⁸⁵

Ne nazadnje Wallerstein med drugim uporablja enega najzgodnejših Marxovih in Engelsovih konceptov – delitev dela –, prav tako pa v okviru svoje problematike analizira razliko med razredi in statusnimi skupinami, s katero se je, zlasti po drugi svetovni vojni, ukvarjal velik del t. i. zahodnih marksistov, zlasti v luči polemike z deli in učenci Maxa Webra. Ni dvoma, da je Wallersteinova razredna analiza neprimerno bližje Leninu

⁸⁵ Vladimir Iljič Lenin, »Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma«, v: V. I. Lenin, *Izbrana dela*, II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1949, str. 406.

kot Webru; zanj je bistvenega pomena vprašanje razredne zavesti nastajajoče buržoazije (npr. za časa Tudorjev v Angliji), njenega poskusa da bi se preko nacionalnega sentimenta afirmirala kot univerzalni razred (taktike buržoazije proti delavskemu razredu). Pri tem poudarja, da so že v zgodnji moderni dobi obstajali pogoji za nastanek zavesti nekaterih skupin, npr. trgovcev in bankirjev, kot svetovnega razreda.⁸⁶ Če smo natančnejši, pa ne moremo spregledati, da Wallerstein v resnici ne govori samo o delitvi dela, temveč o svetovni delitvi dela.⁸⁷ Prav tako še zdaleč ni vseeno, da Lenin razume kapitalizem kot svetovni sistem šele v njegovi najvišji (zadnji) fazi – imperialistični fazi –, medtem ko nas Wallerstein popelje na dolgo potovanje nazaj v 15. stoletje, v čas italijanskih mestnih držav in čas krize Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti, ko je nastal nov družbeni sistem, ki ga svet dotlej še ni poznal; bil je ekonomska in ne politična enota. Wallerstein ga ne imenuje svetovni-sistem zato, ker bi obsegal ves svet, marveč zato, ker je bil večji kot katera koli pravno definirana enota tistega časa; nadalje, ta svetovni-sistem je zanj svetovna-ekonomija, ker je ekonomija edino vezivo med deli tega sistema. Svetovne-ekonomije so sicer obstajale že prej, vendar so do 15. stoletja vselej razpadle v imperije; te pa je v zgodnji moderni dobi izpodrinil kapitalizem, ki je razvil bistveno boljše tehniko apropiacije dobičkov. Država v kapitalizmu ni več ekonomsko podjetje, temveč sredstvo za zagotavljanje trgovine in drugih ekonomskih transakcij. Zato je lahko po Wallersteinovi izpeljavi moderna svetovna-ekonomija samo kapitalistična svetovna-ekonomija. Osnovna enota tega sistema ni toliko posamezna država, temveč skupina držav, ki se med seboj razlikujejo po njihovem prispevku v svetovni delitvi dela, od katere je odvisna distribucija dobička, njegova (ne)koncentracija, stopnja

⁸⁶ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-system*, I, op. cit., str. 351–352.

⁸⁷ Op. cit., str. 63, 102–103.

eksploatacije in (trajni) zastoj v razvoju produkcijskih sredstev; te tri skupine tvorijo tri cone: center, periferija in polperiferija. V periferiji prevladujejo delovno intenzivne panoge, zlasti rudarstvo in monokulturno kmetijstvo, kar pomeni, da gre v tem primeru za bistveno večjo stopnjo eksploatacije kot v deželah centra.⁸⁸ Morda je najpomembnejši člen v Wallersteinovi teoriji o treh conah svetovne-ekonomije prav polperiferija; to so prehodni teritoriji, sestavljajo pa jih navadno države z močno administracijo in kulturno integracijo. Gre bodisi za države, ki so bile nekoč center, bodisi so bile periferija, pa se jim je posrečilo uveljaviti v svetovni delitvi dela. V prejšnjem razdelku smo v polperiferijo po tem ključu umestili evropske fašistične režime, zlasti Nemčijo in Italijo.

Wallersteinove teorije svetovnih-sistemov ni mogoče kratko malo reducirati na različico teorije družbenih formacij zato, ker je ta teorija od njih odvisna šele po ovinku, zlasti s pomočjo Braudelovega koncepta *longue durée*. Wallersteinova teorija je od teorij družbenih formacij neodvisna zato, ker koncept kapitalizma razveže od koncepta produkcijskega načina. Wallerstein tako kot Marx razume kapitalizem kot sistem neskončne akumulacije kapitala, vendar v svojem delu izpečuje, da za uresničevanje te historične tendence še zdaleč niso potrebna tista določila, o katerih je govoril Marx: svobodna delovna sila, svobodni trg delovne sile itn. Povedano drugače: kapitalizem sam po sebi nikakor ne jamči, da se bodo blago dejno razkrojila stara, zatiralska družbena razmerja in nastopili boljši pogoji za politično emancipacijo, ki bi omogočila manj boleč prehod v socializem, ki je za Wallersteina mogoč in celo nujen. (Vsaj tako je razmišljal v času nastajanja tega dela, to se pravi v 70-ih letih prejšnjega stoletja.) Lenin je sicer do podobnih sklepov prišel že v svojem delu *Imperializem*, kjer temeljne enote tega svetovnega sistema niso nacionalne drža-

⁸⁸ *Op. cit.*, str. 15–18, 67–129, 347–357.

ve, temveč interesne sfere in koalicije monopolov, ki se združujejo proti drugim monopolom. Očitno je, da je Lenin, podobno kot Wallerstein, naredil analitični premik z države k transnacionalnim ekonomskim agentom; imperialistične verige nikakor ni bilo mogoče razumeti zgolj kot običajne naveze nacionalnih držav, predvsem zato ne, ker mnoge izmed teh držav sploh niso bile nacionalne države, temveč imperiji (npr. carska Rusija). Prav tako je Lenin uporabljal pojem periferije v neposredni zvezi z njegovim pomembnejšim konceptom neenakomernega razvoja,⁸⁹ vendar ga je uporabljal zgolj pri analizi razvoja notranjega trga za veliko industrijo v carski Rusiji. In carska Rusija, kot rečeno, ni bila nacionalna država, temveč razkrajajoč imperij. Videli smo, da je pri Wallersteinu pojav svetovne-ekonomije neposredno določen z neuspehom (disfunkcionalnostjo) imperialne ekonomije. Zato so analogije in primerjave historičnomaterialističnega prijema in Wallersteina mogoče, vendar moramo pri tem strogo upoštevati izhodiščne razlike. Wallerstein daje produktivni teoretski material, ki bi ga lahko uporabili za potrebe razvoja našega koncepta marksistične formacije.

Brati *Kapital* v Sremski Mitrovici

Osvobodilno gibanje je na Slovenskem in v drugih delih Jugoslavije v obdobju med letoma 1941 in 1944 sistematično razvijalo alternativne institucije. Ta proces je Boris Kidrič že na začetku definiriral z izrazom »država v državi«. Bežen pregled teh institucij nam vsiljuje vtis, ki deloma potrjuje Kidričevo sintagmo, da je osvobodilno gibanje med vojno (revolucionarnim bojem) vzpostavilo aparat, ki praktično v vseh potezah spominja na aparat moderne (evropske) nacionalne države. Partizanski odredi so se z leti preoblikovali v redno armado, ki je temeljila na splošni mobilizaciji. Že na začetku je gibanje usta-

⁸⁹ Npr.: Lenin, »Razvoj kapitalizma v Rusiji«, *op. cit.*, str. 341, 469–475.

novilo lastno Varnostno obveščevalno službo (VOS), ki jo je leta 1944 nadomestil Oddelek za zaščito ljudstva (Ozna) s številnimi oboroženimi in obveščevalnimi formacijami; postavilo sodstvo, civilno in vojaško; tiskalo lasten denar, obveznice ljudskega posojila (Denarni zavod Slovenije); organiziralo zbor odposlancev slovenskega naroda in Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) kot reprezentativni telesi, Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) in Predsedstvo Slovenskega narodno osvobodilnega sveta (SNOS) kot vlado; ustanovilo številna poverjeništa in referate v okviru SNOS, v katerih bi zlahka prepoznali nova ministrstva in njihove sekretariate; postavilo lokalno samoupravo: ljudske odbore, ki so bili (vsaj na Slovenskem) ločeni od političnih organov OF in KPS; širilo partizanski tisk – na koncu vojne so izdajali celo uradni list; ustanovljalo nacionalne kulturne institucije, ki so bile odgovorne za razvijanje politike na področju kulture in umetnosti: Slovensko narodno gledališče v Črnomlju in Slovenski umetniški klub; organiziralo osnovno in celo srednje šolstvo na zasedenem in osvobojenem ozemlju; organiziralo volitve v ljudske odbore in odposlance za Kočevski zbor – tega v drugih zasedenih evropskih državah niso poznali. Osvobodilno in revolucionarno gibanje je, gledano iz ptičje perspektive, torej razvilo ekvivalente vseh institucij, ki so jih v tistem času poznale moderne države, z eno bistveno izjemo: niso ustanovili univerze. »Namesto« te je bil 12. januarja 1944 ustanovljen Znanstveni institut (ZI) pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (ozirom Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu, kakor se je IOOF preimenoval).

Odlok IOOF o ustanovitvi govori o poslanstvu inštituta:

Osnuje se Znanstveni Institut pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte slovenskega naroda z nalogo, da pripravlja znanstveni material in znanstvene izsledke, ki jih potrebuje narodno osvobodilna borba v sedanjosti ter pri obnovitvenem delu po osvoboditvi, kakor tudi, da po znanstveni poti posreduje izkušnje narodno osvobodilne borbe znanosti sami.⁹⁰

V tej kratki, vendar vseeno nadvse povedni opredelitvi nalog inštituta, je mogoče razbrati zanimivo definicijo znanosti. Znanost je tukaj a) institucija osvobodilnega gibanja (OF), od katere oboroženo ljudstvo pričakuje nekaj konkretnega (*pripravlja znanstveni material ...*) – torej prav določeno obliko vednosti, drugačno, kot jim jo, denimo, lahko dajeta kultura in umetnost, ki jim bo neposredno koristila pri njegovih sedanjih in prihodnjih naporih; b) znanosti je pripisana tudi posebna oblika prakse (*da po znanstveni poti posreduje*), iz česar je mogoče sklepati, da jo ljudska oblast razlikuje od vseh drugih praks; in končno c): tudi *znanost sama pridobiva izkušnje* iz narodnoosvobodilnega boja, vendar zgolj preko svoje specifične prakse (kot smo zapisali v točki b). Te tri točke, ki imajo videz dialektične triade, govorijo o znanosti, ki ni samo družbeno in politično angažirana znanost (voluntarizem), temveč borbena znanost, ki tako kot bojne enote dobiva konkretne naloge; povedano drugače: deluje po dekretu (*Odlok*). Je dekretirana znanost in zato kot institucija nima nikakršne avtonomije; toda hkrati je le od nje odvisno, kako bo sama sebi posredovala izkušnje narodnoosvobodilnega boja. To je mogoče zato, ker ima svoje lastne postopke, ki so objektivni, a hkrati tudi tendenciozni: po eni strani znanost veže na konkretno politično prakso zgolj ukaz, po drugi strani pa se od znanosti zahteva, da samostojno, skozi svojo specifično prakso, razvije način vključitve v neposredno politično-borbena prakso. Dekret namreč ne zahteva čiste absorbcije izkušenj, temveč njihovo absorbcijo preko konkretne znanstvene predelave teh izkušenj.

Fran Zwitter, prvi direktor tega inštituta, ki v članku »Naš Znanstveni institut« navaja ta odlok, ne dopušča dvomov, da

⁹⁰ Cit. v: Fran Zwitter, »Naš znanstveni institut«, v: *Slovenski zbornik 1945*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1945, str. 316.

v tem primeru ne gre za znanost, ki je stopila v službo politiki, temveč dejansko za *tisto* znanost na Slovenskem, ki je nastala v zadnjem desetletju predaprilske Jugoslavije, v času zorenja družbene krize. Po Zwitteru so takrat v slovenski znanosti začeli nastajati novi pogledi na družbo, politiko, kulturo, zlasti pa na narodno vprašanje. Ti prelomni pogledi pa po avtorju niso nastali kjerkoli: »Seveda ne toliko v uradnih znanstvenih revijah in knjigah, kakor v publicistično-revijalnem tisku, kar nam dokazujejo revija Sodobnost, Književnost, Ljubljanski zvon in Dejanje.« Potem nadaljuje: »Do izraza so prihajale ideje, ki so dobile nekaj časa kasneje v osvobodilni borbi tako ogromen pomen. Te ideje so zajele velik del akademske in starejše srednješolske mladine, ki je dala potem osvobodilni borbi toliko borcev, političnih in kulturnih delavcev in toliko junakov, ki so dali življenje za svobodo naroda.«⁹¹ Zwitter posebej zapiše, da ZI ni nameraval organizirati univerze, temveč povezati obstoječe znanstvenike, zdravnike, pravnike, inženirje (strokovnjake), ki jih postavlja ob bok kulturnim delavcem.⁹² V članku tudi popisuje dejavnost inštituta, ki jo je mogoče razdeliti na: arhiviranje (odlokov organov NOG in drugega gradiva, tiskovin nasprotnikov), pripravo dokumentacije za povojne mirovne konference, ustvarjanje pregleda obsega slovenskega gospodarstva za potrebe vodenja načrtnega gospodarstva, ukvarjanje z *ideološkimi vprašanji* (»Kako in zakaj je nastala ona nekdanja slovenska ponižnost in klerikalnost [...] Potrebni so nam novi pogledi na slovensko zgodovino, slovensko kulturo in slovenskega človeka nasploh.«), ukvarjanje s prihodnjo federativno ureditvijo Jugoslavije itn.

Zwitterov zapis po drugi strani kaže določen elitizem, saj v

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Op. cit.*, str. 317.

čete znanosti šteje poleg juristov, zdravnikov, inženirjev, predvsem akademsko in srednješolsko mladino, pa še to zgolj iz višjih letnikov. Dokument, ki je nastal v okviru ZI, pa izpričuje, da je v tistem času vendarle prišlo do poskusa redefinicije, kdo je intelektualec. Dokument ni datiran, verjetno pa je nastal konec leta 1944 oziroma v začetku 1945. Kratki navedki v oglatih oklepajih so naši, zapisi v narekovajih pa so originalni dopisi k osnovnemu besedilu:

[prečrtan list, »osnutek«] Nove naloge OFSN [Osvobodilne fronte slovenskega naroda] na osvobojenem ozemlju, na bojišču in na mednarodnem torišču ter naloge, ki jih bo treba vršiti ob koncu vojne, ustvarjajo potrebo dobiti čim točnejši pregled vseh intelektualcev [dopisano nad stavkom: »in strokovnih mož, prihajajo v poštev za gospodarske, tehnične, upravno (sodno in politično), prosvetno (šolsko), zdravstveno in kulturno (umetniško ali znanstveno) delo.], ki sodelujejo v naši osvobodilni borbi, ali ji vsaj niso sovražno razpoloženi. Pojma intelektualca pri tem ni razumevati preveč ozko. Intelektualec v smislu te okrožnice je vsaka oseba z akademsko in [zapisano čez: »ali«] srednješolsko izobrazbo, a tudi vsaka oseba z manjšo [zapisano čez: »nižjo«] šolsko izobrazbo, ki pa je pokazala tekom te borbe v eni ali drugi smeri posebno inteligenco ali je sicer v eni ali drugi stroki dobro [prečrtano; pripisano: »izredno«] usposobljena [pripisano: »in uporabna«]. Izvzema se posebna vojaška usposobljenost, ker vodi o tem evidenco vojaška oblast [...].⁹³

V tem dokumentu je mogoče videti, kako je *znanost* po svoji *znanstveni poti* sama sebi posredovala *izkušnje NOB*. Znanstvena pot je tukaj sicer očitno navadno statistično evidentiranje.

Če citirani *Odlok* ni zgolj suhoparen administrativni ukrep in če iz njega lahko izluščimo definicijo znanosti, potem na podlagi Zwitterove interpretacije ugotovimo, da je ta definicija

⁹³ Arhiv Republike Slovenije, AS 1643, Predsedstvo SNOS, Osnutek, t. e. 499/V, šk. 64.

utemeljena na novi historični naraciji; ta naracija ni zgolj naracija, ki bi avtorjevo sodobnost – leto zmage 1945 – izluščila iz 30-ih let, temveč prav narobe; izkušnja NOB in OF je tukaj razgledna točka za nazaj: revije, kot so *Književnost*, *Ljubljanski zvon*, *Dejanje* in *Sodobnost*, za katerih produkcijo so bili v tistem času značilni veliki, nadvse produktivni medsebojni antagonizmi, so na isti sintagmatski ravni, katere paradigma je »postkoalicijska« OF po t. i. Dolomitski izjavi (1943), t. j., dokumentu, ki je dokončno poenotil program osvobodilnega gibanja. NOB in OF sta torej že historizirani. Če smo natančnejši, pa moremo reči, da je to zgolj ena izmed historizacij, saj je osvobodilno gibanje že med samo vojno poudarilo, da je pisanje zgodovine NOG pomembna naloga. S tem v zvezi smo navedli zlasti Kidričeve spise, ki so ob obletnicah ustanovitve OF dajali historiat minulih dogodkov, ki pa so zaradi časovne bližine nedvoumno in eksplicitno govorili o sedanjosti. Kidrič, denimo, že v članku »Pol leta osvobodilne fronte« – objavljenem v časopisu *Osvobodilna fronta* sredi novembra 1941, osvobodilni boj razdeli na »dve periodi«:

Delo se je pričelo. Prva njegova perioda, perioda med zlomom Jugoslavije in napadom fašistične Nemčije na Sovjetsko zvezo, je bila perioda razčiščevanja pojmov, dviganje poteptane narodne zavesti, zbiranje borbenega jedra OF, organizacijske pa tudi vojaške priprave na drugo periodo.

Druga perioda je perioda množičnega poleta OF, perioda neposredne akcije in borbe.⁹⁴

Predaprilsko Jugoslavijo Kidrič nedvoumno postavi v preteklost: »zlom naše preteklosti«. ⁹⁵ Metod Mikuž je pozneje za te spise rekel, da so prve znanstvene analize osvobodilne vojne, od katerih je tudi sam v svojem velikem delu, v *Pregledu zgo-*

⁹⁴ »Št. 76. Članek Borisa Kidriča "Pol leta Osvobodilne fronte"«, v: *DLRS*, I, *op. cit.*, str. 173.

⁹⁵ *Op. cit.*, str. 172.

dovine NOB v petih zvezkih, v celoti prevzel periodizacijo.⁹⁶ Prav periodiziranje je bilo namreč po slovenski zgodovinopisni vedi eno najpomembnejših tradicionalnih »znanstvenih« vprašanj, enakovredno kritiki virov, ki so nadomeščala teorijo. Kidričeva razredna analiza nikoli ni postala predmet (kaj šele objekt) resnih znanstvenih raziskav; dolgo časa je bila stvar konstatacije, potem pozabe ali demonizacije. Kidričeve medvojne analize so z ortodoksnim marksističnim konceptualnim aparatom, v katerem pa smo že zaznali razpoke preloma, torej ustvarile novo historično naracijo; naracijo, ki je na mednarodno situacijo gledala iz konkretne situacije. Razredna analiza mora biti vselej konkretna analiza, kot je zapisal Kerševan. Slovensko zgodovinopisje, razen nekaj redkih izjem, nikoli ni sprejelo marksistične razredne teorije.⁹⁷ Stranski učinek je bil razviden tudi v izrazitem deficitu zgodovinopisnih del na temo mednarodnega delavskega gibanja. Empirizem brez teorije ni našel povezave – razen na deklarativni ravni (konstatacija) – zgodovine slovenskega delavskega gibanja z mednarodnim delavskim gibanjem. Tudi zato ostaja vprašanje, ali se je v obdobju 1941–1945 na Slovenskem zgodila revolucija, 70 let po tej revoluciji, permanentno nerazrešljivo vprašanje. Vprašanje, ki je samo po sebi potencialno nadvse produktivno, se vleče v slabo neskončnost zato, ker v tej

⁹⁶ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, I, *op. cit.*, str. 7–8.

⁹⁷ Jernej Kosi ugotavlja, da se v slovenskem zgodovinopisju ni nikoli ugnezdil niti vulgarni marksizem, kaj šele historični materializem: »Vulgarni marksizem ni nikoli (niti v polpreteklem obdobju) zasedel mesta hegemonoga ali vsaj privilegirane interpretativnega oporišča slovenskih poklicnih zgodovinarjev – ta položaj je namreč v slovenski zgodovinopisni produkciji zmeraj pripadal neki drugi paradigmi, ki z izjemo manjših, a povsem nerelevantnih modifikacij ostaja nespremenjena vse od začetkov oblikovanja profesionalnega zgodovinopisja. Paradigmo, ki v slovenskem zgodovinopisju ves čas prevladuje, primerno konceptualizira izraz 'methodological nationalism'.« Jernej Kosi, »Janka Prunka obračun s slamnatimi možmi«, *Agregat – revija za sodobno družbenopolitično polemiko*, let. IV, št. 9/10, Ljubljana, 2006, str. 140.

znanstveni skupnosti hkrati praktično nihče ne dvomi, da se je 7. novembra 1917 v Rusiji zgodila socialistična revolucija; kot smo videli pri analizi zgodovinarja Pokrovskega, to še zdaleč ni bilo vselej tako zelo samoumevno.⁹⁸

Videli smo, da se pri Zwitteru in v definiciji *Odloka* znanost razlikuje od kulturne proizvodnje. Znanost se tako kot samostojno (in ne kot avtonomno) področje s sebi lastnimi praksami členi na številne discipline, ki jih omenja tudi Zwitter: medicina, pravo, zgodovinarstvo. Te discipline so se v času Zwitterovega pisanja že preselile iz »barake sredi svobodnih slovenskih gozdov«, na Univerzo ter inštitute (Akademija znanosti in umetnosti) v osvobojenih slovenskih mestih. Božidar Debenjak je zapisal, da je bilo leto 1945 za filozofijo točka nič.

⁹⁸ To, da je bila oktobrska revolucija socialistična, ni bilo samoumevno niti v socialistični Jugoslaviji, česar politično vodstvo Sovjetske zveze ni vselej prelihalo. Slednje je razvidno iz stenograma seje predsedstva Republiške konference SZDL-ja, v političnem poročilu Staneta Dolanca, februarja 1981, ki je povzemalo razgovor izvršnega sekretarja predsedstva ZKJ Vlada Janežiča s sekretarjem CK KPSZ Rusakovim, odgovornim za komunikacijo s partijami iz socialističnih dežel, ob navzočnosti kandidata za člana politbiroja CK KPSZ Ponomarjova: »Po našem vtisu glavna tema, ki so jo Rusi odprli in ki se jo zastopa ves čas izredno ostro, je bila stara tema - vprašanje našega tiska, radia in televizije in razgovor z Rusakovim in razgovor s Ponomarjovim se je v glavnem v dobrem delu vrtel okrog tega. Izredno ostro so postavili vprašanje pisanja našega tiska o Sovjetski zvezi, konkretno so akcentirali dve stvari: Knjigo 'Življenje Lenina', katero so rekli, da za časa življenja Tita nismo dali odobrenje, tiska se sedaj, da je baje dana zelena luč - mi nismo niti vedeli, da se ta knjiga tiska, da pa je polna žalitev in obrekovanj Lenina. In pa en članek v nekem zagrebškem časopisu, ki se imenuje 'Kulturni radnik' članek 'Revolucija i ekonomika', v katerem se trdi, da oktobrska revolucija ni bila socialistična revolucija, in da je to za njih ena največjih žalitev, kar jih je bilo izrečenih v našem tisku v zadnjih letih. Tudi za ta članek niti Janežič, niti kdo drug ni vedel. Šele kasneje smo ta članek dobili, ko je Janežič sporočil za kaj gre. Imeli so pripravljeno zelo skrbno dokumentacijo kot vedno, kadarkoli so imeli take razgovore o teh stvareh.« Arhiv Republike Slovenije, AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, 1945-1990, Zapis 25. seje Predsedstva RK SZDL Slovenije, 10. 2. 1981, str. 1/3 - AB - 1/4 - AB.

Posnemanje Sovjetske zveze, ki je bilo značilno za novo revolucionarno oblast, je prineslo popolnoma nov začetek, jasno diskontinuiteto s poprejšnjim prakticiranjem filozofije na univerzi. Po letu 1945 je potekala prenova študija filozofije, ki je pod taktirko dr. Dušana Nedeljkovića, edinega levičarskega profesorja filozofije, ki je v predaprilski Jugoslaviji predaval na univerzi, učne programe prilagodila v skladu s paradigmo filozofije, kakršna je obstajala v *Kratkem kurzu VKP(b)*, z bistvenim poudarkom na četrtem poglavju, kjer je bilo definirano razmerje med dialektičnim materializmom in historičnim materializmom.⁹⁹ Kako je potekal razvoj na tem področju v poznejših letih, predvsem po informbirojevskem sporu, smo v grobem že nakazali. Mi bomo na tej točki napravili korak v času nazaj. Leto 1945 je orientacijska točka nič, ki je bistveno spremenila okoliščine institucionalne filozofije v Sloveniji in Jugoslaviji nasploh, a veljati mora tudi obratno; leto 1945 je, pogojno rečeno, točka nič tudi za obstoječo (re)produkcijo marksistične teorije oziroma z marksizmom povezane vednosti nasploh. S tem seveda nikakor nočemo reči, da marksistična teorija dotlej ni bila institucionalizirana. Nasprotno. Ko Debenjak pravi, da je revolucionarno gibanje začelo posnemati Sovjetsko zvezo tudi na tem področju, to za nas pomeni, da proizvodnja marksističnih tekstov in z njim povezane vednosti ni bila več tako zelo odvisna od ideoloških aparatov mednarodnega komunističnega gibanja; to gibanje ne nazadnje z razpustom kominterne (1943) ni več imelo uradnega centra. Lokalna proizvodnja marksističnih tekstov je v takih okoliščinah postala primarno povezana z ideološkimi aparati novo nastale Federativne ljudske republike Jugoslavije (Ljudske republike Slovenije). Strogo althusserijsko rečeno, to prav

⁹⁹ Božidar Debenjak, »Historični materializem skozi jugoslovanski marksizem. Predavanje na Filozofski fakulteti 31. marca 2005«, *Agregat - revija za sodobno družbeno politično polemiko*, let. III, 2005, št. 6/7, Ljubljana, str. 57-58.

tako ne pomeni, da proizvodnja marksističnih tekstov že prej ni bila povezana s tistimi ideološkimi aparati, ki primarno niso pripadali mednarodnemu komunističnemu gibanju, na primer, legalnim meščanskim tiskom. Na splošno in zelo na grobo lahko to razliko, ta prehod, za začetek označimo kot prehod od ilegalnosti, pol-legalnosti v predaprilski Jugoslaviji, od popolne ilegalnosti v vojnem času k legalnosti v povojnem času. Pojmi, kot so *illegalno*, *legalno* in *pollegalno*, so kajpak relativni, saj izhajajo iz pravniškega besednjaka in nam posledično pri konkretni analizi ne koristijo veliko. Iz pravniškega vidika je besedna zveza *država v državi* popoln nesmisel, vendar je v konkretni situaciji označevala pomembno razvojno stopnjo osvobodilnega gibanja, ki je vzpostavilo nadvse učinkovite alternativne institucije, ki niso bile drugačne zgolj od klasičnih institucij nacionalne države, temveč tudi od institucij antisistemskih gibanj v predvojnem času. Akterji tistega časa so pojme legalno, ilegalno in pollegalno izdatno uporabljali; tudi zadnji izraz (pollegalno) je znotraj pravniškega okvirja dovolj velik absurd.

Izraze kot so ilegalno, legalno in pollegalno bomo še naprej uporabljali, vendar upoštevajoč zgoraj navedene omejitve. Za periferijo marksistične formacije je za čas 30-ih let še posebej značilna velika neenakost glede pogojev razvijanja ter širjenja marksistične teorije in vednosti. Temeljni pogoj za članstvo v kateri koli komunistični partiji na svetu, vsaj tisti, ki je imela status sekcije v okviru kominterne, je bilo – poleg priznavanja statuta in plačevanja članarine – aktivno politično delovanje člana/kandidata na njegovem delovnem mestu, kakor tudi študiranje partijske literature. (Komunistične partije niso poznale častnega članstva.) V zvezi s tema dvema obvezama sta obstajali tudi dve vrsti partijskih sestankov: sestanki politično-organizacijske narave in študijski sestanki. Pod partijsko literaturo so spadale tako resolucije lokalnih partijskih vodstev pa vodstvenih organov, kongresov kominterne, pomembnejše reso-

lucije CK VKP(b) oziroma njenega kongresa in tudi teoretična dela klasikov marksizma-leninizma. Partijski člani so bili dolžni pošiljati poročila o svojem političnem in študijskem delu višjim forumom, ki so se tedaj večinoma po modelu VKP(b) organizacijsko in hierarhično po načelu demokratičnega centralizma členili od celice navzgor do vodstva – lokalnega centralnega komiteja; ta centralni komite pa je bil dolžan pošiljati poročila o stanju na terenu, političnih zadevah itn. naprej kominterni, pa potem odgovarjati na njena vprašanja in po potrebi pošiljati svoje predstavnike na sestanke v Moskvo. Center (Moskva – kominterni) je bil zamišljen kot nekakšna gigantska baza podatkov, ki iz vsega sveta dobiva poročila o političnem in drugem stanju in ki je zmožna analizirati in temu primerno tudi usmerjati strategijo boja mednarodnega delavskega komunističnega gibanja; zato je imela pristojnosti zamenjevati vodstvene kadre v lokalnih partijah in tudi ukinjati lokalne partijske organizacije v celoti. Pravila takega delovanja in organizacijski principi so veljali ves čas do razpusta kominterne in glede tega aprilska vojna za komuniste v glavnem ni spremenila ničesar. V tem poglavju smo že opozorili na možno viciozno interpretacijo logike delovanja take organizacije, katere pretencioznost in megalomanskost se kažeta brezmejni in zato absurdni. Pri naši analizi bomo strukturo delovanja Komunistične partije Slovenije (Jugoslavije) in kominterne vzeli skrajno zares. Na primerih pisanja partijskih aktivistov v legalnem meščanskem tisku, delovanja partijske organizacije v kaznilnici v Sremski Mitrovici (sredina 30-ih let) in Partijske šole pri CK KPS (1943–1945) bomo poskušali analizirati pomen marksističnih tekstov; natančneje: s katerimi pogoji so določeni teksti lahko veljali za marksistične. Bistveni del naše analize bo pregled in rekonstrukcija komunikacije med različnimi partijskimi forumi in obravnava konkretnih študijskih praks.

Poglavitna značilnost predaprilske Jugoslavije na nivoju

političnih elit je bil spopad med centralizmom in avtonomizmom, s čimer so bile povezane tudi različne vizije ekonomske in politične prenove države. Pokazali smo, da ti spopadi niso pripeljali do poenotenja elit okoli enega projekta, ki bi prav tem političnim elitam (skupaj z gospodarskimi) omogočal učinkovito prakticanje razrednega gospodstva. Taka politična in ekonomska situacija je bila razvidna v iskanju političnih kompromisov in koncesij. Šlo ni ne za fašizem, ne za demokracijo zahodnoevropskega tipa, kar je pomenilo, da se je lahko politična aktivnost političnih strank nadaljevala tudi potem, ko so bile formalno ukinjene. Iz tega je izhajalo, da so politični boji potekali predvsem na terenu kulture, tiska, publicistike in knjižne produkcije nasploh, pa v okviru prosvetnih društev (npr. Zveza kmetijskih fantov in deklet), univerze in sindikatov. V konservativnem taboru se je zato močno okrepila Katoliška akcija in njeno župnijsko omrežje. Organizacijsko vprašanje katoliških študentskih in dijaških organizacij je bilo v razmerah, kjer je bil prostor za politično udejstvovanje omejen, tako zelo pomembno, da je povzročilo razkol med dvema tokovima v desni frakciji političnega katolicizma – med Ehrlichovimi Stražarji in Tomčevimi Mladci –, v katerem je moral posredovati nadškof Rožman. Podlaga za spor je bilo različno tolmačenje korporativizma. To je bil čas, ko se je za teorije nestrankske organizacije ter menedžeriranja nasploh izjemno zanimal pomemben del političnega katolicizma.¹⁰⁰ Za marksistekomuniste je bilo v teh okoliščinah pomembno, da režim, v nasprotju s komunističnimi organizacijami, ni prepovedal, drugih socialističnih (socialdemokratskih) organizacij, čeravno jih je zelo omejil. Socialni demokrati (socialisti), čeprav razmeroma šibki, pa so bili marksisti. Te okoliščine so bistveno zaznamovale produkcijo marksističnih tekstov in njihovo

¹⁰⁰ Cf.: Ernest Tomec, *Stanovstvo*, [s. l., s. n., s. d.]; Ernest Tomec, *Ideološki program mladčevstva*, Zveza katoliških dijakov, Ljubljana, 1944.

cirkulacijo v Jugoslaviji; razmer v Jugoslaviji glede tega pomembnega vprašanja ne moremo primerjati z okoliščinami, v katerih so delovale legalne komunistične stranke v Angliji, Franciji ali na Češkem. Marksistična literatura v predaprilski Jugoslaviji ni bila *a priori* prepovedana. Marx, Engels in celo Plehanov za cenzuro niso bili problematični, nesprejemljivi pa so bili, na primer, Leninovi in Stalinovi teksti, da resolucij visokih političnih forumov kominterne ali VKP(b) sploh ne omenjamo, saj so bile strogo prepovedane. V predaprilski Jugoslaviji je tako izšel, na primer, Engelsov *Anti-Dühring*, založba Nova knjiga je leta 1934 izdala Marxov *Osemnajsti brumaire Louisa Napoleona* z Engelsovim predgovorom, leta (1932) 1933 je socialistična založba Svoboda izdala »slovito« Borchardtovo priredbo Marxovega *Kapitala*. Moša Pijade in Rodoljub Čolaković sta v zaporu v Sremski Mitrovici prevedla vse tri zvezke Marxovega *Kapitala*; prvi in drugi zvezek tega izjemno pomembnega prevoda sta izšla v letih 1933/1934 v redakciji Augusta Cesarca pri založbi Kosmos v Beogradu.¹⁰¹ Za socialne demokrate je bilo to dovolj, za komuniste, ki niso bili samo marksisti, temveč marksisti-leninisti, pač premalo. Za komuniste tistega časa je bila bistvena prav interpretacija opusa Marxa in Engelsa skozi tekste Lenina in Stalina, v tem so se razlikovali od socialne demokracije, ki so ji pripisovali revizionizem. To seveda ni pomenilo, da komunistom občasno ni uspelo legalno izdati posameznih del, ki so bila že na prvi pogled komunistična, torej po zakonu prepovedana. Tako je leta 1924, to se pravi, že po uveljavitvi Zakona o zaščiti države¹⁰², izšla knjižica z rdečimi platnicami, na katerih je bil z mastnimi debelimi črnimi črkami natisnjen naslov: Lenin. Delo je kot prvi zvezek zbirke »Marksistične biblioteke« izdal konzorcij »Glas svobode« v Ljubljani. V kazalu je mogoče najti biografski članek o Leninovem življenju, katerega avtor je zna-

¹⁰¹ *Zgodovina ZKJ*, op. cit., str. 113.

¹⁰² Vse aktivnosti KPJ, vključno s tiskom in publicistiko, so bile najprej pre-

čilno podpisan z inicialkami K. R. [Karl Radek]. Prav tako se je komunistični reviji *Književnost* leta 1933 posrečilo objaviti Leninov članek »Trije viri in trije sestavni deli marksizma«, ki je bil podpisan z inicialkama V. U.¹⁰³ Ta dela so bila zelo hitro zaplenjena, torej umaknjena iz cirkulacije, od katere je bila odvisna propaganda, mobilizacija in politično delo komunistov. Revija *Književnost* je bila tako leta 1935 ukinjena. Borba s cenzuro je v 30-ih letih sicer privzela drugačno obliko. Božidar Debenjak je v večini svojih del ostro kritiziral citatomanijo, t. j., redukcijo Marxovih, Engelsovih in Leninovih del na uporabne citate, s katerimi je bilo mogoče po mili volji manipulirati, to se pravi, iskati v njih že najdeno, razlagati dobesedno vse, jih uporabiti zgolj kot avtoritete.¹⁰⁴ Tej tezi načelno ne oporekamo, vendar hkrati opozarjamo, da je v okviru naše problematike ta problem mogoče obravnavati tudi drugače. Natančneje: treba je analizirati strukturo, ki je omogočala tako prakso in iz katere je razvidno, da je bila politična manipulacija kominternskih in sovjetskih elit možna prav zaradi neenakih pogojev za cirkulacijo marksističnih besedil. Kot skrajni primer za argument, ki ga razvija Debenjak, bi lahko navedli navodila, ki jih je izdal Pokrajinski komite KPJ za Slovenijo leta 1935, z naslovom: *Kako naj se komunist drži na sodišču in*

povedane z »Razglasom ministrskega sveta Kraljevine SHS z dne 29. decembra 1920«, ki ga je jugoslovansko zgodovinsko najpogosteje navajalo z okrajšavo »Obznana«. »Obznana« je leta 1921 dobila zakonsko podlago z »Zakonom Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi« (»Zakon o zaščiti države«), ki je z nekaj dodatki ostal v veljavi vse do razbitja države leta 1941. Cf.: *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*, ur. Marjeta Adamič et al., Partizanska knjiga, Ljubljana, 1980, str. 220–222; *Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev: Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, Ljubljana 21. avgusta 1921«.

¹⁰³ Za izčrpnjši pregled legalne in ilegalne marksistične literature za prvo polovico 30-ih let na Slovenskem cf.: Borut Pihler, *op. cit.*

¹⁰⁴ Cf. npr.: Božidar Debenjak, »Predgovor h Kritiki politične ekonomije. Poskus branja«, *op. cit.*

na robiji. Navodila se začnejo z Leninovim citatom: »Kdor le malo krši železno disciplino stranke, ta v resnici pomaga buržoaziji proti proletariatu. [Lenin: *Levičarstvo otroška bolezen komunizma*]« Kmalu potem piše:

Sledeča navodila so izdelana na podlagi dolgoletnih izkušenj dela in boja v zaporih in kaznilnicah. Seveda se ne smejo uporabljati šablonsko temveč je treba upoštevati razlike v položaju, odnosu sil itd. Toda načelna vprašanja [n.pr. držanje pred razrednim sovražnikom, disciplina, solidarnost v boju itd.] so izven diskusije in obvezni za vsakega komunista in komunistko. Govoričenje, da je »samo v teoriji tako, v praksi pa drugače izpade« je gnilo modrovanje oportunistov in izdajalcev, ki nima nič skupnega s citiranim Leninovim stališčem. To kar odlikuje komuniste je, da je njihova revoluc. teorija vedno v skladu z njihovo revoluc. prakso.¹⁰⁵

V besedilu je tudi referenca na Engelsovo priporočilo Beblu (pismo 12. X. 1886), kako naj se socialisti vedejo na sodišču, v katerem je povzel takratno prakso francoskih revolucionarjev, ki so odklanjali podpisovanje vsakršnih izjav. Nauk, ki ga izpelejo *Navodila*, se glasi:

Potomci slavni revolucionarjev na katere se sklicuje Engels smo mi. To je pokazal sodrug Dimitrov, ki ves čas svojega zapora v Nemčiji ni podpisal niti enega zapisnika, ki ga je sestavila policija ali preiskovalni sodnik.¹⁰⁶

Marx je zapisal, da »Teorija postane materialna sila, brž ko zajame množice.«¹⁰⁷ Tega citata se komunisti nikoli niso naveščali ponavljati. Mi se pa sprašujemo o materialnih razmerah: kako in v kakšni obliki ta teorija sploh lahko zajame množice.

¹⁰⁵ AS 1486, PK KPJ za Slovenijo 1920–1940, Kako naj se komunist drži na policiji, na sodišču in na robiji, t. e. I/1, arh. št. 11, šk. 1. (Arhiv dokument datira v leto 1935.)

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ Karl Marx, »Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod«, v: *MEID*, I, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1969, str. 201, prev. Marica Dekleva Modic.

Za komuniste lastna ilegalna produkcija in cirkulacija njenega materiala med članstvom ni zadostovala, saj niso hoteli (p)ostati bralna sekta. Ohranjeno gradivo zapornikov (*robijašev*) – komunistov iz kaznilnice v Sremski Mitrovici – nam dokazuje, da so v 30-ih letih partijske organizacije po ilegalni poti prišle do praktično vse relevantne marksistične literature tistega časa, in to ne samo evropske; poročila kaznilniške organizacije omenjajo celo delo Maoja Zedonga¹⁰⁸, t. j., avtorja, ki je postal pri evropski radikalni levičarski mladini izjemno popularen šele dobra tri desetletja pozneje in ki je bil za tedanje evropsko levičarsko sceno bolj ali manj eksot. V predvojnem času, zlasti v obdobju ljudskofrontnega gibanja in v času zastoja tega gibanja (1939–1940), so si komunisti zelo prizadevali objavljati marksistična besedila v legalnem tisku. In to ne v katerem koli, temveč v meščanskem tisku, celo v tako elitnih revijah, kakršna je bila ugledni *Ljubljanski zvon*, ki je v Ljubljani izhajal že od 80-ih let 19. stoletja, ali pa v mariborskem *Večerniku*, ki je imel zelo širok krog bralstva. V glavnem so objavljali dve vrsti besedil: politične intervencije in tudi sinteze marksistično-leninističnih tekstov, torej besedil, ki so krožila v ilegali bodisi v prevodu bodisi v izvorniku (najpogosteje v nemškem in ruskem jeziku) iz rok v roke, pod mizami čitalnic itn.; sèm bi lahko šteli še poročila o kulturni produkciji v Sovjetski zvezi, npr. o kinu, novih knjižnih izdajah itn. Kot primer te prakse lahko navedemo serijo člankov, s skupnim naslovom: »Poglavja iz filozofije (Po M. Mitinu)«, ki jih je v reviji *Ljubljanski zvon* leta 1940 prispeval Dušan Pirjevec, s psevdonimom Vlado Kersnik. Že nekoliko natančnejši pregled teh izjemnih tekstov nam izpričuje, da gre pretežno za povzetek Leninovega dela *Materializem*

¹⁰⁸ AS 1486, PK KPJ za Slovenijo, Poročila partijske organizacije robijašev v Sremski Mitrovici 1936–1938, Pismo Toreja [Borisa Vojnilovića iz Sremske Mitrovice] »Dragi Drugovi!« Centralnemu komiteju KP Jugoslavije o političnem položaju v Sremski Mitrovici, tipkan prepis rokopisa, str. 23, t. e. 1/5, arh. št. 19, šk. 2.

in empiriokriticizem. Da ne gre morebiti izključno za prevod kakšnega dela izpod peresa slavnega pisca filozofskih učbenikov Mitina, ki je bilo sicer zares podlaga serije, kot nam nakazuje naslov, dokazuje referenca na Miroslava Krležo, ki ga avtor primerja z Gorkim.¹⁰⁹ Tekst sestavljajo citati, njim pa sledijo kratke razlage; razvidna je ambicija, da bi avtor predstavil temeljne teze (npr. »V svetu ni ničesar razen gibajoče se materije, in gibajoča se materija se ne more drugače gibati kakor v času in prostoru.«¹¹⁰) in koncepte (»materija«) dialektičnega materializma. Bistvena za tako sintezo, ki jo povezuje izjemno veliko število citatov s komentarji, so vprašanja, denimo: »Kaj pa je materija?«; razlaga posameznega problemskega sklopa se trikrat konča z ugotovitvijo, ki je posebej značilna za učbenike in kratka učna besedila komunističnega gibanja tistega časa: »Tak je torej resničen odnos med empiričnim in racionalnim momentom spoznavnega procesa.«¹¹¹ V tej seriji citatov, ki jih vežejo razlage, je pri navedbah avtorjev teh citatov jasno razvidna črta med dovoljenim in prepovedanim, ki jo je narekovala režimska cenzura. Marx, Engels, Plehanov in Gorki so navedeni z imeni, Lenin in enkrat celo Stalin pa zgolj z inicialkami V. I. U. oziroma J. V. S. Marx, Engels, Plehanov – Lenin in Stalin. Poudarili smo že, da so bili prvi trije veliki teoretiki za komuniste brez pomena, kolikor jih v ostrih političnih, teoretskih in ideoloških bojih niso antirevizionistično interpretirali. Toda ta interpretacija je potekala v razmerah, ki jih je narekovala cenzura, ko javnosti niso bila (in tudi niso mogla biti) dostopna Leninova in Stalinova dela; manko dejanske dostopnosti teh del je po naši tezi nadomeščal citat, ki ga je treba v tem primeru razumeti kot aktivistično intervencijo, ki je bila v tistih časih veliko tveganje. Taka intervencija očit-

¹⁰⁹ Kersnik [Dušan Pirjevec], »Poglavja iz filozofije. (Po M. Mitinu)«, *Ljubljanski zvon*, let. LX, 1940, št. 8, Ljubljana, str. 464.

¹¹⁰ Kersnik, *op. cit.*, str. 375.

¹¹¹ Kersnik, *op. cit.*, str. 588.

no ni ostala brez posledic niti za dovoljene »legalne« klasike: tudi njihova dela (teze) je doletela redukcija citata. Komunisti, katerih cilj je bil promovirati Sovjetsko zvezo in marksistično teorijo in filozofijo, so prav tako spodbujali prevajanje in legalno izdajanje tiste vrste literature, ki na prvi pogled ni imela nobene neposredne zveze s politiko. Prav nasprotno, naslovi teh del so napeljevali, da gre bodisi za literarno fikcijo ali poljudno znanstveno literaturo za mladino. Tu je treba na prvem mestu omeniti Kardeljevo knjižico z naslovom *Potovanje skozi čas* (1934) in podnaslovom *Oris gospodarske zgodovine za mlade ljudi*, v kateri se na potovanje skozi družbene formacije v sanjah pod mentorstvom profesorja Vsemoča poda sin železniškega čuvaja, Štefan.¹¹² Drugo pomembno delo je bila Iljinova knjiga z naslovom *Priroda in ljudje. Povesti o borbi človeka s prirodnimi silami*, napisana v žanru sicer tipične industrijske utopije, ki pa je ni brati samo kot slavospev velikemu petletnemu planu v Sovjetski zvezi, temveč tudi kot manifest vizije združenega človeštva, katerega edina vez je v zadnji instanci enotna znanost:

Treba je združiti drobce prirode v celoto, treba je združiti ljudi v eno samo delovno armado. Če bo zemlja družbena, če bo delo ljudi na zemlji skupno, bo delalo vse človeštvo po skupnem načrtu, za skupen smoter kakor eno samo velikansko bitje. Življenje tega bitja bo brezkončno. To bitje lahko napravi vse. Imelo bo milijarde rok za delo in gigantske možgane – enotno svetovno znanost. Vsa priroda bo njegovo velikansko gospodarstvo.¹¹³

Narava se brez moči upira zmagoviti znanosti. Tukaj gre dejansko za svojevrstno razrešitev problema, na katerega smo opozorili v četrtem poglavju (*cf.*: str. 143–150), ko smo obrav-

¹¹² Edo Kardelj, *Potovanje skozi čas*, Mladinska matica v Ljubljani, Ljubljana, 1934.

¹¹³ M. Iljin, *Priroda in ljudje. Povesti o borbi človeka s prirodnimi silami*, Naša založba, Ljubljana, 1940, str. 53.

navali Leninov *Materializem in empiriokriticizem*. Videli smo, da je Lenin dal neprepričljivo rešitev za razlago materije. Ponovimo: po Leninu so možgani najbolj razvita oblika materije; ker pa se materija v resničnem svetu (zunajni svet, zunaj človekove glave: narava in družba) bliskovito hitro spreminja, to tudi pomeni, da je vselej najmanj en korak pred človekovo zavestjo. Spoznavna teorija dialektičnega materializma, kot jo je na tem mestu vpeljal Lenin, se na tej točki ujame v slabo neskončnost. Videli pa smo tudi, da je Lenin našel rešitev v politiki, kar njegovo problematiko s terena spoznavne teorije premešča na teren vprašanja družbenih razredov. Problem omejenosti človekovega spoznanja, ki ga vselej najmanj za en korak prehitevajo spremembe v naravi in družbi, preide v problematiko zgodovinske določenosti produkcije človekovega spoznanja. Iljinova industrijska utopija pa Leninovo problematiko premesti v eshatologiji komunistične družbe, v kateri ni več nasprotij med razredi, narodi itn., temveč človek, ki tako kot na začetku zgodovine stoji nasproti naravi, vendar tokrat ne več kot prestrašeno in bedno bitje, temveč kot njen popoln gospodar. In naslov poglavja, iz katerega smo navedli Iljinovo misel, se tudi v resnici glasi »Prihod gospodarja«. V skladu z Iljinovo in s Kardeljevo knjigo je mogoče trditi, da je bil stranski učinek obeh izdaj, ki sta se sicer vpisovali v žanr otroške in mladinske literature, na neki način izpodbijanje žanra samega, ki je v meščanski literarni produkciji veljal za podrejenega literaturi za odrasle (klasični veliki roman). V tem je ta marksistična praksa preseгла ideološko delitev na mladino in odrasle, delitev, ki je temeljila na buržoazni ideologiji gospodinjstva.

Mogoče je trditi, da je imela praksa citiranja klasičnih tekstov povsem drugačno funkcijo v jugoslovanskih kaznilnicah in zaporih, skozi katere je v prvi polovici 30-ih let, t. j., času množičnih aretacij, šlo na stotine komunistov. V znani kaznilnici v Sremski Mitrovici je bilo leta 1933 zaprtih približno 240

komunistov, ki so si po dolgem boju z upravo (tudi z gladovno stavko) izborili skupne prostore, v katerih so se pretežno posvečali aktivnostim, povezanim s študijskim delom.¹¹⁴ Ohranjeno arhivsko gradivo, vsaj tisti del, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, vsebuje ključne dokumente o delovanju komunistov, ki so bili tam zaprti, tako v prvi polovici kot tudi v drugi polovici 30-ih let. Dokumenti razkrivajo turbulentno zgodovino gibanja v tistem obdobju. Po tem ko je kralj Aleksander razglasil diktaturo (1929), je KPJ izdala poziv o oboroženi vstaji, pri čemer se je opirala na ocene VI. kongresa kominterne o splošni krizi kapitalizma in o nastajanju pred-revolucionarnih okoliščin; članstvo je februarja 1929 dobilo direktivno pismo, na delavski razred in kmete pa je KPJ naslovila razglas s pozivom na oboroženi revolucionarni boj »za zrušitev absolutističnega režima in za oblast delavcev in kmetov«¹¹⁵. Posledice so bile katastrofalne; režimski aparat se je odzval z množičnimi aretacijami in drugimi represivnimi ukrepi, ki so popolnoma dezorganizirali partijo; njeno vodstvo se je leta 1930 umaknilo na Dunaj. Do prve obnove gibanja je prišlo v obdobju 1932–1934, ko se je število organiziranih članov povečalo s 300 na 2834. Leta 1935 je CK KPJ, ki je bil še vedno v tujini, vzpostavil posebno vodstvo v Jugoslaviji (zemaljski biro – v nadaljevanju: biro); kraljevemu policijskemu aparatu je spomladi 1936 uspelo aretirati večino članov tega biroja. Hkrati je prišlo na nivoju glavnega vodstva do kadrovske spremembe, ki jih je terjala kominternina, ki je bila izjemno nezadovoljna z delom KPJ, Josipu Brozu (Titu) pa je podelila mandat, da v Jugoslaviji vzpostavi centralno vodstvo. Najbolj kritični sta bili leti 1937/38. Zavrženje organizacijskega kaosa, ki ga je kominternina tolmačila kot znamenje popolne disfunkcionalnosti, KPJ ni niti malo ustrezala idealnemu tipu

¹¹⁴ *Zgodovina ZKJ, op. cit.*, str. 113.

¹¹⁵ *Op. cit.*, str. 106.

delovanja, kakor smo ga opisali zgoraj. Kljub porastu članstva je grozila ukinitvev jugoslovanske partije. Hkrati se je v Parizu formiralo paralelno vodstvo KPJ. Zgodovinopisje to formiranje pojasnjuje, češ da vodilnemu članstvu ni bila znana vsebina mandata, ki ga je Tito dobil od kominterne. Hkrati je bilo v Moskvi, v času sklepne faze obračuna proti trockistom, zinovjevcev, buharinovcem itn., aretiranih in likvidiranih veliko vodilnih članov KPJ. Pravzaprav so bili ustreljeni oziroma odposlani v neznano skoraj vsi nekdanji prvi sekretarji KPJ.¹¹⁶ Jugoslovanski komunisti so bili takrat razkropljeni med Madridom, Moskvo, a tudi Vladivostokom ... (Jugoslovanske komuniste – najpogosteje kot »Srbe« – v sovjetskih delovnih taboriščih omenjata v delih tako A. Solženicin kot tudi V. Šalamov.) Delovanje kaznilniške partijske organizacije v Sremski Mitrovici moramo obravnavati v kontekstu teh dogodkov. Dokumenti za vse obdobje kažejo neverjetno intenzivno študijsko aktivnost, pri kateri najbolj izstopa(jo) študij-predavanja iz politične ekonomije. O tem priča ohranjeno študijsko gradivo, ki ga je napisal Josip Petrovčič v času prestajanja kazni v Sremski Mitrovici; Petrovčič je bil nekdanji sekretar partijske celice v Cerknici, ki je bil na »procesu proti Notranjcem« leta 1933 obsojen na štiri leta *robije*. Po naši oceni je gradivo najverjetneje nastalo okoli leta 1934. Gradivo, ki v rokopisu obsega 360 oštevilčenih strani v zvezku (velikosti papirnega formata A5), ima naslov *Kratek kurz politične ekonomije*. Delo je enkratni poskus sinteze Marxovega *Kapitala* (I. in III. zvezek), Engelsovega *Anti-Dühringa* in *Izvora družine, privatne, lastnine in države*, Leninovega *Karla Marxa*, nekaterih spisov Sime Markovića, Borchardtove priredbe *Kapitala*, Kautskega, Varge, Leninovega *Agrarnega vprašanja* in *Imperializma*, Stalinovih *Osnovnih problemov leninizma*, Jovanovićeve *Narodne ekono-*

¹¹⁶ Cf.: Avgust Lešnik, »The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period«, *op. cit.*, str. 53–58 Cf. tudi: *Zgodovina ZKJ*, str. 104–157.

mije in še bi lahko naštevali. Začne z razmejitvijo *proletarske politične ekonomije* od *buržoazne politične ekonomije*, nadaljuje s konceptom produkcijskega načina, potem pa se natančno posveti Marxovi teoriji vrednosti, začevši s konceptom blaga. Temi blago-denar je namenjenih kar 63 strani. Čeprav poglavja in podpoglavja ne ustrezajo povsem Marxovi razdelitvi iz prvega zvezka *Kapitala*, je teh 63 strani v shematskem pogledu popolnoma skladnih s prvim oddelkom prvega zvezka *Kapitala*. Avtor ne izpusti teme blagovnega fetišizma, to je zelo pomembno, saj bi teoretike, ki so se tedaj s tem konceptom ukvarjali (s pomembno izjemo Lukácsa), lahko prešteli na prste. Iz tega je razvidno, da se ni opiral na Borchartdovo izdajo, takrat, a tudi pozneje, nadvse pripravnim priročnikom, ki ne samo, da ne obravnava blagovnega fetišizma, temveč prvi oddelek *Kapitala* izpusti v celoti. Borchartd namreč začne z »Blagom, ceno, profitom«, t. j., s tretjim zvezkom *Kapitala*. Število citatov se občutno poveča, ko Petrovčič preide na sodoben razvoj kapitalizma, ki ga razlaga povečini z Leninom, vendar to v tem konkretnem primeru ni bistveno. Bistveno je, da se gradivo konča s problemom blagovne produkcije v Sovjetski zvezi, t. j., s fundamentalnim problemom, s katerim se je v desetletjih po drugi svetovni vojni ukvarjalo veliko ekonomistov in marksističnih teoretikov nasploh. To je bila tudi pomembna točka kritike družbenih razmerij v Sovjetski zvezi. Čeprav Petrovčič popolnoma povzema klasične avtorje, je v resnici pomembnejša izpeljava vezi med Marxovo teorijo vrednosti in sovjetsko teoretsko (navaja Stalina) in politično prakso. In kot smo videli, je na tej točki (znova) začel tudi Kidrič leta 1952.¹¹⁷

Povsem drugačno funkcijo imajo citati klasikov v pismu »Toreja« (Borisa Vojnilovića) Centralnemu komiteju KPJ leta

¹¹⁷ AS 1486, PK KPJ za Slovenijo 1920–1940, Kratek kurz politične ekonomije, šk. 2.

1938. Opiramo se na prepis tega dokumenta iz leta 1960, ki obsega 54 tipkanih strani v A4 formatu; original je rokopis na osmih lističih (velikost A8 formata). Tore v pismu CK-ju odločno zavrača obtožbe o domnevni ultralevičarski liniji partijske organizacije v Sremski Mitrovici, ki da se ne ravna po liniji VII. kongresa kominterne. Natančneje: iz pisma je razvidna obtožba CK KPJ, češ da kaznilniška organizacija misli, da je glavni strateški udar mednarodnega komunističnega gibanja usmerjen proti socialni demokraciji. Tore odgovarja tako, da pokaže, da tovariši iz CK ne razumejo Stalinove izpeljave razlike med strategijo in taktiko, in svoj odgovor ponazarja z dolgim citatom iz Stalinovih *Osnov leninizma*, hkrati pa še omeni Leninovo delo *Levičarstvo, otroška bolezen komunizma*. Po tem ključu naj bi partijska organizacija iz Sremske Mitrovice pravilno razlagala resolucijo VII. kongresa kominterne, ki je spremenila taktiko, ne pa tudi strategije.¹¹⁸ Tore ta argument opremi s kratko zgodovino svoje partijske organizacije; posebej omenja postopno opustitev študijskega materiala, ki je nastal v »ciglanici« (zaporniki so tako poimenovali kaznilnico) v obdobju med letoma 1931 in 1936; prizna, da je bilo največ sektaštva v partijskem materialu v letih 1934–1935; toda hkrati poudari, da so sektaški boji potekali tudi v »Firmi« (partiji), zaradi česar so v *cigliano* prišli ljudje tako iz leve kot desne frakcije. Tore potem zanimivo opiše odnos med *cigliano* in zunanjim svetom, v katerem je mogoče mestoma zaznati pravo paniko, ker aktualna partijska literatura ne prihaja zadosti ažurno. Nadalje piše o obstoju trockistične bande, ki špijonira in provocira, fašistom pripoveduje, da se v Sovjetski zvezi godijo čudne reči, češ da tam streljajo ljudi (1938!). Prav tako nakaže, v kakšnem položaju delujejo še komunisti v drugih državah – zlasti nacistični Nemčiji:

Tovariši, mnenja sem, da morate upoštevati, če že pišete o naši teo-

¹¹⁸ AS 1486, pismo Toreja CK KPJ, str. 27–29, t. e. 1/5, arh. št. 19, šk. 2.

retski, kakor tudi splošni odtujenosti, da mi v ciglani zelo težko sledimo Firmi, ker je zelo težko nabavljati materiale. Le pogledite v zgodovino ciglane, pa boste videli, kako se je reševalo to vprašanje vse do leta 1935. Dotlej so z veliko natančnostjo proučevali R. Luxemburg in vsi so se z njo strinjali. Na drugi strani pa so proučevali Hilferdinga. Kar zadeva trockizem, pa so nekateri zaprti tovariši mislili, da je do njega prišlo zaradi osebnega spora med Stalinom in Trockim. O politiki K. I. in politiki firme sploh niso imeli pojma, njihova stališča pa so bila v popolnem nasprotju s VI. Kongresom, in to ne samo s politiko naše firme, temveč z najosnovnejšimi teoretskimi pojmi marksizma. Takih ciglan je danes veliko v Nemčiji, pa tudi drugje, ki za VII. kongres sploh še niso slišali. [...] Tovariši, neizpodbitno dejstvo je, da smo mi – čeprav je tudi do nas vselej prispel material z nekajmesečno zamudo – kljub vsemu bili v nabavi materiala hitrejši od mnogih organizacij. Nekaj primerov: Mi smo v l. 1936 prejeli VII. kongr. Cela vrsta org v naši deželi (to vem od tovarišev, ki so prišli v januarju, februarju, marcu, aprilu 1936) tega ni imela. Ti tovariši so ta material prvič prebrali pri nas. [...] Za šolo smo morali razmnožiti vse materiale, od 15 do 20 izvodov, poleg tega smo jih večino prevedli sami. Iz VII. kongr. smo prevedli vse referate in resol., mnoge izmed Leninovih izbranih del, Stalina, mnoge materiale naše Partije, aprilski plenum, januarski razglas, februarско resolucijo, članke iz Golie, Vukovića, razredni boj itn. itn. V letu 1936 je bilo razmnoženih 120 000 strani, v letu 1937 pa 140 000. Ker smo šele pred kratkim dobili pisalni stroj, smo morali vse te materiale prej lepo prepisati s hektografskim črnilom, pa jih potem ponoči razmnožiti s ciklostilom.¹¹⁹

Tore mimogrede omeni, da bo to poročilo poslal tudi *dedu* (kominterni).¹²⁰

Prehajamo na idejno-politično-teoretski študij komunistov v vojnem času. Glavne institucije, v katerih so tedaj potekale študijske aktivnosti, so bile partijske šole, partijski tečajji in tečajji za aktiviste OF. Omejili se bomo na prve. *Ded* je junija 1941, po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, KPJ poslal tole

¹¹⁹ *Op. cit.*, str. 24–26. (Prev. iz srbskega jezika je moj.)

¹²⁰ *Op. cit.*, str. 29.

dovolj dobro znano navodilo: »Upoštevajte, da je v zdajšnji etapi govora o osvoboditvi izpod fašističnega suženjstva in ne o socialistični revoluciji.«¹²¹ Med vojno je KPS postala bistveno množičnejša organizacija, kot je bila v obdobju pred vojno, v institucijah nastajajoče ljudske oblasti pa so bile bistveno ugodnejše infrastrukturne razmere za širjenje njenih idej in vpliva. Do teh pomembnih sprememb je prišlo po letu 1943, ko je KPS pričela množično sprejemati nove člane. Razlog za to je bil preprost, saj so se članske vrste v prvih dveh vojnih letih občutno skrčile; v tistem času je namreč padla večina okrožnih in pokrajinskih aktivistov.¹²² (Med vojno je na Slovenskem po nekaterih ocenah padlo 5000 komunistov.) Jeseni 1943 je imela KPS približno 2900 članov in 1100 kandidatov, na koncu vojne pa 13 000 članov. V KPS in SKOJ je bila do leta 1944 vključena kar polovica vseh partizanov.¹²³ Kriteriji za vstop v partijo so se temu primerno bistveno znižali, religioznost kandidata in »teoretična nerazgledanost«, na primer, nista bili več ovira. Vseeno pa se je od partijskih članov zahtevalo, da so aktivni tako v partijski celici kakor tudi v eni izmed organizacij osvobodilnega gibanja.¹²⁴ V skladu s povečanjem članstva so največ partijskih tečajev organizirali prav v tistem obdobju, t. j., po letu 1943. V glavnem je šlo za krajše tečaje, ki so trajali v povprečju le nekaj tednov, namenjeni pa so bili pretežno za politične komisarje in njihove pomočnike, za katere se je ob prihodu na tečaj, tako dokumenti, zelo hitro pokazalo, da nimajo najboljšega teoretičnega znanja. Pravzaprav, nobenega teoretičnega znanja. Vodja partijske šole XVIII. divizije je v poročilu z dne 31. XII. 1943, »Na položaju«, CK KPS poročal tole:

¹²¹ Cit. v: Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *op. cit.*, str. 621.

¹²² *Op. cit.*, str. 647.

¹²³ *Op. cit.*, str. 708–709.

¹²⁴ *Op. cit.*, str. 708. Cf. tudi: Vida Deželak Barič, *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*, *op. cit.*, str. 416.

Vsi tečajniki so prišli v tečaj z veliko željo in hotenjem po spoznanju marksizma-leninizma. Treba je upoštevati, da so imenovani partijci (5 jih je bilo sprejetih 1941, 6 je bilo sprejetih 1942, 17 pa je bilo sprejetih 1943) in da vsled tega niso prinesli s seboj nikakega znanja in poznavanja marksistične-leninistične teorije.¹²⁵

Metoda študija pa je bila taka:

Snov je bila obravnavana po preizkušenem pedagoškem načelu: od bližnjega k daljnemu, od konkretnega k abstraktnemu. Vsled tega je na prvem mestu tema »Osvobodilna fronta«, ki daje konkretne osnove za nadaljne razvijanje snovi. Na kraju vsake obravnavane teme pišejo kurzisti glavna vprašanja iz obravnavane snovi in kratke odgovore.¹²⁶

Temelj teoretičnega študija je bil na teh šolah doslej že večkrat omenjeni *Kratki kurz zgodovine VKP(b)*, zadnja velika in najvplivnejša interpretacija zgodovine ruske revolucije, ki je bila prevedena v številne svetovne jezike. Velik delež mladih komunistov se je preko nje prvič srečal z marksizmom.¹²⁷ Knjiga je prvič prišla v Slovenijo leta 1939, leta 1940 so v Makarski organizirali partijski tečaj, namenjen prvemu branju tega pomembnega teksta. Delo je torej prišlo do komunistov, ki so delovali v Jugoslaviji, precej pozno, na večer pred okupacijo. Po oceni zgodovinarke Vide Deželak Barič so bolj sistematično začeli študirati *Kratki kurz* na Slovenskem dejansko šele poleti 1943, torej v času resnejšega organiziranja partijskih tečajev.¹²⁸

Kako so slušateljice in slušatelji razumeli *Kratki kurz VKP(b)*, še zlasti razdelek »O dialektičnem in zgodovinskem

¹²⁵ AS 1487, CK KPS, Vojaške šole, Partijska šola XVIII. divizije. Poročilo o partijskem kurzu, 31. XII. 1943, arh. št. 1403, šk. 16.

¹²⁶ *Op. cit.*

¹²⁷ Božidar Debenjak, »Dialektična metoda plus materialistična teorija«, v: *op. cit.*, str. 155–157.

¹²⁸ Mag. Vida Deželak Barič, »O študiju kratke zgodovine VKP(b)«, *Borec*, št. 5/6/7, Ljubljana, 1990, str. 586–587.

materializmu«? Gre za razdelek, katerega dvajset odstotkov sestavljajo izključno citati iz Marxa, Engelsa in Lenina, povezani z nizom tautologij. Recimo:

Dialektični materializem je svetovni nazor marksistične leninistične partije. Imenuje se dialektični materializem, ker je njegova obravnava prirodnih pojavov, njegova metoda proučevanja prirodnih pojavov, njegova metoda spoznavanja teh pojavov dialektična, a njegova razlaga prirodnih pojavov, njegova teorija materialistična.¹²⁹

Ocene organizatorjev tečajev so zelo suhoparne in zanje ne moremo potrditi, da se nanašajo neposredno na *Kratki kurz*. Večinoma gredo nekako takole: dobro obvlada, srednje dobro obvlada marksistično-leninistično teorijo, ima srednje dobre možnosti za nadaljnji razvoj, ima veselje itn. Tečajniki pa so v svojih poročilih, katerih naslov je bil po šabloni pri vseh enak – »Moja akcija na terenu po povratku iz partijske šole«, odgovarjali, da so srečni, ker zdaj končno poznajo ali celo obvladajo teorijo, znanost marksizma-leninizma. Mogoče je trditi, da obstaja samo eno opažanje, ki ga lahko brez večjega tveganja pripišemo izključno študiju *Kratkega kurza* oziroma njegovemu najbolj teoretičnemu poglavju – namreč izredno pogosta opazka organizatorjev, da slušatelji ne razumejo tujk.¹³⁰ Povedano drugače: temeljni koncepti, ki so si jih jugoslovanski marksisti tako zelo prizadevali popularizirati, so postale navadne besede, ki jih je mogoče z malo truda zgolj prevesti v domači jezik. Praksa prevoda je v tem primeru izničila ali pa vsaj močno devalvirala moč citata, torej definicije, ki v izvirnem besedilu uklešča (varuje) pomensko vrednost »kon-

¹²⁹ Arhiv Republike Slovenije, AS 1887, Zbirka NOB tiska – brošure, Zgodovina VKP/B/ P-IV., arh. št. 439, šk. 12. Na naslovnici poglavja, ki je bilo očitno zamišljeno kot separat, je zapisano: razmnoženo 19. X. 1943. Oznaka OT-Kranj, ki je na levem robu platnice in ki je najverjetneje dodana pozneje, pa bržkone pomeni, da jo je natisnila Tehnika Kranj.

¹³⁰ Vida Deželak Barič, »O študiju kratke zgodovine VKP(b)«, *op. cit.*, str. 588.

cepta«. Če koncept postane zgolj tujka, prevod nadomesti prvo (citatno) definicijo z novo definicijo, ki je nastala skozi prakso prevajanja. Za ilustracijo bomo navedli nekaj primerov takih prevodov, ki smo jih našli v zapiskih Vladimirja Kokolja, namestnika politkomisarja, ki je obiskoval partijsko oziroma skojevsko šolo spomladi 1944. V njegovem zvezku je mogoče najti stran, označeno z datumom »14. III. 44. Tujke«. Nekaj primerov: radikala = odločen - brezobziren; tipično = značilno; VKPB = Vse ruska komunistična partija Boljševikov; despotizem = nasilnost; evolucija = razvoj; Kaj je Leninizem = Leninizem je Marxizem v dobi imperalizma in proletarske revolucije; ideoloških = načelnih; relativen = odnosen = odvisen.¹³¹

Pri tečajnici Zorki Peršič pa je mogoče najti tale zanimivi prevod: dialektika = način modernega gledanja.¹³²

Boris Zihlerl se je v povojnem predavanju na temo *Kratkega kurza VKP(b)* pritoževal, da se tečajniki ob tej knjigi predvsem učijo na pamet datume, dogodke in druge podatke, skratka, *Kratki kurz* obravnavajo kot »kratkoterminalno zgodovino, zgodovino določenega gibanja [...]«, zanemarjajo pa njegovo teorijo:

Tam stoji, da je zgodovina VKP(b) marksizem-leninizem v akciji. Kaj se to pravi? Kaj je to marksizem-leninizem? Mi vemo, da je marksizem-leninizem teorija najnaprednejše družbene plasti, tj. delavskega razreda, da je marksizem-leninizem, kakor ga je Stalin definiral, posploševanje izkušenj iz borbe delavskega razreda najrazličnejših dežel. Vsaka teorija ni nič drugega kakor posploševanje rezultatov posamičnega opažanja. Ko sta Marx in Engels ustvarila marksizem [...]»¹³³

¹³¹ AS 1500, Partijska šola pri CK KPS, Beležnice in zvezki tečajnikov partijske in skojevske šole, Vladimir Kokolja, arh. št. XV/1945-2, šk. 1.

¹³² AS 1500, Beležnice in zvezki tečajnikov partijske in skojevske šole, Peršič Zorka, arh. št. XV/1945-2, šk. 1.

¹³³ Boris Zihlerl, »Pomen in način proučevanja zgodovine VKP(b) s posebnim ozirom na našo domačo problematiko«, v: *op. cit.*, str. 224.

Poglavitna značilnost dokumentov komunističnega gibanja na Slovenskem v vojnem času je ta, da se iz njih izgublja referenca na kominterno. Moskva sicer ohranja status nesporne avtoritete še naprej, tudi kar zadeva področje marksistično-leninističnih tekstov in njihovih razlag. Toda hkrati je iz konkretnih branj in tudi učnih načrtov partijskih šol, v katerih so namenjali poudarek predvsem zgodovini OF, razvidno prav to, na kar opozarja Boris Zihlerl. Zgodovina VKP(b) je postajala vse bolj zgodovina VKP(b), ob kateri je obstajala zgodovina osvobodilnega gibanja na Slovenskem, ki je bila povezana z osvobodilnim gibanjem jugoslovanskih narodov. Do preloma je prišlo tedaj, ko je jugoslovansko politično vodstvo v času informbirojevskega spora izreklo ostro kritiko Sovjetske zveze, ki je bila tudi podlaga za novo zgodovino mednarodnega delavskega gibanja. To zgodovino so napisali marksistični zgodovinarji desetletja pozneje, teoretski prelom pa so naredili kritični filozofi in sociologi konec 50-ih let oziroma 60-ih let.

VI.

RED PREPROSTIH STVARI

Solaris

Solaris Tarkovskega [1972]. Najbolj grozljiv element filma: posnetek zasliševanja pilota/kozmonavta Burtona o tem, kaj je videl v atmosferi Solarisa. Burton poroča, da je videl lik dojenčka, česar pa mu seveda ne verjamejo. V normalni situaciji bi ga imeli za norega – toda ne! Nihče se niti ne nasmehne. Če bi vsaj kdo, četudi iz ozadja, prasnil v smeh ali vsaj premaknil ustnice. Ne; vsi so neznosno akademsko hladni. Najhuje od vsega je njihova popolna racionalnost, ki se kaže v sterilni korektnosti metode, ki vključuje celo prakticiranje aristotelovske teorije argumentacije: *denimo, da ste to zares videli, potem...* Ta *potem*, drugi del povedi, je vselej močnejši – pilot tako ostaja ujet v liku patronizirane figure. Zdi se, da je Burton za svoje zasliševalce zgolj privesek pravega objekta – planeta Solaris, za katerega nekateri sklepajo, da je sam misleča substanca. Burton je neke vrste medij te substance. To se potrди šele, ko pride Kris Kelvin na vesoljsko postajo, ki kroži v orbiti Solarisa in na kateri se prikazujejo bitja, čudne in neznane substance, ki jim tamkajšnji očitvidci dajo delovno ime »obiskovalci«. Za njihovo prikazovanje razvijejo tudi posebno hipotezo: »obiskovalci« so vidna materializacija dela sanj kozmonavtov vesoljske postaje. Sila, ki uteleša te sanje, je po isti hipotezi planet sam; bodisi kot oblika komuniciranja te misleče

substance, bodisi kot reakcija na bombardiranje z rentgenskimi žarki, ki so ga znanstveniki opravili v enem izmed poskusov. Burton se močno vznemiri. Gnusi se mu pokroviteljski odnos, ki ga je deležen in v katerem je očitno podrejeni člen. Pravzaprav je najhuje, da znanstveniki povsem dopuščajo možnost, da je nekaj videl, vendar nikakor ne tega, kar sam trdi, da je. »Tretje osebe« se na tem sestanku pogovarjajo, da on ni kvalificiran, da bi dajal znanstveno adekvatna poročila o stvari, ki jo je videl. Vse to pa se dogaja v času, ko po mnogih letih raziskav nekateri govorijo o krizi solaristike.

Stari znanstvenik, Krisov oče, vzroji nad sinovim pokroviteljstvom do Burtona; gre sicer za edini protest take vrste v filmu. Kris zadnje popoldne pred poletom obišče podeželsko hišo svojega očeta, na posestvu se takrat mudi tudi Burton. Kris izjavi, da se dogodki na Solarisu upirajo sleherni konceptiji – konceptualizaciji. O tem planetu je veliko znanega, zlasti kar zadeva opise nekaterih fenomenov, vendar se doslej še nikomur ni posrečilo povezati spoznanih dejstev v prepričljivo znanstveno shemo. Vse hipoteze so nezanesljive. Burton se zato jezi, ker mu znanstvena skupnost izrecno odreka vsakršno možnost, da bi njegovemu videnju priznala konceptualni pomen. Kris je na drugi strani očitno psihično raztresen, v bistvu zlomljen človek; že iz prvih kadrov je jasno razvidno, da je doživel nenadomestljivo izgubo. Veranda hiše očeta znanstvenika. Kris obstoji na dežju, hkrati pa sije sonce. Načeto jabolko na mizi in modre skodelice z malo čaja, kot da je nekaj nepričakovano prekinilo prijetno kramljanje v nedeljskem popoldnevu. Dež, ki ga ni nihče pričakoval, pa saj ni čudno, ko pa še vedno sije sonce. Lije kot iz škafo, toda Kris se za to ne zmeni. Kamera Tarkovskega nam z velikim trudom niza podobne čudovite narave na podeželju, predvsem njeno gibanje in valovanje. Ob skednju se spogledujeta dva majhna otroka. (Oba sta očitno podobna glavnemu junaku Krisu in junakinji, njegovi poznejši »obiskovalki«.) Deček nenadoma zbeži pred žrebcom (ki je brez kobile); pravi mali Hans, toda brez orja-

škega konjskega falosa. V hiši gledajo film - posnetek Burtonovega zaslišanja. Zbrano. Kris zunaj Burtonu brez zadržka pove, da mu ne verjame, izreče pa v resnici še več. Ne samo, da ga zanima izključno potrditev oziroma ovržba hipotez o Solarisu, ampak daje tudi zelo jasno vedeti, da mu je popolnoma vseeno za Burtonovo stisko. Kris - tako kakor vsi, izjema je le njegov oče - deluje kot hladen znanstvenik; pravi sluga napredka, ki ima na voljo zanesljive in objektivne metode znanosti - njeno vsemogočno logiko. Na tem nivoju je vzpostavljena razlika, ki ustreza razmerju zdravnika iz herojske dobe moderne zahodne medicine (ne analitika!) in pacienta. Krisovo zavrnitev Burtonovega videnja bi lahko primerjali z diagnozo zdravnice iz Solženicinovega romana *Rakov oddelek*, ki na vprašanje pacienta Pavla Nikolajeviča (»Saj vendar nimam raka. To ni rak? Doktor? Saj ni rak?«) odvrne: »Ne, seveda ne.«¹ Tukaj ni bistveno, da zdravnica v resnici dobro ve, da ima njen pacient raka, niti ne, da pacient to ve tudi sam, še več, da pacient ve, da njegova zdravnica to dobro ve, in obratno; bistveno je, da je pacientova vednost, kamor sodijo laične predstave - morebitne vizualizacije širjenja bolezni po telesu in strahovi ter tesnobe o njegovem lastnem stanju -, za potrebe dejanskega zdravljenja po svoji vsebini popolnoma irelevantna; še več, dejansko ogroža sam proces zdravljenja: na primer, potencialno moteče obnašanje bolnika, demoralizacija drugih, skratka vse, kar bi lahko v čist operativni poseg vrinilo kontingenca; se pravi nekaj, kar je za standardizirane operativne postopke, ki so nastali kot rezultat teorije in prakse pozitivne znanosti, z mnogimi redukcijami nestalnih fenomenov, po definiciji zunanost. Objektivna znanost proti obskurantizmu. No, v našem primeru pacient (Burton) zavrne zdravnika. »Zdravnik« (Kris) se zavoljo tega ne vznemirja, navsezadnje ga

¹ Aleksander Solženicin, *Rakov oddelek*, 1, ČGP Delo, Ljubljana, 1971, str. 5, prev. Janez Stanič.

zanima realnost planeta Solaris in ne meglena predstava o Solarisu v Burtonovi glavi. Prav lahko bi Burtonu zabrusil:

Rešitev za tvojo dilemo je zunaj tvojih predstav; nanje lahko odgovori samo pozitivna znanost - v tem primeru solaristika, ki pa trenutno morda preživlja krizo. Red njenih konceptov pravzaprav ne obstaja («Solaris se upira vsem našim konceptualizacijam»); ko jih bomo nazadnje sestavili, bodo blodne predstave tvojih misli doživele pomiritev skozi urejen sistem konceptov; podoba dojenčka bo takrat postala navaden oblak ali kaj oblaku podobnega. Tvoje izhodišče, obsedenost, ki se je reducirala na nenavadno empirično podobo, je napačna in bistveno sebična; v resnici si docela nekoristen.

Razlika »zdravnik« - »pacient« je Krisu dejansko izsiljena, ni se namreč hotel srečati z Burtonom pred poletom proti Solarisu: »Zakaj si ga povabil prav na zadnje popoldne pred mojim odhodom!« Kris očita svojemu očetu.

Krisu ni dobro, to je več kot očitno; njegovo odsotnost v dežju pozneje razjasni to, da že deset let žaluje za ženo Hari, ki je naredila samomor. Zanimivo je, da za razlog te njegove zagrenjenosti izvemo šele, ko se mu na vesoljski postaji žena (Hari) vrne kot »obiskovalka«. Njene »vrnitve« nikakor ne moremo označiti za vrnitev potlačenega - morda pa bi lahko rekli, da gre za vrnitev »nepotlačenega«; jasno je namreč, da se Kris presneto dobro zaveda, kaj ga muči, popolnoma se tudi zaveda vseh napak, ki jih je zagrešil v svojem razmerju s Hari, le da tega nikomur ne pove; pove šele takrat, ko se Hari dobesedno materializira pred njim; ne kot beseda ali meglena podoba v daljavi, temveč kot neposredno otipljiva stvar. »Obiskovalcem« določijo celo biofizično strukturo, ki se bistveno razlikuje od človeške atomske sestave. Kris se na tej točki znanstvenemu postopku upre in se znajde v položaju Burtona; »Kaj si sploh naredil, od kar si prišel na postajo, razen da spiš in se ukvarjaš s svojo 'ženo'? Len si in nekoristen!« mu zabru-

si dr. Sartorius. »Nikar ne preoblikuj znanstvenega problema v nepomembno ljubezensko zgodbo!« ga brez upanja na uspeh opozori dr. Snaut. Tudi ameriška verzija Lemovega *Solarisa* v režiji Stevena Soderbergha (2002) ni upoštevala tega opozorila.

Lahko bi rekli, da se zgodbe znanstveno fantastičnih romanov Stanisława Lema, predvsem mojstrovini *Eden* (1959) in *Solaris* (1961), dogajajo v času realizacije Iljinove utopije. Na prvi pogled se zdi, da so znanstveniki tako rekoč edini akterji teh pripovedi; nikoli ne izvemo, kdo (ali kaj) gradi vsa tista zvezdna plovila in postaje. Protislovje med fizičnim in umskim delom – Iljinova podmena in ultimativna komunistična utopija – je očitno odpravljeno; vsi problemi nastajajo, se rešujejo in razrešujejo izključno v polju vednosti. Lemovi romani na videz režejo znanost od njene družbene baze, prav tako kot se vesoljski modul loči od lastne rakete. Znanost *de facto* izgubi ideološki videz odseva materialne baze – v času teh romanov je to sicer še vedno prevladujoči pogled v marksizmu –, in dobi status samostojne produkcije, v stiku s tujimi svetovi pa dejansko edine produkcije. Še več: lahko bi celo rekli, da je znanstvena proizvodnja novi produkcijski način.

Dinamika Lemovih romanov temelji na zapletih, ki jih generira neujemanje med konceptom in opazovanim predmetom.² V *Solarisu*, na primer, so problematični prav tisti akterji, ki ne dvomijo o tistem, kar vidijo: pilot Burton, pozneje pa tudi Kris. V klasičnih grozljivkah je trenutek, ko se koncept skladno ujame s pojavom, vrhunec fabule. Po njem se dogodki začnejo sukati z bistveno večjo hitrostjo. Stephen King je v

² Cf.: Fredrick Jameson, *Archeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, London in New York, 2007, str. 107–118, 121–123.

eni izmed svojih odličnih kratkih zgodb to pravilo »vključil« v sam oris trenutka zapleta:

Mary je že odprla usta in hotela reči, da se moti. Kljub temu da se ji je vse skupaj zdelo noro, zdaj ni mogla več zanikati, da rdečelasa natakara ni nihče drug kot že leta mrtva bluesovska pevka Janis Joplin. Še preden je lahko kar koli izrekla, jo je znova spreletel ta preblisk, preblisk, ki je nejasno podobnost spremenil v nedvoumno prepoznanje [positive identification].³

Za sleherno umetnino je bistvenega pomena ekonomija takih trenutkov oziroma prelomnih točk, ki določajo dinamiko dogajanja. V raznovrstnih žanrih in njihovih oblikah (romani/kratke zgodbe) tako obstajajo različne ekonomije razvijanja zapletov; lahko bi govorili o specifičnih taktikah stopnjevanja in popuščanja konfliktov. Ko Kris slednjič opusti dvom, da je »obiskovalka« – delovni koncept, s katerim njegovi kolegi označujejo nenavadne pojave – v resnici njegova žena Hari, *de facto* preneha biti znanstvenik; stopi v konflikt s kolegi, ki s tem konceptom ohranjajo varno razdaljo do nenavadnega fenomena. Na tej točki se težnja solaristike – doseči objektivno spoznanje o fenomenih nenavadnega planeta Solaris – pokaže, da je blef. (Toda blef, v katerega akterji verjamejo.) Vse kaže na to, da znanstveni skupnosti v resnici kriza solaristike najbolj ustreza; reprodukcija njene proizvodnje, kar vključuje tudi njej pripadajoča razmerja, je s tem zagotovljena: znanstveni poskusi se lahko nadaljujejo v nedogled, razvijajo se različne šole, smeri itn. Vse je dovoljeno; od bombardiranja planeta do navadnih kemičnih analiz njegove plinske sestave. Konec *Solarisa* nikakor ne prinese razjasnitve, zakaj se junakom in junakinjam zgodbe te nenavadne reči dogajajo; prav tako ne izvemo, zakaj se planet Solaris upira znanstveni raziskavi. Lem

³ Stephen King, »You Know They Got a Hell of a Band«, v: *Nightmares & Dreamscapes*, Pocket Books, New York, 2009, str. 396. (Prev. iz angl. jezika je moj.)

je v enem izmed svojih esejev, sicer kritiki ameriške znanstvene fantastike, zapisal, da je odsotni vzrok (izvor) zelo pomemben za dogodke v fabuli; ostro je zavrnil naivno verovanje v tako književnost, ki bi svojemu občinstvu neposredno odgovarjala na vsa mogoča vprašanja.⁴

Po čem se *Solaris* razlikuje od *Carmen*?

V *Solarisu* Kris kratko malo obstoji v dežju; kamera ga mojstrsko spoji z ambientom: načeto jabolko, skodelice za čaj, v katerih se čaj meša s toplimi kapljami dežja zgodnje jeseni. Film *Carmen* [Metod Pevec, 1995] v uvodnem delu premore na videz enak prizor; Carmen tudi tukaj obstoji v dežju, in podobno kakor Kris daje vtis, da je čustveno povsem zlomljena, prava razvalina življenja: rdeča šminka na bledem obrazu, kičasto pobarvani skuštrani lasje; njena prva beseda, ki jo polglasno izreče med popoldansko mašo v zadnji klopi, pa je »pizda!«. V čem je torej resnična katastrofalna razlika v primerjavi z mojstrovino Tarkovskega? Carmen ne miruje, pač pa vzame vrtnico in jo dvigne nad sabo, kamera pa nam jo približa. Mučno dolgo smo prisiljeni opazovati Carmenin obraz in poletni dež, ki pada na vrtnico, usmerjeno proti nebu, ki se dviguje nad ljubljansko stolnico. Vprašanje. Zakaj lik zlomljenega človeka odtujiti v tisto vrtnico? Naša stava se opira na očiitek slovenskemu filmu, ki ga občasno lahko najdemo v medijih. Najstrožji sodniki preproščino slovenskega filma povezujejo z mučenjem gledalca s »simbolizmom« in cenenimi ter patetičnimi metaforami. Temeljni projekt slovenskega filma v 90-ih je bil, da ponudi gledalcu nekaj novega; tisto novo naj bi bilo proizvedeno skozi diskontinuiteto z domnevno togostjo socialistične filmske produkcije, na katero sta menda priti-

⁴ Stanislaw Lem, »Philip K. Dick. Vizionar medu šarlatanima«, *Futura. Časopis za znanstvenu fantastiku i beletristiku*, št. 128, Zagreb, 2007, str. 104–127.

skala birokratska samovolja in konservativizem totalitarne režima. Toda vse, kar smo dejansko dobili, razen ustanovitve Filmskega sklada, je Nataša Barbara Gračner, ki proti deževnemu nebu steguje vrtnico. V čem je tragičnost tega dolgega mučnega prizora? Ne samo to, da je vsakršna možnost potujitve popolnoma izključena, to se pravi, da ni mogoče vzpostaviti distance, s katero bi lahko razvili kritično refleksijo in samostojno proizvedli »nov« predmet opazovanja; še veliko huje je: oropani smo celo za sladek, nekritični užitek, ki nam ga, denimo, dajejo tudi najbolj pogošni in cenen ameriški akcijski filmi. Oguljene kavbojke (nikoli ne pomislimo, kaj simbolizirajo, prej se utegnemo vprašati kdaj, kje in po kakšni ceni, s kakšnim namenom in upanjem na dobiček so si jih junaki kupili?), usnjeni škornji, puščavski prah, šibrovke, sončna očala, zlati prameni, zlepljeni z mesnatimi ustnicami, vročina, seks, kri, motorji, avtomobili in tovornjaki. Toča krogel; uvodi-prologi so skrčeni na minimum. Z deročo naglico smo pri-njeni v divjo hitrost trivialne filmske fabule: vse drvi, šprica, se kavsa in ravsa. Skoraj ni časa za iskanje simbolov, in ko jih nazadnje najdemo – če jih sploh najdemo, je filma navadno konec. Pri *Carmen* ni tako. Bistvena razlika je ta, da gledalci vemo, da smo mučeni s simbolom. Blokirani smo v proizvodnji lastnega predmeta opazovanja, ker je to z vso brutalnostjo opravil režiser namesto nas! Glavni problem tega simbola pa je, da presneto dobro vemo, kaj naj bi pomenil – in prav to, da vemo, nas iritira do obisti. Simbol vrtnice, ki jo v nebo molí Carmen, kajpak aludira na njeno ranljivost/ranjenost in tudi zmožnost raniti – a da je taka, smo dobro vedeli že pred njeno gesto. Jezi nas odvečnost tega simbola. Kako to, da je ta simbol odveč? Zakriva bedo filma? Zapolnjuje manko vsebine? Ne; film je slab predvsem zato, ker nam jemlje čas. Zakaj vrtnica, ko pa dobro vemo, da bo vse do ljubega konca igrala Nataša Barbara Gračner (*Carmen*) in ne tista vrtnica. Prizor z vrtnico že na začetku filma – to se pravi, pred vsakršnim fabulativnim zapletom, traja ravno dovolj dolgo, da izgine poslednji dvom,

da gre za simbol, eden izmed mnogih, s katerim nas je slovenski film dolgočasil v 90-ih. Danes v filmih ne dežuje več in 90-ih je konec. Pričelo je resnično deževati. (In medtem ko to pišem, tudi zares dežuje.) The Kid: »... viene una tormenta!« Sarah Connor: »What did he just say?« A Man: »He said there is a storm coming in ...« Sarah: »I know.«⁵

Individualnost in evharistija

Nadaljujmo z elementi cenениh, trivialnih, a tudi izvrstnih ameriških akcijskih filmov. Rekli smo, da se strogo držijo pravila, po katerem gledalčevega pogleda v uvodnem delu filma ne utrujajo z neko vnebovpijočo, vsakemu umu kristalno jasno simboliko. Po naši tezi v tem žanru ni ničesar, kar bi lahko ogrozilo dinamiko gibanja elementarnih podob. Kaj tako imenovani trivialni akcijski filmi dosežejo? Merili smo že na oguljene kavbojke, škornje, polizane lase, kitare, orožje, veter, pripeko. Če vzamemo vsakega izmed teh elementov posebej, lahko govorimo, da gre za simbole ameriškega filma – toda bistvenega pomena pri tem je, kako hitro se izmenjujejo in prehajajo drug v drugega, v tem, kako neverjetno dinamična je igra njihovih kombinacij itn.⁶ Naš pogled se ne more trajno osredotočiti na en sam element, ne da bi naš vidni živec že z(a)-motil drugi. Če gledamo samo en element (njegovo umeščeno v strukturo ambienta), potem resno tvegamo, da bomo prezrli vsebino filma, to se pravi, da bomo opeharjeni za fabu-

⁵ Deček: »... viene una tormenta!« Sarah Connor: »Kaj pa je rekel?« Mož: »Rekel je, da se bliža nevihta...« Sarah: »Vem.« (Prev. iz angl. jezika je moj.) *The Terminator*, rež. James Cameron, 1984.

⁶ Cf. Jamesonovo uporabo/razdelavo koncepta »Plötzlichkeit«, zlasti na primeru filma *Speed* [1994], ki ga je prevzel od Karla-Heinza Bohrerja: Fredrick Jameson, *A Singular Modernity. Essay on the Ontology of the Present*, Verso, London in New York, 2002, str. 189–195; Fredric Jameson, »The End of Temporality«, v: *id.*, *Ideologies of Theory*, Verso, London in New York, 2008, str. 636–658.

lo, in to kljub temu, da spričo predvidljivosti žanra zelo dobro vemo, kaj se je/bo zgodilo. Kavbojke, pištrole, vrtnice itn., vse to so preproste stvari. Veliko večino jih najdemo tudi v večini slovenskih filmov, nastalih v 90-ih letih. Seveda pa obstaja ena pomembna razlika: zdi se, da v ameriških filmih vsi ti elementi, te preproste stvari, enako dobro opravljajo svojo funkcijo tako v najbolj ruralnem ambientu podeželja ameriškega juga ali srednjega zahoda kakor tudi v babiloniji ameriških megalopolisov. Nikakor se nočemo zadovoljiti s preprosto ugotovitvijo, da v slovenskem filmu iz 90-ih let vsi ti elementi delujejo enako slabo tako v urbanih kakor ruralnih okoljih. Gre kratko malo za to, da je temeljno razliko med tema dvema produkcijama treba iskati v dveh različnih modusih odnosov akterjev do teh preprostih stvari. V obeh primerih je po našem mnenju mogoče govoriti, da je učinek teh modusov produkcija individualnosti, toda dveh povsem različnih individualnosti. Po naši tezi gre v »ameriškem primeru« za visoko razvito obliko individualnosti, ki jo zaznamuje blagovni fetišizem, v »slovenskem« pa predmoderna oblika fetišizma. Tu opozarjamo, da slovenski film nikakor ne razumemo kot nekakšen »relikt preteklosti«, ne nazadnje ameriški in slovenski film povezuje vsaj en dejavnik, namreč to, da gre v obeh primerih za moderno obliko produkcije, ki jo je materialno omogočil šele razviti kapitalizem. Navsezadnje ne primerjamo cerkvene freske Mrtvaškega plesa v Hrastovljah s konkretnim filmom, denimo, *Armageddonom* (v tem primeru bi primerjali dve bistveno različni zgodovinski obliki produkcije). Prav nasprotno: radi bi samo pokazali, zakaj brutalni vdor cenenege »simbolizma« v filmu *Carmen* deluje tako zelo odbijajoče, tuje in moteče. Moteče in tuje po našem mnenju deluje prav zato, ker v dobi popolne prevlade moderne individualnosti »nepovabljeno« nastopi arhaičen element.

Kapitalizma ni mogoče nikjer empirično opazovati kot čistega pojava; kapitalizem je – bolj kot kateri koli obstoječi

zgodovinski režim – tako trdovraten in fleksibilen prav zato, ker je zmožen v svojo dinamiko pritegniti oblike produkcije in gospodstev, ki so časovno obstajale pred njim. Te starejše oblike s tem, ko so vključene v novi produkcijski način, seveda plačajo določeno ceno; to pogosto pomeni, da se jim spremeni družbeni status. Temu primerno se spreminjajo tudi podobe stvarnosti, oziroma te nastopijo v drugačnih kombinacijah. Globalni kapitalizem v (pre)nekaterih delih planeta mirno tolerira suženjske oblike gospodstva, še več, deluje z njihovo pomočjo, toda to suženjstvo v današnjih družbah kratko malo nima več iste funkcije kot pred stoletji ali celo tisočletji. Podobe otrok, vklenjenih v tovarni, so vsekakor pomilovanja vredne, nedvomno se ne skladajo z idealom novega sveta po koncu velikih ideologij; na prvi pogled se zdijo kot anomalija, relikv preteklosti, izjema. Simbol neuspeha. Dejansko pa so izjema, ki ohranja pravilo pri življenju. Enako velja za katero koli partikularno produkcijo, in filmska ne bi smela biti glede tega nikakršna izjema. Mediji nas dnevno bombardirajo z oceanom podob individuumov, zadnjih trideset let najpogosteje črnih otrok, ki simbolizirajo trpljenje. V tej obliki gre za popolnoma osamosvojene podobe, za katere si moramo vselej vzeti veliko truda in časa, da jih umestimo v njihov dejanski zgodovinski kontekst. Prevladujoče hedonistične porabniške prakse se zadovoljijo z usmiljenjem (donacije), politične in gospodarske elite pa jih vse pogosteje ignorirajo. Prav ta ignoranca ali odkriti cinizem pa spodbuja aktivizem nevladnih organizacij (NVO), ki se specializirajo za aktivnejšo pomoč »prav tem osebam«; ker pa je možnost, da bodo prišli v stik s »prav temi osebami«, katerih podobe vidijo v medijih, zanemarljivo majhna, in aktivisti NVO to seveda prav dobro vedo, se odpravijo na teren in tam iščejo svoje uboge, ponižane in lačne; ti so replika medijskih podob – podob simbolov.

Individualnost in blagovni fetišizem. Po tezi, ki bi jo radi zagovarjali, individualnosti ni mogoče kratko malo razumeti

kot ekskluzivni produkt moderne meščanske dobe. Izhajamo iz Althusserjevega paradoksa; pri njem je individuum po eni strani nekaj, kar je produkt razsvetljenstva, po drugi strani pa izrecno vztraja pri tem, da je ideologija večna, to se pravi, vsezgodovinska; ideologija dejansko nima zgodovine, tako kot je nima Freudovo nezavedno.⁷ Glede na to, da vztrajamo pri primatu prakse, in v tem smo zvesti Althusserjevemu materializmu, se nikakor ne moremo izogniti problemu, kako ideologija funkcionira v različnih družbenih formacijah, tako modernih kot predmodernih. Althusser v tem kontekstu govori o ideološki interpelaciji, njena bistvena značilnost pa je, da nagovarja, pri tem pa se sklicuje na krščansko tradicijo, iz česar lahko potegnemo ugotovitev, da je ideologija nagovarjala v antični dobi kakor nagovarja tudi danes in kot bo večno nagovarjala; večno bo uporabljala kazalni zaimek. Kazalni zaimek kajpak ni izum meščanske dobe! Brez posebnega zgodovinskega pregleda lahko na hitro rečemo, da je biblijski. To mora veljati tudi za »civilizacije«, ki nimajo z judovsko-krščansko-islamskim izročilom nobene neposredne povezave. Oblast v razrednih družbah ne more brez kazalnih zaimkov, toda samo v posebnih zgodovinskih razmerah določeni zaimek zadeva oziroma vzpostavlja modernega »subjekta«, nosilca človekovih in državljanskih pravic. Ko s tem v zvezi vpeljujemo koncept fetišizma, s čimer stopamo na nikogaršnjo zemljo, kjer se srečujeta psihoanaliza in historični materializem, se zavedamo, da segamo izrecno preko Althusserjeve črke, ki je koncept fetišizma kot relikv mladomarksovskega humanizma kratko malo zavrgla.

Pri Marxu je moderni blagovni fetišizem koncept, s katerim zaznamuje mistifikacijo, v kateri se dejanski odnosi med ljudmi, ki so združeni v okviru družbene delitve dela in kot taki razvijajo določene odnose, tem ljudem fantazmagorično

⁷ Althusser, »Ideologija in ideološki aparati države«, v: *op. cit.*, str. 84–87.

kažejo kot razmerje med stvarmi.⁸ V kapitalistični družbi se taka mistifikacija reproducira skozi institucijo modernega meščanskega prava ali natančneje: lastništva. Bistveno pri tem je, da lastništva nikakor ne smemo enačiti s konsumpcijo, ki jo za naše potrebe razumemo v najširšem možnem pomenu te besede; za nas pomeni toliko kot uživanje (t. j., prakso, v kateri s predmetom, dobrino, blagom pač nekaj počnemo). Lastništvo je na drugi strani oblast, ki skozi pravno ideologijo daje/odteguje pravico do tega uživanja. Odpravo zasebne lastnine na zemlji in produkcijskih sredstvih, ki so jo izvedle socialistične revolucije, je s tega vidika treba videti kot poskus, kako sesuti meščanski represivni in ideološki aparat, nikakor pa ne avtomatično omogočiti neposrednim producentom nebrzdano uživanje nacionalnega bogastva. (Čeprav drži, da so odloki nove sovjetske oblasti v prvih mesecih po oktobrski revoluciji za krajši čas legalizirali delavsko samoupravljanje in kmečke prisvojitve zemlje, ki je prej bila v lastništvu popov in graščakov.) Razlika med predmodernim in modernim blagovnim fetišizmom je torej ta, da je pri prvem razmerje med ljudmi vzpostavljeno glede na njihovo razmerje do stvari; pri drugem pa je ravno obratno: videz razmerja med stvarmi (razmerja med blagi, ki poteka na podlagi občega ekvivalenta) vzpostavlja razmerja med ljudmi. V drugem primeru so stvari videti na prvi pogled kot banalne in trivialne reči; take so zato, ker so skozi obči ekvivalent (denar) povsem zamenljive – skozi igre menjav prehajajo druga v drugo. Povedano drugače: popolnoma so nadomestljive. Predmoderni fetiš pa je nenadomestljiv, in sicer zato, ker njegovega uživanja ne določa lastništvo. Primerjajmo hostijo in navadno belo žemljo: prvo uživajo pri obredu, ki ga imenujemo obhajilo; drugo pa kjer koli in kadar koli. Hostija po uradni katoliški doktrini, v nasprotju s križem, ribami itn., ne simbolizira ničesar; velja za natanko to, kar je:

⁸ Cf.: Karl Marx: *Kapital*, I, op. cit., str. 73.

Kristusovo telo, ki je nastalo iz kruha pri obredu svete maše. Gre za ritual, na koncu katerega navaden kruh ni zgolj prenehal eksistirati kot blago (moko in kvas je bilo treba nekje kupiti ali pridelati; skratka, dobiti iz neke igre menjave), temveč tudi kot uporabna reč! Preden kruh postane hostija, ga duhovnik simbolično [!] dvigne proti nebu, med tem pa izgovarja ustrezne molitve. To praktično gesto moramo, v skladu s katoliško doktrino, razumeti kot simbolni ritual, saj bi v nasprotnem primeru ne imeli opraviti z duhovnikom, pač pa čarovnikom. Hostija torej ni predmet, s katerim bi bilo mogoče svobodno razpolagati. Srednjeveški tlačan ali cehovski vajenec, na drugi strani, prav tako ne moreta svobodna razpolagati s predmeti, sadovi njunega dela: z žitom, sadjem, zelenjavo, živino, perutnino itn. Njuno uživanje dobrin, ki jih proizvajata, določajo pravila stanovsko organizirane družbe. Nižjemu in višjemu plemstvu za opravljanje vazalske službe pripada toliko in toliko tlačanov oziroma določeno število hub. Odnose med tlačanom in njegovim zemljiškim gospodom je sicer mogoče opredeliti kot igro menjave; toda pravila te igre predpostavljajo dve neenakovredni »stranki«. Tlačan je dolžan svojemu gospodu dajati določen delež pridelkov, delati na njegovih posestih, se v nekaterih primerih zanj bojevati; natančno je določeno, kolikšen delež lahko pokonzumira sam. Kaj dobi tlačan v zameno: »zaščito« zemljiškega gospoda, njegovo (raz)sodno moč, ki se kaže v posredovanju pri vaških sporih, nemotenemu prenosu dediščine, pri porokah – celo pri kontroli nad spolnostjo podložnikov, pri »preverjanju« devišstva (institucija *ius primae noctis*) itn. Povedano drugače: zemljiški gospod v razmerju do podložnika deluje kot »čista« oblast. To razmerje je v srednjem veku, vsaj v krščanskem delu Evrope, formaliziralo ritual podložniške prisege – ritual, s katerim je »posameznik«, navadno dedič hube (kmetije), po smrti »gospodarja kmetije« *de iure* postal podložnik. Za srednji vek je bilo značilno, da zemljiški gospod in »posameznik«, ki je hotel pridobiti pravico do užitka, nista bila svobodni pogodbeni stran-

ki, ki bi definirali medsebojno razmerje tako, da bi opredelili pravice in dolžnosti ene in druge stranke. V srednjem veku je vsaka izmed strank pripadala različnemu stanu, t. j., družbeni plasti, v kateri posamezniki zasedajo enakopraven položaj. Razmerja med stanovi je opredeljevalo načelo subsidiarnosti. Poenostavljeno bi lahko rekli, da vsaka »plast« (stan) zapriseže zvestobo višji (plasti) – vse do monarha. Komu zaprisega monarh? Bogu. Z bogom ni mogoče sklepati pogodb, to je mogoče zgolj s hudičem; hudičeva posebnost – in tudi moč – je prav v tem, da ničesar ne zahteva, za uresničitev njegove volje namreč ponuja nekaj v zameno. Od boga pa ni mogoče ničesar terjati ali pričakovati v zameno kot pošteno menjavo; treba mu je zgolj in samo služiti, se podrežati njegovi volji itn. Stara anglosaška podložniška prisega iz 7. stoletja se je, na primer, glasila takole:

Pred Bogom [Gospodom] – na tem svetem kraju, pravim, da bom N-ju zvest in pokoren, da bom ljubil, kar on ljubi, ter zavračal, kar on zavrača, kakor velevajo božji zakoni in postava tega sveta.⁹

Bistveni element sta prvi besedi: *Pred Bogom* [Gospodom]... Religiozni motiv, ki ni povsem izginil niti iz modernih meščanskih pravnih ritualov, nekaj definira; definira razmerje med dvema »individuuma«, ki zaradi svoje stanovske ločenosti (npr. pravne neenakosti) pravzaprav sploh ne bi mogla komunicirati. Povedano drugače: kako bi lahko zemljiški gospod od svojega podložnika sploh lahko imel materialne koristi, če ga ne bi prej nagovoril s *ti!* Toda, če ga nagovori s *ti*, se odpira možnost »dileme«, kaj to konkretno pomeni za »njegov« *jaz* (ali *mi*)! O kakšnih dilemah govorimo: o svobodi vesti, prepričanja, nedotakljivosti, enakosti med posamezniki, t. j., o svobodi posameznika. V srednjem veku te dileme dejansko

⁹ Cit. iz: *World History in Documents. A Comparative Reader*, ur. Peter N. Stearnes, New York University Press, New York, 2008, str. 103. (Prev. iz ang. jezika je moj.)

ni moglo biti; do nje je prišlo šele v času francoske revolucije. Krščanske rituale je mogoče razumeti kot institucijo, ki »omogoča«, da do te dileme ne pride, in to kljub temu, da navedeni fragment stare anglosaške podložniške prisega vsebuje vse potrebne osebne zaimke, ki jih je mogoče najti tudi v modernih pogodbah – *jaz/on*. Nič čudnega, da je ideologija v zgodnjih definicijah prikazana z zgodbami o lažnivih in sleparskih farjih. Krščanski ritual konstituira najbolj radikalno obliko individualnosti. Primarno razmerje pri njem namreč ni razmerje med individuumi, ki skupaj tvorijo versko občestvo, temveč odnos med osebo in božjim glasom; njegovimi velelniki. Povedano drugače: podložnikov jaz se ne konstruira skozi razmerje med ljudmi, temveč v razmerju poslušajoče entitete do govoreče (nadnaravne!) substance. Materialna eksistenca tega rituala pa je že omenjena evharistija (obhajilo), ritual, v katerem se združim s Kristusom. Samo preko njega – kar pomeni primarno preko njega – sem del krščanskega občestva. Hostija je ena in nedeljiva; ni nič manj kot Kristusovo mistično telo. Nastane skozi tabuizacijo enega izmed predmetov, denimo kruha, moke itn. Do vseh teh predmetov imajo različni stanovi različne dostope oziroma privilegije užitka, do njih pridejo z različnimi režimi dela itn.; toda po ritualu se ustvari fikcija, po kateri določen predmet izgubi posvetni status: postane fetiš.

Evharistijo prav iz tega razloga ni mogoče imeti za perverzijo ali nemara celo za obliko kanibalizma. Gre za uživanje nekega telesa – mesa Kristusovega –, toda mesa, ki je nadzemeljsko. V nadaljevanju bomo pokazali, kaj pomeni profanizacija evharistije. Obravnavali bomo črtico Emilija Cevca z naslovom »Kruh«, ki je izšla leta 1944 v njegovi zbirki *Preproste stvari*. Istega leta so jo tudi ponatisnili v *Zborniku zimske pomoči*. Upamo, da nas bo obravnava te »profanizacije« pripeljala do ključa, kako interpretirati funkcijo vdora predmodernih elementov, ki smo jih opazili v slovenskem filmu iz 90-ih.

Emilijan Cevc: *Kruh*

Moral bi se prekrižati, preden začnem pisati o kruhu, našem velikem bratu, otroku zemlje in neba, ki ga je sam Bog držal v rokah, ga blagoslovil in razlomil – in tisti trenutek se je kruh zemlje spremenil v Rešnje Telo, ne za naše čute, pač pa za vso vero našega srca ...

Kruh, naš oče in brat, ki ustvarja ljudi in nas posvečuje.¹⁰

Kmečka soba. Na oknu cvetlice, okoli katerih brenči čebela. Sončna svetloba pada na mizo, pogrnjeno z belim prtom, sredi katere leži kruh. Slišijo se gospodarjevi težki koraki: »[k]ot bi ob vsakem prestopu dvignil nogo iz lepljive spomladanske zemlje«. Gospodar je zgaran, vendar zadovoljen – celo srečen. »Sivkasti lasje se mu lepijo na potno čelo in obleka mu diši po zemlji in živini. Živina in kmet imata poštene oči.« Kašče bodo polne, nekaj mernikov žita pa je ostalo še od prejšnjega leta; naslednji dan vsa rodbina pojde h krstu njegovega vnuka, ki mu ga je včeraj povila hčerka. »Kot mati otroka ljubi kmet žitno zrno. Sleherno mu je kakor kaplja srčne krvi. Da, to je bilo žito, ki je nad njim bedel noč in dan, za katero je vse leto garal.« Poleg žita – ta beseda se neprestano ponavlja – je obilo preglavic povzročal tudi boj s krompirjem, zeljem in koruzo, vendar avtor eksplicitno ne dopušča dvoma, da bi se lahko kar koli na gruntu primerjalo z žitom. Iz žita nastane kruh, in v hiši je praznično ozračje. Avtor nam postreže s spomini iz otroštva; otroci kukajo skozi špranjo, mati pa jim zašepeta, da je šel kruhek spat. Hlapci režejo kruh, ki ga poplaknejo z jabolčnikom; rdečelična in bosonoga dekleta se jim nagajivo nasmihajo.

Moževе roke so močne in začrnele. Zemlja se mu je zajedla v razpokano kožo in za debele, nazaj zavihane nohte. In s temi posvečenimi, zaguljenimi rokami prime hlebec kruha, ga z nožem trikrat prekriža, nato pa si ga pritisne na prsi, iztegne palec desnice

¹⁰ Emilijan Cevc, »Kruh«, v: *Zbornik zimske pomoči 1944*, ur. Narte Velikonja et al., Zimska pomoč, Ljubljana, 1944, str. 214.

ter zareže z nožem v hlebec, da v kruhu na lahko zajoka. Potem položi roke na mizo in počasi použiva črn kruh. Oči se mu svetijo in izpod brk mu silijo v smehu zobje.¹¹

Pisatelj opiše svojo misel kot kepo mastne zemlje. Znova in znova se zahvaljuje kruhu.

Uživam ga z jezikom, z nebom, z grlom. Nočem, da bi mi ušel le najmanjši izmed teh zvestih zemeljskih okusov.¹²

Črtica se tako rekoč do konca giblje neverjetno počasi. Komaj bi mogli reči, da je v fabuli kakršno koli gibanje ljudi in predmetov; kruh – vsi ostali elementi so zreducirani na minimum; človeške podobe – lik gospodarja popolnoma prevladuje – investirajo svoje strasti v ta predmet sredi kmečke izbe. Prav na koncu pride do neverjetnega preobrata. Avtor med popisovanjem svojega uživanja kruha začuti neko silo, »ki leži v zemlji in ljudeh, to blaznost in izbruh življenja«¹³. Narava v avtorjevi glavi potem dobesedno podivja. Očitno je, da ta poblaznelost izvira iz kruha samega; podobno kot na proletarica Popaja deluje konzerva špinače, ki mu dá nadnaravno moč, ali pa banana, ki zdolgočasnega in lenega dečka Erika preobrazi v superjunaka Banananjama. Avtorju se misel nenadoma ustavi pri spominu na videnje stare bukve:

Deževja so izprala zemljo okoli nje in videti ji je bilo korenine, razgaljene v strastni borbi, ki so se kakor debele, zvite vrvi zažrle v zadnje blazine prsti. [...] Cele veje so se drevesu razrasle prav pri tleh, kakor bi bile prehitete koreninam na pomoč. Sama zgnetena sila in moč! Drevo je moralo z vsem obupom stisniti zobe, da je lahko butnilo iz sebe tako moč ... Ne, beseda ne prenese tega, kar bi rad izkričal sebi in tebi in vsemu svetu. Moral bi vpiti in rjuti ... V kruhu je ena sama velika zapoved: *Živeti!* Rad bi ga razdajal slehernemu, ki bi potrkal na moje duri.¹⁴

¹¹ *Op. cit.*, str. 215.

¹² *Op. cit.*, str. 216.

¹³ *Op. cit.*, str. 217.

¹⁴ *Ibid.*

Čeprav črtica dobesedno zaudarja po krvi in zemlji, bi napravili grobo napako, če bi se v naši analizi pustili zapeljati videzu nacionalsocialistične estetike¹⁵. Skušnjava¹⁶ je toliko večja, ker je bil »Kruh« objavljn tudi v zborniku *Zimske pomoči*, ki ga je za propagandne namene – kot protiudarec zapovedanemu kulturnemu molku OF – izdal krog ljubljanske kontrarevolucije v najtesnejši navezi z vojaškim in političnim vodstvom slovenskega domobranstva, t. j., nemškimi policijskim/SS in domobranskim propagandnim aparatom, ki so ga popolnoma obvladovali nacisti (na primer, domobranski ideo-

¹⁵ Če bi fašistično estetiko merili zgolj skozi njena stereotipna motiva krvi in zemlje, potem bi morali za fašistične razglasiti kopico literarnih zvrsti od 19. do 20. stoletja; od romantik do realizmov in naturalizmov. Ali je Šolohova, denimo, mogoče šteti za fašističnega umetnika? Strani njegove mojstrovine so povsem zlepljene s črno donsno zemljo, pomaščeno s kozaško krvjo: »Ljubljena stepa! Trpki veter, ki se spušča na grive kobil in žrebcev v tropu. Na suhih konjskih nozdrveh je od vetra slano in konj vdihava grenko slani duh, premika svilnate šobe in hrza, ker čuti na njih okus vetra in sonca. Ljubljena stepa pod nizkim donskim nebom! Vijugasti rokavi suhih strug, rdeče glinastih grap, morje munca z zaraslimi gnezdistimi sledovi konjskih kopit, homčki v modrem molku, ki hranijo zakopano kozaško slavo... Nizko se ti klanjam in po sinovsko poljubljam tvojo rodovitno zemljo, donsno stepto, prepojeno z nerjavečo kozaško krvjo!« Mihail Aleksandrovič Šolohov, *Tihi Don*, III, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977, str. 67, prev. Janko Moder.

¹⁶ Dejstvo, da je Emilijan Cevc v predvojnem obdobju pripadal Kocbekovemu krogu (revija *Dejanje*), v začetku vojne pa celo nekaj časa deloval kot aktivist OF, član partizanskega Agit teatra (1942), te skušnjave samo po sebi nikakor ne odpravljajo, prej nasprotno; v današnjem času, ko je še vedno nad vse modno vsepovprek nekritično opletati z označevalcem *fašizem*, je ta mikavnost nemara slajša kot kdaj koli poprej. Nekritično opletanje s fašizmom, t. j., njegovo lepljenje na sleherno sled (post)moderne represije, ni nič boljše od zdravorazumske rabe označevalca *totalitarizem*. Učinek je pri obeh rabah bržkone isti; oba označevalca funkcionirata kot pojma, v katerih je mogoče pomiriti vse teoretske in druge raziskovalne zagate; *fašizem* in *totalitarizem* sta morda najbolj pogosti epistemološki oviri v današnji humanistiki in družboslovju. Za biografske podatke o Cevcu cf.: Viktor Smolej, *Zgodovina slovenskega slovstva*, VII, *Slovstvo v letih vojne 1941–1945*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971, str. 339–342, 367–368.

log in pisatelj dr. Stanko Kociper – tudi avtor enega izmed prispevkov v tem zborniku). Prav tako ni dovolj Cevčevo črtico odpraviti kot soliden umetniški oris onaniranja. V tem primeru bi nemara zadostoval že povzetek stare Brnčičeve kritike slovenske katoliške lirike 20-ih in 30-ih let.¹⁷ Čeprav je Ivo Brnčič v svoji kritiki meril izključno na poezijo, bi mogli izsledke njegove analize brez posebne težave uporabiti tudi na našem primeru. Bistveni element, ki bi ustrezal jedru Brnčičeve analize (gl. zgoraj), je tu: ekshibicionizem v sklepnem delu črtice; očitni beg pred erotično stvarnostjo¹⁸, ki ga avtor izpelje z nenadnim obratom – iz nekega obskurnega slovenskega grunta k celemu svetu in ljudem, ki bi se v njegovi družbi gostili z domačim kruhom. Za Brnčiča tak beg v resnici pomeni beg od dejanskega sveta, pa čeprav se avtor nanj neposredno obrača; to je beg zato, ker avtor sebično terja od dejanskih ljudi, da v času zaostrenih družbenih bojov prisluhnejo njegovim osebnim frustracijam in jim dajo priznanje. Res pa je, da manjka ključni motiv, namreč: avtorjeva osebna razklanost. Brnčič je motiv tovrstne razklanosti pri katoliški liriki interpretiral (posebej pri Kocbeku) kot razkol med avtorjem in družbeno stvarnostjo; t. j., v resnici ne gre za pesnikovo razdvojenost med zvestobo do svojega srca na eni strani in zvestobo do doktrine institucije (RKC) na drugi, marveč za razdvojenost med dejanskim svetom ljudskih množic in najbolj neznatnim možnim obskurantizmom muhastega pesnika, na katerega se svet niti

¹⁷ Ivo Brnčič, »Slovenska povojna katoliška lirika«, *Sodobnost*, let. III, št. 7–8, Ljubljana, 1935, str. 411–419.

¹⁸ Za nasprotje – torej »soočenje z erotično stvarnostjo«, ki pa dejansko funkcionira kot sredstvo za obračun z družbeno stvarnostjo, glej: »Mene je stiska napravila tako nesramno ... Izmučila sem se sama ... Nikar me ne obsojaj, Ženja.« Mihail Aleksandrovič Šolohov, *Tihi Don*, III, *op. cit.*, str. 66. Mogli bi reči, da se za Brnčiča seksualna emancipacija, ki na polju umetnosti zavrača sramežljive provincialne erotizme, zašifrirane v cenene simbole/metafore/onomatopoiije (itn.), približa socialni emancipaciji, nemara pa celo izenači z njo.

najmanj ne ozira in ki ga bo brez usmiljena povozil.¹⁹ Pri našem avtorju – junaku, take razklanosti, razen nemara poniznega strahu pred kruhom, ne najdemo; prej nasprotno: zdi se, da nam avtor razodeva trenutek popolnega spoznanja. Toda spričo neverjetnega obrata od nepomembnega grunta do »vsega sveta« lahko vseeno sklepamo, da gre za obliko razklanosti, ki je pač ne moremo iskati v tradicionalnem motivu katoliške lirike. Po našem mnenju ta obrat razmejuje dve hitrosti reda stvari v fabuli: a) gibanje kruha in b) vpeljava podivjane narave.

Očitno je, da imamo v črtici skoraj do konca opraviti z odnosom gospodarja do kruha; fabula se vleče skoraj moreče počasi. Prostor je z enim samim predmetom popolnoma prenasičen; reči pa bi mogli še več: zdi se, da se distanca med gospodarjem in kruhom tako rekoč izničuje: »V kruhu je razvnetost krvi v večerni senci med snopi in moč mlinskih kamnov. Tudi bridkost smrti. Vse je zajeto v globoko soglasje.«²⁰ Vrhunec pa je nedvomno treba iskati pri natančnem opisovanju, kako

¹⁹ Brnčič, *op. cit.*, str. 412–415. Do skoraj identičnega sklepa pride slednjič tudi Kocbek sam! V *Tovarišiji* in *Listini*, dveh nespornih mojstrovinah, Kocbek (p)opise tekočih vojnih in političnih dogodkov povezuje s kratkimi esejji – meditacijami, ki jih kombinira s povzetki medtovariških dialogov. Na eni strani smo deležni slikovitih opisov vsakovrstnih, tudi najobskurnejših prigod vojne in revolucije; od nepomembnih preprirov do velikih bitk in ofenziv, ki si sledijo in se prepletajo v skorajda neizmerljivi hitrosti, po drugi strani pa smo soočeni z bistveno počasnejšo dinamiko raznih nadčutnih in relativno izmuzljivih entitet, kot so svetovni nazori, ideje, resnice z veliko in malo začetnico, med katerimi imata najvidnejše mesto para: slovenstvo-človeštvo; komunizem-krščanstvo. Nereduktibilnost obeh nivojev hitrosti reda stvari generira številne zaplete in bizarne situacije; npr. Kocbekovi nenadni napadi histerije, ko terja od Kidriča, da mu dovolj neposredno sodelovanje pri akcijah, s čimer naj ga odreši neznanega udobja Kočevskega Roga, ki ga po njegovem mnenju loči od dejanske zgodovine. Priznati je treba, da se je Kidrič pri takih prijetljajih izkazal kot izvrsten analitik. Cf. npr.: Edvard Kocbek, »Listina«, *op. cit.*, str. 186–189 (19. julij 1943).

²⁰ Emilijan Cevc, *op. cit.*, str. 215.

gospodar – preznojen od trdega dela, umazan, prepojen s smradom po gnoju – z umazanimi debelimi prsti razreže kruh in kako reženj tega kruha izgine pod njegovimi brki. Na tej točki se celo zazdi, da mož-gospodar v resnici hrusta samega sebe. Kanibalizem? Ustavimo se za trenutek pri tej raztezajoči se počasnosti, ki požira vse pred seboj in ki dejansko ukinja gibanje. Junaki v ameriških akcijskih filmih se nedvomno obilno gostijo z nezdravo hrano; včasih nam kamera za trenutek ponudi celo pogled v inventar hladilnikov njihovih skromnih stanovanj (navadno policistov). Vemo, da so slabo plačani, da garajo noč in dan ter si z bornim zaslužkom kupujejo pakete piva, vendar niti ne trznejo, ko naključni gost – nemalokrat nepovabljeni gost, samovoljno seže po skromnih dobrotah njihovega hladilnika. Tudi mi temu ne posvečamo nobene posebne pozornosti, temveč se raje zamotimo z dialogi. Kot smo že poudarili: nikoli ne bomo našli predmeta, ki bi ustavil oziroma odpravil cirkulacijo (reda) podob stvari. Gre za to, da so stvari – natančneje, njihove podobe – v ameriških filmih dejansko preproste stvari, delujejo kot trivialne reči (kakor je Marx označil videz blaga v moderni kapitalistični družbi), medtem ko Cevčevemu kruhu, če ga primerjamo s hitrostjo te cirkulacije predmetov, podobne kvalitete nikakor ne bi mogli prisoditi. Pri Cevcu imamo opraviti s posebno časovnostjo; dolgim časom neposrednega človekovega odnosa do predmeta; ta predmet v strogem smislu ni zares njegova last, temveč skozi nebrzdano uživanje vse bolj postaja del njega samega. Zapisali smo že, da lastninsko razmerje v resnici ni neposreden odnos človeka do stvari, ampak odnos med ljudmi – njihov spopad, v katerem se določajo pravila uživanja teh stvari v skladu z izidom. Težko bi si predstavljali ameriški akcijski film brez upodobitve tega spopada, katerega korelat je hitrost gibanja predmetov, ki nas zagrabi, da si jih poželimo. Pri Cevčevemu »Kruhu« pa je bralčevo poželenje do tega predmeta vsaj deloma blokirano v smradu gospodarja, ki na neki način žre same-

ga sebe. Kako naj si poželimo ta »slastni kruh«? Kako naj vzpostavimo fantazmatsko razmerje z dano stvarjo, ne da bi se znebili negotovosti, da nemara ne fantaziramo o kruhu, temveč o gospodarju, natančneje: gospodarjevemu mesu? (Vprašanje moških spolnih fantazij tukaj izrecno puščamo ob strani.) Moderna blagovna produkcija predpostavlja sebično uživanje – konsumiranje. V Cevčevem kruhu pa smo na neki način povabljeni h kanibalizmu; to se pravi, k družbeni praksi, ki je predmoderna. Naša teza je, da je to povabilo h kanibalizmu kot možen učinek črtice sled Cevčevega poskusa profanizacije evharistije. Evharistije, kot že rečeno, ni mogoče razumeti kot »bolj civilizirane« oblike kanibalizma. »Dialektika evharistije« gre nekako takole: a) kruh – tako pravimo okrogli ploščici iz (ne)kvašenega pšeničnega testa, ki je v rabi v verskem ritualu; do tukaj je kruh še vedno uporabna reč; b) njegovo *spreminjanje* med duhovnikovo posvetitvijo – proces, v katerem kruh izgubi svojo materialno substanco; c) pojav *mističnega* Kristusovega telesa v podobi kruha, ki ga zaužijejo verniki. Podoba kruha – edino, kar od kruha »ostane« – tako dobi metafizično substanco. Evharistija se torej izide v »sintezi«, v kateri je materialnost obeh teles, t. j., kruha kot uporabne reči in Kristusa kot osebe iz evangelijev, dejansko odpravljena. (Pojav Kristusovega mističnega telesa je treba razlikovati od pričakovane vrnitve Kristusa kot entitete, ki bo končala zgodovino.) Podoba videnega izgubi svojo vez z materijo. Povedano drugače: manifestira se premoč duha nad materijo. Pri Cevčevi črtici do podobne sinteze dejansko ne pride: negotovost – kruh ali gospodarjevo meso (?) ostaja.

Naslov zbirke Cevčevih črtic, *Preproste stvari*, najbrž resnično meri na stvari, kot so kruh, lončena piščalka ipd., vendar v resnici ne meri na te reči, temveč na ljudi. V konkretnem primeru gre za ponižanje človeka pred stvarjo in nazadnje za njuno spajanje, ki pa se nikoli ne dovrši. Dejansko gre za nekakšno slabo neskončnost, katere dinamika je odvisna od

nenadnih izbruhov histerije. Na videz gre za nekaj podobnega kakor pri hostiji-evharistiji, toda s pomembno razliko: kruh ne preneha biti uporabna reč, ki teši lakoto. Dejansko kruh v Cevčevi noveli vsaj po nekaterih potezah funkcionira kot kruh iz evangelijev, kjer gre res predvsem za kruh, pa čeprav se čudežno pomnoži; na primer, pet ječmenovih hlebcev (in dve ribi) za pet tisoč mož (in še je ostalo za dvanajst košar koščkov in drobtinic): »In vsi so jedli in se nasitili« (Mr 6,42). Hostija, kot smo že pojasnili prej, na drugi strani, ne zadovoljuje nikakršnih (animalnih) potreb. To zahteva dodatno pojasnilo.

Seveda je res, da v evangelijih najdemo veliko indicev, ki več kot očitno spominjajo na »poznejšo« evharistijo, ključno institucijo krščanstva kot organiziranega gibanja.

Jaz sem živi kruh, ki sem prišel iz nebes. Če kdo jé od tega kruha, bo živel vekomaj. Kruh pa, ki ga bom dal jaz, je moje meso za življenje sveta (Jn 6,51). In vzel je kruh, se zahvalil, ga razlomil, jim ga dal in rekel: »To je moje telo, ki se daje za vas. To delajte v moj spomin« (Lk 22,19).

Tu se kajpak ne sprašujemo, kaj sta hotela s tem povedati avtorja Janezovega in Lukovega evangelija, in še toliko manj, na kaj točno je meril sam Kristus. Naša analiza izhaja iz neposredne materialnosti zapisanih pripovedi; evangelije beremo kot zgodbe. Njihova posebnost je, da se med seboj na prvi pogled le v maločem razlikujejo; to je t. i. sinoptični problem razmerja med poročili evangelistov, ki je star natanko toliko kolikor krščanstvo samo. Glede tega nemara ni najbolj zanimivo vprašanje, zakaj so v 5. stoletju dokončno kanonizirali natanko štiri evangelije, marveč zakaj so kanonizirali več kot enega. V teh zgodbah ima glavno vlogo Kristus, ki se izdaja za božjega sina, potuje po kopnem, morju in zraku, premišljuje in na veliko modruje. Kristus je predvsem karizmatični učitelj; tako mu pravijo apostoli kakor tudi ljudske množice. Več kot očitno je, da globljega pomena njegovih modrovanj ne razu-

mejo niti njegovi izbrani učenci-apostoli – kaj šele navadno ljudstvo, judovski kler in rimski represivni aparat. Razmerje med Kristusom in njegovo okolico bi zato najlažje opredelili kot nerazumevanje. To nerazumevanje (igra nesporazumov) je za fabulativno dinamiko štirih evangelijev odločilnega pomena: okoli njega je strukturirana večina dialogov, v katerih Kristus ne zamudi niti ene priložnosti, da ne bi ponižal svojih učencev; prav tako smo deležni izvrstnih in nadvse napetih zapletov, v katerih posamezniki in množice svojemu učitelju zdaj fanatično sledijo, zdaj pa se mu odrekajo, grobo kršijo njegove nauke, se obrnejo drug proti drugemu, Kristus pa pred njimi celo pobegne. Nerazumevanja nadalje generirajo številna potovanja, nenavadne dogodke in čudeže. Kristus dobro ve, da ga nihče pravzaprav ne razume. Tako, denimo, ob Galilejskem jezeru nalašč vpraša – »skuša« Filipa:

»Kje naj kupimo kruha, da bodo tile [pet tisoč mož] jedli (Jn 6,5)?«

Filip mu odgovori, da imajo samo dvesto denarjev in da ne bo dovolj, Andrej – brat Simona Petra, pa nekje stakne pet ječmenovih hlebcev in dve ribi (Jn 6,5–15). Kristus že naslednji dan kot vesten pedagog preveri, ali so učenci pravilno razumeli njegovo gesto:

»Resnično, resnično, povem vam: Ni vam Mojzes dal kruha iz nebes, ampak moj Oče vam daje resnični kruh iz nebes. Božji kruh je namreč tisti, ki prihaja iz nebes in daje svetu življenje.« Tedaj so mu rekli: »Gospod, vselej nam daj tega kruha!« Jezus jim je dejal: »Jaz sem kruh življenja« (Jn 6,32–35).

Celo na zadnji večerji učenci mislijo, da ima Juda denarnico zato, ker mu je Kristus naročil, naj nakupi hrano za praznik ali obdari uboge (Jn 13,28–30). Vrhunec nesporazuma je nedvomno reakcija site pettisočglave množice. V Janezovem evangeliju piše:

Ko so ljudje videli, da je [Kristus] storil znamenje [mi bi rekli simbol, op. L. C.], so govorili: »Ta je resnično prerok, ki mora priti na

svet.« Ker je Jezus spoznal, da nameravajo priti in ga s silo odvesti, da bi ga postavili za kralja, se je spet sam umaknil na goro (Jn 6,14–15).

Po vsem tem moremo reči, da se kruh v evangelijih ravno skozi igre nesporazumov permanentno izmika temu, da bi bil izločen iz posvetnega reda stvari. Povedano drugače: nikdar zares ne preneha biti uporabna reč. Zgoraj smo govorili, da Cevc poskuša spojiti nezdržljivo, t. j., evangelije in sveto mašo-evharistijo. Razlog za nezmožnost spojitve je, da je sveta maša, katere vrhunec je obhajilo, specifično (glasno!) branje evangelijev. V bistvu gre za interpretacijo, ki praktično odpravi sinoptični problem. Janezov evangelij, na primer, »postavitve evharistije« pri zadnji večerji ne omenja; prav tako v evharistiji *de facto* odpravi evangeljsko dinamiko iger nesporazumov – posebej glede razumevanja kruha. Postavlja se vprašanje, kako mu to uspe. Ta interpretacija kajpak ni prepuščena naključju, marveč je najtesneje povezana s praksami cerkve kot ideološkega, znanstvenega in represivnega aparata (npr. institucija izobčenja kot skrajni ukrep), to se pravi, hierarhije v omrežju njenih institucij. Lahko bi govorili o »delitvi dela« med različnimi cerkvenimi institucijami; za nas je zlasti zanimiva razlika med verskim izobraževanjem in mašo. Verouk in z njim povezane domače naloge ter preverjanja znanja so prvi pogoj za pripustitev k prvemu obhajilu, ki je poleg krsta ključna stopnja iniciacije posameznika v krščansko občestvo. (Pomemben pogoj je tudi spoved.) Tudi pozneje imata vernik oziroma vernica praviloma možnost, da sodelujeta pri nadaljnjih oblikah izobraževanja, duhovnih vajah, bralnih seminarjih (krožkih) itn. V Dravski banovini je bilo organizacij, ki so se ukvarjale tudi z verskim izobraževanjem, na pretek (na primer, Mladci, Straža), pri njih pa so sodelovali najbolj ugledni kleriki – (univerzitetni) profesorji: dr. Ehrlich, Tomec, dr. Ušeničnik idr. Na tem nivoju ima vernik slušatelj možnost in dolžnost spraševanja in celo komentiranja verskih vprašanj, tudi evangelijev. Maša je popolno nasprotje. Vernik ima na nivoju izobraževa-

nja vsaj formalno možnost zastaviti vprašanje o skrivnostni evharistiji, pri mašnem obredu pa ga čaka zgolj ultimativna ponudba, ki jo izreče duhovnik: »Kristusovo telo.« (Ali pred II. vatikanskim koncilom latinsko »Corpus Christi«.) Izbira je samo navidezna; zavrnitev obhajila je korak v samoizobčene - v konkretni situaciji ni nič manj kakor izstop iz krščanskega občestva; tako dejansko preostane samo molk z odprtimi usti in potem afirmacija z besedo: »amen«. Če sklenemo: maša izključuje vsako dejansko možnost nesporazuma; posvečene hostije ni mogoče zamenjati za dobri, slastni kruhek. Cevc je v svoji kratki črtici dejansko poskušal zgostiti nezdržljivo; evangelij in sveto mašo (evharistijo); tudi pri njem imamo opraviti z »evharistijo« (želja po razdeljevanju kruha vsem), ki pa ključnega predmeta - kruha - ne odtegne materialnemu svetu! Kruh je tukaj znova označevalec, ki pa ima to nenavadno lastnost, da na koncu hrusta vse druge označevalce, ali natančneje: k temu teži. Zatorej ni naključje, da Cevc zapiše: »Ne, beseda ne prenese tega, kar bi rad izkričal sebi in tebi in vsemu svetu.« Cevčeva histerija nakazuje prehod v novo hitrost, vendar se zdi, da ima pri tem težave. Kruh je zavzel že ves prostor, za elemente, ki bi materialno omogočili večjo hitrost fabule, prostega prostora pravzaprav ne bi moglo biti. Rešitev je »našel« v stari bukvi in gibanju, ki je z njim povezano, t. j., v izsiljenem motivu; zakaj bi sicer izrekel, da za tisto, kar ima povedati, pravzaprav ni ustrezne besede. Divjanje narave je dejansko vihar v kozarcu vode. Drugače tudi biti ne more, saj bi »dejanski« vihar terjal svojo lastno fabulo, česar pa konkretna struktura ne dopušča. Cevčeva stara bukev je vsiljeni simbol - izsiljeni replikat avtorja (ko avtor nadene masko pred našimi očmi), ki obupano rešuje svojo fabulo; zato dejansko učinkuje kot onaniranje, in onaniranje lahko na tem mestu mirno razumemo kot nespodobno besedo za odtujitev, v primerjavi s fabulo filma *Carmen* pa je mogoče reči, da je bolj ambiciozna ... Cevc na koncu skupaj s svojimi »junaki« (ljudje; vsi) ostane skromni ujetnik stvari, dejansko ene same stvari:

Tiho ponavljam: »Ostani z nami, bodi nam zvest, lepi, dobri kruh ...!«²¹

Ideologija in svetovni nazor

S filmom *Carmen* in črtico »Kruh« smo poskušali določiti, kakšno funkcijo imajo vdori arhaičnih elementov v umetniških praksah, ob tem pa smo postavili tezo o dveh individualnostih; o moderni in predmoderni. Rekli smo tudi, da vdora predmodernih, arhaičnih elementov, nikakor ne smemo razumeti kot relikta preteklosti, ki bi bil neodvisen od modernih ideoloških konjunktur. To pomeni, da vznik predmoderne individualnosti nikakor ne izključuje njene »moderne oblike«; prav nasprotno: jo celo predpostavlja. Kako naj drugače interpretiramo Cevčev izbruh v sklepnem delu črtice, njegovo nenadno prisvajanje vsega sveta in ljudi, ki prebivajo v njem; kaj ga avtorizira, da si jemlje pravico temu svetu odmerjati kruh? Cevc nam tega ne pove, ker mu za to dobesedno zmanjka besed.

Tako prisvajanje sveta in njegove ideološke predpostavke je mogoče analizirati s pomočjo Badioujevega eseja *Ali je mogoče misliti politiko*, v katerem je izpeljal izjemno zanimivo razliko med Aleksandrom Solženicinom in Varlemom Šalamovom: prvemu izkušnja gulaga daje pravico, da razsoja o tem, kaj je pravično, resnično in dobro, drugemu pa, prav nasprotno, gulag jemlje vsako vzvišeno razsodno moč. Badiou vztraja, da je treba slediti Šalamovu, saj njegova literarna produkcija izhaja iz tega, da umanjka razodeta resnica, ki sodi in govori o svetu; v nasprotju s tem daje Šalamov resnico čutiti skozi literarni postopek. To se pravi: resnica, ki jo vnaprej jamči izkustvo (Solženicin), proti izkustvu, ki odpravlja resnico kot goto-

²¹ Emilijan Cevc, *op. cit.*, str. 217.

vost izkušnje hudega (Šalamov).²² V našem oziru bi lahko rekli, da je razlika med obema avtorjema, ki jo detektira Badiou, tudi razlika dveh literarnih postopkov. Solženicinov *Arhipelag Gulag* (monumentalno delo v treh knjigah in sedmih delih) zaznamuje izrazita pretencioznost, razvidna v dinamiki dela, ki jo poganja odnos med avtorjem-junakom in Zgodovino. Junak neprestano iz vseh, tudi najobskurnejših pripetljajev eksplicitno povleče zvezo z zgodovino in njeno (ob)sodbo. Fabula se neprestano spotika ob negativne like, najpogosteje ob Maksima Gorkega; v nenasitni želji, da bi jih razkrinkala in obsodila, se vselej znajde na začetku. Pravzaprav komajda govorimo o literarnem postopku; v *Arhipelagu Gulag* je veliko več dokumentarnih podatkov kot fabulativnih zapletov, ki jih blokirajo sodbe in ocene. (Solženicin ni na koncu tretje knjige zastoj zapisal, da se mu je pisanje izjemno razvleklo.) Značilen poskus preboja te blokade je avtorjev-junakov histerični krik, ko opazuje nefunkcionalen Belomorski kanal:

Kam se ti je tako mudilo, prekletnik? Kaj te je peklilo, kaj te je mučilo teh dvajset mesecev? Če se vse to ne bi zgodilo, bi bilo četrto milijona še zmeraj med živimi. Res je, esperantisti so ti bili v napoto, toda koliko bi se zate še lahko nadelali ti kmečki otroci, le kolikorati bi jih ti še lahko povedel na juriš – za domovino, za Stalina!²³

Tipičen je tudi junakov-avtorjev komentar o deportacijah kmetov v času kolektivizacije in o njihovi neverjetni iznajdljivosti v sibirskem pregnanstvu: »Kaj vse bi lahko dosegli s temi ljudmi, če bi jim le dopustili, da svobodno živijo in se svobodno razvijajo!«²⁴ Koga Solženicin kot junak tukaj nagovarja? Iz

²² Alain Badiou, *Ali je mogoče misliti politiko? Manifest za filozofijo*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana, 2004, str. 24–30, prev. Rado Riha in Jelica Šumič-Riha.

²³ Aleksandr I. Solženicyn, *Arhipelag gulag 1918–1956. Opyt hudožestvennogo issledovanija*, III–IV, YMCA-Press, Pariz, 1974, str. 101. (Prev. iz rus. jezika je moj.)

²⁴ Aleksandr I. Solženicyn, *Arhipelag gulag 1918–1956. Opyt hudožestven-*

teksta je neposredno razvidno, da partijo in Stalina. Odgovora ni od nikoder, se ve. V vsem delu ni niti enega lika, ki bi mu fabula dala pravico, da odgovori na to vprašanje, razen avtorja-junaka samega seveda. Tautologija? Da in ne. Da – ker avtor odgovor pozna (usoda specifičnosti ruske zgodovine); hkrati ne, ker je zgodovina avtorjev objekt. *Arhipelag Gulag* ima namreč podnaslov: *Poskus literarne raziskave*. Toda ker je tukaj avtor tudi junak fabule brez maske, ta specifična ruska zgodovina ne more biti samo njegov (avtorjev) »objekt« v kvazi znanstvenem pomenu besede (tega učinka, ki ga *Arhipelag Gulag* še vedno ima, ne smemo podcenjevati), torej nekaj, kar je treba po korakih analizirati in prikazati, temveč je tudi nekaj, na kar junak naleti, s čimer se peča, bojuje. Lahko bi rekli, da je ta Zgodovina junak tega romana, ki se razodeva skozi avtorjevo pričevanje; slednje je najbolj razvidno pri dinamiki prehajanja premega govora (dialogi) v odvisni (avtorjeve analize, sodbe). Kot avtor-raziskovalec Solženicin kopiči množico podatkov, kot junak pa se najpogosteje pogovarja s samim seboj. Stopica na mestu na poti v neskončnost. Analogni »problem« obstaja tudi v polju filozofije (in) zgodovine; vloga posameznika (individuuma) v zgodovini; napačna dilema *par excellence*, ki predpostavlja pozabo zgodovinskosti individualnosti. Na svojem polju literarne produkcije je ta lažni problem, v nasprotju s Solženicinom, Šalamov odločno zavrnil. Njegov veliki projekt, *Zgodbe s Kolime*, je bistveno skromnejši; odpoved pretencioznosti, ki se »omejuje« na produkcijo fabul in odsotnost patetične razsodnosti avtorja-junaka. Avtor si kajpak še vedno nadeva maske, vendar se spopada samo še s fabulativnimi akterji, iz česar izhaja, da lahko mistifikacijo proizvede šele predvsem literarna veda, Solženicin pa je pri tem početju, tako se zdi, vselej že en korak pred njo.²⁵ Solženicinova

nogo issledovanija, V–VI–VII, YMCA-Press, Vermont in Pariz, 1987, str. 367. (Prev. iz rus. jezika je moj.)

²⁵ Cf.: Varlam Šalamov, *Priče sa Kolime*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1985, prev. Ivana Vuletić.

mistifikacija je v tem, da roman daje vtis, da za priznanje ne potrebuje literarne vede. V tem je mogoče tudi iskati izjemen uspeh njegovega dela; literarni kritiki in teoretiki so bili zgolj eni izmed kritikov. Prav zato je lahko Solženicin za zgodovinarje vseh barv nastopil kot verodostojni zgodovinski vir. Mimogrede: Solženicin je v »Pogovoru« zapisal, da si je *Arhipelag Gulag* želel napisati skupaj s Šalamovom, vendar je ta sodelovanje zavrnil.²⁶

Nadaljujemo z vprašanjem individualnosti. Predmoderna individualnost je v našem primeru učinek, morda lahko rečemo estetski učinek, kolikor je odvisen od določene strukture, t. j., specifičnega polja produkcije (nacionalne kulture, kot bomo poskušali pokazati pozneje), ki ga tolerira in mu zato priznava status umetnostnega. Predmoderno individualnost zaznamo ob vdoru simbola, ki ohromi gibanje fabulativnih elementov in po sili vzpostavi neposredni odnos individuuma do stvari, ki začnejo delovati kot njegov replikat; ta simbol deluje moteče, v skrajnem primeru, denimo, pri Cevčevi črtici, pa celo ogrozi homogenost fabule. Rekli smo, da Cevčev simbol (stara bukev) poskuša vpeljati v dinamiko novo hitrost, vendar ji pri tem spodleti, kar je razvidno v negibnem odnosu avtorja-junaka fabule pred osrednjim motivom, t. j., kruhom. (Prav zato se zdi vpeljava stare bukve v kontekstu podivjane narave komična in kot taka dejansko tuja patetiki, s katero se tekst začne in konča.) Ker se ne moremo zadovoljiti z zdravorazumsko oceno, da je ta zdrs nastal zaradi avtorjevega šibkega literarnega talenta – tovrstno zadovoljstvo bi nas prej ko slej pripeljalo v raziskovanje čarobnega sveta umetniškega daru –, iščemo razloge za ta zdrs v avtorjevem ideološkem projektu, ki znatno presega samega avtorja in ki je dejansko zunanji avtorjevi ustvarjajoči glavi.

²⁶ Aleksander Isajevič Solženicin, *Otočje gulag 1918-1956. Poskus umetniškega raziskovanja*, Zelolepo, Kranj, 2007, str. 321, prev. in izb. Samo Savnik.

Razliko med avtorjevim ideološkim projektom in avtorjevo ustvarjajočo in kajpada tudi mislečo glavo bomo poskušali izpeljati skozi razliko med ideologijo in svetovnim nazorom. V tem primeru imamo dve osi: prva zajema dva empirična elementa literarne produkcije; druga pa je zgodovinska; v okviru slednje je mogoče določiti pogoje za produkcijo prve. Tukaj je odločilnega pomena, da si razmerja med tema dvema osema predstavljamo skozi metaforo dvojnega ulomka.²⁷ Redukcija enojnega ulomka bi se neizbežno izčrpala v dveh med seboj tesno povezanih napačnih dilemah: a) avtor = projekt/ideologija = svetovni nazor, to se pravi: avtor/ideologija; b) avtor/projekt/ideologija = svetovni nazor, to se pravi: avtor/projekt/ideologija. Prva napačna dilema predpostavlja generičnega nadzgodovinskega individuuma, ki se v umetnosti uresničuje skozi ustvarjanje; prevzame identiteto avtorja. Ščitijo ga zakoni o avtorskih pravicah, institucije avtorskih honorarjev in moralnih pravic, točkovni sistemi, skozi katere kot posameznik tekmuje z drugimi posamezniki za štipendije, nagrade itn. Med njim in njegovim proizvodom ne more biti nobenih dejanskih razlik. Tudi če svoj proizvod proda – drugače kakor industrijski delavec, katerega ime, denimo, ni ovekovečeno na pločevinki piva, še vedno ostane avtor tega dela, pa čeprav je nad njim izgubil posestno pravico. Pomembna institucija avtorstva je tudi vzornišтво; zvestoba ali upor tradiciji.

Izenačitev ideologije s svetovnim nazorom je pravzaprav zgolj negativ mistične podobe avtorja; ideologija proti avtorju nastopa kot njemu neposredno nasprotna sila, vendar skoraj izključno z negativnim predznakom. Njeni tvorci so praviloma karizmatični posamezniki – tako kot na svojem področju umetnik sam –, ki so ustvarili določeno doktrino, ki neki sku-

²⁷ Prim. z Machereyjevo shemo dveh dialektičnih serij, skozi katero avtor analizira razmerje teksta do (zgodovinske) realnosti. Pierre Macherey, »Lenin, Critic of Tolstoy«, v: *A Theory of Literary Production*, op. cit., str. 132.

pini (stranki/gibanju) rabi pri realizaciji njenih partikularnih interesov. Ideologija je torej doktrina v službi manipulacije. Ideologij je lahko več; med seboj se lahko spopadajo – če pa se lotijo umetnika, je ta skoraj izključno njihova žrtev, saj gre za trk dveh nekompatibilnih in po bistvu popolnoma heterogenih sistemov. Tiste umetniške prakse, ki zavestno nastopijo na strani ideologij, v takih predstavah prenehajo biti umetnosti (na primer: partizanska poezija, zlasti izpod pisal neznanih pesnikov). Ponazorjeno drugače: nedolžnost/nemoč/ustvarjalnost in iniciativnost posameznikov proti nasilju in togosti velikih sistemov.

Druga napačna dilema je, kot rečeno, povezana s prvo in je v zadnjih desetletjih sicer najbolj značilna za t. i. disidentski diskurz. Avtor pod pritiskom ideologij in njihovih političnih eksekutorjev razvije strategije preživetja; poskuša ukaniti ideologijo, preizkuša njihove meje tolerance in temu ustrezno povečuje ali zmanjšuje samocenzuro. V tem primeru obstaja razlika med avtorjem in njegovim delom. Avtor se delu sicer ne odreka, to se pravi, da ga ne razume kot nekaj sebi tujega, prav nasprotno: sam sebi je tuj (notranja emigracija). Povedano drugače: namesto da bi umetnik potujil svoje lastno delo in se lotil razmišljanja o pogojih za njegovo proizvodnjo, potuji samega sebe! Mistifikacija avtorja kot deviškega vrelca generičnosti se tako reproducira naprej. Ironično se to zgodi ravno pri tisti točki, ko avtor v svojih praksah preigrava in preoblikuje elemente dominantnega diskurza; to se pravi: ko se mu postavi po robu.

Analiza, ki jo predlagamo mi, je tale: avtor/delo/ideologija/svetovni nazor. Pri tej althusserjanski shemi, ideologija izgubi status monolitnega sistema vednosti, ne nastopa več kot sila, ki deluje s pomočjo laži/manipulacije, temveč postane sama arena, kjer se bijejo družbeni boji. V naši shemi je primarna razlika med ideologijo in svetovnim nazorom. To ne pomeni, da med obema obstaja hierarhično razmerje oziroma mehanična (enodimenzionalna) vzročna povezanost. Na splo-

šno lahko rečemo, da ni ideologije brez svetovnih nazorov, velja pa tudi obratno; ni še vsak svetovni nazor ideologija, vendar niti en svetovni nazor ni brez ideologije. In nadalje: eno ideologijo si lahko deli več različnih, celo popolnoma različnih svetovnih nazorov, vendar pozor: učinki te ideologije so skozi partikularen svetovni nazor temu primerno drugačni. Klasični primer je humanistična ideologija, diskurz o človeku, o katerem se v 20. stoletju niso nikdar naveličali govoriti. Diskurz o človeku je bil bistven, denimo, tako za fašistični, nacionalsocialistični, katolicistični kot tudi komunistični svetovni nazor. Humanistična ideologija je tako bila in je še vedno dominantna ideologija – v veliki meri se kaže v diskurzu o človekovih pravicah. Dominantna ideologija omogoča komuniciranje (ne sproščeno dialogiziranje!) med različnimi svetovnimi nazori, zato je med njimi mogoče povleči demarkacijske črte; po istem ključu potekajo znotraj partikularnih svetovnih nazorov diferenciacije – nastajajo frakcije, ki sklepajo v političnih bojih raznovrstna zaveznitva. Svetovne nazore je hkrati mogoče razumeti tudi kot regionalne ideologije; kot ideologije funkcionirajo v tistih primerih, ko prelamljajo dominantno ideologijo; to je tedaj, ko se jim posreči proizvesti diskurzivne strategije, ki segajo čez meje »možnega« pri dominantnih ideologijah. Komunistični svetovni nazor tako funkcionira kot ideologija v tistih točkah, kjer je absolutno neznosen za buržoazno humanistično ideologijo: odmiranje države, odprava politike kot poklica, spopad z diskurzom ekonomske racionalnosti pri menjavi dobrin, deklarativno ukinjanje blagovne produkcije, diskurz o družbeni lastnini namesto privatne lastnine, ki pa vseeno ne odpravlja osebne posesti in pravice do užitka dobrin itn. Pri tem je nujno treba poudariti, da nobena ideologija ne učinkuje kot »čista ideologija« – znotraj nje same potekajo protislovja, ki so odvisna od odnosa z dominantno ideologijo. Ko je komunistična ideologija na »deklarativni ravni« začela najbolj promovirati človečnost (60. leta), to se pravi, ne zgolj človeka prihodnosti, temveč svobodnega človeka današnjega dne,

s čimer je postala še posebej sprejemljiva za antikolonialna gibanja, pri katerih je žela veliko simpatij, je na Zahodu prišlo do največje panike. Althusser je bil med redkimi, ki v tem niso videli triumfa, temveč pot v katastrofo. (Do katere je tudi kmalu prišlo.) Povedano drugače: komunistični svetovni nazor je v zadnjih desetletjih prenehal funkcionirati kot ideologija. Le kdo bi danes imel pogum trditi, da je ideologija Kitajske komunistične partije komunistična? Skrivnost kitajske tranzicije iz socializma v najtrši neoliberalizem bi nemara najlažje pojasnili z »degradacijo« komunistične ideologije v svetovni nazor, ki je še dolgo (delno tudi še danes) v svojih diskurzivnih praksah nadaljevala z reprodukcijo revolucionarnega izročila (s pripovedovanjem herojskih zgodb, z rabo starih simbolov, z izjavami o specifični kitajski poti v socializem itn). Zares se je kajpak zgodila specifična pot v kapitalizem, v kateri je bilo prehod v režim popolne dominacije ekonomske racionalnosti mogoče izpeljati brez takih sprememb kot v vzhodni Evropi. Danes imamo tako še vedno kopico komunističnih partij, katerih dominantna ideologija je neoliberalizem, pogosto v kombinaciji z nacionalizmom, t. j., s humanizmom brez promocije univerzalnih človekovih pravic. Svetovni nazor je tedaj predvsem vednost, ki nastaja in se spreminja skozi boje v ideoloških aparatih države; izidi bojov v teh aparatih odločilno vplivajo na učinek dominantne ideologije, ki jo reproducirajo. Svetovni nazor je surov material, ki ga empirično zaznavamo kot razne tekste, izjave, sporočila, simbole, dialoge, material, skozi katerega so ti učinki možni. To pomeni, da so prav ti teksti, izjave itn. deležni praks branja, ponavljanja, preurejanja, popravljanja itn. – nesporazum je tukaj pravilo. Ti aparati imajo tudi funkcijo selekcije in, če hočete, tudi cenzure; »podeljujejo« status avtorja. Samo preko njih je mogoče postati avtor. Glede tega se ustvarjajo tudi zaželenne matrice pisanja, korpus zaželenih tematik itn. V tem kontekstu dobi smisel tudi naša razlika: avtor – ideološki projekt. Avtorstvo pomeni – najpreprosteje rečeno – dati tekst v javnost, ta pa ni nič drugega kot

strukturirano polje, ki ga urejajo ideološki in represivni aparati; prav tako nadalje pomeni, prepustiti tekst manipulaciji, t. j., nadaljnji (sekundarni) obdelavi, ki jo prakticirajo v teh aparatih; ta obdelava ima nemalokrat neposredno obliko boja. Na tej točki lahko v razpravo vrnemo »primer« Emilijana Cevca. Njegovo politično pripadnost poznamo – pripadal je reviji *Dejanje* (Kocbekovemu krogu) in v začetku deloval v osvobodilnem gibanju. Črtico »Kruh« je objavil v publikaciji, ki jo je izdal ideološki aparat njegovih sovražnikov. Zgodovinopisje poroča, da je bil eden izmed tistih, ki svojega teksta ni prispeval ravno prostovoljno – ne nazadnje mu je to branil zapovedani kulturni molk. Ali se je samocenzuriral? Zdravorazumski odgovor bi temu pritrtil brez omahovanja, materialistična analiza, ki jemlje za podlago njegov tekst, pa tega ne more potrditi. Ali drugače: do tega odgovora nikakor ne more priti, ker po njem niti ne sprašuje. Nobene možnosti nimamo, da ugotovimo, katere stvari je avtor morebiti izpustil, prav tako odklanjamo iskanje skritih sporočil. Kot pravi Macherey – tekst nikoli ne skriva ničesar. Cevčev tekst gledamo kot celoto, vendar ne totalnost, ki je brez nekonsistentnosti – te so njen strukturni pogoj. In eno izmed teh nekonsistentnosti smo že identifikirali. Prav tako smo orisali njegov ideološki projekt: »profanacija« evharistije. Toda vse to nas še ne odvezuje od vprašanja cenzure kot institucije! Ne bomo se torej potopili v Cevčevo duševnost, ki je bila nedvomno močno nemirna, ugotovimo in preučimo pa lahko pogoje aparata, v katere je avtor očitno moral privoliti, saj v nasprotnem primeru njegovega prispevka ne bi našli v *Zborniku zimske pomoči*; cenzura je bila le eden izmed teh pogojev, drugi pogoji za literarno produkcijo so morali opredeljevati tudi teme. Tukaj moramo prestopiti avtorjeve (Cevčeve) črke in vpeljati primerjavo z nekaterimi drugimi teksti, ki so bili objavljeni v tem zborniku, ki ni zgolj svojevrsten dokument literarne, pač pa tudi znanstvene in filozofske proizvodnje na okupiranem ozemlju Ljubljanske pokrajine v vojnem času. Obravnavali bomo kratek izvelek iz pove-

sti »Košakova Štefa«, ki ga je prispeval France Kunstelj – duhovnik, ljubiteljski gledališčnik, pisatelj in domobranski kurat v postojanki Rovte, potem pa še črtico »Starca«, ki jo je priobčil vodilni domobranski propagandist in pisatelj dr. Stanko Kociper. Oba teksta smo si izbrali zato, ker je tematika na videz izjemno podobna, vendar pa je precejšnja razlika pri zastavitvi ideološkega projekta, kar slednjič pomeni tudi precejšnjo razliko med samimi tematikami izbranih avtorjev. Upamo, da nas bo primerjava teh treh tekstov pripeljala do nekaterih elementov, ki so bistvenega pomena za analizo političnega katolicizma kot svetovnega nazora/ideologije, kakor tudi njegovega odnosa do komunizma, nacizma in fašizma.

Ekonomija kiča

Priprave na vaško procesijo. Podobno kot pri Cevčevemu »Kruhu«, nas tudi odlomek iz povesti o »Košakovi Štefi«²⁸ že na začetku – vendar po korakih –, vpelje v neznosno kičasto idilo kmečke izbe.

Pri Košakovih je bilo tisti dan ko ob velikem prazniku. Ženski sta hišo poribali, okna skoraj do vrha založili z rožami, pobrisali iz zadnje špranje prah in mati je šla v skrinjo po nove zavese za na okna in poiskala najlepše prtičke z največjimi čipkami, da bodo krasile oltar.

Gospodar (oče) ob pogledu na ženski, ki delata, kadi pipo in se počuti pomlajenega; vsi so najboljše volje, tako zelo prešerne, da se malodane objemajo. V hišo pripeljejo kip Marije, ki so ga vzeli iz vaške kapele »in jo vso zadelali s pelargonijami, asparagi in velikimi rdečimi nageljni, ki jih je znala iz papirja tako umetelno delati samo Marička«. Glavni junakinji povesti Štefi, ki ji je pripadla čast, da bo v vaški procesiji nosila Marijo, se iskrijo oči: »Dekletovo dušo so polnila čustva božjih

²⁸ France Kunstelj, »Košakova Štefa. Odlomek«, v: *Zbornik zimske pomoči 1944, op. cit.*, str. 162–164.

skrivnosti, Marija je stopila iz daljnih nebeških dvorov na zemljo in bila blizu kot še nikoli.«²⁹ Kič na tej točki doseže vrhunec. Cevc je na analognem mestu po sili vpeljal divjanje narave – poseg, s katerim je fabulo vrnil tja, kjer jo je začel, h kruhu, Kunstelj pa idilo preseka s pomenljivim vprašanjem: »Pa je bila tega vredna?« Takoj po tem vprašanju na kratko oriše Štefine dileme in ta oris ne dopušča dvoma, da gre za dvom; zastavljeno vprašanje je tako preveč, toda nikakor odveč. Gre za posebno obliko vprašanja – vprašanja, ki ne zahteva odgovora; še več, zdi se, da je tukaj samo zato, da bi že vnaprej blokiral sleherno možnost (pre)hitrega pozitivnega ali negativnega odgovora. Pritrdilni odgovor, denimo, bi lahko dejansko pomenil samo dvoje: bodisi konec fabule, bodisi izčrpavanje z opisovanjem prelepih motivov iz veselega življenja mlatilcev, pastirjev in oračev, vse do sladkega konca, pomenil bi hiperinflacijo kiča. Negativni odgovor bi najverjetneje že na začetku postregel z moralno oceno Štefine umazane skrivnosti, akterji pa bi jo morali samo še razkrinkati; povedano drugače: fabula bi se končala tam, kjer se je pravzaprav začela. Kunstelj se za tak korak seveda ni odločil; namesto tega je pustil vprašanje odprto. Dejansko sta zaplet in razplet fabule strukturirana skozi odgovarjanje dveh ključnih akterjev na to vprašanje: Štefe in njene nasprotnice Kodeljaške. Nadvse banalno, vsaj na videz, vendar si je avtor s tem zagotovil nadzor nad elementi kiča, ki bi mu v primeru nedvoumnega odgovora – ali pa kakšnega cenenega nadomestka, bržkone požrli celotno fabulo. Kunstelj namesto odgovora vpelje razkritje, nekaj, za kar se vsaj na tem mestu zdi, da je spretno skrito pod gomilo osladnih podeželskih motivov: Štefa pričakuje otroka, in na tej točki se še zdi, da tega nihče ne ve, niti njen partner ne (Frenk), ki ga je nazadnje videla na Martinovo nedeljo. Pričakovanje nezakonskega otroka in bodoča pankrtska mati sta sramota za vso družino, ki ji je pripadla čast, da pod svojo streho varuje

²⁹ *Op. cit.*, str. 162.

Marijo. Toda takoj zatem spet pride opis vaše idile, ki nekako potegne črto pred uvodno razgrnitvijo fabulativnega motiva – problema: »Lepa zarja je ugašala za Planino. Nad vas je že legel spokojen večer. Košakova hiša se je polnila. Vse bi rado prišlo, staro in mlado. Pa nocoj še ne. [...]« Lepota narave, kmečka tihožitja in harmonija med ljudmi: »[...] Jutri bo vse še lepše.« Pa ne bo! Štefina skrivnost bo razkrila, da je idila med ljudmi navidezna. Stvari niso take, kot se zdijo, in Kunstelj to z vso brutalnostjo tudi pokaže. Vse to nas spominja na strukturo klasične detektivke: idilično podeželje, sterilna materialna kultura podeželskega plemstva ali buržoazije; zdi se, da jima red in čistoča njihovih stvari pa do potankosti urejena razmerja med ljudmi zagotavljajo podobno zadovoljstvo kot hribovcem utečeni rituali ljudske pobožnosti. Res je: Agatha Christie je v svojih štorijah večinoma popisovala druge razrede kot France Kunstelj; pri njem gre za kmete, ki jih bolj kot kaj drugega delijo generacijske in spolne razlike, pri njej pa bolj ali manj za plemstvo, buržoazijo in (lumpen)proletariat. Toda ta očitna razlika v našem primeru ni bistvena; obema je skupno to, da dinamično štorije odločilno zaznamuje varljivost reda stvari in ljudi. Na koncu se izkaže, da je ta red drugačen, kot se sprva zdi. Bolj kot razlika v razredih kot junakih štorije, je bistvena razlika v redu strukture uvoda – zapleta – razpleta. Pri Agathi Christie je v uvodu dogodek, ki brutalno pretrese dolgočasno vsakdanjost družbenega ambienta, navadno umor, potem sledi preiskava tega umora, ogled kraja zločina, razgovori z akterji pa pregledovanje tudi najbolj obskurnih predmetov in potem finalno soočenje: (Poirotova) vaja v logičnem sklepanju, kjer se razkrije storilca/storilko. Pri Kunstlju pa ni tako; v resnici Štefina nosečnost ni tisto, kar bi na koncu bilo treba razkrinkati, ni bistvena. Kot že rečeno: to nam razkrije na začetku avtor sam in je zelo pomembno, saj je prav to pogoj za fabulativno dinamično, ki omogoča nadaljnje zaplete in nepredvidljive izide. Dejansko se izkaže, da gre za spopad dveh akterk, Štefe in njene nevoščljive konkurentke Kodeljaške, za to, kdo

bo nosil Marijo; gre torej za predmet – statusni simbol. Pojdimo po vrsti. Kmečka izba je napolnjena; ljudje pojejo, Štefina mati je ponosna na pohvale, kako lepo so uredili hišo, Štefo pa razjeda dvom, ko opazi, da jo Kodeljaška prebada s pomenljivimi pogledi. Slednjič pade v histerijo (»Marija, ti me moraš rešiti«), besede pa se ji vse bolj zatikajo. Kodeljaška med tem zašepeta sosedu na uho: »Kaj ti nisem pravila, da jo bo prišlo. Tudi mene bi, če bi bila na njem.«³⁰ Štefa joka. Nekdo zapoje: »Gospod usmili se!« Štefa v tistem dvigne Marijo, toda v trenutku ji zmanjka tal pod nogami; Marija pade na tla. Za trenutek – vendar res zgolj za trenutek – je v izbi obsedno stanje. Kriki. »Marijo je vrgla,« gre od ust do ust. Kodeljaška: »Saj sem pravila! Kaj pa taki dajete, da bi nosila – sramota!« Štefina mati se dela, da ne ve, za kaj gre. Ljudje tega ne komentirajo, celo ne potem, ko Kodeljaška pristavi »Dosti slaba mati, da še zdaj ne spredvidi otroka«, pograbi kip in ukaže: »Tak pojdite v procesijo, mar bomo Marijo kar tulele pustili, v tej sramoti!« Ljudje stopijo v mrzlo noč, v spopad ne posežejo, niti ne komentirajo. Izid boja za predmet (Marijo) na koncu ne prinese restavracije izhodiščne idile (kot se to zgodi pri Agathi Christie), temveč prej napoveduje nadaljnje zaplete: »Kodeljaška je objemala z obema rokama Marijo in glasno molila češčenamarije s pristavkom: ki si ga Devica od Svetega Duha spočela, pri tem pa venomer mislila na Štefo in tistega Frenka.«³¹

Marija je torej padla na tla; ritual je sprva spodletel, vendar nič za to: nazadnje vsi delujejo tako, kakor da se ni nič zgodilo – molče grejo v procesiji. Spremenile so se le vloge in razmerje moči med dvema ključnima akterkama, Štefo in Kodeljaško, nemara celo med njunima družinama. Marija je v teh bojih uporabna reč; njena funkcija se iz predmeta oboževanja, mistike (»Marija je stopila iz daljnih nebeških dvorov na zemljo in bila blizu kot še nikoli.«) in hrepenenja na začetku fabu-

³⁰ *Op. cit.*, str. 163.

³¹ *Op. cit.*, str. 164.

le, ki ustvarja videz harmonične skupnosti, prelevi v goli instrument. Popolnost rituala gol ali dol: *the show must go on*.

Za Kunstljev ideološki projekt bi bilo mogoče reči, da je v dinamičnem razcepu med varljivim videzom in resničnostjo; med lepoto reči – materialnih evidenc – in resnico, ki je po katoliški doktrini (teologiji) vselej merljiva skozi razdaljo med človekom in transcendentnim (Bogom). Gre za razdaljo, ki ji krščanstvo pravi greh. V svoji kritiki (dialektičnega) materializma je teolog dr. Janez Janžekovič lepoto prevare materialnega, »tvarnega« sveta, denimo, opisal takole:

Za preprostega človeka – in v takih vprašanih so izobraženi ljudje včasih še bolj preprosti kakor neuki – je izkustveni tvorni svet tako v ospredju, da se na onega drugega, duhovnega le redko spomni: morda samo v cerkvi, v veliki nesreči, vpričo smrti. Pa saj ni čudno. Tvarni svet se nam kaže tako bogat, sočen, polnokrven, duhovni svet pa ves zabrisan, presojen, kakor tkan iz sanj. V tvarnem svetu živimo, ga tipamo in gledamo, duhovni svet pa nam učeni ljudje mukoma dokazujejo. Tvarni svet nas vabi ali napada, nas bije v obraz ali boža, duhovni svet pa je mavrica, ki se nam izmika, da ji komaj sledi naša misel.³²

Izid bojev med ljudmi za materialne stvari nikakor ni harmonija, vselej nekaj preostane; ta preostanek – nekaj kar »se nam izmika« –, je transcendenčne narave. Povedano drugače: vprašanje »Pa je bila tega vredna?« mora ostati brez odgovora; ta nedorečenost gibljivosti (materialnih) stvari nikakor ne zastavi. V fabuli nedorečenost obljublja nadaljevanja in nove zaplete. Pri Kunstljevem ideološkem projektu gre za katoliško strategijo soočanja z modernizacijo/sekularizacijo.

Kociperjev odlomek iz povesti »Starca«³³ se zdi v primerja-

³² Janez Janžekovič, »Materializem v luči spoznavoslovja«, v: *Zbornik Zimske pomoči 1944, op. cit.*, str. 499.

³³ Stanko Kociper, »Starca. Odlomek«, v: *Zbornik Zimske pomoči 1944, op. cit.*, str. 187–192.

vi s Cevčevo in Kunstljevo fabulativno dinamiko najbolj negiben. Ostareli par v Slovenskih goricah, ki praznuje zlato poroko. Lujz in Mica Miško. Junak in junakinja živita v vasi Mali Brebovnik, vendar je prostor same fabule dejansko širši, ne gre samo za vas ali kakršno koli drugo administrativno enoto, temveč ga že na začetku zamejijo zvoki cerkvenih zvonov iz Svetinj, Jeruzalema in Miklavža, potem glasovi narave – zlasti petje čričkov in šumenje dreves, otroški jok, ki prihaja iznad zidanice, in ne nazadnje tudi barve okoliških gričkov.

Najprej so se oglasili zvonovi pri Svetinjah. [...] Potem so zaplali preko vrhov odmevi miklavških zvonov, ki imajo kot orgle ubrane glasove, da sta Miška postala še bolj zbrana. 'Češčena bodi Marija...' Ko pa se je tudi pri Jeruzalemu obesil na vože stari Zdravec, je zvonček kar zavriskal v lini in kot zvonki smeh je trepetalo prek goric. Pri odprtih oknih je prinašalo jeruzalemsko zvenenje pozdrave Žalostne Matere v hiše, da jih je napolnilo v drhtečo tolažbo. 'Češčena si, Marija,' je momljalo iz vseh kuč po vrhah in kmetij po grabah. Vpilo je, kot da pojejo večerno molitev, kadar se zasmeje jeruzalemski zvonček. [...] Brebovnik je bil ves v zlatu, ki je ležalo na goricah, da so se barve tako mogočno prelivale kot v sanjah. Listje je odmiralo in se prelivalo od medlozelene do vijoličaste barve.³⁴

V mejah teh zvokov, šumov in barv starca obujata nekatere spomine, zlasti spomine na svojo poroko, obiščeta cerkev, kjer se šaljive in tudi nekoliko spolzke podrobnosti tistega daljnega veselega dne, hkrati s sodobnimi fantazijami, umaknejo resnobi molitve: »Tako živo sta čutila ta pobožni trenutek, veličino doma in dobre zemlje, da sta oba drhtela; tudi šegavi Lujz.« Harmonijo med podobami in zvoki okolice in dvema zakoncema pa neprestano sekajo misli na njune otroke, »ki jih je zla usoda razpodila po svetu«. Lujz Miško pomisli: »Nikjer ni svet tako lep ... – Jezus, pripelji otroke domov!« Dom in svet. Ob neposredno zaznavni okolici (doma) je torej ves čas navzo-

³⁴ *Op. cit.*, str. 187 in 191.

ča razsežnost *nečesa* (sveta), kar je zaznavno oziroma zamisljivo samo skozi vrzel v vidnem, slišnem in čutnem (domu). Ta vrzel je odsotnost otrok. Avtor nam ne postreže z nobenimi podrobnostmi; ne izvemo, koliko jih je (vsaj v tem odlomku ne), katerega spola so, po kakšnih opravkih se mudijo itn. So zgolj otroci in onadva sta predvsem starša v izpraznjenem domu, ki v nasprotju s Cevcem in Kunstljem očitno presega kmečko hišo: »Dala sva sad. Sedaj pa sva sama. Gorice bodo tudi dale svoj sad in potem bodo same ...« zamišljeno reče Lujz Miško.³⁵

Morda se zdi, da je Kociperjeva estetika v primerjavi s Cevcem in Kunstljem, najbližje nacionalsocialistični. Kociperjevo delo slovenska literarna veda uvršča v konservativnejšo smer žanra kmečke povesti (oziroma domačijske povesti); žanra, ki je v času fašizma in nacionalsocializma v nekaterih primerih prešel v t. i. *Blut und Boden Literatur*.³⁶ Kociper izrecno govori o domu in ne domovini naciji, iz česar je mogoče zlahka izpeljati aluzijo na bistveni element nacionalsocialistične ideologije o *Volksgemeinschaft*, t. j., entiteti, sestavljeni iz manjših skupnosti, ki so primarne, predvsem pa krvno čistejše od modernih državnih in narodnih tvorb. In nadalje: cerkve so pri Kociperju bolj kot institucije katoliškega občestva zamejltvene markacije posamezne skupnosti. Taka aluzija je vabljiva še posebej v luči drugih Kociperjevih medvojnih tekstov, zlasti propagandnih pisarij, ki temeljijo na odkritem rasizmu in antisemitizmu – na predstavi o judovskem boljševizmu, viziji združitve vseh belih narodov proti boljševizmu itn.³⁷

³⁵ *Op. cit.*, str. 188.

³⁶ Miran Hladnik, *Slovenska kmečka povest*. Dostopno na: <http://lit.ijs.si/skp1.html> (dostop: 18. 8. 2009).

³⁷ *Cf.*, npr.: dr. Stanko Kociper, »Največji sovražnik Evrope in našega naroda komunizem«, AS 1902 Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, t. e. 23, mapa III, Razni referati, poročila domobrancev (1943–1945) in četnikov 1944.

No, Kociperju »manjka« bistvena razsežnost, ki bi ga v danem tekstu približala nacionalsocializmu, namreč dinamični element heroičnosti³⁸ male skupnosti in njenih pripadnikov, ki čistost svojega življenja dokazujejo z ekspanzionizmom, zlasti pa z žrtvovanjem v okviru skupnosti vseh skupnosti – pri nacističnih Germanih. Res je, da nacionalsocialistična estetika ne skopari s kičastimi motivi narave, njenih lepote itn., vendar je ta lepota praviloma zvezana s krutostjo, ki zahteva heroizem žrtvovanja, natančneje: pripravljenost na žrtvovanje (na primer, literarne, slikarske in kiparske reprodukcije sag o Siegfriedu in Parsifalu). Tudi pri Kociperju obstaja zveza med lepoto in krutostjo: prečudovita narava, katere življenje se ujema z življenjem ljudi na eni strani, na drugi pa dati in izgubiti sad; izguba pri ljudeh kot stvar krute, »zle usode«, pri nara- vi pa kot stvar cikličnosti njenega sezonskega spreminjanja, na katero ni mogoče vplivati. Pri Kociperju je ta kruta, zla usoda povezana z jadikovanjem, celo s strahom in negotovostjo in nazadnje z upanjem na obnovo popolne idile: ponovna zdru- žitev staršev in otrok (= popolna družina). Pri nacionalsocia-

³⁸ Heroične naracije, v katerih je mogoče najti motive vitezov, roparjev, divjakov in celo pošasti, so bile sicer sestavni del proizvodov domobranskega propagandnega aparata, npr.: »Naša slovenska zemlja je v teh dneh v istem stanju kot so bile [...] [nečitljivo, op. L. C.] dežele pred stoletji. Naši gozdovi so polni roparjev, ki v znamenju srpa in kladiva rušijo in požigajo slovenske vasi, mučijo in morijo slovenske može, žene in otroke. Imeli pa smo plemstvo po srcu in iz tega plemstva so v časih sile in stiske že pred stoletji vstajali slovenski vitezi, ki so branili slovenski narod pred napadalci. Niso se branili na močno utrjenih gradovih: izza nizkega obzidja okrog cerkva so odbijali nava- le divjakov z vzhoda in dasi niso postali vitezi po slovenskem obredu, so s svojo junaško smrtjo izrekli na najbolj prepričljiv način svojo viteško obljubo. Današnji čas je pokazal, da plemstvo srca med slovenskim narodom ni umrlo. Proti rudeči pošasti so iz krvi, ki je oblila slovensko zemljo, vstali novi slo- venski vitezi – slovenski domobranci.« AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine, Domobranec – slovenski vitez, v: Moralni pouk, str. 1, t. e. 23, mapa III, Razni referati, poročila domobrancev (1943–1945) in četnikov 1944.

lizmu in fašizmu pa usoda, nasprotno, navadno generira heroično zgodbo, sago, polno razburljivih zapletov. Pri nacizmu in fašizmu je zunanji svet sicer nekaj sovražnega, toda hkrati tudi nekaj, s čimer se je nujno treba bojevati, ga premagati in končno tudi zavojevati; svet vsekakor ni nekaj, kar zbuja pesimizem, niti strah, pred katerim bi se bilo treba umikati. Nasprotno: kot primer lahko navedemo znano nacistično koračnico, himno organizacije Reichsarbeitsdienst, ki jo je z naslovom »Es zittern die morschen Knochen« (Tresejo se trhle kosti) napisal Hans Baumann leta 1932:

1. Es zittern die morschen Knochen
Der Welt vor dem roten Krieg,
Wir haben den Schrecken gebrochen,
Für uns war's ein großer Sieg.

Refren

Wir werden weiter marschieren
Wenn alles in Scherben fällt,
Denn heute *da hört* uns Deutschland
Und morgen die ganze Welt.

2. Und liegt vom Kampfe in Trümmern
Die ganze Welt zuhauf,
Das soll uns den Teufel kümmern,
Wir bauen sie wieder auf.

(Refren)

3. Und mögen die Alten auch schelten,
So laßt sie nur toben und schrei'n,
Und stemmen sich gegen uns Welten,
Wir werden doch Sieger sein.

(Refren)

4. Sie wollen das Lied nicht begreifen,
Sie denken an Knechtschaft und Krieg
Derweil unsere Äcker reifen,
Du Fahne der Freiheit, flieg!

Wir werden weiter marschieren,
Wenn alles in Scherben fällt;
Die Freiheit stand auf in Deutschland
Und morgen gehört ihr die Welt.³⁹

Če povzamemo: pri nacizmu je krutost zvezana s heroizmom, pri Kociperju pa se izide v upanju. V »Starcih« se motivi lepote doma/narave in motivi izgube (odsotnosti) otrok neprestano izmenjujejo, natančneje: izčrpujejo v neskončnem ponavljanju. V celi povesti in v objavljenem odlomku, ki ga moremo in moramo spričo njegove umeščenosti v *Zbornik* – tako kot pri Kunstlju – analizirati kot samostojno in sklenjeno celoto, dejansko ni niti enega zapleta; celo manj: ko se zdi, da je tesnoba o negotovi usodi otrok na vrhuncu, se fabula dejansko povrne k svojemu začetku, k izhodiščni harmoniji:

Lujz Miško pa je stekel ven. Zajel je v pest prsti in jo prinesel v hišo. Poleg pogače jo je stresel na mizo. »Duhaš, Holapek? Duhaš, kako sedaj vsa hiša diši po zemlji? Saj res; saj ne more biti drugače. Vrnejo se!« Potem je pograbil Mico okoli pasu in jo zavrtel, da je z janko opletala po pohištvu in dvigala prah.⁴⁰

Napetost med domom in svetom pomiri upanje: izbris sveta in prevlada doma, to se pravi, prevlada kičastih elementov in konec tesnobe, do česar v resnici pride na povsem nepojasnen

³⁹ »1. Tresejo se trhle kosti/ vsega sveta od krvave vojne./ mi smo strah premagali./ za nas je to bila velika zmaga./ *Refren*: Korakali bomo naprej./ ko vse naokrog v razbitinah leži, / danes nas sliši Nemčija./ jutri nas sliši cel svet./ 2. Po boju v razvalinah leži/ na kupu cel svet,/ a nam ni mar./ zgradili ga bomo znova./ *(Refren)* 3. Naj le tresejo se starci./ le naj vreščijo in norijo./ naj le nastopajo proti našemu svetu./ zmagovalci na koncu bomo mi./ *(Refren)* 4. Oni te pesmi nočejo razumeti./ premišlujejo o hlapčevstvu in vojni./ medtem pa naša polja dozorevajo./ zastava svobode naj poleti!// Korakali bomo naprej./ ko vse naokrog v razbitinah leži./ svoboda je v Nemčiji./ jutri pa je njen še cel svet.« Vir: <http://ingeb.org/Lieder/eszitter.html> (dostop: 16. 8. 2009, dobesedni prev. iz nem. jezika je moj).

⁴⁰ Kociper, »Starca«, str. 192.

način. Minimalna razlika (tesnoba zaradi usode otrok) med naravo in ljudmi, torej tudi med ljudmi in stvarmi, ki je vsaj deloma določala pripoved, je odpravljena:

Oba sta se smejala. Zrla sta si v oči, si mežikala in bila s petami ob tla: »Pridejo!« »Pridejo!« Holapek pa je igral tako poskočno, da so vrhovljanci stopali na pragove in se čudili. Še klopotci so se ustavili. In ptiči v sadovnjaku se tudi niso upali kosati s Holapekovimi harmonikami, ki so pele pesem upanja ...⁴¹

Ljudje (razigrani par, harmonikar, sosedje), reči (klopotec) in živali (ptiči) se nenadoma zlijejo v nerazločljivo celoto.

Kociperjev ideološki projekt v povesti »Starca« je v napetosti med domom in svetom; kaže se kot zavračanje sebičnosti meščanske individualnosti, pravzaprav meščanske družine, t. j., moderne razvezanosti človeka od zemlje, kakor tudi poza-be duhovne in kulturne tradicije.

Zbornik Zimske pomoči 1944

Kaj je skupnega Cevcu, Kunstlju in Kociperju? Kar zadeva njihove ideološke projekte, bi lahko na grobo dejali, da dinamiko njihovih del odločilno zaznamuje dilema razmerja med domom in svetom. Obstaja pa še ena skupna značilnost, ki je nemara tako zelo banalna in očitna, da jo komajda opazimo: kar zadeva vsebino, teme, dogajanja, motive, vsi trije teksti nimajo, strogo rečeno, nobene zveze z vojno. Natančneje: zveza z vojno je pri teh tekstih (raz)vidna šele iz razmerja z ideološkim projektom *Zbornika*, v katerem so bili objavljeni.

Zbornik Zimske pomoči 1944 je izdala Zimska pomoč, urad pri šefu pokrajinske uprave v Ljubljani. Šef pokrajinske uprave (*Prezident*) je bil takrat general Leon Rupnik; na to mesto ga je imenoval dr. Rainer, vodja operativne cone Jadransko pri-

⁴¹ *Ibid.*

morje, kamor je po kapitulaciji Italije pripadla Ljubljanska pokrajina. Urad je bil ustanovljen novembra 1943 in se je ukvarjal z razdeljevanjem pomoči v vojni prizadetim posameznikom in družinam, najpogosteje beguncem z ozemelj, ki so jih nadzorovali partizani. Publikacija je bila izdana za bibliofilsko tombolo, katere izkupiček je bil namenjen za dobrodelne namene.

Uredniki Narte Velikonja, Božidar Borko, Tine Debeljak in Zorko Simčič v uvodnih besedah namen *Zbornika* opredeljujejo takole:

Kakršne koli so že vnanje razmere, zaveden kulturni delavec ostaja, kolikor je v njegovih močeh, na svojem mestu in skuša v danih mejah nadaljevati svoje delo, ohraniti kontinuiteto s preteklostjo, pomnoževati narodu tudi v njegovih težkih dneh duhovne vrednote. Tako predstavljajo konstruktivno usmerjeni kulturni delavci s svojimi stvaritvami in raziskovanji duha svojega naroda, njegov pomen in njegovo pravico do življenja.

V tem smislu je pričujoči *Zbornik* očitno dokument pozitivnega, od agitatoričnih gesel za kulturni molk navdušujočih se ljudi neskajjenega razmerja naših pisateljev in znanstvenikov do slovenske kulture in njenih potreb v letih zgodovinskih prelomov.⁴²

Pomen literarnih prispevkov *Zbornika* je v samostojnem besedilu podrobneje pojasnil dr. Tine Debeljak, takrat tudi urednik revije *Dom in svet* in kulturne rubrike v časopisu *Slovenec*:

Toda ni vedno tvorna samo naprednost in »modernost za vsako ceno«, temveč tudi *tradicija* duha, to je - življenje naroda. To vidimo danes, ko smo odrezani od tujega sveta in tujih vplivov ter smo bolj kot kdaj koli navezani sami nase. Po nujnosti razmer smo bili prisiljeni seči po domačih motivih in problemih, postaviti se na stališče realističnega kolektivnega *domačijstva*, ki smo ga s takim prezirom zapuščali že od subjektivistične Moderne konec stoletja. (Poudarki so avtorjevi, op. L. C.)⁴³

⁴² *Zbornik Zimske pomoči 1944*, str. 5-6.

⁴³ Tine Debeljak, »Duh medvojne književnosti«, v: *Zbornik Zimske pomoči 1944*, op. cit., str. 260-261.

Leta zgodovinskih prelomov. Toda – kaj se prelamlja? Spomnimo se pisanja slovenskih meščanskih časopisov ob okupaciji! Uredniki tega niso povedali leta 1941 in nam o tem nič ne povedo niti tri leta pozneje. Po Debeljaku se prelom dogaja kvečjemu v polju besedne umetnosti:

Čudno: v času največje medsebojne morije v imenu plemenskega in socialnega razrednega sovraštva se ustvarja pri nas književnost s poudarkom ljubezni do življenja, do življenjske lepote in dobrote, do narave in zemlje, do moralnih in religioznih vrednot. Ta optimizem že prehaja v vidno tendenco; kakor je prej pesimizem nasilno maličil našega človeka v slabšega, kakor je, tako ga sedanja idiličnost kaže boljšega, kakor ga stvarnost potrjuje. Vsekakor pa je ta idealizacija razumljiva ne kot povrnitev nazaj v nazadnjaštvo konservativnosti, temveč kot moderna revolucionarna prvina, kot rešitev iz težav našega časa, ki proti razkrajanju človeške in slovenske skupnosti pa moralnega individualizma zopet hoče zidati na temelju žlahtne podobe slovenskega človeka, njegove privezanosti na domačo moralno in religiozno tradicijo ter ni nedovzetna za poudarek narodne koristnosti. (Poudarki so avtorjevi, op. L. C.)⁴⁴

Na eni strani torej nacifašizem in komunizem; spopad na življenje in smrt – nasilje *par excellence* –, na drugi strani pa (slovenska) kultura, ki posebej z besedno umetnostjo dokazuje pravico slovenskega naroda do obstoja. Znanstveniki in umetniki so definirani kot kulturni delavci. Tako kultura dejansko zaobjema vse: od znanosti, filozofije, umetnosti, ljudske pobožnosti, do organizirane religije; še več: zajema celo zemljo. Kultura tu dosledno izključuje samo eno: politiko. Natančneje: ni govora, denimo, o politizaciji umetnosti – kot projekta avantgard, ki svoj projekt vežejo na emancipatorični politični revolucionarni projekt –, niti o estetizaciji politike – nacifašističnega »opernega« spektakla na velikih shodih; strogo rečeno: gre za nadomestitev politike s kulturo. Namesto preloma v politiki, prelom v umetnosti-kulturi sami, ki se opre

⁴⁴ Op. cit., str. 262.

na preseženo tradicijo, ki ji v narodotvorne namene doda optimistično vsebino, in zato po Debeljaku postane »revolucionarna« in »moderna«; namesto narodnega predstavnštva (denimo, kakšnega Zbora odposlancev slovenskega naroda), predstavnštvo duha naroda. Uredniki *Zbornika* so bili dosledni v tem, kako so zastavili funkcijo kulture; partizanskega gibanja so se namreč v uvodnih besedah dotaknili samo posredno, preko kritike kulturnega molka, ki ga je razglasila OF.

Ideološki projekt urednikov *Zbornika*, posebej dr. Tineta Debeljaka, bi potemtakem lahko opredelili kot ambicijo po izoblikovanju kulture kot posebne legalne platforme, ki bi v razmerah okupacije zagotovila idejno hegemonijo slovenski kontrarevoluciji, ki je bila v tistem času, bolj kot kadar koli prej, neenotna – tako taktično, idejno kot tudi organizacijsko. Slovenska kontrarevolucija je bila razcepljena na pollegalni Protikomunistični odbor (jeseni 1943, pobudnik za nastanek Slovenskega domobranstva); Narodni odbor za Slovenijo (nekakšen nadomestek za Slovensko zavezo, ki je po kapitulacije Italije praktično prenehala delovati, v njem pa so ob liberalcih in enem socialistu prednjačili predvsem bivši politiki SLS; odbor se je formiral med junijem in oktobrom 1944);⁴⁵ Rupnikovo pokrajinsko upravo; domobranstvo, ki mu nemški policijski stroj ni puščal prostih rok niti pri propagandni dejavnosti (junija 1944 je bilo veliko lokalnih domobranskih listov kratko malo ukinjenih,⁴⁶ poleg tega so domobranstvo pestila huda notranja trenja, zlasti med ultradesničarskimi Mladci, sledniki E. Tomca, in zmernejšimi Stražarji, sledniki L. Ehrlicha, in liberalci,⁴⁷ med decembrom 1944 in januarjem 1945 pa so predvsem častniški kader oslabile nemške aretaci-

⁴⁵ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, op. cit., str. 761–763.

⁴⁶ Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Slovenska matica, Ljubljana, 2003, str. 333–342.

⁴⁷ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1973, str. 252.

je⁴⁸); (slovenske) četnike; ljoticévece; Črno roko; Slovensko legijo; več popolnoma marginalnih meščanskih in sredinskih ilegalnih listov (med aprilom 1944 in januarjem 1945 je nemški aparat aretiral več ko 150 osebnosti iz tega kroga⁴⁹); angleške špijone; krog kaplana Glavača, ki je v *Slovincu* prispeval največ žolčnih antikomunističnih prispevkov in žaljivk, namenjenih neopredeljeni inteligenci ali tisti, ki ni kooperirala z belogardizmom. Trajni dosežek tega kroga je izum izraza »oprezna rit« (OR), s katerim so sramotili »sredince«, ki ga je celo v uradnih dokumentih uporabljala tudi ljudska oblast še dolgo po vojni; in seveda kler ljubljanske škofije z Rožmanom na čelu.

Redakcija je po Debeljakovih besedah svoje delo končevala junija 1944 in dogodki so takrat potekali s silovito naglico: Tito in Šubašič sta podpisala sporazum, vodstvo osvobodilnega gibanja je domobrancem ponudilo zadnjo možnost za prestop, rdeča armada se je nevarno približevala Beogradu, zavezniki so se izkrkali v Normandiji in Pariz je bil osvobojen. Kontrarevoluciji zares ni šlo dobro; propadli so vsi poskusi, da bi uničili slovensko osvobodilno gibanje, čeprav je OF v Ljubljani utrpela hude izgube in čeprav je partizanska vojska na Notranjskem doživela nekaj drznih udarcev, ki jih je izvedel 2. domobranski udarni bataljon pod vodstvom Vuka Rupnika.⁵⁰ Slovenske partizanske enote (POS), takrat že združene v dva korpusa, so vse bolj postajale redna vojska in izvajale mobilizacijo; razraščanje institucij ljudske oblasti, od volitev v ljudske odbore, tiskanja denarja in uradnega lista, šolstva, morja najrazličnejših revij, časopisov in drugih publikacij, ločenega sodstva od (partizanske) vojske do ustanovitve Znanstvenega instituta pri SNOS-u v Črnomlju. Politična kriza med ustanov-

⁴⁸ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, op. cit., str. 258.

⁴⁹ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995, str. 325–326.

⁵⁰ Metod Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, IV, op. cit., str. 294–301.

nimi skupinami OF, ki je dosegla vrhunec jeseni 1942, ko je razcep postajal povsem realen scenarij, je bila uspešno razrešena že s t. i. Dolomitsko izjavo spomladi 1943; od takrat politična enotnost gibanja ni bila nikoli več resno ogrožena. Na ozemlju nekdanje Dravske banovine in delu Julijske krajine v kraljevini Italiji, ki ga je okupiral nemški vojaški in policijski stroj, je *de facto*, čeravno še ne *de iure*, že obstajala nova država – Slovenija. Ključno vprašanje za vodstvo osvobodilnega gibanja v začetku leta 1945 je bilo, kako onemogočiti, da ne bi umikajoče nemške in kvizlinške formacije z Balkana in vzhoda, ki so se umikale pred jugoslovansko in rdečo armado, zaradi svoje mnogoštevilnosti zmlele POS, in zavarovati zahodne meje (osvoboditev Trsta).

V slovenski kontrarevoluciji pa so na drugi strani obstajali zelo različni politični programi – od ideje o ustanovitvi nekakšne srednjeevropske katoliške federacije, kneževine Slovenije, obnove kraljevine Jugoslavije, pa do nove združene Evrope pod hegemonijo velike Nemčije, ki bi bila obrambna linija pred »azijatskim boljševismom«. Nekaj je bilo treba storiti. Slovenska kontrarevolucija, razen izjemno šibkih pollegalnih in ilegalnih zarotniških organizacij, nekaj četnikov, ljubljanske škofije, morda tudi Črne roke, ni imela na voljo prav nobenega represivnega oziroma ideološkega aparata, ki bi bil neodvisen od nemških okupacijskih aparatov, kaj šele, da bi imela enotno platformo, ki bi lahko ponudila resno in učinkovito alternativo Sloveniji, takrat že (še) »Državi v državi«. (Ozemlje poznejše Republike Slovenije ni bilo nikoli formalno priključeno nemškemu *Reichu*; Primorska in Ljubljanska pokrajina sta še vedno formalno pripadali Italiji oziroma takrat na novo ustanovljeni Mussolinijevi Socialni republiki Italiji, Prekmurje in Medžimurje pa sta bili formalno priključeni Madžarski.⁵¹) Povedano drugače: vojaški in/ali »direktni« propagandni spo-

⁵¹ Neven Borak, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, op. cit., str. 581–586 in 691–696.

pad s partizani (POS in SNOS) je bil vselej že tudi soočenje z njihovo emancipatorično politiko, akt, v katerem je »država v državi« postala vidna. V teh scenarijih se je na drugi strani vselej pokazala imperialistična politika nemškega policijskega in vojaškega aparata, *države* (razpadajočega imperija) nemškega rajha, kar pa je imelo to nadležno lastnost, da se je s tem afirmiral tudi sam vrh domobranskega establišmenta – krog generala Rupnika, od katerega pa se je velik del klerikalnega tabora želel distancirati, čeprav ga je hkrati nujno potreboval; načrt o vzpostavitvi Slovenske narodne vojske iz domobrancev in Narodnega odbora za Slovenijo (nekomunistične vlade, ki bi s pomočjo Angloameričanov po idealnem scenariju prevzela oblast) je potekal v tajnosti, mimo Rupnikovih načrtov. Kako jalovi so bili ti načrti, priča to, da so domobranski častniki šele v taborišču Vetrinje na avstrijskem Koroškem izvedeli za »obstoj« Slovenske narodne vojske, kjer so tudi podpisovali pristopno izjavo, tik preden so jih Angleži izročili Jugoslaviji ...⁵²

Zdi se, da je Debeljakov ideološki projekt v svoji absolutni pretencioznosti meril na nekakšno tretjo pot. (In zato ni čudno, da je bil *Zbornik Zimske pomoči 1944* prva in zadnja oprijemljiva sled takega »načrta«.)

»Kultura« je bila nemara edino področje, ki je preostalo kontrarevoluciji in je vsaj potencialno ponujalo možnost za njeno poenotenje. Širok diapazon prispevkov, ki jih najdemo v *Zborniku* – denimo, odlomek iz Mrakove drame »Konec tragedije Rdeči Logan«, ki si ga zlahka lahko predstavljamo celo na straneh *Slovenskega zbornika 1942* (ali *1945*), kaže, da se je nemški policijski cenzorski stroj takrat za to področje bistveno manj zanimal (v nasprotju z njegovo dejavnostjo na Štajerskem leta 1941!) kakor za produkcijo vojaških propagandnih publikacij in dnevnoinformativnega tiska. Hkrati je nemški policijski cenzorski stroj zagotavljal, da določeni literarni in

⁵² Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, op. cit. str. 465.

znanstveni dosežki niti teoretično niso mogli priti v izbor za pripravo zbornika. Tole se nemara sliši banalno; toda to je dr. Debeljaku omogočilo, da je s kritiko kulturnega molka OF vso znanstveno in umetniško produkcijo osvobodilnega gibanja dejansko – na nivoju geste *Zbornika* samega – odpravil kot nekulturo! Glede na svoj ideološki projekt jo je lahko mislil kot čisto zunanost. Še več: nove pojave v slovenski kulturi je lahko pripisal izolaciji od zunanjega sveta! Povedano drugače: osvobodilno gibanje, s katerim ni bilo (oziroma ni smelo biti!) stikov, pogajanj, literarnih diskusij itn., je s to gesto dejansko pripadlo zunanjemu svetu, kar popolnoma ustreza predstavi konservativnih katoliških intelektualcev in aktivistov Katoliške akcije iz predvojnega obdobja, ki so, denimo, imeli komunizem za tujo silo, ki od zunaj napada, zastruplja slovenskega človeka (narod). Toda kakšna je bila cena za to »uslugo«, ki jo je terjal nemški policijski cenzorski aparat, uslugo, za katero pravzaprav ni bilo treba prositi? Kajpak je od kolaboracionistov terjal lojalnost, to je, priznanje njegove oblasti – na primer, administrativno preureditev okupiranega teritorija, kar je avtomatično izključevalo pravico do modernega projekta nacionalne države. »Kultura« v ideološkemu projektu dr. Debeljaka dejansko nastopa kot ničelna institucija,⁵³ to se pravi, v resnici zaseda strukturno mesto, ki ga v moderni dobi zapolnjuje nacija. Toda moderni nacionalni projekt kulturi-umetnosti odreja avtonomen status; od tod tudi iluzija o neodvisnosti umetniške-kulturne produkcije od ideologije. (Nakazali smo že, da celo danes tista dela – tako umetniška kot znanstvena –, ki se jih prime konotacija ideologije in političnosti, kritika pogosto izbóči iz panteona umetnosti in znanosti.) Drži; v besedah urednikov, pri dr. Debeljaku in tudi mnogih drugih avtorjih ne manjka priseganja slovenstvu – slovenskemu narodu; vendar ne v pomenu nacije, kot so jo v svojih ideologijah mislili moder-

⁵³ Cf. Močnik: *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*, op. cit.

ni politični projekti, v smislu državne suverenosti, pač pa kot kulturne identitete, ki v prvi vrsti govori o domu, ne o državi. To se pravi: patriarhat proti moderni (buržoazni) emancipaciji. Lahko bi celo rekli, da je bila skrajna meja Debeljakovega ideološkega projekta buržoazna revolucija, medtem ko je osvobodilno gibanje in oboroženo ljudstvo v boju s kontrarevolucijo in nemško imperialno mašinerijo že bilo proletarsko revolucijo.

Urednikom *Zbornika* se je sicer posrečil »dosežek« brez primere; ne prej in ne pozneje niso v isti publikaciji skupaj nastopili tako različni avtorji; od Otona Župančiča do anonimnih mladeničev – učencev rajnega Ehrlicha in Tomca. Temu primerno varirajo tudi prispevki, od popolnoma »neaktualnega« spisa Franca Kotnika z naslovom »Bukovniški rokopisi Antikrista«, pa »O Škrobu različnih rastlin« Maksa Samca, do junaške pripovedne rekonstrukcije poslednjih trenutkov Franceta Balantiča, ki ga je domobrantska propaganda takrat izbrala za svojo ikono. Pesnik Balantič ima danes sicer status čiste žrtve (nekakšen domobrantski Kocbek ali Dušan Pirjevec); pravo jabolko v snegu – človek, ki je v viharju zgodovine ostajal zvest samemu sebi, svoji samotni, nad zgodovino plavajoči misli. Kako tudi ne; v njegovi prvovrstni poeziji ni nikjer mogoče najti sledu političnega angažmaja; razen če nadvse vulgarno rečemo, da so v njegovih krščanskih motivih sledi »klerofašizma«. Ljudje, ki se ga spominjajo osebno, navadno pripovedujejo, da je bil tih, menda celo nekoliko boječ itn. Poleg tega med služenjem pri vaških stražarjih in domobrantskih ni objavil niti ene same pesmi. Kot tak je nadvse primerno in korektno (nevtrarno!) izhodišče za sodobne naracije o drugi svetovni vojni na Slovenskem.⁵⁴ No, med vojno je Balantič posmrtno, s

⁵⁴ V slovenski literarni vedi se je tak pogled na Balantiča bolj ali manj ustalil že v začetku 70-ih let, cf. npr.: Smolej, *Zgodovina slovenskega slovstva*, VII, op. cit., str. 348–355.

pomočjo propagandnega aparata slovenske kontrarevolucije, postal pravi domobrantski Rambo:

»Do poslednje patrone!« je zarjul France bolj onim zunaj ko svojim. Potegnil je granato iz ust in jo zalučal jarko, ognjeno luč. Razletela se je v besnem tresku, da so na tisti strani za trenutje utihnili. A skraj je bilo streljanje še ostrejše, še bolj na gosto so deževale svinčenke na fante.⁵⁵

Prav tako je mogoče najti tudi prispevke, ki položaj slovenstva v okviru velikonemštva pozitivno vrednotijo:

Ko je v septembru 1943 voditelj Velikonemške države slovensko domovino vzel v svoje varstvo, sem v informacijo naših pravniških in gospodarskih krogov, a predvsem mladih slušateljev prava sestavil krajši oris z naslovom: »*Upravna ureditev velikonemške države*«. (Poudarki so avtorjevi, op. L. C.)⁵⁶

Vidimo torej, da so se v *Zborniku* znašli skupaj tako navdušenci nad projektom naci-fašistične obrambe Evrope pred boljše vizmom kakor tudi tisti, ki so vsakršno referenco na aktualne družbene boje »izpustili«. Ali natančneje: struktura zbornika – njegov ideološki projekt –, jim je omogočila, da so to lahko mirne duše izpustili. No, po maju 1945 so za to, če niso emigrirali, vseeno plačali različno visoke cene ...

Kar zadeva Cevca, Kunstlja in Kociperja, se struktura in ideološki projekti njihovih del ne ujemajo z Debeljakovo zastavitvijo, zlasti ne glede nastanka nove literature in njene dozdnevne revolucionarnosti. Natančneje: najbližje Debeljakovi izpeljavi je Kociperjevo delo – odlomek, v katerem prav nenadni vdor optimizma zablokira dinamiko zgodbe in jo posledično tudi konča; skoraj enako pa bi lahko trdili tudi za Cevca.

⁵⁵ Nikolaj Jeločnik, »Ognjena smrt Franceta Balantiča«, v: *Zbornik Zimske pomoči 1944*, op. cit., str. 223.

⁵⁶ Henrik Steska, »Moja znanstvena prizadevanja izza leta 1941«, v: *Zbornik Zimske pomoči 1944*, op. cit., str. 561.

Nadvse ironično pa je zagotovo to, da je najbolj dinamična fabula, in brez tega ne more biti nobene literarne prakse, prišla izpod peresa Franceta Kunstlja, ki na videz popolnoma ustreza paradigmi o novem domačijstvu, vendar gradi svojo vsebino prav na razkritju varljivosti domačijske idile. Za Kunstljevo delo je v resnici mogoče reči, da sodi med najbolj moderne prispevke tega zbornika; vsekakor ne v skladu z definicijami dr. Debeljaka.

SKLEP

V uvodu smo zapisali, da je glavni cilj našega dela izdelati zemljevid, ki bi jasno začrtal meje med različnimi tematikami in problematikami, katerih minimalni skupni imenovalec je ta, da nam nekaj pripovedujejo o vlogi vednosti v zgodovinskih procesih; t. j., revolucionarnih in kontrarevolucionarnih režimih, v katerih ljudje kot neposredni producenti, misleci, agenti politike (itn.) posegajo v svet, v katerem živijo, in ga s tem, vede ali nevede, tudi spreminjajo. Takega zemljevida na koncu ni mogoče definirati nikakor drugače kot (nove) zgodovinske naracije.

V pozni kraljevini Jugoslaviji je med političnimi elitami potekal boj dveh vizij prenove države, ki ga je mogoče označiti kot spopad dveh modelov: fašističnega (centralističnega) in katoliškega (avtonomističnega) korporativizma. Ta konflikt, ki je destabiliziral državo, je mobiliziral razne socialne doktrine, znanstvene teorije in filozofije - od neotomizma pa do dialektičnega materializma. V knjigi sem si prizadeval analizirati ta političnomobilizacijski potencial, zlasti v luči okupacije leta 1941, ki ni bila brez posledic za obstoječe socialne paradigme. Okupacija 1941 je levičarska antisistemska gibanja prisilila v razvoj ilegalnih političnih, izobraževalnih, znanstvenih, umetniških in kulturnih institucij, medtem ko so desničarske konservativne sile sprejele kulturno avtonomijo, za katero jim je

jamčil fašistični, od leta 1943 pa nacistični okupator. Revolucionarno narodnoosvobodilno gibanje, ki so ga vodili komunisti, je v svoji neposredni politični praksi presešlo teoretske ovire, ki so izhajale iz ortodoksije marksizma III. internacionale. Natančno branje političnih, prototeoretskih besedil revolucionarnega voditelja Borisa Kidriča nam je dalo dokaze, da je ta implicitno opustil naivno marksistično razumevanje družbenih razredov kot identitetnih skupin; v njegovih analizah imajo razredi status konceptov, s katerimi avtor opisuje kompleksna razmerja med političnimi elitami in drugimi skupinami glede na konkretne politične in gospodarske projekte.

Večkrat smo poudarili, da ni naš namen izdelati izčrpne sinteze tistih teoretskih šol, ki so se največ ukvarjale z zgodovino vednosti, pa čeprav smo se nanje neprestano sklicevali in izposojali njihove koncepte (pojme); prav tako smo se odrekli pisanju dopolnil k obstoječim zgodovinopisnim delom na Slovenskem, t. j., podrobnejšemu opisovanju nekaterih zgodovinskih dogodkov, saj bi to na koncu pomenilo zgolj bogatenje že napisanih knjig. Med raziskovanjem sicer nismo zavrnil niti enega odkritja te vede, t. j., partikularnih zgodovinskih dejstev, do katerih so prihajali rodovi tistih, ki so pisali oziroma pisale zgodovino v Sloveniji in Jugoslaviji.

Tematiko in problematiko znanosti, filozofije in ideologije na Slovenskem kratko malo ni bilo mogoče zvesti na poglavja o kulturi in znanosti, kamor zgodovinopisna stroka na Slovenskem tradicionalno umešča tovrstne označevalce. To pomeni, da smo zavrnil omejenost na zgolj deskriptivni prijem, s katerim bi samo ilustrirali dejavnost posameznih ustanov na Slovenskem. Ne zato, ker morda menimo, da empirični podatki o njihovem delovanju niso pomembni; nasprotno, tak prijem smo zavrnil zato, ker bi v tem primeru zelo težko prebili epistemološko oviro »slovenskega etničnega ozemlja«. Naslovi poglavij v naši knjigi se tedaj ne nizajo po ključu: univerza, šola, revije, partijske šole itn. Namesto tega govorimo o

šoli in univerzi kot dvema med seboj povezanima ideološkima aparatoma države; to pomeni, da nas zanima predvsem njuna praksa; zato se eno izmed podpoglavij glasi »Brati *Kapital* v Sremski Mitrovici«. Vprašanje, kaj so te institucije proizvajale, je pri nas *neločljivo* povezano z vprašanjem, *kako* so proizvajale in s kakšnimi pogoji. Samo na ta način se je po našem mogoče izmakniti pasti ideologije »slovenskega etničnega ozemlja«. Vprašati se o materialnih pogojih za produkcijo, ima v sebi univerzalističen moment; tega pa seveda nikakor ne gre iskati v preprostem posploševanju značilnosti mnogih institucij v različnih državah; to je pot v slabo neskončnost – preprost negativ etnocentrističnega pristopa: bogastvo sveta proti narodovemu bogastvu. Šolski ideološki aparat države ali znanstveni ideološki aparat države kot taka empirično ne obstajata, prav tako kot na vsem svetu nikjer ne prebiva entiteta, ki bi ji bilo mogoče reči *kapitalizem*. Toda: obstaja teorija kapitalističnega produkcijskega načina; obstaja kot vprašanje, kot sistem konceptov, ki skozi konkretne raziskovalne projekte omogoča primerjavo med na videz neskončnimi serijami partikularnih izkustev; je nekaj, kar kljub samim izjemam omogoča misliti pravilo. V tem smislu smo govorili o produkciji vednosti na Slovenskem in Jugoslaviji. Brž ko smo ta »slovenski prostor« v konkretni analizi ekonomskih problemov prepoznali kot Dravsko banovino, kot del kraljevine Jugoslavije, s tem pa prepoznali tudi njegovo vpetost v mednarodno delitev dela, smo pokazali na relativnost pojmov, kot sta slovenstvo, slovenski narod itn. Govoriti o slovenskem narodu, njegovem teritoriju, celo značaju, je tedaj potekalo v popolnoma drugačnih razmerah, kakor poteka danes. Spopade v zvezi z usodo slovenstva, z usodo njegovega nacionalnega vprašanja so naddoločala drugačna protislovja kakor danes: mi smo jih definirali skozi Wallersteinove koncepte centra, polperiferije in periferije.

Zgodovinska naracija (zemljevid), ki smo si jo prizadevali proizvesti, ima dva robova: prvi je oktobrska revolucija, drugi

propad režimov (realnega) socializma. Hoteli smo pokazati, kako so bile teorije družbenih formacij, teorija svetovnih-sistemov in teorija teoretskih/diskurzivnih formacij pri svojih konkretnih raziskovalnih praksah odvisne od tega zgodovinskega procesa; prav vse tri so se na različne načine miselno spoprijemale s tem procesom. Marksistična formacija – koncept, ki smo ga predlagali – je tako za nas nekakšna razgledna točka, ki omogoča primerjalno analizo teh razlik; v tem dejansko ni alternativa nobeni izmed naštetih teoretskih tradicij. Je poskus nove zgodovine marksizma, ki predpostavlja proizvodnjo novega objekta – objekta marksizma. Ker smo vztrajali, da mora biti ta zgodovina konkretna, smo si od Wallersteina sposodili koncepta periferije in pol-periferije. V tej razsežnosti je izgradnja objekta marksizma – kot analiza zgodovinskih pogojev za njegove možnosti – proizvedla tudi alternativno zgodovino določenega prostora, t. j., predvojne in medvojne Jugoslavije (Dravske banovine, Slovenije). Perifernost velja za temeljno značilnost tako za ta prostor, za njegov položaj v globalni delitvi dela, kot tudi za marksizem, ki so ga tukaj prakticirali. Poudarjamo pa, da gre za dve bistveno različni obliki perifernosti; perifernost v svetovnem gospodarstvu in perifernost glede na vednost.

Ekonomska perifernost seveda predpostavlja tudi določeno perifernost na področju vednosti. Za imperializem je namreč značilna tako težnja po ekonomski, kot tudi po ideološki hegemoniji. Po naši tezi je bila Jugoslavija v 30-ih letih vključena v globalno delitev dela, v kateri je hegemonija prešla z Velike Britanije na ZDA, posredno preko njenih ekonomskih zvez s fašističnimi državami. Do spopada svetovnih razsežnosti pa je pravzaprav prišlo zato, ker nacistična Nemčija in fašistična Italija nista več opravljali vloge, ki jima je kot polperiferijama pripadala, t. j., nista funkcionirali kot posrednici med centrom in periferijo. Obe državi sta namreč – s polvartkično politiko in pozneje z imperialnim osvajanjem – gro-

zili, da bosta center (ZDA, Velika Britanija) izolirali od njegove periferije. Tendenca po uveljavljanju ideološke hegemonije fašističnih držav v Jugoslaviji je bila vidna zlasti v tem, da je velik del lokalnih elit sprejel fašistični »program« državne ekonomske in politične preobrazbe.

Sovjetska zveza v 30-ih letih (še) ni bila zmožna uveljaviti ekonomske dominacije. Prav zato pa je lahko po našem mnenju veljala za center ideološke hegemonije – toda predvsem za antisistemska gibanja. Zato je sovjetskim političnim elitam uspelo v tistem času mobilizirati milijonske delovne množice po vsem svetu preko njihovih komunističnih partij in koalicij, ki so jih te partije sklepale in proizvode sovjetskih ideoloških aparatov uporabljale v bojih proti kolonialnemu zatiranju; nemalokrat nadvse inovativno. In antisistemska gibanja v Jugoslaviji so bila primer takih antikolonialnih gibanj. Sovjetska zveza je bila v primerjavi z ZDA in Veliko Britanijo relativno nerazvita dežela, njena prva naloga pa je tedaj bila zdržati pritisk imperialistične obkolitve. Načelo internacionalizma, ki ga je promovirala kominterneta in ki je v praksi pomenilo, da lokalna gibanja podrejajo svoje cilje interesom centra, je očitno imelo tudi drugo plat. Kakor koli za nazaj prikazujejo odnos sovjetske države do drugih gibanj kot manipulativen, je treba reči, da ta vez takrat ni bila (ker še ni mogla biti) vez ekonomske eksploatacije. Komunisti so to vez videli predvsem kot solidarnost – kot svoj delež k obrambi sovjetske države. Sovjetska zveza je imela v mednarodnem komunističnem gibanju ideološko hegemonijo, dokler so v njej še videli alternativni model modernizacije. Z Wallersteinovim konceptualnim aparatom bi lahko rekli, da je šlo za paradigmo modernizacije, v kateri ekonomski odnosi med državami-narodi ne bi več potekali skozi razmerja eksploatacije, ki jih implicira mednarodna delitev dela, in v kateri so najbolj izkoriščana prav ljudstva in narodi, katerih razvoj produkcijskih sil omogoča predvsem (re)produkcijo delovno intenzivnih panog. Velika marksistična parola/teza tistega časa, a tudi še desetle-

tja pozneje, je posebej poudarjala revolucionarni proces preseganja razlik med umskim in fizičnim delom. Prav to pa bi lahko v našem konkretnem primeru prebrali kot težnjo po odpravi globalne delitve dela; vendar ne tudi dela kot takega in menjave med narodi nasploh. Po vojni se je to bistveno spremenilo. Sovjetska zveza takrat za svoje sosednje države ni več bila samo center v idejnopolitičnem smislu, temveč tudi ekonomskem. Jugoslovanski komunisti so v tem prvi prepoznali gesto novega imperializma – nove delitve sveta, za katerega sta značilni tako ekonomska kakor ideološka hegemonija. Boris Kidrič je glede tega lahko ponudil popolnoma novo zgodovinsko naracijo o Sovjetski zvezi, o kateri je dejal, da v njej poteka bistveno hujša eksploatacija delavskega razreda kot v kapitalističnih državah. Upor jugoslovanskih naprednih političnih sil je v temelju zamajal pogoje za obstoj marksistične formacije. Center je odslej veljal le še za mesto, kamor se je investirala kritika. Do tega je prišlo v času, ko je bilo mogoče brez težav pokazati na več vplivnih centrov mednarodnega komunističnega gibanja, na primer, na Kitajsko in Jugoslavijo.

BIBLIOGRAFIJA¹

Knjige, revije in zborniki

- Althusser, Louis, »Marx's Relation to Hegel«, v: Louis Althusser, *Politics and History. Montesquieu, Rousseau, Hegel and Marx*, NLB, London, 1972, str. 161–186, prev. Ben Brewster.
- , »Zaključena zgodba, zgodba brez konca«, *Problemi*, let. XII, 1974, št. 138/139, str. 242–247, prev. Mladen Dolar.
- , *Izbrani spisi*, Založba /*cf., Ljubljana, 2000, prev. Zoja Skušek.
- »Lenin in filozofija«, str. 7–51.
- »Ideologija in ideološki aparati države. Opombe za raziskavo«, str. 53–110.
- »O Marxu in Freudu«, str. 131–155.
- , *For Marx*, Verso, London in New York, 2005, prev. Ben Brewster.
- »Contradictions and Overdetermination. Notes for an investigation«, str. 87–128.
- »On the Materialist Dialectic«, str. 161–218.
- Althusser, Louis in Étienne Balibar, *Reading Capital*, Verso, London, 2006, prev. Ben Brewster.
- , »Od Kapitala do Marxove filozofije« [Uvod v *Lire le Capital*], *Problemi*, let. XLV, 2007, št. 6/7, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, str. 7–81, prev. Gregor Moder.

¹ V pričujoči knjigi so vsi citirani viri povzeti dobesedno, vključno s pravopisnimi in tipkarskimi napakami ter v skladu s pravopisnimi pravili časa, v katerem so nastali. Izjema so le fragmenti virov, ki so prevedeni v slovenski jezik. Nečitljivi fragmenti citiranih virov so posebej označeni.

- Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*, Študentska založba, Ljubljana, 2003, prev. Zdenka Erbežnik, Patricija Fajon, Polona Glavan.
- Arrighi, Giovanni in John S. Saul, »Nationalism and Revolution in Sub-Saharan Africa«, *The Socialist Register*, let. VI, 1969, str. 137–188.
- »World Income Inequalities and the Future of Socialism«, *New Left Review*, september/oktober 1991, št. 189, str. 39–65.
- Arrighi, Giovanni, »Globalization and the Rise of East Asia: Lessons from the Past, Prospects for the Future«, *International Sociology*, 1998, št. 13, str. 59–77.
- Bachelard, Gaston, *Oblikovanje znanstvenega duha. Prispevek k psihoanalizi objektivnega spoznanja*, Studia humanitatis, Ljubljana, 1998, prev. Vojislav Likar.
- Badiou, Alain, *Ali je mogoče misliti politiko? Manifest za filozofijo*, Založba ZRC – ZRC SAZU, Ljubljana, 2004, prev. Rado Riha in Jelica Šumič-Riha.
- Barič, Vida Deželak, »O študiju kratke zgodovine VKP(b)«, *Borec*, 1990, št. 5/6/7, str. 586–590.
- , *Organizacijsko vprašanje Komunistične partije Slovenije 1941–1945*, doktorska disertacija, Ljubljana, 1999.
- Barthes, Roland, »The Discourse of History«, *Comparative Criticism*, 1981, št. 3, str. 7–20, prev. Stephen Bann.
- , *Retorika Starih. Elementi semiologije*, ŠKUC in Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1990, prev. Zoja Skušek Močnik in Rastko Močnik; Močnik, Rastko, »Studia humanitatis danes«, spremna beseda, str. 211–238.
- Bavčar, Igor, Srečo Kirn in Bojan Korsika, *Kapital in delo v SFRJ*, Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana, 1985.
- Bel, Germà, »Against The Mainstream: Nazi Privatization in 1930s Germany«, *The Economic History Review*, let. LXIII, 2010, št. 1, str. 34–55.
- Bilimovič, Aleksander, »Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel«, posebni odtis iz *Tehnike in gospodarstva*, let. V, št. 3–4, Ljubljana, 1939.
- Boffa, Giuseppe, *Fenomen Stalin*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985, prev. Marjan Sedmak.
- Borak, Neven, Zdenko Čepič, Jasna Fischer *et al.*, *Slovenska novejša*

- zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005.
- Braudel, Fernand, *Igre menjave. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem XV.–XVIII. stoletje*, I, ŠKUC – Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1989, prev. Gregor Moder.
- , *Dinamika kapitalizma*, Založba Sophia, Ljubljana 2010, prev. Gregor Moder; Lev Centrih, »Zgodovina (realnega) socializma v analizah svetovnih-sistemov«, spremna beseda, str. 95–135.
- Braun, Hans-Joachim, *The German Economy in the Twentieth Century*, Routledge, London in New York, 1990.
- Breznik, Maja, in Rastko Močnik, »Humanistika in družboslovje v premežu liberalne Evrope«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, let. XXXVI, 2008, št. 233, Ljubljana, str. 178–198.
- Britovšek Marjan, *Boj za Leninovo dediščino*, II, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1976.
- , *Carizem, revolucija, stalinizem. Družbeni razvoj v Rusiji in perspektive socializma*, I in II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980.
- Brnčič, Ivo, »Slovenska povojna katoliška lirika«, *Sodobnost*, let. III, 1935, št. 7–8, Ljubljana, str. 411–419.
- Centrih, Lev in Jernej Kosi, »Med slovenskim narodnim vprašanjem in Slovensko nacionalno zgodovino – komentarji k Slovenski novejši zgodovini«, *Zgodovina za vse*, let. XIV, 2007, št. 1, str. 155–165.
- Centrih, Lev, Primož Krašovec in Tanja Velagič (ur.), *Oddogodenje zgodovine – primer Jugoslavije: prispevki z mednarodne konference*, tematska številka revije *Borec*, let. LX, 2008, št. 648–651, Publicistično društvo ZAK.
- Primož Krašovec: »Oddogodenje po dogodku. Spremna beseda komaj preživelega člana Pešadije in priče rojstva koncepta«, str. 11–15.
- Lev Centrih: »O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej«, str. 61–81.
- Ozren Pupovac: »Ničesar ni bilo – razen kraja, kjer je bilo. Ćinđić in Jugoslavija«, str. 111–136, prev. Maja Lovrenov.
- Centrih, Lev, »The journal *Perspektive* and Socialist Self-Management

- in Slovenia: In search of a new Anti-Stalinist Society. Towards a Materialist Survey of Communist Ideology», *The International Newsletter of Communist Studies Online*, let. XV, 2009, št. 22, str. 69–91. Dostopno na: http://www.mzes.uni-mannheim.de/projekte/incs/home/data/pdf/INCS_22_ONLINE.pdf
- , Razredna logika v kraljevini Jugoslaviji kot periferiji fašističnih sistemov«, *Teorija in praksa*, let. XLVIII, 2011, št. 1, str. 230–257.
- Čarni, Ludvik, *Teorija formacij družbe*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1979.
- Debenjak, Božidar, *V alternativni. Marksistične študije*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1974.
- »Dialeksična metoda plus materialistična teorija. Kritična skica Stalinovega diamata«, str. 149–198.
- , *Friedrich Engels - zgodovina in odtujitev*, Založba Obzorja, Maribor, 1981.
- , »Predgovor h Kritiki politične ekonomije. Poskus branja«, *Vestnik Inštituta za marksistične študije ZRC SAZU*, 1982, št. 1–2, str. 41–61.
- , »Historični materializem skozi jugoslovanski marksizem. Predavanje na Filozofski fakulteti 31. marca 2005«, *Agregat - revija za sodobno družbenopolitično polemiko*, let. III, 2005, št. 6/7, Ljubljana, str. 57–65.
- Dolar, Mladen, *Struktura fašističnega gospostva. Marksistične analize fašizma in problemi teorije ideologije*, Univerzum, Ljubljana, 1982.
- Dragoš, Srečo, *Katolicizem na Slovenskem. Socialni koncepti do druge svetovne vojne*, Krtina, Ljubljana, 1998.
- Ducrot, Oswald, *Slovenian Lectures. Argumentative Semantics. Conférences slovènes. Sémantique argumentative*, ur. Igor Ž. Žagar, Inštitut za humanistične študije, Ljubljana, 1996.
- Engels, Friedrich, *Gospoda Eugena Dühringa prevrat znanosti (Anti-Dühring)*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, prev. Božidar Debenjak in Rado Riha.
- Ferenc, Tone, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*, III, *Mi volimo*, Mladika, Ljubljana, 1991.
- Fitzpatrick, Sheila, *The Russian Revolution*, Oxford University Press, 2. izdaja, New York, 2001.
- Foucault, Michel, »Kaj je avtor«, v: *Sodobna literarna teorija*, ur. Aleš Pogačnik, Krtina, Ljubljana, 1995, str. 25–40, prev. Vesna Maher.
- , *Arheologija vednosti*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2001, prev. Uroš Grilc.
- , *'Society Must Be Defended' Lectures at the Collège de France 1975–76*, The Penguin Press, London, 2003, prev. David Macey.
- , »Preface«, v: Gilles Deleuze in Felix Guattari, *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*, Continuum, London, 2008, str. xiii–xvi, prev. Robert Hurley, Mark Seem in Helen R. Lane.
- , *Besede in reči. Arheologija humanističnih znanosti*, Studia humanitatis, Ljubljana, 2010, prev. Samo Tomšič in Ana Žerjav.
- Getty, J. Arch in Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, Annals of Communism, Yale University Press, New Haven in London, 1999.
- Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.
- Gosar, A., »Finančna in gospodarska stran vprašanja o slovenski banovini«, *Dejanje*, let. II, november 1939, št. 9, Ljubljana, str. 349–368.
- , *Gospodarstvo po načrtu, njegove naloge in problemi*, Socialno ekonomski institut v Ljubljani, Ljubljana, 1938.
- Grafenauer, Bogo, »Ob pisanju o slovenskem zgodovinopisju«, *Zgodovinski časopis*, let. XLVII, 1993, št. 1, str. 117–129.
- Gramsci, Antonio, »Kritične pripombe k poskusu 'Poljudnega eseja o sociologiji'«, v: *Antonio Gramsci, Izbrana dela*, ur. Anton Žun, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1974, str. 463–522, prev. Anton Žun, Rada Jelinčič, Maks Veselko.
- Groys, Boris, *Celostna umetnina Stalin. Razcepljena kultura v Sovjetski zvezi*, Založba/*cf., Ljubljana, 1999, prev. Samo Krušič.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, *Um v zgodovini*, Društvo za teoretsko psihoanalizo, Ljubljana, 1999, prev. Božidar Debenjak.
- Hardt, Michael in Antonio Negri, *Imperij*, Študentska založba, Ljubljana, 2003, prev. Barbara Beznec et al.
- Hladnik, Miran, *Slovenska kmečka povest*. Dostopno na: <http://lit.ijs.si/skp1.html>
- Hobsbawm, Eric, *On History*, Abacus, London, 2005.
- »What Do Historians Owe to Karl Marx?«, str. 186–206.
- »Marx and History«, str. 207–225.

- »Can We Write the History of The Russian Revolution?«, str. 319–333.
- , *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914–1991*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 2000, prev. Seta Knop, Katarina Jerin, Srečko Balent.
- Hvala, Igor (ur.), *Aktualnost misli Hegla, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znanosti XX. stoletja, Anthropolos in Teorija in praksa*, Ljubljana, 1971.
- Iljin, M., *Priroda in ljudje. Povesti o borbi človeka s prirodnimi silami*, Naša založba, Ljubljana, 1940.
- Iljin, M. in Segal, *Kako je človek postal velikan*, I, Prešernova knjižnica, Ljubljana, 1950.
- Ilyenkov, Evald, *Dialectics of the Abstract and the Concrete in Marx's Capital*, Progress Publishers, Moskva, 1982, prev. Sergei Kuzya-kov. Dostopno na: <http://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/abstract/abstra1e.htm/>
- Jameson, Fredrick, *A Singular Modernity. Essay on the Ontology of the Present*, Verso, London in New York, 2002.
- , *Archeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, London in New York, 2007.
- , »The End of Temporality«, v: Fredrick Jameson, *Ideologies of Theory*, Verso, London in New York, 2008, str. 636–658.
- Janžekovič, Janez, »Ob odločilni uri«, *Čas*, let. XXXV, 1941, št. 1–2, str. 1–9; 75–87.
- Jeglič, Anton Bonaventura, *Ženinom in nevestam. Pouk za srečen zakon*, Katoliška tiskarna, Ljubljana, 1910.
- Kardelj, Edvard [Tone Brodar], »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«, *Književnost. Mesečnik za umetnost in znanost*, let. I, 1932, 1933, št. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7.
- , *Potovanje skozi čas*, Mladinska matica v Ljubljani, Ljubljana, 1934.
- , [Sperans]: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Naša založba, Ljubljana, 1939.
- Kautsky, Karl, *Agrarno vprašanje. Pregled tendenc v modernem kmetijstvu in agrarna politika socialne demokracije*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1952, prev. Jože Berkopec.
- Keen, Maurice Hugh, *Srednjeveška Evropa*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1993, prev. Seta Knop.

- Kelly, Catriona, *Comrade Pavlik. The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Granta Books, London, 2006.
- Kerševan, Marko, *Razredna analiza in marksistična družbena teorija. Razprave iz marksistične obče sociologije in sociologije religije*, Delavska enotnost, Ljubljana, 1980.
- »Marksistična sociologija?«, str. 7–30.
- »Razredi in sloji«, str. 31–60.
- »Mesto pojmov družbene formacije, baze in nadgradnje v marksistični družbeni teoriji«, str. 61–108.
- Khlevniuk, Oleg V., *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Yale University Press, New Heaven in London, 2004.
- Kidrič, Boris. *Zbrano delo*. [Štirje zvezki], Cankarjeva založba, Ljubljana, 1958–1976.
- »Komunistična partija Slovenije in taktika«, 1. zv., druga izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1978, str. 328–333.
- »Razprava na VI. kongresu KPJ«, 4. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, str. 494–505.
- King, Stephen, »You Know They Got a Hell of a Band«, v: *Nightmares & Dreamscapes*, Pocket Books, New York, 2009, str. 367–418.
- Kljakić, Dragan, *General Markos*, Globus, Zagreb, 1979.
- Kocbek, Edvard, »Premišljevanje o Španiji«, *Dom in svet*, let. L, 1937, št. 1/2, Katoliško tiskovno društvo, Ljubljana, str. 90–105.
- , *Listina*, v: *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Edvard Kocbek. Zbrano delo*, 7/1, ur. Andrej Inkret, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 2000, str. 5–638.
- Andrej Inkret, »Opombe k sedmi knjigi«, str. 715–718.
- Komelj, Miklavž, *Kako misliti partizansko umetnost?*, Založba/*cf., Ljubljana, 2009.
- Kosi, Jernej, »Janka Prunka obračun s slamnatimi možmi«, *Agregat – revija za sodobno družbenopolitično polemiko*, let. IV, 2006, št. 9/10, Ljubljana, str. 138–141.
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkely, 1997.
- Kotkin, Stephen, *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*, Oxford University Press, New York, 2001.

- Kreft, Lev, »Proletkult«, *Časopis za kritiko znanosti*, let. XIII, 1985, št. 83–84, str. 3–26.
- Kresal, France, »Delavsko združništvo na Slovenskem«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, let. X, 1970, št. 1–2, Ljubljana, str. 67–79.
- , »Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. XXXV, 1995, št. 1–2, Ljubljana, str. 7–24.
- , *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998.
- Kržan, Marko, »K teoriji prehoda med produkcijskimi načini«, *Teorija in praksa*, let. XLVIII, 2011, št. 1, Ljubljana, str. 144–161.
- Laclau, Ernesto, in Chantel Mouffe, *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London in New York, 1985.
- Lazarevič, Žarko, in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, Združenje bank Slovenije, Ljubljana, 2000.
- Lazarevič, Žarko, »Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne«, *Zgodovinski časopis*, let. LIX, 2005, št. 1–2, Ljubljana, str. 101–110.
- Lecourt, Dominique, *Proletarian Science? The Case of Lysenko*, New Left Books, London, 1977, digitalni ponatis, 2003, prev. Ben Brewster.
- Louis Althusser, »Introduction. Unfinished History«, str. 7–16.
- Lem, Stanislaw, »Philip K. Dick. Vizionar medu šarlatanima«, *Futura. Časopis za znanstvenu fantastiku i beletristiku*, 2007, št. 128, str. 104–127.
- Lenin, Vladimir Iljič, *Izbrana dela v štirih zvezkih*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1949–1950.
- »Imperializem kot najvišji stadij kapitalizma«, 2. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1949, str. 402–532.
- »Velika pobuda. O junaštvu delavcev v zaledju. O 'komunističnih sobotnikih'«, 4. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1950, str. 195–220.
- , *Polnoe sobranie sočinienij*. Peta izdaja. [Petinpetdeset zvezkov], Gosudarstvennoe izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva, 1958–1962.

- »Karl Marks. (Kratkij biografičeskij očerk s izloženim marksizma)«, 26. zv., str. 43–93.
- »Krizis nazrel«, 34. zv., str. 272–283.
- , *Filozofski zapisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1975, izb. in prev. dr. Božidar Debenjak.
- Božidar Debenjak, »Leninovi filozofski zapisi in njihov pomen«, str. 5–29.
- , *Izbrana dela*. Druga izdaja. [Trije zvezki], ur. dr. Marjan Britovšek et al., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977–1981.
- »Kdo so 'prijatelji ljudstva' in kako se bore proti socialnim demokratom. Odgovori na članke v 'Ruskem bogastvu' proti marksistom«, 1. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977, str. 51–222, prev. Ciril Štukelj in Silvo Torkar.
- »Razvoj kapitalizma v Rusiji. Proces nastajanja notranjega trga za veliko industrijo«, 1. zv., str. 222–482, prev. Drago Potočnik in Drago Bajt.
- »Kaj delati? Žgoča vprašanja našega gibanja«, 1. zv., str. 495–655, prev. Ciril Štukelj in Drago Bajt.
- »Materializem in empiriokriticizem. Kritične pripombe o neki reakcionarni filozofiji«, 3. zv., Cankarjeva založba in Marksistični center pri CK ZKS, Ljubljana, 1981, str. 239–506, prev. Božidar Kante.
- Lenin Reloaded. Toward a Politics of Truth*, ur. Sebastian Budgen et al., Duke University Press, Durham in London, 2007.
- Lešnik, Avgust, *Titova partija v boju s Stalinovim dogmatizmom*, Zavod Socialistične Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 1981.
- , »Informbirojevski spor leta 1948 – spor dveh različnih modelov socializma?«, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1998, št. 2, str. 287–302.
- , »The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period«, v: *The International Newsletter for Communist Studies Online*, let. XI, 2005, št. 18, str. 25–60. Dostopno na: http://www.mzes.unimannheim.de/projekte/incs/home/data/pdf/INCS_18_ONLINE.pdf
- Lévi-Strauss, Claude, *Strukturalna antropologija*, Stvarnost, Zagreb, 1977, prev. Ivan Kuvačić.

- Lévi-Strauss, Claude, *Divja misel*, Krtina, Ljubljana, 2004, prev. Suzana Koncut.
- Linden, Marcel van der, *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*, Brill, Leiden in Boston, 2008.
- Lunačarski, A. V., »Spomini na Lenina«, v: *V. I. Lenin. O kulturi in umetnosti*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1972, str. 139–144, prev. Josip Vidmar.
- Mao, Tse-Tung: »The Chinese People cannot be cowed by the Atom Bomb (January 25, 1955)«, v: *Selected Works of Mao Tse -Tung*, zv. 5, Peking, 1977, str. 152–153. Dostopno na: <http://www.marx2mao.com/Mao/AB55.html>
- Macherey, Pierre, »Nekaj temeljnih konceptov«, v: *Althusser, Balibar, Macherey, Pêcheux. Ideologija in estetski učinek*, ur. Zoja Skušek Močnik, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980, str. 143–236, prev. Braco Rotar.
- , *A Theory of Literary Production*, Routledge, New York in London, 2006, prev. Geoffrey Wall.
- »Lenin, Critic of Tolstoy«, str. 117–151.
- Marcuse, Herbert, *Soviet Marxism. A Critical Analysis*, Columbia University Press, New York, 1969.
- Marx, Karl, in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*, Boris Zihel (izbor), Cankarjeva založba, Ljubljana, 1967–1975.
- Karl Marx, »Prispevek h kritiki Heglove pravne filozofije. Uvod«, 1. zv., 1969, str. 189–208, prev. Marica Dekleva-Modic.
- Karl Marx in Friedrich Engels, »Nemška ideologija«, 2. zv., 1971, str. 5–352, prev. Marica Dekleva-Modic, Doris Debenjak, dr. Božidar Debenjak.
- Karl Marx in Friedrich Engels, »Manifest komunistične stranke (Komunistični manifest)«, 2. zv., str. 567–631, prev. Cene Vipotnik in dr. Božidar Debenjak.
- Frederick Engels, [»Angleški predgovor 'Manifestu'«], 2. zv., str. 578–582, prev. Cene Vipotnik in dr. Božidar Debenjak.
- Karl Marx, »Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta«, 3. zv., 1967, str. 445–474, prev. Mirko Košir.
- Karl Marx, »Prispevek h kritiki politične ekonomije. Predgovor«, 4. zv., 1968, str. 101–109, prev. Mirko Rupel.
- Marx, Karl, *Kritika politične ekonomije 1857/58*, Delavska enotnost,

- Ljubljana, 1985, prev. Božidar Debenjak, Valentin Kalan, Tomaž Mastnak *et al.*
- , *Kapital. Kritika politične ekonomije*, I, nova red., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1986, prev. Ivan Lavrač.
- Mauke, Michael, *Marxova in Engelsova teorija razredov*, Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS v Ljubljani, Ljubljana, 1982, prev. Igor Kramberger.
- Mauss, Marcel, *Esej o daru in drugi spisi. Uvod v delo Marcela Maussa*, ŠKUC in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana, 1996, prev. Zoja Skušek in Rastko Močnik.
- Rastko Močnik, »Marcel Mauss – klasik humanistike«, spremna beseda, str. 267–303.
- Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*, [pet zvezkov], Cankarjeva založba, Ljubljana, 1960–1973.
- 1. zv., 1960.
- 4. zv., 1973.
- Mlakar, Boris, »Delovanje nasprotnikov partizanskega gibanja pod Gorjanci«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. XXXV, št. 1–2, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 1995, str. 83–96.
- , *Slovensko domobranstvo 1943–1945. Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*, Slovenska matica, Ljubljana, 2003.
- Močnik, Rastko, »V boju za svobodo javne besede – danes«, spremna beseda v: Karl Marx, *Cenzura in svoboda tiska*, Republiška konferenca ZSMS in Univerzitetna konferenca ZSMS, Ljubljana, 1985, str. 7–22.
- , »Psihoanaliza v verovanju in v vednosti«, spremna beseda v: Sigmund Freud, *Mali Hans, Volčji človek*, ŠKUC in Filozofska fakulteta, Ljubljana, 1989, str. 247–258, prev. Irena Hrast.
- , *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*, Založba / *cf., Ljubljana, 1999.
- , *Teorija za politiko*, Založba / *cf., Ljubljana, 2003.
- , *Spisi iz humanistike*, Založba / *cf., Ljubljana, 2009.
- Molotov Remembers. Inside Kremlin Politics. Conversations with Felix Chuev*, ur. Albert Resis, Ivan R. Dee, Chicago, 1993.
- Moretti, Franco, *Grafi, zemljevidi, drevesa in drugi spisi o svetovni literaturi*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 2011, prev. Jernej Habjan.

- Jernej Habjan, »Konkretnost Morettijevih abstraktnih modelov za literarno zgodovino«, spremna študija, str. 185–205.
- Nedog, Alenka, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941*, Borec, Ljubljana, 1978.
- Novak, Mojca, »Periferna agrarna transformacija; slovenski primer«, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996, str. 23–35.
- Odnos do preteklosti in narodna sprava. Priznanje različnih pogledov kot dejanje za prihodnost Republike Slovenije*, [dva zvezka] Republika Slovenija. Državni zbor, Ljubljana, 1998–1999. Dostopno na: http://www.dzr-rs.si/si/publikacije/publikacije_main.html/.
- Petrovčič, Peter, »Novo pisanje zgodovine«, *Mladina*, 7. marec 2005. Dostopno na: http://www.mladina.si/tehdnik/200510/clanek/slo-solstvo-peter_petrovcic/index.print.html-l2/
- Pihler, Borut, »Gradivo za zgodovino marksizma na Slovenskem. Kronološka predstavitev člankov in študij iz slovenskih revij in časnikov v obdobju od leta 1899 do leta 1935«, *Vestnik Inštituta za marksistične študije SAZU*, let. I, 1981, št. 1, Ljubljana, str. 51–235.
- Pirjevec, Dušan [Vlado Kersnik], »Poglavja iz filozofije. (Po M. Mitinu)«, *Ljubljanski zvon*, let. LX, 1940, št. 6, Ljubljana, str. 372–379, 463–469, 586–591.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija. Nastanek, razvoj ter razpad Karadžordjevićeve in Titove Jugoslavije*, Založba Lipa, Koper, 1995.
- Plehanov, Georgij Valentinovič, *Izbrani spisi*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1973.
- »Osnovni problemi marksizma«, 187–302, prev. Boris Zihlerl.
- »O materialističnem pojmovanju zgodovine«, str. 99–139, prev. Boris Zihlerl.
- Pleterski, Janko, *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1986.
- Pokrowski, M., *Geschichte Russlands von seiner Entstehung bis zur neuesten Zeit*, ur. Wilhelm Herzog, Hirschfeld Verlag, Leipzig, 1929.
- Pokrovskij, M. N., *Povijest Rusije. Od njezinog postanka do najnovijeg vremena*, Zadruga štamparija, Zagreb, 1935, prev. Božidar Adžija in Milan Durman.
- Pokrovskii, M. N., *Russia in World History. Selected Essays*, ur. Roman

- Szporluk, The University of Michigan Press, 1970, prev. Roman in Mary Ann Szporluk; Roman Szporluk, »Introduction«, str. 1–46; M. N. Pokrovskii, »Lenin as a Revolutionary Leader«, str. 188–202.
- Pot kmečkega ljudstva v OF*, ur. Drago Košmrlj in Janko Liška, Kmečki glas, Ljubljana, 1986.
- Pulancas, Nikos, *Klase u savremenom kapitalizmu*, Nolit, Beograd, 1978, prev. Zoran Jovanović.
- Pupovac, Ozren, »Projekt Jugoslavija. Dialektika revolucije«, *Agregat - revija za sodobno družbenopolitično polemiko*, let. IV, 2006, št. 9/10, str. 108–117, prev. Matjaž Šprajc, redakcija prevoda Primož Krašovec.
- Pušavec, Nina Zupančič, *Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 2003.
- Reed John, *Deset dni, ki so pretresli svet*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1951, prev. Stane Mohorič.
- Repe, Božo, »Povojna represija v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev«, v: *Žrtve vojne in revolucije*, ur. Janvit Golob et al., Republika Slovenija, Državni svet, Ljubljana, 2004, str. 47–58. Dostopno na: http://www.ds-rs.si/dokumenti/publikacije/Zbornik_05-1.pdf/
- Slabe, Janja, »Narodna sprava v slovenskih časopisih«, *Borec*, let. LVIII, 2006, št. 630–634, str. 8–60.
- Smolej, Viktor, *Zgodovina slovenskega slovstva*, VII, *Slovstvo v letih vojne 1941–1945*, Slovenska matica, Ljubljana, 1971.
- Solženicin, Aleksander, *Rakov oddelek*, I, ČGP Delo, Ljubljana, 1971, prev. Janez Stanič.
- , *Arhipelag gulag 1918–1956. Opyt hudožestvennogo issledovanja*, III–IV, YMCA-Press, Pariz, 1974.
- *Arhipelag gulag 1918–1956*, V–VI–VII, YMCA-Press, Vermont in Pariz, 1987.
- , *Otočje gulag 1918–1956. Poskus umetniškega raziskovanja*, Zelolepo, Kranj, 2007, prev. in izbor Samo Savnik.
- Sovetskaia istoričeskaja ènciklopedija*, XI, Naučni svet izdatel'stva »Sovetskaia ènciklopedija«, Otdelenie istorii Akademii nauk SSSR, Moskva 1968, geslo: *Pokrovskij, Mihail Nikolaevič*, str. 254–259.

- Stalin, Josip. *O Veliki domovinski vojni Sovjetske zveze*, Propagandna komisija IOOF, 1944; »Govor na svečani seji Moskovskega Sveta 6. novembra 1941«, str. 13–21; »Dnevno povelje Rdeči Armadi 1. maja 1942«, str. 34–42; »27. obletnica Velike Oktobrske Socialistične Revolucije«, str. 124–140.
- , *Vprašanja leninizma*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1948; »O osnovah leninizma. Predavanje na Univerzi Sverdlova v začetku aprila 1924«, str. 7–90; »O nalogah gospodarstvenikov. Govor na Prvi vsezvezni konferenci funkcionarjev socialistične industrije 4. februarja 1931«, str. 358–367.
- , *Works*, 14 zvezkov (1934–1940), Red Star Press, London, 1978, Digitalni ponatis na spletni strani: *From Marx to Mao*, 2006; »Marxism Versus Liberalism. An Interview with H. G. Wells, July 23, 1934«, str. 21–44. Dostopno na: <http://www.marx2mao.com/PDFs/StWorks14.pdf>
- , »Marksizem in vprašanja jezikoslovja«, v: *Marksizmi in jezikoslovje. Bahtin/Vološinov, Stalin, Williams*, ur. Lev Centrih et al., Društvo za sodobno družbenopolitično polemiko – Agregat, Ljubljana, 2005, str. 85–118, prev. Ana Geršak.
- Svetina, Tone, *Ukana*, III, Zavod Borec, Ljubljana, 1969.
- Sveto pismo stare in nove zaveze*, Slovenski standardni prevod iz izvornih jezikov, Svetopisemska družba Slovenije, Ljubljana, 1997.
- Šalamov, Varlam, *Priče sa Kolime*, Beogradski izdavaško-grafički zavod, Beograd, 1985, prev. Ivana Vuletić.
- Šolohov, Mihail Aleksandrovič, *Tihi Don*, III, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1977, prev. Janko Moder.
- Tavčar, Ivan [Leon Emil], »Cvetje v jeseni«, *Ljubljanski zvon*, let. XXXVII, Ljubljana, 1917, št. 3, str. 182–470.
- , *Izbrano delo*, III, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1971.
- »Moj sin«, v: *Med gorami. Slike iz loškega pogorja*, str. 26–33.
- »Cvetje v jeseni«, str. 135–240.
- Tolstoj, Lev Nikolajevič, *Vojna in mir*, IV, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1987, prev. Vladimir Levstik.
- Tomec, Ernest, *Stanovstvo* [s. l., s. n., s. d.].
- Tomec, Ernest, *Ideološki program mladčevstva*, Zveza katoliških dijakov, Ljubljana, 1944.
- Urbančič, Ivo, *Leninova »filozofija«*, Založba Obzorja, Maribor, 1971.

- Ušeničnik, Aleš, *Socialna ekonomija. Osnovni nauki v vprašanjih in odgovorih*, Društvena nabavna zadruga v Ljubljani, Ljubljana, 1926.
- , *Socialno vprašanje*, druga, predelana in dopolnjena izdaja, Naša pot, Ljubljana, 1934.
- , *Obris socialnega vprašanja*, Naša pot, Ljubljana, 1938.
- , *Dialektični materializem*, [s. l., s. n.], 1938 (Domžale-Groblje, Misijonska tiskarna).
- Velikonja, Narte, Božidar Borko, Tine Debeljak in Zorko Simčič (ur.), *Zbornik Zimske pomoči 1944*, Zimska pomoč, Ljubljana, 1944.
- France Kunstelj, »Košakova Štefa. Odlomek«, str. 162–164.
- Stanko Kociper, »Starca. Odlomek«, str. 187–192.
- Emilijan Cevc, »Kruh«, str. 214–217.
- Nikolaj Jeločnik, »Ognjena smrt Franceta Balantiča«, str. 221–225.
- Tine Debeljak, »Duh medvojne književnosti«, str. 259–263.
- Janez Janžekovič, »Materializem v luči spoznavoslovja«, str. 499–507.
- Henrik Steska, »Moja znanstvena prizadevanja izza leta 1941«, str. 555–562.
- Vidali, Vittorio, *Ritorno alla città senza pace. Il 1948 a Trieste*, Vangelista, Milano, 1982.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev*, Slovenska matica, Ljubljana, 1996.
- Vranicki, Predrag, *Historija marksizma*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-system*, I., *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, New York-London, 1974.
- , *Kako odpreti družbene vede. Poročilo Gulbenkianove komisije o restrukturiranju družboslovja*, Založba /*cf., Ljubljana, 2000, prev. Zoja Skušek.
- , *Uvod v analizo svetovnih sistemov*, Založba /*cf., Ljubljana, 2006, prev. Tanja Renner.
- White, Hayden, »Zgodovinski tekst kot literarni artefakt«, *Filozofski vestnik*, let. XXVIII, 2007, št. 1, Ljubljana, str. 161–179, prev. Peter Klepec.

- Zgodovina Vsezvezne komunistične partije (boljševikov). Kratki kurz*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1946.
- Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, ur. dr. Tahir Abdulij *et al.*, Komunist, Ljubljana, 1986.
- Ziherl, Boris [A. Poljanec]: »Dve razdobji fašizma na Slovenskem«, *Sodobnost*, let. VI, 1938, št. 1–2, str. 42–52.
- , »Pomen in način proučevanja zgodovine VKP(b) s posebnim ozirom na našo domačo problematiko. (Predavanje tov. Borisa Ziherla, člana agitprop komisije pri CK KPJ)«, stenogram neobjavljenega predavanja, v: Boris Ziherl, *Zbrana dela*, III, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1986, str. 224–231.
- Zinov'ev, Aleksandr Aleksandrovič, *Polet naše mladosti. Književnosociološki esej o staljinizmu*, Prosveta, Beograd, 1985, prev. Ivana Sekicki.
- Zupan, Vitomil, *Menuet za kitaro (na petindvajset strelav)*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 2004.
- Zwitter, Fran, »Naš znanstveni institut«, v: *Slovenski zbornik 1945*, ur. Juš Kozak, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1945, str. 316–321.
- Žebot, Ciril, »Evropske gospodarske perspektive«, v: *Čas*, let. XXXV, 1941, št. 1–2, str. 33–42.
- Žižek, Slavoj: »'Materializem in empiriokriticizem' za XXI. stoletje?«, *Problemi*, let. XLVII, 2009, št. 4/5, Ljubljana, str. 59–80.

Časniki in tedniki

Mi mladi borci. Stanovski tednik za slovensko dijaštvo

- »Sto petdeset let razdiranja«, let. I, Ljubljana, 22. januarja 1937, št. 19, str. 1.
- »Poljski katoličani in židje«, let. II, Ljubljana, 22. aprila 1938, št. 32, str. 132.
- »Rasistične zablode«, let. II, Ljubljana, 13. maja 1938, št. 35, str. 139.
- Novice, gospodarske, obrtniške in narodne*
- Valentin Zarnik, »Bivša pariška komuna in socializem. Socialno-politiška študija«, III, Ljubljana, 12. julija, 1871, št. 28, str. 223–225.

Straža v viharju

- Andrej Gosar, »Odkod in zakaj marksistične zablode v naših delavskih vrstah? (Nekoliko odgovora g. dr. A. Ušeničniku.)«, let. III, Ljubljana, 18. februarja 1937, št. 18, str. 75–76.
- »Katoliška akcija IV.«, let. III, Ljubljana, 18. februarja 1937, št. 18, str. 74.
- »Papeževa okrožnica o položaju katoliške cerkve v Nemčiji«, let. III, Ljubljana, 22. in 29. aprila 1937, št. 24 in 25, str. 99–100, 102.

Arhivski viri in dokumenti

- Arhiv Republike Slovenije, AS 1486 PK KPJ za Slovenijo 1920–1940.
- Rezolucija o balkanskoj komunističkoj federaciji, Dunaj, oktober 1929, šk. 3.
- Resolucija o organizacijonom stanju partije, plenum CK KPJ, Dunaj, oktober 1929, šk. 3.
- Kako naj se komunist drži na policiji, na sodišču in na robiji, t. e. I/1, arh. št. 11, šk. 1.
- Poročila partijske organizacije robijašev v Sremski Mitrovici 1936–1938, Pismo Toreja /Borisa Vojnilovića iz Sremske Mitrovice/ Centralnemu komiteju KP Jugoslavije o političnem položaju v Sremski Mitrovici – Dragi drugovi!, tipkan prepis rokopisa, str. 23, t. e. I/5, arh. št. 19, šk. 2.
- Kratak kurz politične ekonomije, šk. 2.
- Arhiv Republike Slovenije, AS 1500, Partijska šola pri Centralnem komiteju Komunistične partije Slovenije, 1943–1945.
- Vprašanja, t. e. XV/1943–3, arh. št. 13798, šk. 1.
- Beležnice in zvezki tečajnikov partijske in skojevske šole, Vladimir Kokolj, t. e. XV/1945–2, šk. 1.
- Beležnice in zvezki tečajnikov partijske in skojevske šole, Peršič Zorka, t. e. XV/1945–2, šk. 1.
- Arhiv Republike Slovenije, AS 1487, CK KPS, Partijska šola pri CK KPS 1943–45, Partijska šola za Primorsko in Gorenjsko 1944–1945, Vojaške šole.
- Partijska šola XVIII. divizije, Poročilo o partijskem kurzu, 31. XII. 1943, arh. št. 1403, šk. 16.

Arhiv Republike Slovenije, AS 1902, Zbirka tiskov nasprotnikov NOB in tiskov politične sredine.

– Kerenskijade, t. e. 21, mapa IV, Slovenski akademik in srednješolec, glasilo mladine »Pravde« (Nagode).

– Pravda. Okrožnica študijskega odseka, Zasedeno ozemlje, novembra 1941, str. 1 in 6, t.e. 21, mapa II, Sredinski listi Nagodetove skupine.

– Samoobramba, na terenu, št. 6, september, t. e. 32, mapa III.

– dr. Stanko Kociper, »Največji sovražnik Evrope in našega naroda komunizem«, t. e. 23, mapa III, Razni referati, poročila domobrancev (1943–1945) in četnikov 1944.

– Domobranec – slovenski vitez«, v: Moralni pouk, t. e. 23, mapa III, Razni referati, poročila domobrancev (1943–1945) in četnikov 1944.

Arhiv Republike Slovenije, AS 1887, Zbirka NOB tiska – brošure, Zgodovina VKP/B/ P-IV., arh. št. 439, šk. 12.

Arhiv Republike Slovenije, AS 1643, Predsedstvo SNOS, Osnutek, t. e. 499/V, šk. 64.

Arhiv Republike Slovenije, AS 537, Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, 1945–1990, Zapis 25. seje Predsedstva RK SZDL Slovenije, 10. 2. 1981, str. 1/3 - AB - 1/4 - AB.

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev: Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, Ljubljana, 21. avgusta 1921.

Objavljeni arhivski viri in dokumenti

Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 7 zvezkov, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja in Partizanska knjiga, Ljubljana, 1962–1989.

– »Št. 8. Članek 'Naša nesreča in naša vera!' V začetku maja 1941«, v: 1. zv.: *Marec 1941–marec 1942*, ur. Tone Ferenc, Ferdo Fischer, Davorin Jeršek *et al.*, Ljubljana, 1962, str. 35–37.

– »Št. 10. Gesla našega osvobodilnega boja«, v: 1. zv., str. 42–43.

– »Št. 24. Članek Borisa Kidriča "Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom"«, v: 1. zv., str. 76–79.

– »Št. 76. Članek Borisa Kidriča "Pol leta Osvobodilne fronte"«, v: 1. zv., str. 172–174.

– »Št. 122. Članek Borisa Kidriča "Država v državi"«, v: 1. zv., str. 274–275.

– »Št. 19. Članek Borisa Kidriča "Revolucionarni razvoj slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja"«, v: 2. zv.: *April 1942–julij 1942*, ur. Tone Ferenc, Ferdo Fischer, Davorin Jeršek *et al.*, Ljubljana, 1964, str. 51–54.

– »Št. 62. Pismo člana politbiroja CK KPJ Edvarda Kardelja dne 17. januarja 1943 vrhovnemu komandantu NOV in PO Jugoslavije in generalnemu sekretarju KPJ Josipu Brozu – Titu o splošni politični liniji Komunistične partije Jugoslavije«, v: 5. zv., ur. Rozalija Lukman, Miroslav Luštek, Marija Oblak-Čarni, Partizanska knjiga in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1981, str. 189–198.

– »Št. 3. Izjava Komunistične partije Slovenije, slovenskega sokolstva in krščanskih socialistov dne 1. marca 1943 o okrepitvi politične in organizacijske enotnosti Osvobodilne fronte pod vodstvom KPS«, v: 6. zv., pripravili: Rozalija Lukman in Marija Oblak-Čarni, Partizanska knjiga in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, 1981, str. 13–16.

– »Št. 122. Študija Borisa Kidriča Dve leti osvobodilne fronte s historiatom nastanka, razvoja in delovanja Osvobodilne fronte slovenskega naroda v letih 1941 do 1943«, v: 6. zv., Ljubljana, 1981, str. 351–362.

Program Zveze komunistov Jugoslavije. Sprejet na sedmem kongresu Zveze komunistov Jugoslavije, ČZDO Komunist, Ljubljana, 1984.

Ustava Republike Slovenije, Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana, 1999.

Ustava Socialistične republike Slovenije, Uradni list Socialistične republike Slovenije, Ljubljana, 1974.

Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, ur. Marjeta Adamič *et al.*, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1980.

World History in Documents. A Comparative Reader, ur. Peter N. Stearnes, New York University Press, New York, 2008.

Filmi

- Carmen* (1995), Slovenija, Metod Pevec (rež.), E-motion film-Ljubljana in Vertigo-Ljubljana, 2683 m.
- Soljaris* (1972), ZSSR, Andrej Arsenjevič Tarkovskij (rež.), Mosfilm, 165 min.
- Solaris* (2002), ZDA, Steven Soderbergh (rež.), Twentieth Century Fox Film Corporation, 99 min.
- The Terminator* (1984), ZDA, James Cameron (rež.), Orion Pictures, 108 min.

Spletni viri in dokumenti

- Baumann, Hans, »Es zittern die morschen Knochen« (1932). Dostopno na: <http://ingeb.org/Lieder/eszitter.html>
- Constitution (Fundamental Law) of The Union of Soviet Socialist Republics. Adopted at the Seventh (Special) Session of the Supreme Soviet of the USSR. Ninth Convocation. On October 7, 1977. Dostopno na: <http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons01.html#preamble>
- Govor predsednika Vlade Republike Slovenije Janeza Janše ob dnevu upora proti okupatorju, 27. aprila 2005. Dostopno na: <http://www.arhiv-pv.gov.si>
- Govor predsednika Državnega zbora Republike Slovenije dr. Franceta Cukjatića ob dnevu upora proti okupatorju, 27. aprila 2006. Dostopno na: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=387//>
- »Izjava zgodovinarjev,« v: Peter Petrovčič, »Konec neke zgodovinske smeri«, *Mladina*, 16. april, 2005. Dostopno na: http://www.mladina.si/tehdnik/200516/clanek/slo-protest-peter_petrovcic/
- Led Zeppelin, »Stairway to Heaven« (1971). Dostopno na: <http://www.azlyrics.com/lyrics/ledzeppelin/stairwaytoheaven.html>
- Program of the Communist Party of the Soviet Union. A New Edition 1986.* Dostopno na: <http://www.xs4all.nl/~eurodos/docu/cpsu-texts/cpsu86-0.htm>

IMENSKO KAZALO

Abdulij, Tahir, 99	Baumann, Hans, 317
Adamič, Marjeta, 257	Bavčar, Igor, 77
Adorno, Theodor W., 194	Bebel, Ferdinand August, 258
Akselrod, Pavel Borisovič, 141	Bel, Germà, 130-131
Aleksander I. Karađorđević, 111, 115, 263	Berdjajev, Nikolaj Aleksandrovič, 193
Althusser, Louis, 12-17, 24, 36, 61-62, 71, 76, 78, 80-81, 84, 86, 90, 121, 143, 150, 194, 199, 217, 221-226, 229, 231-236, 284	Bernstein, Eduard, 22, 45, 65
Arendt, Hannah, 153, 207	Bettelheim, Charles, 159
Arrighi, Giovanni, 69, 112, 178	Bevk, France, 158
Babeuf, François-Noël, 219	Bilimovič, Aleksander, 99, 127, 154
Bachelard, Gaston, 77, 217, 223-226	Blanqui, Auguste, 219
Badiou, Alain, 300-301	Boffa, Giuseppe, 49
Bahtin, Mihail Mihajlovič, 223	Bogdanov, Aleksander Aleksandrovič, 84-85, 144
Balantič, France, 327-328	Borak, Neven, 16, 39-40, 101, 110-116, 122-125, 153-155, 159, 268, 322, 324
Balibar, Étienne, 16, 143, 231-232	Borchardt, Julian, 256, 264
Barič, Vida Deželak, 180-181, 268-270	Borko, Božidar, 320
Barthes, Roland, 73-74, 174, 204	Braudel, Fernand, 42-43, 152, 178, 220, 223, 243
	Braun, Hans-Joachim, 113, 130-131
	Breclj, Anton, 122

- Breznik, Maja, 159, 227, 229
 Brežnjev, Leonid Iljič, 51
 Britovšek, Marjan, 45, 140
 Brnčič, Ivo, 292-293
 Brodar, Tone, *cf.*: Edvard Kardelj
 Buckle, Henry Thomas, 219
 Budgen, Sebastian, 55
 Buharin, Nikolaj Ivanovič, 84, 142-143
 Cameron, James, 281
 Cankar, Ivan, 107
 Carter, Chris, 22
 Centrih, Lev, 15, 19, 33, 39, 50, 75, 152, 207, 223
 Cesarec, August, 256
 Cevc, Emilijan, 288-300, 303, 308-310, 314-315, 319, 328
 Christie, Agatha, 311-312
 Churchill, Winston, 210
 Ciano, Gian Galeazzo, 113
 Conquest, Robert, 24
 Cukjati, France, 31
 Cvetković, Dragiša, 100, 115, 117
 Čarni, Ludvik, 216, 221-223, 226, 236
 Čepič, Zdenko, 16, 39-40, 101, 110, 113, 115, 116, 122-125, 153-155, 268, 322, 324
 Čolaković, Rodoljub, 256
 Debeljak, Tine, 320-329
 Debenjak, Božidar, 37, 46, 49, 83, 95, 216, 221, 231, 237, 251, 257-258, 269
 Denikin, Anton Ivanovič, 151
 Derrida, Jacques, 142
 Dihur, *cf.*: Črtomir Nagode
 Dimitrov, Georgij, 188, 258
 Dolanc, Stane, 251
 Dolar, Mladen, 132
 Dolfuss, Engelbert, 200
 Dragoš, Srečo, 116, 122-123, 163, 169, 196-197
 Ducrot, Oswald, 149
 Ehrlich, Lambert, 179, 255, 298, 322, 327
 Emil, Leon, *cf.*: Ivan Tavčar
 Engels, Friedrich, 23, 44-50, 65, 78-79, 83, 135-136, 146, 217, 220-221, 224, 230, 233-234, 242, 256-260, 264, 270-271
 Ferenc, Tone, 118, 181
 Fischer, Ferdo, 118
 Fischer, Jasna, 16, 39-40, 101, 110, 113, 115, 116, 122-125, 153-155, 268, 322, 324
 Fitzpatrick, Sheila, 80, 86, 92, 94, 152
 Foucault, Michel, 28, 73, 142, 201, 206, 217, 222-223, 227-229, 234, 240
 Franco, Francisco, 200
 Freud, Sigmund, 204, 284

- Gabrovšek, France, 110
 Getty, J. Arch, 21-23
 Glavač, Franc, 323
 Godeša, Bojan, 323
 Golob, Janvit, 15, 32
 Gorbačov, Mihail Sergejevič, 20, 41, 62
 Gorki, Maksim, 144-145, 260, 301
 Gosar, Andrej, 100-101, 110, 114, 121, 175-177
 Gračner, Nataša Barbara, 280
 Grafenauer, Bogo, 38
 Gramsci, Antonio, 81, 121, 132, 142-143
 Grazioli, Emilio, 108, 119
 Grozni, Ivan IV., Vasiljevič, 94
 Groys, Boris, 86
 Habjan, Jernej, 66, 161, 174
 Hacin, Lovro, 105
 Haider, Jörg, 30
 Hardt, Michael, 69
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 44, 74, 189
 Heidegger, Martin, 37, 142
 Herzog, Wilhelm, 86
 Hilferding, Rudolf, 267
 Hindenburg, Paul Ludwig Hans Anton, 130, 133, 152
 Hitler, Adolf, 105, 131-133, 200, 328
 Hladnik, Miran, 315
 Hobsbawm, Eric, 19-20, 24-25, 68-71, 74-79, 129
 Horkheimer, Max, 194
 Hribar, Ivan, 27
 Hribar, Spomenka, 27
 Hruščov, Nikita Sergejevič, 24
 Hutter, Josip, 120, 155
 Hvala, Igor, 38
 Iljenkov, Evald Vasiljevič, 22, 236
 Iljin, M., *cf.*: Ilja Maršak
 Inkret, Andrej, 49
 Jameson, Fredric, 277, 281
 Janežič, Vlado, 251
 Janša, Janez, 31
 Janžekovič, Janez, 102, 313
 Jeglič, Anton Bonaventura, 163
 Jeločnik, Nikolaj, 328
 Jevtič, Bogoljub, 112
 Jovanović, Aleksandar, 264
 Jovanović, Arso, 183
 Kamenjev, Lev Borisovič, 45
 Kardelj, Edvard, 19, 36-38, 77, 181, 183, 198, 202, 212, 261-262
 Kautsky, Karl, 45, 65, 158, 264
 Katarina II. Velika, 90
 Keen, Maurice, 198
 Kelly, Catriona, 175
 Kersnik, Janko, 158
 Kersnik, Vlado, *cf.*: Dušan Pirjevec
 Kerševan, Marko, 13, 147, 216, 221-223, 226, 238-240, 250

Khlevniuk, Oleg V., 129
 Kidrič, Boris, 47, 49, 60,
 118-120, 134-138, 154,
 177-178, 181-182, 187,
 203, 208-214, 230, 240,
 244-245, 249-250, 265,
 293, 332, 336
 King, Stephen, 277-278
 Kirn, Srečo, 77
 Kljakić, Dragan, 49
 Kocbek, Edvard, 47, 49,
 192-197, 291-293, 308,
 327
 Kociper, Stanko, 292, 309,
 313-319, 328
 Kokolj, Vladimir, 271
 Komelj, Miklavž, 47, 49, 146,
 151, 211
 Korošec, Anton, 122
 Korsika, Bojan, 77
 Kosi, Jernej, 19, 33, 39, 250
 Košmrlj, Drago, 101
 Kotkin, Stephen, 43, 206-207
 Kotnik, Franc, 327
 Krašovec, Primož, 15, 50, 90
 Kreft, Lev, 84
 Krek, Janez Evangelist,
 123-124, 219
 Krek, Miha, 110
 Kresal, France, 100-101, 116,
 122, 125, 155-157
 Krleža, Miroslav, 260
 Krupp, Gustav, 131-133
 Kržan, Marko, 159
 Kučan, Milan, 20
 Kuhar, Alojzij, 109-110
 Kulovec, Drago, 110
 Kunstelj, France, 309-315,
 318-319, 328-329
 Lacan, Jacques, 44, 205, 217
 Laclau, Ernesto, 53-54
 Lassalle, Ferdinand, 123, 219
 Lazarević, Žarko, 112, 116,
 123, 125-126, 131
 Lecourt, Dominique, 84-86
 Ľem, Stanislaw, 278-279
 Lenin, Vladimir Iljič Uljanov,
 41, 44-55, 58, 70-71,
 83-84, 91, 95, 134-150,
 189-190, 202, 217-219,
 223-230, 241-244, 251,
 254, 256-262, 264-267,
 270
 Leon XIII., 166
 Lešnik, Avgust, 188, 212, 264
 Lévi-Strauss, Claude, 32, 74,
 148, 217
 Linden, Marcel van der, 125
 Lunačarski, Anatolij Vasiljevič,
 84, 92
 Luxemburg, Rosa, 267
 Lyotard, Jean-François, 227
 Lysenko, Trofim Denisovič,
 84-86, 96, 222-227
 Liška, Janko, 101
 Lukács, György, 44, 265
 Mach, Ernst, 143-144
 Macherey, Pierre, 16-17, 304,
 308
 Maček, Vladimir Vladko, 100,
 115, 117

Mahno, Nestor Ivanovič, 151
 Mao, Zedong, 50, 59, 70, 259
 Marcuse, Herbert, 95
 Markovič, Sima, 189, 264
 Markovič-Cincar, Aleksandar,
 105
 Maršak, Ilja, 87, 169-170, 175,
 233, 261-262, 277
 Marx, Karl, 7-10, 18, 28, 37,
 44-50, 65, 67, 70, 73,
 75-79, 83, 92, 135-136,
 146-147, 164, 167,
 189-190, 217-238,
 242-243, 256-260,
 264-265, 270-271,
 284-285, 294
 Mauke, Michael, 135
 Mauss, Marcel, 160, 204
 Mihajlovič, Draža, 185
 Mikuž, Metod, 35-38, 106,
 110, 119, 185-186,
 249-250, 322-323
 Mill, John Stuart, 219
 Mitin, Mark Borisovič, 259
 Mlakar, Boris, 186, 322-325
 Močnik, Rastko, 32, 55, 146,
 159, 204, 227, 229, 326
 Močnik, Zoja Skušek, 16
 Molotov, Vjačeslav Mihajlovič,
 114, 128-129, 151
 Moretti, Franco, 66
 Morozov, Pavel Trofimovič,
 175
 Mouffe, Chantel, 53-54
 Mrak, Ivan, 325
 Mussolini, Benito, 113, 117,
 200, 324
 Nagode, Črtomir, 184-185
 Napoleon I. Bonaparte, 73
 Natlačén, Marko, 107, 110
 Naumov, Oleg V., 21-23
 Nedeljковиč, Dušan, 252
 Nedić, Milan, 119
 Nedog, Alenka, 117
 Negri, Antonio, 69
 Novak, Karel, 185
 Novak, Mojca, 112, 127, 161
 Owen, Robert, 219
 Papen, Franz, 130
 Pavelić, Ante, 119
 Pavle Karadžorđević, 109
 Peršič, Zorka, 271
 Peter II. Karadžorđević, 105,
 108-109
 Peter Veliki, 94
 Petrovčič, Josip, 264-265
 Petrovčič, Peter, 34
 Pevec, Metod, 279
 Pihler, Borut, 219, 257
 Pijade, Moša, 256
 Pij XI., 167
 Pij XII., 103
 Pirjevec, Dušan, 142, 259, 327
 Pirjevec, Jože, 113
 Plehanov, Georgij Valentinovič,
 22-23, 46, 143, 256, 260
 Pleterski, Janko, 35, 188
 Pokrovski, Mihail Nikolajevič,
 51, 68, 79-80, 83-97, 218,
 251

- Poljanec, A., *cf.*: Boris Zihel
 Ponomarjov, Boris Nikolajevič, 251
 Poulantzas, Nicos, 134-135, 153, 195
 Prežihov Voranc, 158
 Prinčič, Jože, 123, 125-126
 Proudhon, Pierre-Joseph, 219
 Puyi, 99
 Pucelj, Ivan, 110
 Pupovac, Ozren, 50
 Pušavec, Nina Zupančič, 125
- Rainer, Friedrich, 319
 Reed, John, 139
 Repe, Božo, 15
 Repin, Ilja Efimovič, 145
 Resis, Albert, 129
 Roosevelt, Franklin Delano, 102, 130, 210
 Rožman, Gregorij, 108, 255, 323
 Rupnik, Leon, 319, 322, 325
 Rupnik, Vuk, 323
 Rusakov, Konstantin Viktorovič, 251
- Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy, 219
 Salazar, Antonio de Oliveira, 200
 Samec, Maks, 327
 Saussure, Ferdinand de, 217
 Simovič, Dušan S., 105, 109-110, 118-119
 Slabe, Janja, 27
- Smith, Adam, 235
 Smolej, Viktor, 291, 327
 Soderbergh, Steven, 277
 Solženicin, Aleksander Isajevič, 24, 264, 275, 300-303
 Sperans, *cf.*: Edvard Kardelj
 Stalin, Josip Visarionovič, 21-25, 42, 44-49, 62, 65, 85, 89, 94-96, 130-131, 142-143, 188, 200-201, 207-114, 217, 223-227, 256, 260-261, 265-267, 271, 301-302
 Stanovnik, Ivan, 122
 Stearnes, Peter N., 287
 Steska, Henrik, 328
 Stojadinovič, Milan, 112-113, 121-122
 Strasser, Gregor, 130
 Subcomandante Marcos, 44
 Suslov, Mihail Andrejevič, 52-53
 Sveti Frančišek Asiški, 44
 Svetina, Tone, 15
 Szporluk, Roman, 80, 90
- Šalamov, Varlam Tihonovič, 264, 300-303
 Šolohov, Mihail Aleksandrovič, 291-292
- Tarkovskij, Andrej Arsenjevič, 273-274, 279
 Tavčar, Ivan, 158-159, 172
 Tito, Josip Broz, 183, 202, 212, 227, 251, 263-264, 323

- Togliatti, Palmiro, 24, 49
 Tolstoj, Lev Nikolajevič, 73
 Tomec, Ernest, 179, 255, 298, 322, 327
 Tore, *cf.*: Boris Vojnilović
 Trocki, Lev Davidovič Bronstein, 45-46, 91, 267
 Tuđman, Franjo, 30
 Tyssen, Fritz, 131-133
- Urbančič, Ivo, 150
 Ušeničnik, Aleš, 123, 166-176, 179, 189-199, 202
- Varga, Eugen Samuilovič, 264
 Velikonja, Narte, 289, 320
 Vidali, Vittorio, 49
 Vilfan, Sergij, 115, 198
 Vojnilović, Boris, 259, 265-267
 Vošnjak, Mihael, 124
 Vranicki, Predrag, 37, 95
- Wallerstein, Immanuel, 11, 38, 55-56, 66, 69, 112, 178, 221-223, 241-244, 333-335
 Weber, Max, 241
 White, Hayden, 73-74
- Zahariadis, Nikos, 47-49
 Zarnik, Valentin, 219
 Zetkin, Klara, 132
 Zihel, Boris, 111-112, 211-212, 271-272
 Zinovjev, Aleksander Aleksandrovič, 20-21, 95
 Zinovjev, Grigorij Jevsenjevič, 45
 Zupan, Vitomil, 64, 206
 Zver, Milan, 34
 Zwitter, Fran, 19, 246-252
- Žebot, Ciril, 112, 196-197
 Žižek, Slavoj, 150
 Žun, Anton, 143

POVZETEK

V globalni delitvi dela je imela kraljevina Jugoslavija mesto periferije evropske polperiferije, ki so jo sestavljali fašistični državni sistemi. Podrejeni položaj v kapitalistični svetovni ekonomiji je določal naravo konfliktov med jugoslovanskimi elitami, katerih težišče je bil spor med fašističnim (centralističnim) in katoliškim (avtonomističnim) modelom korporativizma. Ta konflikt, ki je destabiliziral državo, je mobiliziral raznovrstne socialne doktrine, znanstvene teorije in filozofije – od neotomizma pa do dialektičnega materializma; cilj pričujoče knjige je analiza tega politično mobilizacijskega potenciala, zlasti v luči okupacije leta 1941, ki ni bila brez posledic za obstoječe socialne paradigme.

Jugoslovanske elite je v 20-ih letih delilo vprašanje državne in družbene ureditve. Dilema izbire med republiko in monarhijo je bila drugotnega pomena; usodnejši je bil spor med načeloma centralizma in avtonomizma pri upravljanju narodnega gospodarstva, državne birokracije in kulture. Načelo avtonomizma sta najodločneje zagovarjali katoliška Slovenska ljudska stranka in populistična Hrvatska seljačka stranka, ki sta bili na Slovenskem in Hrvaškem najmočnejši politični sili; liberalci, socialisti ter vplivna Narodna radikalna stranka v Srbiji pa so zagovarjali centralizem. Medtem ko je v 20-ih letih spopad med centralizmom in avtonomizmom povzročal permanentne vladne krize in se je vrtel okoli vprašanja, ali je »francoski model« primeren za Jugoslavijo, kjer so bile sporne unitaristične ideje o enem jugoslovanskem narodu, z enotnim jezikom, kulturo ter ekonomskim in političnim centrom (Beograd), se je v 30-ih letih zgodil dramatični ideološki preobrat. Centralistična paradigma državne in družbene ureditve se je v času Stojadinovićeve vlade (1935–1939) pričela nav-

dihovati pri italijanskem (fašističnem) modelu, medtem ko so avtonomistični katoliki (zlasti na Slovenskem) odločneje zagovarjali doktrino katoliškega korporativizma s konca 19. stoletja, posodobljeno z dvoumnimi papeškimi enciklikami, doktrino, ki je bila nenaklonjena močni državi. Diktatura kralja Aleksandra (1929–1931) je bila nespособna razrešiti spor med avtonomizmom in centralizmom v korist slednjega, uspelo pa ji je poglobiti nasprotja v posameznih strankah (gibanjih), ne glede na njihovo usmeritev. Kraljeva diktatura je uvedla vojaški in policijski režim ter odpravila vse politične stranke, vendar z nekaj izjemami ni bila zmožna ali voljna zatreti vseh političnih aktivnosti, ki so tedaj potekale na nivoju publicistike, društev in verskih skupnosti. Na Slovenskem se je posledično močno povečal vpliv katoliške cerkve in njenih laičnih organizacij (Katoliška akcija, sindikat) ter študentskih (dijaških) gibanj, ki so bili odtlej nekakšno nadomestilo za Slovensko ljudsko stranko. Po letu 1931 so se bile vse nekdanje politične stranke prisiljene združiti v dve vsedržavni politični organizaciji: v Jugoslovansko nacionalno stranko za liberalce in Jugoslovansko radikalno stranko za konservativce. Režimu kljub naporom ni uspelo združiti države okoli enega političnega in ekonomskega projekta, ki bi vladajočemu razredu omogočal učinkovito prakticanje gospodstva nad delovnimi množicami; zatekal se je h koncesijam, ki so konec 30-ih let pripeljale do dogovora med srbskimi in hrvaški elitami. Sporazum Cvetković-Maček iz leta 1939, ki je bil sad teh koncesij, je nacionalnim elitam jamčil večjo gospodarsko samostojnost, vendar je imel to pomanjkljivost, da je izključil slovenske elite, povsem ob strani pa je pustil vprašanje dokončanja agrarne reforme, in to v deželi, kjer so bili kmetje še vedno velika večina. Sporazum Cvetković-Maček je bil poraz Stojadinovićevega načrta preobrazbe Jugoslavije v korporativno-fašistično državo, s tem pa je bila poražena tudi centralistično-unitaristična doktrina; poraženi so bili tudi katoliški avtonomisti iz Dravske banovine, saj jih sporazum ni vključeval. V Dravski banovini so se tako liberalci kot konservativci pridružili JNS in JRS, s čimer so povzročili nastanek opozicijskih skupin znotraj svojih taborov. V prvi polovici 30-ih let, na primer, se je izrazito politično angažiran katoliški sindikat distanciral od cerkve in Slovenske ljudske stranke. Povod za osamosvajanje levih katoliških sindikalistov je bila papeška enciklika *Quadragesimo anno* (1931), ki ni bila usmerjena samo proti komunizmu, temveč tudi socializmu, po

letu 1935 pa je bil usoden kompromis SLS, ki je stopila v Stojadinovičevo vlado. Podobno je bilo tudi v liberalnem taboru. Ko so liberalci v začetku 30-ih let stopili v režimsko vlado, se je od njih poslovila tudi Zveza društev kmetijskih fantov in deklet. Število skupin in gibanj, ki so se razšla s tradicionalnimi političnimi strankami, se je v 30-ih letih povečalo. Večina teh gibanj se je leta 1941 pridružila Antiimperialistični fronti (Osvobodilna fronta slovenskega naroda), ki jo je vodila Komunistična partija Jugoslavije (Slovenije).

Pri analizi družbenih bojov v Jugoslaviji knjiga namenja posebno pozornost vlogi marksizma. Marksizem ni bil nikoli samo ena izmed družbenih teorij – znanost ali filozofija –, saj je bil vselej najožje povezan s politiko. V pričujočem delu je marksizem definiran kot posebna formacija, t. j., struktura, skozi katero je mogoče identificirati različne interpretacije marksističnih tekstov, ki so spričo neenakih materialnih razmer obstajale v različnih družbenih okoljih. Za interpretacijo teh neenakih razmer sta uporabljena koncepta centra in periferije iz teorije svetovnih-sistemov. Moskva je kot štab svetovnega komunističnega gibanja imela vlogo centra, saj ji je uspelo centralizirati produkcijo in distribucijo marksističnih tekstov, ob tem pa si je prizadevala uveljaviti tudi monopol nad njihovo interpretacijo. Vse druge komunistične stranke zunaj Sovjetske zveze, kot prejemnice proizvodov moskovskih (kominternskih) ideoloških aparatov, so po tem ključu definirane kot periferija. Ker je bila Komunistična partija Jugoslavije ilegalna organizacija, je bil njen položaj zelo drugačen od položaja komunističnih strank zahodne Evrope. Da bi KPJ prerastla status sekte jugoslovanskega političnega podzemlja, je morala razviti alternativne strategije za širjenje svojega propagandnega in teoretskega materiala. Med te strategije je mogoče šteti tesnejše sodelovanje z nekomunističnimi levičarskimi gibanji, pa tudi publicistične intervencije v tradicionalnem meščanskem tisku. Rezultat teh prizadevanj je bilo formiranje močnega levega političnega bloka, ki se ni uprl samo fašističnemu okupatorju, temveč tudi starim političnim elitam. Okupacija leta 1941 je levičarska antisistemska gibanja prisilila v razvoj ilegalnih političnih, izobraževalnih, znanstvenih, umetniških in kulturnih institucij, medtem ko so desničarske konservativne sile sprejele kulturno avtonomijo, za katero jim je jamčil fašistični, od leta 1943 pa nacistični okupator. Revolucionarno narodnoosvobodilno gibanje, ki so ga vodili komunisti, je v svoji neposredni politični

praksi preseglo teoretske ovire, ki so izhajale iz ortodoksije marksizma III. internacionale. Natančno branje političnih, predteoretskih besedil voditelja revolucije na Slovenskem, Borisa Kidriča, napeljuje na misel, da je implicitno opustil naivno marksistično razumevanje družbenih razredov kot identitetnih skupin; v njegovih analizah imajo razredi status konceptov, s katerimi avtor opisuje kompleksna razmerja med političnimi elitami in drugimi skupinami glede na konkretne politične in gospodarske projekte.

SUMMARY

In the global division of labor The Kingdom of Yugoslavia occupied the position of periphery of the European semi-periphery, comprised by fascist systems. This inferior position in the capitalist world economy determined the nature of the main conflict inside Yugoslav elites that was between two different models of corporatism: between the fascist (centralist) and catholic (autonomist) concept which eventually destabilized the country but in public debates also mobilized several distinguished social doctrines, scientific theories and philosophies ranging from neo-Thomism to dialectical materialism; the aim of this book is to examine their capabilities for social mobilization as well as the immediate effects on them, caused by the occupation in 1941.

Elites were in 1920s basically split around the question of governance principal of the state and society. Dispute around republic-monarchy alternative had been secondary; far more important was the quarrel about autonomy or centralism regarding the authority in economic, administrative and cultural matters. The autonomist agenda had been strongly advocated by conservative and catholic Slovenska ljudska stranka (SLS, Slovene Peoples' Party) and populist Hrvatska seljačka stranka (Croat Peasants' Party), - both parties dominated in Slovene and Croat territories, while liberals, socialists and most importantly Narodna radikalna stranka (National Radical Party) in Serbia advocated centralism. While in 1920s autonomist-centralist rift, generating permanent government crisis, was focused on pro et contra quarrels whether a »French melting pot model« is suitable for Yugoslavia, i. e. unitarist ideas about Yugoslav nation with singular language, culture and one essential political and

economic centre (Belgrade), the 1930s introduced remarkable ideological shift. The centralist agenda turned to the Italian-Fascist model - notably in time of Milan Stojadinović's government (1935-1939), while autonomist catholics (especially in Slovene territories) more strongly advocated catholic 19th century version of corporatism, modified by current ambiguous papal encyclicals, which essentially stood against strong state principals. The king Alexander's dictatorship 1929-1931 proved to be as inefficient of solving autonomist-centralist rift, in favor of the latter; however, its main contribution was in deepening rifts inside particular political parties (movements), either autonomist or centralist by their orientation. Dictatorship initially abolished all political parties and introduced a military and police regime, but it was unable and unwilling to repress, with exceptions, political activities that continued on the press, publishing, associational or religious level. Especially in Slovene territories this meant that the influence of the Catholic Church and its laic organizations (Katoliška akcija /Catholic Action/, labor-union) and related (student) movements became increasingly stronger, since they provided their infrastructure for SLS. After 1931 the former political parties were forced to merge in two all-national political groups: Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS, Yugoslav National Party) - for liberals and Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ, Yugoslav Radical Alliance) - for conservatives. The Yugoslav regime proved to be unable to introduce appropriate measures to unite the country around a certain economic and political project in order to practice a firm dominance of the ruling class; it rather relied on concessions which by late 1930s eventually ended in agreement between Serbian and Croat political establishment, granting greater economic autonomy for their territories, excluding Slovene establishment, but above all, it put aside the issue of finishing the land reform in the country where the vast majority of population was comprised by peasants. The agreement in 1939, known as the Cvetković-Maček agreement, proved that plan of the Stojadinović's regime to transform Yugoslavia in fascist-corporatist state failed which meant that the centralist-unitarist agenda also failed; catholic autonomists in Banovina of Drava failed as well since they were excluded from the agreement. In Banovina of Drava, both liberals and conservatives eventually joined the JNS and JRZ and by doing so opened the way for the forma-

tion of remarkable oppositional groups in their lines and movements. For example, in the first half of 1930s, strongly politicized christian socialist labor-union movement distanced itself from the Catholic mainstream – the Church and SLS; at the beginning for popes' encyclical *Quadragesimo anno* (1931), for they could not accept its stance against socialism and later (after 1935) also because SLS made a compromise by entering Stojadinović's government. As liberals are concerned, its movement *Zveza društev kmetiskih fantov in deklet* (The Alliance of the Associations of Peasant Boys and Girls) with relative influential network in the countryside also distanced itself from their political party in early 1930s when they joined the regimes' government. The number of groups and movements previously strongly attached to the traditional political parties, disillusioned with their pro-regime policies, were now striving for autonomy, grew through 1930s. Most of them later joined the *Antiimperialistična fronta*, later called *Osvobodilna fronta slovenskega naroda* (Anti-Imperialist Front, National Liberation Front of the Slovene Nation), established in April 1941 and led by the Communist Party of Yugoslavia (Slovenia).

In these social struggles special attention is dedicated to the role of Marxism. Marxism never maintained only the role of social theory – science or philosophy since it was also strongly associated with politics. The thesis, introduced in this book, defines Marxism through the concept of formation. Marxist formation stands for a structure which enables identifying several different readings and interpretations of Marxist texts according to their concrete historical conditions; these historical conditions have been elaborated through the world-system theory concepts such as the centre and the periphery. Moscow as the headquarters of the global communist movements played the role of the centre since it centralized the production and the distribution of Marxist texts; it further strived for monopoly of interpretation of these texts. All other communist movements outside the Soviet Union are considered as the periphery, for they were receivers of the material produced by the Moscow (Comintern) ideological apparatus. The case of the Communist Party of Yugoslavia differed significantly from their Western Europe counterparts, since it was illegal. In order to overcome sectarian status in the illegal underground the CPY had to develop alternative strategies for dis-

semination of its theoretical and propaganda material; they included more close collaboration with non-communist leftist movement but also publishing activities in the traditional bourgeois press. These activities paved the way for the formation of strong leftist political bloc which resisted not only to the Fascist invaders but also organized armed resistance against the old political and social establishment. During the war leftist anti-systemic movement established illegal political, educational, scientific, art and cultural institutions while right wing conservatives accepted the cultural autonomy granted to them by fascist and after 1943 even by Nazi invaders. The leftist revolutionary – national liberation movement in their immediate political practices managed to overcome theoretical obstacles which rooted in orthodoxy of the Third International Marxism. Close reading of political and proto-theoretical texts, written by revolutionary leader Boris Kidrič, provides several hints that he implicitly rejected *nadve* Marxist-Leninist understanding of social classes as merely identity groups but rather as social concepts which are necessary in order to illustrate the relationships between distinguished social elites and other groups according to particular political and economical project.

Najlepše pa se zahvaljujem Jelki za njeno razumevanje, popolno podporo, nasvete, predvsem pa silno potrpežljivost, in se ji opravičujem za prepogosto odsotnost, ki jo je terjala raziskava. Zahvaljujem se mami in Dušanu za dolgoletno podporo na vseh področjih. Za podporo se zahvaljujem tudi Sonji Zorn in dr. Otmarju Zornu.

ZAHVALE

Pričujoče delo je popravljena in dopolnjena različica doktorske disertacije z naslovom *Znanost, filozofija in ideologija na Slovenskem 1941-1945*, ki sem jo oktobra 2010 obranil na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Na tem mestu se najprej zahvaljujem mentorju prof. Rastku Močniku, ki me je spodbudil k poglobljenemu raziskovanju te problematike in mi v polemičnih razgovorih podal preneka-teri namig za reševanje tekočih problemov. Enaka zahvala gre somen- torju doc. dr. Petru Klepcu Kršiču, zlasti za njegovo natančno in kri- tično branje fragmentov dela, ki so nastajali v zadnjih treh letih, kakor tudi za izjemno podporo in pomoč pri zaključnih delih na tem pro- jektu. Zahvaljujem se Založbi/* *cf.*, ki je delo uvrstila v svoj program, posebej Zoji Skušek za njene pripombe in delo z rokopisom. Pomembno vzpodbudo za raziskovanje zgodovine marksizma sem dobil na študijskih bralnih krožkih Delavsko-punkerske univerze, ki so na temo branja Marxovih, Engelsovih, Gramscijevih in Marcuse-jevih del potekali pod mentorstvom prof. Božidarja Debenjaka, v času, ki je bil tovrstnemu študiju izrazito nenaklonjen. Za natančno branje, bogate kritične pripombe, ideje in vzpodbude se prav posebej zahvaljujem kolegoma in prijateljema, Jerneju Habjanu in Miklavžu Komelju. Za podporo in številne nasvete sem hvaležen tudi prof. Avgustu Lešniku. Delo sem pričel z iskanjem in proučevanjem ustre- znega arhivskega gradiva. Na tem mestu se zahvaljujem Biserki Remškar iz Arhiva Republike Slovenije - Sektorja za varstvo arhiv- skega gradiva MNZ-ja in gradiva nekdanjega zgodovinskega arhiva CK ZKS. Hvala tudi bibliotekarjem in bibliotekarkam knjižnice Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

KAZALO

UVOD	7
I. POMEN KOMUNISTIČNE PARTIJE SLOVENIJE MED DRUGO SVETOVNO VOJNO V LUČI ZGODOVINOPISNIH PRAKS NA SLOVENSKEM 15	
Zgodovinisje kot produkcija	15
Opomba k aktualnim študijam oktobrske revolucije in stalinizma	19
Polemike o drugi svetovni vojni v Sloveniji	25
Slovensko zgodovinisje in njegovi problemi	32
»Zoo keeping«	34
II. SVETOVNA REVOLUCIJA 41	
Epistemološke in politične posledice propada socialističnih sistemov 20. stoletja	41
Zgodovina jugoslovanskega socialističnega samoupravljanja	55
III. MARKSIZEM IN DRUŽBENE-HUMANISTIČNE VEDE V 20. STOLETJU 64	
Marksistična formacija	64
Hobsbawm: oktobrska revolucija in svetovna revolucija	68
M. N. Pokrovski: zgodovinar-marksist in podkomisar	79

IV. RAZREDNA LOGIKA ZLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	98
Kaj se je zgodilo leta 1941?	98
Jugoslavija kot periferija fašističnih sistemov	112
Problemi marksistične teorije razredov v luči spoznavne teorije in onkraj nje	134
Posebnosti perifernega položaja Dravske banovine in socialna doktrina političnega katolicizma	154
<i>Preliminarni ugotovitvi</i>	177
V. DIALEKTIKA VSEBINE IN FORME 180	
1941-1945-1952: med vsebino in formo	180
Problem razmerja med problematikami družbenih formacij, svetovnih-sistemov in diskurzivnih/teoretskih/ formacij	214
Brati <i>Kapital</i> v Sremski Mitrovici	244
VI. RED PREPROSTIH STVARI 273	
<i>Solaris</i>	273
Po čem se <i>Solaris</i> razlikuje od <i>Carmen</i> ?	279
Individualnost in evharistija	281
Emilijan Cevc: <i>Kruh</i>	289
Ideologija in svetovni nazor	300
Ekonomija kiča	309
<i>Zbornik Zimske pomoči 1944</i>	319
SKLEP 331	
Bibliografija	337
Imensko kazalo	357
Povzetek	365
Summary	369
Zahvale	373

DOSLEJ IZŠLO

Zelena zbirka:

1. Zoran HOČEVAR: *Šolen z Brega* (nagrada Kresnik '98!)
2. Nenad VELIČKOVIĆ: *Gostači*
3. Oskar WILDE: *Zločin lorda Arthurga Savila in druge zgodbe*
4. Zoran HOČEVAR: *Rožencvet*
5. Borivoj WUDLER: *Beležnice*
6. Igor ZABEL: *Podrobnosti*
7. Janko PUCIHAR: *De rebus celestibus*
8. Zoran HOČEVAR: *Ernijeve kuhne*

Rdeča zbirka:

1. Paul VEYNE: *So Grki verjeli v svoje mite?*
2. Massimo MONTANARI: *Lakota in izobilje*
3. Michel FOUCAULT: *Zgodovina norosti v času klasicizma*
4. Georges VIGARELLO: *Čisto in umazano*
5. Mary DOUGLAS: *Miselni slogi*
6. Immanuel WALLERSTEIN: *Utopistike. Dediščina sociologije*
7. Pascal DIBIE: *Etnologija spalnice*
8. Marshall SAHLINS: *Ekonomika kamene dobe*
9. Boris GROYS: *Celostna umetnina Stalin*
10. Immanuel WALLERSTEIN *et al.*: *Kako odpreti družbene vede*
11. Denis de ROUGEMONT: *Ljubezen in Zahod*
12. Louis ALTHUSSER: *Izbrani spisi*

13. Anthony GIDDENS: *Preobrazba intimnosti*
14. Jef VERSCHUEREN: *Razumeti pragmatiko*
15. Jelezar Mojsejevič MELETINSKI: *Bogovi, junaki, ljudje*
16. Sigmund FREUD: *Spisi o umetnosti*
17. Norbert ELIAS: *O procesu civiliziranja, I.*
18. Norbert ELIAS: *O procesu civiliziranja, II.*
19. Georges BATAILLE: *Erotizem*
20. Roland BARTHES: *Fragmenti ljubezenskega diskurza*
21. Zygmund BAUMAN: *Tekoča moderna*
22. Amartya K. SEN: *Ekonomija blaginje. Izbrane razprave*
23. Pierre BOURDIEU: *Sociologija kot politika*
24. Immanuel WALLERSTEIN: *Zaton ameriške moči*
25. Edward W. SAID: *Oblasti povedati resnico (zbornik)*
26. George L. MOSSE: *Nacionalizem in seksualnost*
27. Immanuel WALLERSTEIN: *Uvod v analizo svetovnih-sistemov*
28. Pierre-Noël GIRAUD: *Neenakost v svetu*
29. Eric J. HOBBSAWM: *Nacije in nacionalizem po letu 1780*
30. Theodor ADORNO: *Minima moralia*
31. Loïc WACQUANT: *Zapori revščine*
32. Amin MAALOUF: *Križarske vojne v očeh Arabcev*
33. Zygmunt BAUMAN: *Identiteta. Pogovori z Benedettom Vecchijem*
34. Richard SENNETT: *Kultura novega kapitalizma*
35. Karl POLANYI: *Velika preobrazba*
36. Aimé CÉSAIRE: *Razprava o kolonializmu*
37. Serge LATOUCHE: *Preživeti razvoj*
38. Mike DAVIS: *Planet slumov*
39. Modhumita ROY: *Made in India. Eseji o razredu, spolu in kulturi*
40. Frantz FANON: *V suženjstvo zakleti*
41. Shlomo SAND [Šlomo ZAND]: *Kako so izumili judovsko ljudstvo*
42. Sidney W. MINTZ: *Sladkost in moč*
43. Arno STROHMEYER: *Svoboda politike in moč vere. Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vrenj (ok. 1550-ok. 1650)*

Modra zbirka – Delajmo Evropo:

1. Umberto ECO: *Iskanje popolnega jezika v evropski kulturi*
2. Franco CARDINI: *Evropa in islam*
3. Josep FONTANA: *Evropa pred zrcalom*
4. Hagen SCHULZE: *Država in nacija v evropski zgodovini*
5. Jack GOODY: *Evropska družina*
6. Gisela BOCK: *Ženske v evropski zgodovini*
7. Michel MOLLAT DU JOURDIN: *Evropa in morje*
8. Leonardo BENEVOLO: *Mesto v zgodovini Evrope*
9. Peter BURKE: *Evropska renesansa*
10. Paolo ROSSI: *Rojstvo moderne znanosti v Evropi*
11. René RÉMOND: *Religija in družba v Evropi*
12. Massimo LIVI BACCI: *Prebivalstvo v zgodovini Evrope*
13. Ulrich Im HOF: *Evropa v času razsvetljenstva*
14. Charles TILLY: *Evropske revolucije 1492–1992*
15. Klaus J. BADE: *Evropa v gibanju*
16. Luciano CANFORA: *Demokracija. Zgodovina neke ideologije*
17. Jacques LE GOFF: *Se je Evropa rodila v srednjem veku?*
18. Peter BROWN: *Vzpon zahodnega krščanstva, 2 dela*
19. Warner RÖSENER: *Kmetje v evropski zgodovini*
20. R. I. MOORE: *Prva evropska revolucija, ok. 970–1215*
21. P. GROSSI: *Pravna Evropa*

Lila zbirka:

1. Virginia WOOLF: *Lastna soba*
2. Ann OAKLEY: *Gospodinja*
3. Sabina Ž. ŽNIDARŠIČ: *Ora et labora – in molči, ženska!*
4. Virginia WOOLF: *Tri gvineje*
5. Vlasta JALUŠIČ: *Kako smo hodile v feministično gimnazijo*
6. Vesna LESKOŠEK: *Zavrnjena tradicija*

Oranžna zbirka:

1. Vito FLAKER: *Odpiranje norosti*
2. Rastko MOČNIK: *3 teorije. Ideologija, nacija, institucija*
3. Albert MRGOLE: *Malopridna mladež med zaščitniki in pregnjalci*

4. Borut BRUMEN: *Sv. Peter in njegovi časi*
5. Darja ZAVIRŠEK: *Hendikep kot kulturna travma*
6. Vito FLAKER: *Živeti s heroinom, I. Družbena konstrukcija uživalca Sloveniji*
7. Vito FLAKER: *Živeti s heroinom, II. K zmanjševanju škode*
8. Darja ŠTERBENC: *Quid lacrimis ...*
9. Beti ŽEROVC: *Rihard Jakopič – umetnik in strateg*
10. Rastko MOČNIK: *Teorija za politiko*
11. Matejka GRGIČ, Igor Ž. ŽAGAR: *Čas in dejanje v jeziku*
12. Tomislav VIGNJEVIČ: *Trije redovi sveta*
13. Mojca UREK: *Zgodbe na delu*
14. Igor ZABEL: *Eseji, I*
15. Rastko MOČNIK: *Svetovno gospodarstvo in revolucionarna politika*
16. Luka CULIBERG: *Japonska med nacionalnim mitom in mitološko nacijo*
17. Rastko MOČNIK: *Veselje v gledanju*
18. Igor ZABEL: *Eseji, II*
19. Gašper KRALJ: *Izginuli in vrnjeni. Pričevanja o uporih v Gvatemalini Latinski Ameriki*
20. Jana DRAŠLER: *Na robu mesta, v središču sveta*
21. Miklavž KOMELJ: *Kako misliti partizansko umetnost?*
22. Rastko MOČNIK: *Spisi iz humanistike*
23. Bogdan LEŠNIK: *Temelji psihoanalize. Opombe h konceptom*
24. Igor ZABEL: *Eseji, III*
25. Janko GERDOL ZLODRE: *Notice o arhitekturi in drugem*
26. Lev CENTRIH: *Marksistična formacija. Zgodovina ideoloških aparatov komunističnega gibanja 20. stoletja*

Rumena zbirka:

1. Lev S. KLEJN: *Sprevrnjeni svet*

Zbirka KAIF:

1. Mariama BĀ: *Dolgo dolgo pismo*
2. Nenad VELIČKOVIČ: *Sahib – impresije iz depresije*
3. Naguib MAHFOUZ: *Pot med palačama*
4. Naguib MAHFOUZ: *Palača poželenja*
5. Naguib MAHFOUZ: *Cukrarska ulica*

6. Chinua ACHEBE: *Razpad*
7. Alaa AL ASWANY: *Jakubianova hiša*
8. Bibhuti Bhishan BANERJI (BANDYOPADHYAY): *Pesem ceste*
9. Nenad VELIČKOVIĆ: *Oče moje hčere*
10. Rohinton MISTRY: *Občutljivo ravnovesje*
11. Amin MAALOUF: *Izvori*

Žepna zbirka:

1. John BERGER: *Rabe fotografije*
2. Rem KOOLHAAS, Saskia SASSEN, Chris ABEL, Marc AUGÉ:
Mestomorfoze
3. CRITICAL ART ENSEMBLE: *Elektronska državljanska nepokorščina*
4. Paul ZIFF, Nelson GOODMAN: *Umetnina: Kaj je to?*
5. Max IMDAHL: *Delavci se pogovarjajo o moderni umetnosti*
6. Oliver MARCHART: *Neoizem - avantgarda in samozgodovinjjenje*
7. Charles HARRISON: *Modernizem in konceptualna umetnost*
8. Luther BLISSETT: *Velika umetniška potegavščina*
9. Viktor MISIANO: *Kulturna protislovja tusovke*
10. Brian HOLMES: *Fleksibilna osebnost/Maščevanje koncepta*

Zbirka EXTRA:

1. David ŠALAMUN: *Dobrodošli v Dializiju*
2. Rosi BRAIDOTTI et al.: *Feminizem/mi za začetnice/ke*
3. David ŠALAMUN: *New York v štirih letnih časih*
4. Alessandro BARICCO: *Next*

Zbirka VARJA:

1. Antonio ŽIVKOVIČ: *Odsev spomina*
2. Boštjan PUCELJ: *Babi*
3. Veronika KLANČNIK: *Na boks s kraljico*
4. Matjaž LUNAČEK: *Za drugačno usodo*

Lev Centrih
MARKSISTIČNA FORMACIJA
Zgodovina ideoloških aparatov
komunističnega gibanja 20. stoletja

ZALOŽBA /* cf., Oranžna zbirka

RECENZENTA

red. prof. dr. Rastko Močnik, doc. dr. Peter Klepec Kršič

UREDNIŠKI ODBOR

Bogdan Lešnik, Rastko Močnik, Helena Motoh, Tanja Renner,
Zoja Skušek, Marko Štuhec, Igor Zabel, Alvina Žuraj

Odgovorna urednica Zoja Skušek
Glavna urednica Alvina Žuraj

OBLIKOVNA ZASNOVA ZBIRKE
Rajko Vidrih

DTP
TiM

TISK
Darima

NAKLADA
350 izvodov

Knjiga je izšla s finančno pomočjo
Javne agencije za knjigo Republike Slovenije.